

KARABAKH
IV. INTERNATIONAL
CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH

BAKU AVRASIA UNIVERSITY

8-9 APRIL 2024
Azerbaijan

PROCEEDING BOOK

EDITOR
Prof. Dr. Gülizar İBRAHİMOVA

ISBN: 978-625-367-701-5

KARABAG 4th INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH

8-9 April 2024

Baku Avrasiya University

EDITOR

Prof. Dr. Gülizar İBRAHİMOVA

All rights of this book belong to

IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and juridically

IKSAD Publications - 2024©

Issued: 30.04.2024

PROCEEDINGS BOOK

ISBN: 978-625-367-701-5

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

**KARABAG 4th INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC
RESEARCH**

DATE AND PLACE

8-9 April 2024 / Baku Avrasiya University

ORGANIZATION

**IKSAD INSTITUTE
BAKU AVRASIYA UNIVERSITY
LOBACHEVSKY UNIVERSITY**

EDITOR

Prof. Dr. Gülizar İBRAHİMOVA

PARTICIPANTS COUNTRY (6 countries)

TÜRKİYE, AZERBAIJAN, UNITED KINGDOM, GEORGIA, ROMANIA, RUSSIA,

Total Accepted Article: 47

Total Rejected Papers: 17

Accepted Article (Türkiye): 9

Accepted Article (Other Countries): 38

ISBN: 978-625-367-701-5

ORGANIZING COMMITTEE MEMBER

Prof. Dr. Nazım HÜSEYNLİ
Bakü Avrasya Üniversitesi Rektörü
KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Gülizar İBRAHİMOVA
Bakü Avrasya Üniversitesi Rektör Yardımcısı
KONGRE DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

Prof. Dr. Mahmut ALLAHMANLI
Bakü Avrasya Üniversitesi

Prof. Dr. Mayıl ASKEROV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA
Bakü Avrasya Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Doç. Dr. Siyavuş GASIMOV
Bakü Avrasya Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Günhan HÜSEYNLİ
Bakü Avrasya Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Doç. Dr. Mensim MEMMEDOV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Salman SÜLEYMANOV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Müttelim REHİMOV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA-KEKECH
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Sevda RZAYEVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Yasin QARAMEMMEDLI
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Seadet ŞIHIYEVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Rasim HEYDEROV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Lale ALİGULİYEVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Fatma MACİDOVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Maral YAGUBOVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Gülşen MEHERREMOVA
Azerbaycan Diller Üniversitesi

Doç. Dr. Vladimir Ionov
N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Marina Smagina
N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Vusala Gusanova
N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Assist. Prof. Muntazir MEHDI
National University of Modern Languages, Islamabad Pakistan

Doç. Dr. Gülahmet İMANOV
Bakü Devlet Üniversitesi

Dr. Natalya YAGUNOVA
N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Dr. Aygün MEHERREMOVA
Bakü Devlet Üniversitesi

Dr. Elvan CAFEROV
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV
Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi

Dr. Cavit POLAT
İğdır Üniversitesi

Dr. Zemine RUSTAMBEYLİ
Bakü Avrasya Üniversitesi

Dr. Seyfeddin ALTAYLI
Bakü Avrasya Üniversitesi

Dr. İlhame ŞİHIYEVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Dr. Fahriyye REHİMOVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

Prof. Dr. Mahmut ALLAHMANLI
Bakü Avrasya Üniversitesi

Prof. Dr. Mayıl ASKEROV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA
Bakü Avrasya Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Doç. Dr. Siyavuş GASIMOV
Bakü Avrasya Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Doç. Dr. Mensim MEMMEDOV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Salman SÜLEYMANOV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Müttelim REHİMOV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr Elmira MEMMEDOVA-KEKECH
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr Sevda RZAYEVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Yasin QARAMEMMEDLI
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Seadet ŞİHIYEVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Rasim HEYDEROV
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Lale ALİGULİYEVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Fatma MACİDOVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Maral YAGUBOVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

Doç. Dr. Vladimir Ionov
N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Marina Smagina
N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Vusala Gusanova
N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Assist. Prof. Muntazir MEHDI
National University of Modern Languages, Pakistan

Doç. Dr. Gülahmet İMANOV
Bakü Devlet Üniversitesi

Dr. Natalya Yagunova
N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi

Dr. ELVAN CAFEROV
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV
Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi

Dr. Cavit POLAT
İğdır Üniversitesi

Dr. Zemine RUSTAMBEYLİ
Bakü Avrasya Üniversitesi

Dr. Seyfeddin ALTAYLI
Bakü Avrasya Üniversitesi

Dr. İlhame ŞİHIYEVA
Bakü Avrasya Üniversitesi

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

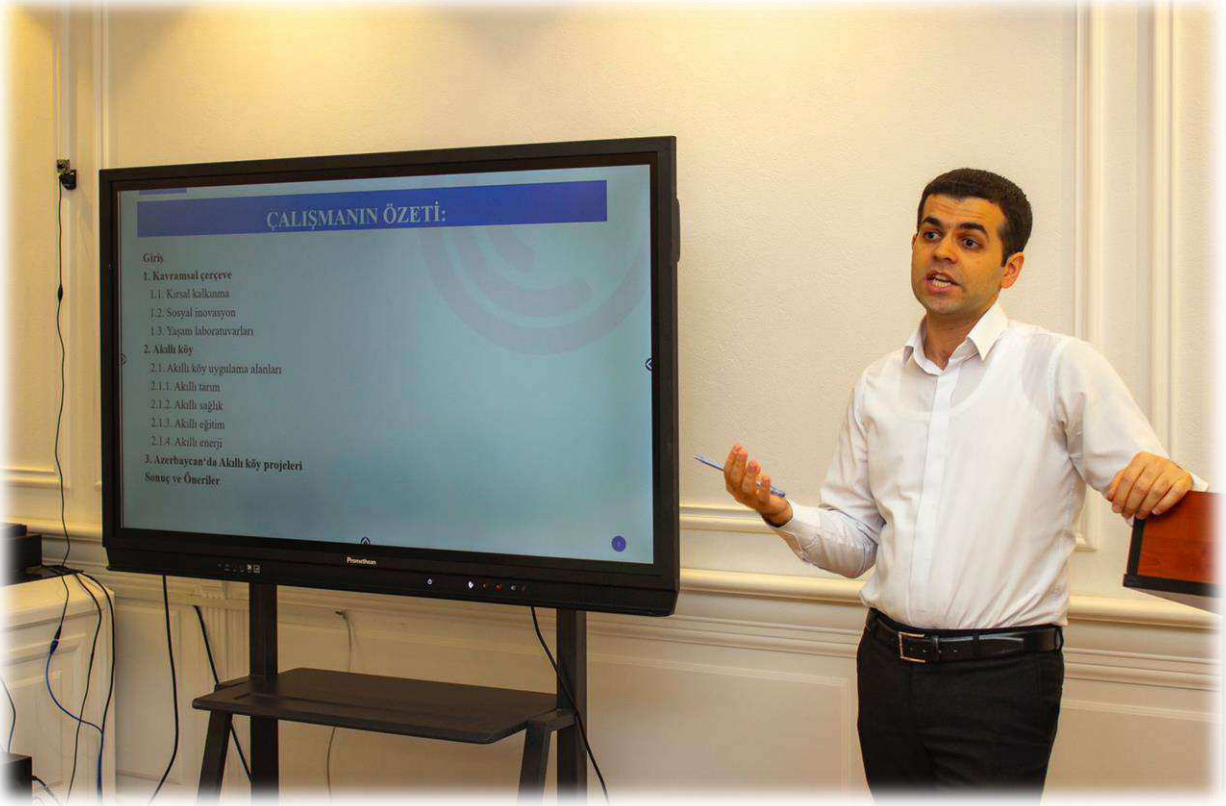

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

KARABAKH

4th International Scientific Research Congress

8-9 April 2024
Karabagh, Azerbaijan

CONGRESS PROGRAM

Zoom Meetings ID: **875 0838 3006**
Zoom Meetings Password: **080808**

Katıl Zoom Toplantı

<https://us02web.zoom.us/j/87508383006?pwd=VFh4WEt0MDVTL0FDTkJsYkxzVWVJ5UT09>

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY**Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen**

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ◆ **Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir**
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ❖ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- ❖ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ❖ The Zoom application can be used without registration.
- ❖ The application works on tablets, phones and PCs.
- ❖ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ❖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ❖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ◆ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ◆ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ◆ **Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.**
- ◆ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

**Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number,
exp. Hall-1, Merve KIDIRYUZ**

-Opening Ceremony-

Baku Eurasian University

Türkiye Time:

13:00 – 13:30

Baku Time:

14:00 – 14:30

Dr. Mustafa Latif EMEK

President of IKSAD

Prof. Dr. Gulzar IBRAHIMOVA

Vice Rector of Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Dr. Yaqunova Natalya ALEKSANDROVNA

Nizhny Novgorod State University, Pavlob branch director

Baku Eurasian University

08.04.2024
Hall-1, Session-1

Baku Time
14³⁰ : 16³⁰

Ankara Time
13³⁰ : 15³⁰

HEAD OF SESSION: Dr. Afsana NAGIYEVA

AUTHOR(S)	ORGANISATION	TOPIC TITLE
Qurbanova MATANAT Kazimova ESMIRA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	EMPLOYMENT APPLICATION OPPORTUNITIES FOR THE NEW BUILDING PERIOD IN LIBERATED TERRITORIES
Aysel İSGƏNDƏROVA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	THE MODERN SITUATION OF EMPLOYMENT IN THE KARABAKH REGION
Şirinova Ulviyya ADİL GİZİ	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	ECONOMIC POTENTIAL AND PERSPECTIVES OF KARABAKH
Bayramova VUSALA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	EFFECTIVENESS OF USING TAX INCENTIVES IN INVESTMENT ATTRACTIVENESS: INVESTMENT INCENTIVE IN THE KARABAKH ECONOMIC REGION
Leyla ATAKIŞIYEVA Flora ƏLƏSGƏROVA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN RESHAPING THE TOURISM INDUSTRY AND ITS POTENTIAL IMPACT ON NATIONAL ECONOMIES
Reshad ABILZADE	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	SMART VILLAGE CONCEPT IN AZERBAIJAN
Fidan ORUCOVA	<i>Baku State University, Azerbaijan</i>	INTERNATIONAL REACTIONS TO THE SECOND KARABAKH WAR
Afsana NAGIYEVA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	PROMOTION AND PRESENTATION OF LITERARY HERITAGE IN THE AZERBAIJANI EMIGRATION PRESS (BASED ON ‘‘AZERBAIJAN’’ MAGAZİNE)
Dr. Əlvən CƏFƏROV	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	LEXICAL ANALYSIS OF SOME WORDS RELATED TO THE LEXICON OF NATURE IN WESTERN AZERBAIJANI DIALECTS AND DIALECTS
Saadat Shikhiyeva	<i>Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, Azerbaijan</i>	STRUCTURAL RENOVATIONS IN CLASSICAL POETRY OF KARABAKH IN THE 19th CENTURY
Məmmədova Esmira ADİL QIZI Zeynalova Adilə Bala-AĞA QIZI Məhərrəmli Humay OQTAY QIZI	<i>Azerbaijan Technical University, Azerbaijan Azerbaijan Technical University, Azerbaijan Azerbaijan Scientific-Research and Project-Research Energy, Azerbaijan</i>	AUTONOMOUS HEAT SUPPLY SYSTEM

Baku Eurasian University

08.04.2024
Hall-2, Session-1

Baku Time
14³⁰ : 16³⁰

Ankara Time
13³⁰ : 15³⁰

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Gulshan Agabey

AUTHOR(S)	ORGANISATION	TOPIC TITLE
Vusala NABIYEVA	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan</i>	ACCEPTANCE OF FATE IN MARY STEWART'S ARTHUR PENTALOGY
Phd. Ayten ABBASOVA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	IDEA-ARTISTIC CHARACTERISTICS OF IBRAY ALTINSARIN'S STORY CREATIVITY
Elmira MEMMEDOVA-KEKEÇ	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	NARRATIVE STRUCTURE IN "THE EPIC OF THE IRON FIST" BY ZAHID KHALIL
Emin ZEYNALOV	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	ATTENDENCE TO THE CLASSICAL TRADITION IN THE LYRICS OFASHIG PARI
Səidə YUSİFOVA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	MEDIA AS A TOOL OF PUBLIC MANIPULATIVE INFLUENCE
Mahir Haydar Oğlu GARİBOV	<i>Baku State University, Azerbaijan</i>	ARTICLES OF AHMED AGAOGLU IN "SIRAT-I MÜSTAKİM" NEWSPAPER
Nuranə ALLAHVERDİYEVA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	TOPONYM FORMATION METHODS IN KHOJAVAND REGION
Bahadur ALIZADA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	IDENTIFICATION OF THE TRAVELING SALESMAN PROBLEM FOR THE DEVELOPMENT OF TRADE ROUTES IN KARABAKH AND PRELIMINARY RESEARCH WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Agabey Gulshan Shikhmurad	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	KARABAKH ARTISTS
Gulahmed İmanov	<i>Baku state university, Azerbaijan</i>	KARABAKH APRIL VICTORY
Gunesh Rehimli	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	SYNERGY OF RESEARCH OF THE "PROBLEM AREA" OF THE BASIC EDUCATIONAL ELEMENT OF MATHEMATICS EDUCATION CONTENT
Alizada Samir YASHAR	<i>Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan</i>	FACTORS AFFECTING THE FORMALIZATION OF BRAND IMAGE AND THEIR SIGNIFICANCE

 08.04.2024 Hall-1, Session-1	 Baku Time 14³⁰ : 16³⁰	 Ankara Time 13³⁰ : 15³⁰	 ID: 875 0838 3006 Password: 080808
--	---	---	--

HEAD OF SESSION: **Assoc. Prof. Zarifa JAVADOVA**

AUTHOR(S)	ORGANISATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Tuncay YILMAZ Orkhan NAMAZOV	<i>Sakarya University, Turkiye Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan</i>	THE EFFECT OF JOB SATISFACTION ON ORGANIZATIONAL COMMITMENT A FIELD RESEARCH IN AZERBAIJAN
Emin SALMANOV	<i>University Of Liverpool, United Kingdom</i>	THE ESSENTIAL ROLE OF CENTRAL BANKS IN ECONOMY
Abdullah SAR Mehmet Ali ERTÜRK	<i>Firat University, Turkiye</i>	MINERALOGICAL AND PETROGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF EOCENE AGE PORPHYRIC TEXTURED BASALTS LOCATED IN ADIYAMAN SINCIK DISTRICT
Emin SALMANOV	<i>University Of Liverpool, United Kingdom</i>	GOVERNMENT MEASURES TO REDUCE INFLATION
Assoc. Prof. Zarifa JAVADOVA	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	DEVELOPMENT OF HEALTHCARE IN SHAMAKHI IN 2003-2023
Emine ÖZÇELİK Çiğdem A. BEKTAŞ	<i>Firat University, Turkiye</i>	PARANORMED RIESZ SEQUENCE SPACES DEFINED BY MODULUS FUNCTIONS SEQUENCE
Inga Zabakhidze Ketevan Lortkipanidze	<i>I.Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia</i>	GEORGIA IN THE MEMORY OF GEORGIAN JEWS
Zəhra SEYİDQIZI Şəhriyar QULİYEV	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	KARABAKH AFTER THE 44 DAY WAR: REVIVAL AND PROSPECTS

 08.04.2024 Hall-2, Session-1	 Baku Time 14³⁰ : 16³⁰	 Ankara Time 13³⁰ : 15³⁰	 ID: 875 0838 3006 Password: 080808
--	---	---	--

HEAD OF SESSION: **Akademik Tariyel TALIBOV**

AUTHOR(S)	ORGANISATION	TOPIC TITLE
Akademik Tariyel TALIBOV Ulkar MAMMADOVA	<i>Institute of Bioresources, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan</i>	POSSIBILITIES OF USE OF SPECIES BELONGING TO THE VALERIANOIDEAE RAF. SUBFAMILY IN NAKHCHIVAN AR
Elif BAYRAKÇI Burcu ÇAKI DÖNER	<i>Gaziantep Islamic Science and Technology University, Turkiye</i>	EVIDENCE-BASED PRACTICES IN POSTPARTUM CARE
Mehmet KARAKAYA Assoc. Prof. Dr. Nazan TORUN	<i>Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkiye</i>	REASONS FOR PATIENTS TO PREFER PRIVATE HEALTH INSTITUTIONS
Major Gheorghe GIURGIU Prof. Dr. Manole COJOCARU	<i>Deniplant-Aide Sante Medical Center, Romania Titu Maiorescu University, Romania</i>	THE THERAPEUTIC EFFECTS OF DENIPLANT NUTRACEUTICALS ON THE GUT MICROBIOME IN PATIENTS WITH PSORIASIS
Serdar ERKENEZ Cem ÖZKURT	<i>Sakarya University, Turkiye</i>	EXPLAINING THE RELATIONSHIP BETWEEN FUNGAL MORPHOLOGY AND TOXICITY WITH EXPLAINABLE ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Fakhriya Taghiyeva	<i>Azerbaijan Medical University, Azerbaijan</i>	THE EFFECT OF OBESITY IN THE MOTHER ON THE PROCESS OF BIRTH AND THE CONDITION OF NEWBORNS
Saltanat ALİYEVA	<i>AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azerbaijan</i>	CREATIVITY OF MUHAMMAD FAZULI IN THE RESEARCH OF HAMID ARASLI
Alizada Nursel Ilgar	<i>Baku State University</i>	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE IMPACT OF AUTOMATION ON THE LABOR MARKET

 08.04.2024 Hall-3, Session-1	 Baku Time 14³⁰ : 16³⁰	 Ankara Time 13³⁰ : 15³⁰	 ID: 875 0838 3006 Password: 080808
--	---	---	--

HEAD OF SESSION: **Doç. Dr. Gunay AFANDIYEVA**

AUTHOR(S)	ORGANISATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Kamala Tahsin KERIMOVA	<i>Bolu Abant İzzet Baysal University, Turkiye</i>	SHUSHA: THE CRADLE OF CULTURE, TRADITIONS AND CUSTOMS OF KARABAKH
Prof. Dr. Hüseyin CENGİZ	<i>Istanbul Commerce University, Turkiye</i>	THE PROCESS OF CREATING CITIES DESIGNED FOR EVERYONE
Irina-Ana DROBOT	<i>Technical University of Civil Engineering, Romania</i>	IDEOLOGY IN TRANSLATION AND INTERPRETATION: ETHICAL ISSUES
Musharraf HASANOVA	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan</i>	MITHRAIC SYMBOLS IN THE MYTHOLOGICAL HISTORY OF KARABAGH
Assoc. Prof. Dr. Gulnare KANBEROVA	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	ARCHITECTURE OF THE TURKISH-ISLAMIC ERA RELIGIOUS BUILDINGS OF KARABAKH
Yagunova N. A. Ionov V.A.	<i>Lobachevsky University, Russia</i>	PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF SINGLE-INDUSTRY TOWNS IN THE RUSSIAN FEDERATION
Kemale QURBANOVA	<i>Baku State University, Azerbaijan</i>	SHUSHA, THE ART TEMPLE OF THE CAUCASUS
Onur KAYA Nesrin YAVAŞ	<i>Ege University, Turkiye</i>	IMMIGRATIONS FROM EUROASIA TO AMERICA: THEORIES ON MELUNGEON COMMUNITY
Afandiyeva Gunay KHALID	<i>Odlar Yurdu University, Azerbaijan</i>	MORPHOLOGICAL CLASSIFICATION IN IDIOMATIC EXPRESSIONS

CONTENTS

AUTHOR	TITLE	No
QURBANOVA MATANAT KAZIMOVA ESMIRA	EMPLOYMENT APPLICATION OPPORTUNITIES FOR THE NEW BUILDING PERIOD IN LIBERATED TERRITORIES	1
AYSEL İSGƏNDƏROVA	THE MODERN SITUATION OF EMPLOYMENT IN THE KARABAKH REGION	6
SHIRINOVA ULVIYYA	ECONOMIC POTENTIAL AND PERSPECTIVES OF KARABAKH	11
BAYRAMOVA VUSALA	EFFECTIVENESS OF USING TAX INCENTIVES IN INVESTMENT ATTRACTIVENESS: INVESTMENT INCENTIVE IN THE KARABAKH ECONOMIC REGION	14
LEYLA ATAKIŞIYEVA FLORA ƏLƏSGƏROVA	THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN RESHAPING THE TOURISM INDUSTRY AND ITS POTENTIAL IMPACT ON NATIONAL ECONOMIES	17
Reshad ABILZADE	SMART VILLAGE CONCEPT IN AZERBAIJAN	19
FIDAN ORUCOVA	INTERNATIONAL REACTIONS TO THE SECOND KARABAKH WAR	22
ƏFSANƏ NAĞIYEVA	PROMOTION AND PRESENTATION OF LITERARY HERITAGE IN THE AZERBAIJANI EMIGRATION PRESS (BASED ON "AZERBAIJAN" MAGAZINE)	24
SƏADƏT ŞIXIYEVA	STRUCTURAL RENOVATIONS IN CLASSICAL POETRY OF KARABAKH IN THE 19TH CENTURY (BASED ON THE WORK OF MIR MEHDI KHAZANI)	26
MAMMADOVA ESMIRA ADİL ZEYNALOVA ADILA BALA- AGA MAHARRAMLI HUMAY OQTAY	AUTONOMOUS HEAT SUPPLY SYSTEM	39
VÜSALƏ NƏBİYEVA	ACCEPTANCE OF FATE IN MARY STEWART'S ARTHUR PENTALOGY	43
AYTƏN ABBASOVA	IDEA-ARTISTIC CHARACTERISTICS OF IBRAY ALTINSARIN'S STORY CREATIVITY	45
Bakhyt M. Kerimbay N.	REMOTE SENSING AND MAPPING TECHNOLOGY FOR AGRICULTURAL LANDSCAPES ON THE NORTHERN SLOPE OF THE ZHETYSU ALATAU	52
Elmira MEMMEDOVA- KEKEÇ	NARRATIVE STRUCTURE IN "THE EPIC OF THE IRON FIST" BY ZAHID KHALIL	55
EMİN ZEYNALOV	ATTENDENCE TO THE CLASSICAL TRADITION IN THE LYRICS OF ASHIG PARI	57

Səidə YUSİFOVA	MEDIA AS A TOOL OF PUBLIC MANIPULATIVE INFLUENCE	58
Mahir Haydar Oğlu GARİBOV	ARTICLES OF AHMED AGAOGLU IN “SIRAT-I MUSTAKIM” NEWSPAPER	63
Nuranə ALLAHVERDİYEVA	TOPONYM FORMATION METHODS IN KHOJAVAND REGION	71
Bahadur ALIZADA	IDENTIFICATION OF THE TRAVELING SALESMAN PROBLEM FOR THE DEVELOPMENT OF TRADE ROUTES IN KARABAKH AND PRELIMINARY RESEARCH WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE	78
Gülşən AĞABƏY	QARABAĞ SƏNƏTÇİLƏRİ	80
Gunesh Rehimli	SYNERGY OF RESEARCH OF THE “PROBLEM AREA” OF THE BASIC EDUCATIONAL ELEMENT OF MATHEMATICS EDUCATION CONTENT	85
Alizada Samir Yashar	FACTORS AFFECTING THE FORMALIZATION OF BRAND IMAGE AND THEIR SIGNIFICANCE	92
Orxan NAMAZOV	İŞ TATMİNİN VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞA ETKİSİ, AZERBAIJAN ÖRNEĞİ	99
EMİN SALMANOV	THE ESSENTIAL ROLE OF CENTRAL BANKS IN ECONOMY	116
Abdullah SAR Mehmet Ali ERTÜRK	MINERALOGICAL AND PETROGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF EOCENE AGE PORPHYRIC TEXTURED BASALTS LOCATED IN ADIYAMAN SINCIK DISTRICT	118
EMİN SALMANOV	THE HOW DO GOVERNMENT REDUCE INFLATION	122
Zərifə Şamil qızı Cavadova	DEVELOPMENT OF HEALTHCARE IN SHAMAKHI IN 2003-2023	127
Emine ÖZÇELİK Çiğdem A. BEKTAŞ	PARANORMED RIESZ SEQUENCE SPACES DEFINED BY MODULUS FUNCTIONS SEQUENCE	134
Inga Zabakhidze Ketevan Lortkipanidze	GEORGIA IN THE MEMORY OF GEORGIAN JEWS	136
Zəhra SEYİDQIZI Şəhriyar QULİYEV	KARABAKH AFTER THE 44 DAY WAR: REVIVAL AND PROSPECTS	137
Tariyel Talıbov Ülkər Məmmədova	POSSIBILITIES OF USE OF SPECIES BELONGING TO THE VALERIANOIDEAE RAF. SUBFAMILY IN NAKHCHIVAN AR	140
Elif BAYRAKÇI Burcu ÇAKI DÖNER	EVIDENCE-BASED PRACTICES IN POSTPARTUM CARE	146
GHEORGHE GIURGIU MED MANOLE COJOCARU	THE THERAPEUTIC EFFECTS OF DENIPLANT NUTRACEUTICALS ON THE GUT MICROBIOME IN PATIENTS WITH PSORIASIS	153
SERDAR ERKENEZ CEM ÖZKURT	EXPLAINING THE RELATIONSHIP BETWEEN FUNGAL MORPHOLOGY AND TOXICITY WITH EXPLAINABLE ARTIFICIAL INTELLIGENCE	154

Fəxriyyə Tağıyeva	THE EFFECT OF OBESITY IN THE MOTHER ON THE PROCESS OF BIRTH AND THE CONDITION OF NEWBORNS	156
Səltənət ƏLİYEVƏ	CREATIVITY OF MUHAMMAD FAZULI IN THE RESEARCH OF HAMID ARASLI	159
Kamala Tahsin KERİMOVA	“SHUSHA: THE CRADLE OF CULTURE, TRADITIONS AND CUSTOMS OF KARABAKH”	167
Hüseyn CENGİZ	THE PROCESS OF CREATING CITIES DESIGNED FOR EVERYONE	175
Irina-Ana DROBOT	IDEOLOGY IN TRANSLATION AND INTERPRETATION: ETHICAL ISSUES	185
Müşərrəf HƏSƏNOVA	MITHRAIC SYMBOLS IN THE MYTHOLOGICAL HISTORY OF KARABAGH	189
Gulnare Kanberova	ARCHITECTURE OF THE TURKISH-ISLAMIC ERA RELIGIOUS BUILDINGS OF KARABAKH	191
Yagunova N. A. Ionov V.A.	PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF SINGLE-INDUSTRY TOWNS IN THE RUSSIAN FEDERATION	200
Kemale QURBANOVA	SHUSHA, THE ART TEMPLE OF THE CAUCASUS	207
Onur KAYA Nesrin YAVAŞ	IMMIGRATIONS FROM EUROASIA TO AMERICA: THEORIES ON MELUNGEON COMMUNITY	210
Əfəndiyeva Günay Xalid qızı	MORPHOLOGICAL CLASSIFICATION IN IDIOMATIC EXPRESSIONS	215
Mehmet KARAKAYA Nazan TORUN	CONSUMER (PATIENT) PREFERENCES IN HEALTHCARE	220
Alizada Nursel Ilgar	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE IMPACT OF AUTOMATION ON THE LABOR MARKET	232

**EMPLOYMENT APPLICATION OPPORTUNITIES FOR THE NEW BUILDING
PERIOD IN LIBERATED TERRITORIES**

**İŞGALDEN KURTULMUŞ TOPRAKLARDA YENİ İNŞAAT DÖNEMİ İÇİN İŞ BAŞVURU
FIRSATLARI**

QURBANOVA MATANAT

Bakü Avrasya Üniversitesi "İşletme ve Yönetim"
bölüm başkanı ,felsefe doktoru,

KAZIMOVA ESMIRA

Bakü Avrasya Üniversitesi "İşletme ve Yönetim"
bölüm öğretmeni
ORCID: 0000-0001-7033-5648

ÖZET

Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tam garanti altına alınmasıyla birlikte Karabağ bölgesinde uygulanan "Büyük Dönüş" projesinin önündeki tüm engeller kaldırılmış, ana altyapı projeleri (demiryolu, otoyollar, elektrik üretimi ve su temini) hayata geçirilmiştir. Söz konusu projenin hayata geçirilmesi için hayata geçirilen inşaat işlerinin ölçeği genişletiliyor. Tabi tüm bu planların hayata geçebilmesi için Karabağ'da halkın istihdam emek faaliyeti oranının artırılması gerekiyor.

Karabağ'a göç uzun süredir başladı, Bakü'ye ve ülkenin diğer bölgelerine yerleşen yerinden edilmiş kişiler kendi topraklarına dönüyor ancak geri dönen nüfusun iş olanaklarının ne kadar geniş olacağı ve geri dönen yerel nüfusun ne kadar olacağı sorusu ortaya çıkıyor. İşgalden kurtarılan topraklara 6.500 eski ülke içinde yerinden edilmiş kişinin yeniden yerleştirildiğini belirtmek gerekir. Yerinden edilmiş nüfusa istihdam sağlamak için bazı adımlar atılıyor. Memleketlerine yerleştirilen sakinlerin uygun kontenjanlarda iş bulmaları, serbest meslek programına dahil edilmeleri ve bazı sakinlerin yeni meslekler kazanmaları amacıyla mesleki eğitim kursları düzenlenmesi yönünde tedbirler alınıyor. .

Bunun sonucunda Karabağ Ekonomik Bölgesi'nde 2023 yılında 742 yeni işyeri yaratılırken, geçen yılın aynı döneminde bu sayı 663 yeni işyeri oldu. Devlet İstatistik Komitesi'nin raporunda bunun bir önceki yıla göre 79 yeni iş (%11,9) daha fazla olduğu belirtiliyor. Haziran 2023 sonu itibarıyla Karabağ ekonomik bölgesinde ortalama maaş 594,5 manat, Doğu Zengezur ekonomik bölgesinde ise 645,1 manat oldu.

İşgalden kurtarılan topraklarda serbest ekonomik bölgelerin ve tarım parklarının kurulması ve işletilmesi gerçekleştirilmektedir. Bölgede ekonomi geliştikçe istihdam fırsatları da ortaya çıkacak, bu da yeni işyerlerinin açılması anlamına geliyor. Bugün Karabağ'daki iş ilanları piyasayı daha fazla araştırma amacına hizmet edebilir, çünkü Bakü'deki işleri bırakmak hala birisi için uygun altyapı ve işgücü kaynağı yoktur. Piyasa ekonomisi koşullarında tüm işçilerin maaşı devlet tarafından verilemez, dolayısıyla insanların piyasa ekonomisi koşullarına göre para kazanabilmesi için ekonomik faaliyetin olması gerekir. Bu, girişimcilerin çalışanlarına uygun şekilde ödeme yapabilmeleri için para kazanmaları gerektiği anlamına gelir. Bugün orada işgücü piyasasının nasıl olacağını söylemek için henüz çok erken. Bu doğrultuda bilimsel-araştırma çalışmaları yapılmalı, bölgede ortaya çıkabilecek işgücü piyasasına ilişkin durum bundan sonra öngörülmesi, öncelikle ekonomi politikası stratejik planlama esasına göre oluşturulmalıdır. O bölgelerde ne tür işgücüne talep olacağını, işgücü kaynaklarının oraya nasıl yerleştirileceğini öğrenmek gerekiyor. Orada sanayileşmenin olması lazım, bunlar yeni işler olacak, bu süreçten sonra piyasada oluşan talep, ücretlerin artmasının koşullarını yaratacak.

Anahtar Kelimeler: yapım süreci, iş fırsatları, işgücü piyasası

SUMMARY

Along with the full guarantee of the territorial integrity of Azerbaijan, all the obstacles in front of the "Great Return" project implemented in the Karabakh region have been removed, and the main infrastructure projects (railway, highways, electricity production and water supply) are being implemented for the realization of the said project, the scale of construction works is being expanded. Of course, in order to implement all these plans, it is required to increase the employment rate of people in Karabakh. Migration to Karabakh has started for a long time, IDPs settled in Baku and other parts of the country are returning to their native land, but the question arises as to how wide the job opportunities of the returning population will be and what the local population returning to Karabakh will do after 30 years. It should be noted that 6,500 former internally displaced persons have been resettled in the territories freed from occupation. Certain steps are being taken to provide employment to the displaced population. Measures are being taken to organize vocational training courses for the purpose of providing the residents who have been relocated to their hometowns with jobs on suitable vacancies, involving them in the self-employment program, as well as for some of the residents to acquire new professions. As a result, in 2023, 742 new jobs were created in the Karabakh Economic Region, while in the same period last year, this number was 663 new jobs. The report of the State Statistics Committee states that this means 79 new jobs (11.9%) more than the previous year. By the end of June 2023, the average salary in the Karabakh economic region was 594.5 manats, and in the East Zangezur economic region was 645.1 manats.

It is still too early to say what the labor market will be like there today. In this direction, scientific-research works should be carried out, the situation related to the labor market that may arise in the region should be predicted from now on, first of all, the economic policy should be established on the basis of strategic planning. It is necessary to learn what kind of workforce will be in demand in those regions, and in what form labor resources will be placed there? Industrialization should take place there, and these will be new jobs. After this process, the demand created in the market will create conditions for the increase of wages.

Keywords: construction process, job opportunities, labor market

GİRİŞ

Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tam garanti altına alınmasıyla birlikte Karabağ bölgesinde uygulanan "Büyük Dönüş" projesinin önündeki tüm engeller kaldırılmış, ana altyapı projeleri (demiryolu, otoyollar, elektrik üretimi ve su temini) hayata geçirilmiştir. Söz konusu projenin hayata geçirilmesi için hayata geçirilen inşaat işlerinin ölçeği genişletiliyor. Tabii tüm bu planların hayata geçebilmesi için Karabağ'da halkın istihdam oranının artırılması gerekiyor.

Karabağ'a göç uzun süredir başladı, Bakü'ye ve ülkenin diğer bölgelerine yerleşen yerinden edilmiş kişiler kendi topraklarına dönüyor ancak geri dönen nüfusun iş olanaklarının ne kadar geniş olacağı ve geri dönen yerel nüfusun ne kadar olacağı sorusu ortaya çıkıyor. Karabağ'a 30 yıl sonra ne yapılacak? İşgalden kurtarılan topraklara 6.500 eski ülke içinde yerinden edilmiş kişinin yeniden yerleştirildiğini belirtmek gerekir. Yerinden edilmiş nüfusa istihdam sağlamak için bazı adımlar atılıyor. Memleketlerine yerleştirilen sakinlerin uygun kontenjanlarda iş bulmaları, serbest meslek programına dahil edilmeleri ve bazı sakinlerin yeni meslekler kazanmaları amacıyla mesleki eğitim kursları düzenlenmesi yönünde tedbirler alınıyor. . Bunun sonucunda Karabağ Ekonomik Bölgesi'nde 2023 yılında 742 yeni istihdam yaratılırken, geçen yılın aynı döneminde bu rakam 663 yeni istihdam oldu. Devlet İstatistik Komitesi'nin raporunda bunun bir önceki yıla göre 79 yeni iş (%11,9) daha fazla olduğu belirtiliyor. Haziran 2023 sonu itibarıyla Karabağ ekonomik bölgesinde ortalama maaş 594,5 manat, Doğu Zengezur ekonomik bölgesinde ise 645,1 manat oldu.

Cumhurbaşkanlığının ilgili kararıyla uyarınca bir teklif paketi hazırlanmış olup, vergi teşviklerinin getirilmesi, özel girişimler, işleme alanının teşvikine yönelik teşvikler, sanayinin

cazip hale getirilmesi konularında kamu-özel ortaklığının artırılması planlanmaktadır. Yakın gelecekte kurtarılan bölgelerde 350 ek iş yaratılacak.

Büyük Dönüş programı kapsamında işgalden kurtarılan topraklarımıza yerleştirilen sakinlerin aktif istihdam programlarıyla da kapsanmasına yönelik tedbirler alınırken, Fuzuli şehrinde özel temsilciliğin desteğiyle iş fuarı düzenlendi. Bu, işgalden kurtulan topraklarımızda düzenlenen ilk işçi fuarı olup, Fuzuli'de düzenlenen etkinlikte 20 işveren tarafından 200'e yakın boş iş ilanı sunuldu.

Kente taşınan 258 ailenin fertlerinin verileri analiz edilerek, sağlıklı kişilerin istihdam olanakları değerlendirildi ve istihdam tedbirlerinin devreye alınmasına başlandı. Halihazırda 73 kişiye uygun iş sağlanmış, 20 kişi serbest meslek programına dahil edilmiş olup, 150 kişiye daha istihdam sağlanması için çalışmalar yapılıyor. Laçın ve Şuşa'da istihdam yaratıldı. Böylece raporlama döneminde Laçın'da 328, Şuşa'da 177 yeni işyeri açıldı.

Tablo 1. Kurtarılmış bölgelerde yeni yaratılan işlerin sayısı

Kurtarılmış bölge ve sabahlar	Yeni yaratılan işlerin sayısı
Şuşa	177
Laçın	328
Xocavənd	32
Cəbrayıl	28
Kəlbəcər	19
Ağdam	18
Fizuli	13
Xocalı	5
Qubadlı	2
Zəngilan	1

Kurtarılmış bölgelerde yürütülen kapsamlı altyapı projeleri kapsamında yakın zamanda hizmete giren Karabağ Bölgesel DOST Merkezi, 9 idari bölgede 900.000'den fazla kişiye istihdam, çalışma, engellilik ve sosyal koruma alanlarında "tek" hizmet verecek.

Şunu da belirtmek gerekir ki işgalden kurtarılan bölgelerimizde şu anda aktif olarak 33 boş yer bulunmaktadır. Kontenjanın en fazla olduğu bölgeler ise Fuzuli ve Laçın kentleri oldu. Fuzuli'de 10, Laçın'da ise 8 boş pozisyona çalışma arkadaşı arıyoruz. Ayrıca Cəbrayıl'da 6, Şuşa'da 5, Hocavend, Ağdam, Kelbecer ve Gubadlı'da ise 1 aktif boş kadro bulunuyor. İşveren şirketlerin sunduğu maaş aralığı 345-1500 manat arasında değişmektedir. Şirketler ağırlıklı olarak 18-65 yaş aralığında, ortaöğretim mezunu çalışanlar arıyor. Karabağ'da en fazla şoför talebi olmasına rağmen en düşük maaş şoförlere sunuluyor.

Şoferlerin ortalama aylık geliri 400-500 manattır. Maaşların nispeten yüksek olduğu bölge Cəbrayıl'dır. Burada çeşitli boş pozisyonlar için 1500 manata kadar maaş teklif ediliyor. Türk şirketi "Kolin İnşaat" Hocavend'de şoför arıyor. Şirket bu iş için 420-750 manat aralığında maaş teklif ediyor. Ağdam'da kalıpcı arıyoruz. 6 günlük çalışma programı için 350-670 manat aralığında maaş var. Kelbecer'de kaynakçılara 5 günlük çalışma programı karşılığında 750-1000 manat maaş teklif ediliyor. "Polat yol yapısı sanayi ve Ticaret" Türk şirketi Gubadlı'da mağaza çalışanları arıyor. Türk şirketi 5 günlük programda 450 manat maaş teklif ediyor.

Aynı zamanda Devlet İstatistik Komitesi'nin verilerine göre, Karabağ ve Doğu Zengezur ekonomik bölgelerinde 2023 yılı hasadı için geçtiğimiz sonbaharda 210 bin 478 hektar tahıl ve yeşil yem ekimi yapıldı. Bu yılın Ocak-Temmuz aylarında, söz konusu ekonomik bölgelerdeki çiftçiler ve özel çiftlikler toplamda 105.000 hektardan fazla hasat yaptı. Bu tarlalardan 401.000 tondan fazla tahıl hasat edildi. Ayrıca bu yılın 7 ayında 1043 ton ayçiçeği, 16 bin 515 ton patates, 165 bin 816 ton sebze, 51 bin ton kavun ürünleri ile 21,3 bin ton meyve tedarik edildi.

Sonuç olarak Karabağ Ekonomik Bölgesi'nde 2023 yılının dokuz ayında 742 yeni istihdam yaratılırken, geçen yılın aynı döneminde bu rakam 663 yeni istihdam oldu. Devlet İstatistik Komitesi'nin raporunda bunun bir önceki yıla göre 79 yeni iş (%11,9) daha fazla olduğu belirtiliyor. Raporlama döneminde Ağcabadi'de 105, Ağdam'da 64, Berde'de 63, Fuzuli'de 34, Hocalı'da 5, Hocavend'de 46, Şuşa'da 262, Terter'de 163 istihdam yaratıldı. Haziran 2023 sonu itibarıyla Karabağ ekonomik bölgesinde ortalama maaş 594,5 manat, Doğu Zengezur ekonomik bölgesinde ise 645,1 manat oldu. 2022 yılında Karabağ ekonomik bölgesinde 905, Doğu Zengezur'da ise 223 yeni iş yaratıldı.

600 bin hektar alan ekilmeyi bekliyor

Karabağ ve Doğu Zengezur bölgesinin restorasyonu ve imarına devlet bütçesinden 2021 yılında 2,2 milyar manat, 2022 yılında ise 2,7 milyar manat tahsis edildi. 2023 bütçesinde işgalden kurtarılan bölgelerin restorasyonu için 5 milyar manat daha harcanması planlanıyor. Bu fonların yüzde 60'ı zaten kullanıldı. Genel olarak planlanan yatırım programı bazında Karabağ ve Doğu Zengezur'da bu yıl sonuna kadar gerçekleştirilecek restorasyon ve inşaat çalışmalarına 12 milyar manat kadar harcama yapılacak.

Genel olarak tahminlere göre işgalden kurtulan bölgelerimiz gelecekte 10 milyar manatlık gelir elde edecek, bu da gayri safi yurt içi hasılanın gelişimini teşvik edecek. Çünkü o bölgeler çeşitli alanlarda büyük ekonomik potansiyele sahip. Yani tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde geniş fırsatlar var. Özellikle kurtarılan bölgelerin turizm potansiyeli oldukça büyüktür. Ayrıca bu topraklar hayvancılık, meyvecilik, sebzeçilik, işleme sanayii için de geniş fırsatlara sahiptir. Sadece tarıma ayrılan 600.000 hektarlık alan ekime ve hasada hazır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Uygulanan projelerin ölçeği ve hacmi oldukça büyük olduğundan yeni istihdamlar yaratılmakta ve iş merkezlerine açık kontenjanlar hakkında bilgi verilmektedir. Özel şirketlerin ilan ettiği işlerin daha düşük ücretlerle sunulması konusunda farklı görüşler dile getiriliyor. Özel şirketlerin maddi durumlarına göre yapılan işlere fon ayırdığını ve işin ücretli olarak sunulduğunu da belirtmek gerekiyor. Başka bir deyişle, özel şirketin finansal olarak karşılayabileceğini sunuyor. Burada hiçbir zorlama yoktur. Teklif edilen ücretlerden memnun olanlar gidip çalışabilirler. Eğer birisi teklif edilen ücreti düşük buluyorsa farklı yerlerde iş arayabilir. Burada şikayet edilecek bir şey yok.

İşgalden kurtarılan topraklarda serbest ekonomik bölgelerin ve tarım parklarının kurulması ve işletilmesi gerçekleştirilmektedir. Ayrıca kapsamlı altyapı projelerinin hayata geçirilmesi ve havalimanlarının inşası bu bölgelerin ihracat potansiyelinin ve girişimciliğinin geliştirilmesine hizmet edecektir. Bölgede ekonomi geliştikçe istihdam olanakları da artacak, bu da yeni işler anlamına geliyor.

Kurtarılan bölgelere nakledilen ve çalışmayan ailelere 600 manat ödendiğini, orada çalışan işçilere verilen ücretlerin diğer bölgelerdeki işçilerin ücretlerinden daha yüksek olduğunu da belirtmek gerekiyor.

İktisatçı-uzmanlara göre bugünkü duyurular daha çok piyasayı incelemeye yönelik olabilir, çünkü Bakü'de halen birisinin işini bırakmasını sağlayacak gerekli altyapı ve iş gücü kaynakları mevcut değil. Piyasa ekonomisinde devletin işçilerin maaşlarının tamamını ödeyemeyeceğini kabul etmek gerekir. İnsanların piyasa ekonomisinin koşullarına göre fon kazanabilmesi için ekonomik faaliyetin olması gerekir. Başka bir deyişle girişimcilerin para kazanması gerekiyor ki çalışanlara da buna göre ödeme yapılsın.

Bugün orada işgücü piyasasının nasıl olacağını söylemek için henüz çok erken. Bu yönde bilimsel-araştırma çalışmaları yapılmalıdır. Artık bu alanlardaki işgücü piyasasının durumunu tahmin etmemiz gerekiyor. Duyuruların neye dayandığı sorusu ortaya çıkıyor ama öncelikle ekonomi politikasının stratejik planlamaya dayanması gerekiyor. O bölgelerde ne tür işgücüne talep olacağını, işgücü kaynaklarının oraya nasıl yerleştirileceğini öğrenmek gerekiyor.

Bu yüzden ekonominin yapısının nasıl olacağını bilmemiz gerekiyor. Sanayileşmenin olması gerektiğine ve bunların yeni işler olacağına inanıyorum. Bu süreçten sonra piyasada oluşan talep, ücretlerin artmasının koşullarını yaratacaktır.

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgalinden kurtarılan topraklara Büyük Dönüşe ilişkin I Devlet Programı"nın onaylanmasına ilişkin Kararnamesi, 16 Kasım 2022,

2. Devlet İş Kurumunun resmi internet sitesi

3. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 30 Ekim 2018 tarih ve 602 sayılı "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2019-2030 İstihdam Stratejisi"nin onaylanmasına ilişkin Kararnamesi

4 Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 13 Şubat 2020 tarihli "2020-2025 İstihdam Stratejisinin Uygulanmasına İlişkin Eylem Planının Onaylanması Hakkında" Kararnamesi.

5. <https://dma.gov.az/layiheler/garabagda-is-imkanlari>

THE MODERN SITUATION OF EMPLOYMENT IN THE KARABAKH REGION

QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ MƏŞĞULLUĞUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

AYSEL İSGƏNDƏROVA

Bakı Avrasiya Universiteti, Regionşünaslıq və İqtisadiyyat fakültəsi, İqtisadiyyat kafedrası, Bakı, Azərbaycan.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3084-8260>

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi işğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafının müasir şərtlərini nəzərə alaraq əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi mexanizminin təhlil etmək və bu sahədə nəzəri yanaşmaları göstərməklə, praktiki həll yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Məqalədə qarşıya qoyulan vəzifə Qarabağ bölgəsində məşğulluğun müasir vəziyyəti təhlil edilərək bu sahədə yaradılan imkanlar və həyata keçirilən dövlət siyasətinin işıqlandırılmasıdır. Tədqiqat zamanı müşahidə, təhlil, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri bölgədəki məşğulluq məsələlərin təhlili göstərir ki, əhalinin məşğulluq probleminin tənzimlənməsi son illər dövlət siyasəti çərçivəsində xüsusi diqqət yetirilməklə aktiv şəkildə həyata keçirilir. Lakin əhalinin işlə təmin edilməsi üçün yeni mexanizmlərə ehtiyac var. Tədqiqatın elmi yeniliyi Qarabağ bölgəsində məşğulluğun təmin edilməsi ilə əlaqəli təklif edilən tədbirlər ölkəmiz üçün yenidir.

Açar sözlər: Qarabağ, əmək bazarı, məşğulluq, regional xüsusiyyətlər, dövlət siyasəti.

ÖZET

Araştırmanın amacı, kurtarılmış Karabağ bölgesinin sosyal ve ekonomik kalkınmasının modern koşullarını dikkate alarak nüfusun istihdamını düzenleme mekanizmasını analiz etmek ve bu alanda teorik yaklaşımlar göstererek pratik çözümler belirlemektir. Makalede belirlenen görev, Karabağ bölgesindeki istihdamın mevcut durumunu analiz ederek bu alanda yaratılan fırsatlara ve uygulanan devlet politikasına ışık tutmaktır. Araştırma sırasında gözlem, analiz ve karşılaştırma yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçları ve bölgedeki istihdam sorunlarının analizi, nüfusun istihdam sorununun düzenlenmesinin son yıllarda devlet politikası çerçevesinde özel bir dikkatle aktif olarak uygulandığını göstermektedir. Ancak nüfusa istihdam sağlayacak yeni mekanizmalara ihtiyaç var. Karabağ bölgesinde istihdamın sağlanmasına ilişkin önerilen tedbirler ülkemiz için yenidir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, işgücü piyasası, istihdam, bölgesel özellikler, devlet politikası.

ABSTRACT

The purpose of the research is to analyze the mechanism of regulating the employment of the population, taking into account the modern conditions of the social and economic development of the liberated Karabakh region, and to identify practical solutions by showing theoretical approaches in this field. The task set in the article is to analyze the current state of employment in the Karabakh region and shed light on the opportunities created in this field and the implemented state policy. Observation,

analysis, and comparison methods were used during the research. The results of the study and the analysis of employment issues in the region show that the regulation of the population's employment problem has been actively implemented in recent years with special attention within the framework of state policy. However, new mechanisms are needed to provide employment to the population. The scientific innovation of the research proposed measures related to providing employment in the Karabakh region is new for our country.

Keywords: Karabakh, labor market, employment, regional characteristics, state policy

GİRİŞ

Ölkəmizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi tədbirlərin mərkəzində insan amili, əhalinin məşğulluğu və ölkə əhalisinin rifahının yüksəldilməsi dayanır. Yüksək səviyyədə məşğulluğu təmin etmək dövlətin makroiqtisadi hədəflərindən biri hesab olunur.

Ölkəmizdə məşğulluğun təmin edilməsində problemlər olsa da, müstəqillik əldə etdiyimiz ilk illərlə müqayisədə müasir dövrdə yüksək nailiyyətlər əldə etdiyimizi də vurğulamaq istərdim. Çünki SSRİ-nin süqut etməsi ondan asılı olan müttəfiq respublikaların arasında iqtisadi əlaqlərə ciddi zərbə vurmuşdur. Bu müttəfiq respublikalardan biri kimi bizim iqtisadiyyatımız da böhranlı bir vəziyyətdə idi. Bu da azmış kimi torpaqlarımızın bir hissəsinin erməni vandalları tərəfindən işğalı minlərlə iş yerlərinin itirilməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da ölkəmizdə əhalinin məşğulluğunun təminatı sahəsində ciddi problemlər yaratmış və işsizlik səviyyəsi kritik həddə çatmışdır. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq ölkəmizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar və tədbirlər nəticəsində illər keçdikcə iqtisadiyyatımız sürətlə inkişaf etməyə və canlanmağa başlamışdır.

Ölkəmizdə məşğulluğun yüksəldilməsi, işsizliyin azaldılması istiqamətində ardıcıl olaraq müxtəlif tədbirlər və layihələr həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər və layihələr qismində Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər), “Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası”, “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə Dövlət Proqramı”, “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”, “Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair 2020–2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı” xüsusilə qeyd edilməlidir. Məhz bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda işsizlik səviyyəsini 5%-ə qədər endirilməsinə nail olunmuşdur. İndi ölkəmizin əsas prioritet məsələlərindən biri kimi Qarabağ bölgəsində məşğulluğun təmin edilməsi və əmək bazarının tənzimlənməsini qeyd etmək olar.

Qarabağ bölgəsində məşğulluğun müasir vəziyyətinin təhlili

44 günlük müharibənin ordumuzun qələbəsi ilə başa çatması bizim 30 il həsrətində olduğumuz Qarabağ bölgəsinə qovuşmağımıza səbəb oldu. Qovuşmağımıza baxmayaraq erməni vandallarının bölgəmizi viran qoyması, infrastrukturunu məhv etməsi 30 ildir öz torpağının həsrətində olan köçkünlərimizin qayıdıb öz torpaqlarında yaşamasına, orada məşğulluq fəaliyyətini reallaşdırmağa imkan vermir. Əhalinin köçürülməsi və bölgəyə köç etmiş əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi strateji fəaliyyət planına uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Bunun üçün Qarabağ bölgəsi ilk öncə, minalardan tam təmizlənməli və əhalinin məskunlaşmasını təmin etmək üçün infrastruktur yenidən qurulmalıdır. Hal –hazırda ölkə başçımız İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində quruculuq işlərini müharibə bitdikdən dərhal sonra reallaşdırmaq üçün xüsusi tədbirlər planı hazırlanıb və icra edilməkdədir.

Görülən tədbirlərdən biri ölkə ərazisinin iqtisadi rayonlarının yenidən bölgüsünün həyata keçirilməsidir. Belə ki, bu bölgü nəticəsində Qarabağın bərpası və inkişafı istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlərin səmərəliliyi artacaq. Yeni bölgü təkcə Qarabağ bölgəsində deyil, həmçinin digər

bütün bölgələrdə idarəetmə və institusional islahatların çevik formada həyata keçirilməsinə xidmət edəcək. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru Vüsal Kazımlının bu yaxınlarda dediyi kimi, “Əslində, prezident İlham Əliyev münaqişədən sonrakı inkişafın konseptual çərçivəsini müəyyən edib”.

Gördüyümüz kimi, Qarabağ bölgəsinin bərpasının prioritetləri aşağıdakılar olacaq [1]:

- qısa müddət ərzində Qarabağ bölgəsinin ölkənin iqtisadi həyatına reinteqrasiyası;
- monitorinq və işğal prosesində ölkəyə və əhaliyə dəymiş ziyanı qiymətləndirmək;
- ərazinin iqtisadi və təbii resursları üzrə monitorinq və qiymətləndirilməsi;
- bərpa və quruculuq işləri üzrə prioritetliyin və ardıcılığa uyğunluğu;
- bərpa və quruculuq işləri üzrə səmərəli maliyələşmənin mexanizmini yaratmaq, həmçinin innovativ investisiyanın siyasətinin prioritetliyi üzrə üstünlüyün verilməsi;
- kənd, şəhər və qəsəbələrin yeni baş planlarını hazırlamaq quruculuq işlərinin başlanılması;
- Bölgədə iqtisadi infrastrukturunu, həmçinin meliorasiya-irriqasiya, yol, qaz, elektrik, kanalizasiya, su və s. yaratmaq, bərpa və inkişaf etdirmək;
- Qarabağ bölgəsində sosial infrastrukturunun inkişafının təmin olunması;
- bölgənin dövlət idarəetmə orqanları üzrə fəaliyyətlə tam təmin olunması;
- məcburi köçkünləri mərhələlər şəkildə öz yerlərinə qaytarılması və insan kapitalı üzrə inkişaf tədbirlərini aparmaq; - məşğulluğu, o cümlədən, özünüməşğulluq tədbirlərinin, kiçik və orta sahibkarlıq, kiçik biznes, ailə təsərrüfatını inkişaf etdirmək;
- regionun istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi və s.

Bu konsepsiya əsasında işlər həyata keçirilməyə başlanılıb. Belə ki, bərpa işlərinin vahid mərkəzdən idarəedilməsi və özbaşınalığın qarşısının alınması məqsədilə Prezidentin müvafiq qərarı ilə yeni dövlət korporativ idarəetmə orqanları yaradılmış, müvafiq səlahiyyətlər verilmiş və həmin orqanlar fəaliyyətə başlamışdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə “Qarabağı Canlandırma Fondu” dövlət hüquqi şəxs yaradılmış və yanvar Qərarı ilə “Qarabağı Canlandırma Fondu”nun Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir[2].

Qarabağ bölgəsində qarşıya qoyulmuş prioritetləri uğurlu reallaşdırmaq üçün əsas iki məqsədə nail olmaq zəruridir. Bu məqsədlərdən birincisi bölgədə dayanıqlı məskunlaşmanı təmin etmək, digəri isə məşğulluğa reinteqrasiyanı reallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədləri reallaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər planları hazırlanıb və təkliflər irəli sürülüb. Belə ki, Qarabağ bölgəsində iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün bu bölgəyə investisiya cəlb edilməsini artırmaq, dövlət və özəl müəssisələrin birgə əməkdaşlığı əsasında iqtisadi fəaliyyəti canlandırmaq, əlverişli biznes mühiti yaratmaq kimi konkret addımların atılması daxildir.

Bildiyimiz kimi Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun (Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Tərtər, Xocalı, Şuşa, Xocavənd rayonları və Xankəndi şəhəri) ərazisi 7,33 min kv.km-dir və müxtəlif istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, o cümlədən, məşğulluğu təmin etmək üçün əlverişli imkanlara malikdir. Belə ki, Dövlət Statistika komitəsinin verdiyi məlumat əsasında 2021-ci il ölkə üzrə 69 minə yaxın yeni iş yerləri açılmışdır ki, bu göstəricinin 0,3%-i Şərqi Zəngəzur, 1%-i isə Qarabağ iqtisadi rayonunun payına düşür. Qeyd edilən göstəricilər bunu deməyimizə əsas verir ki, müharibənin

bitməsindən qısa müddət keçməsinə baxmayaraq Qarabağ bölgəsində artıq biz canlanmanı müşahidə edə bilirik. Bundan başqa, Qarabağ bölgəsində 2023-cü ilin iyul ayının 1-nə muzzla çalışan işçilərin sayı 49.5 min nəfər təşkil edib.

Cədvəl 1. 2023-cü il 1 iyul tarixinə azad olunmuş rayonlarımızda muzzlu işçilərin sayı və orta aylıq əmək haqqı göstəriciləri

İşğaldan azad olunmuş rayonlar	Muzzla çalışan işçilərin sayı, Min nəfər	Orta aylıq əmək haqqı, manatla
Ağdam rayonu	13.3	595
Füzuli rayonu	9.3	582.5
Laçın rayonu	7.4	588.6
Kəlbəcər rayonu	6.3	599.6
Cəbrayıl rayonu	3.2	685.3
Qubadlı rayonu	2.8	756
Şuşa rayonu	2.4	812.9
Zəngilan rayonu	2.2	789.2
Xocavənd rayonu	1.4	684.1
Xocalı rayonu	1.2	687.9

Mənbə: <https://www.fed.az/qarabag/>

Fed.az öz səhifəsində yerləşdirdiyi məlumata əsasən ən çox muzzla çalışan işçilərin sayı Ağdam rayonuna (13.3 min nəfər), ən yüksək əməkhaqqı isə Şuşa şəhərinə (812.9 manat) məxsusdu.

Qarabağ bölgəsində özünəməşğulluğun təmin edilməsi üçün də dövlət tərəfindən mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, bölgədə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların kommunal xidmətlərdən güzəştli şərtlərlə istifadə etməsi nəzərdə tutulub. Özünəməşğulluq çərçivəsində sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və bu sahədə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi də diqqət mərkəzindədir. Bu sahələrdə “yaşıl inkişaf” yaradan və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edən investorlar dəstəklənəcək, o cümlədən, Qarabağ bölgəsində mənzil tikintisi üçün dövlət-özəl əməkdaşlığı inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Buna görə də həmin bölgəyə yerli və xarici şirkətlərin böyük axını gözlənilir. Çünki Qarabağ bölgəsinin mədənlərlə zənginliyi, kənd təsərrüfatı və turizmin inkişaf potensialı, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şəraitinin olduğunu nəzərə alsaq, sahibkarların axını qaçılmazdır. Bu da daha çox yeni iş imkanlarının yaranmasına və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə gətirib çıxarır[4].

NƏTİCƏ:

Bölgədəki müasir vəziyyəti təhlil edərkən belə bir qənaətə gəldim ki, əhalinin məşğulluq probleminin tənzimlənməsi son illər dövlət siyasəti çərçivəsində xüsusi diqqət yetirilməklə aktiv şəkildə həyata keçirilir. Lakin əhalinin işlə təmin olunması üçün yeni mexanizmləri ehtiyac duyulur.

İşsizlik tək cə fərdi deyil, həm də sosial problemdir. Dövlət əsas sosial-iqtisadi problem kimi məşğulluğun tənzimlənməsini və işsizliyin minimuma endirilməsi üçün müxtəlif layihələrin icrasını həyata keçirməyə davam edir. Bu layihələrə Dövlət Məşğulluq Agentliyi tərəfindən yaradılan “Qarabağda iş imkanlar” saytını, “Qarabağ KOB-ları” layihəsini göstərə bilirik ki, bu layihələr çərçivəsində minlərlə əmək qabiliyyətli əhali üçün yeni iş yerlərinin yaradılması, onların məşğulluğunun təmin edilməsi mümkün olacaq. Lakin bir məqamı qeyd etmək istərdim ki, Qarabağ bölgəsinə köç edəcək əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu onların qayıdışı ilə eyni anda təşkil edilsə, bu həmin bölgəyə köç edəcək əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasını təmin etmiş olacaq. Əgər bu proses düzgün şəkildə həyata keçirilməzsə, biz arzulamadığımız bir mənzərə ilə qarşı-qarşıya dayanacağıq. Yəni sonradan əmin bölgənin işsizlik səbəbindən tərkd edildiyini müşahidə edəcəyik. Buna görə də dövlət proqramları və layihələri tərtib edilərkən uzunmüddətli perspektivə nail olmaq üçün bu problemin həll yollarını nəzərə almalıdır.

Ermənilərin işğalçılıq siyasəti nəticəsində 1 milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünlər var ki, onların məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində görülən tədbirlər mütəmaddi olaraq davam etdirilməlidir. Onlar sahibkarlığa və biznesə cəlb edilməsi üçün dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlər davamlı olaraq həyata keçirilməlidir. Çünki bu tədbirlər sayəsində yaradılacaq olan yeni iş yerlərinin sayı sürətlə artacaq ki, bu məşğulluğun təminatı sahəsində mühüm irəliləyişlərə səbəb olacaq.

Bildiyimiz kimi, qarabağ bölgəsi təbii ehtiyatlarla, xüsusilə də dərman bitkiləri, yabanı meyvələr, o cümlədən, heyvandalıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəngin potensila malik olması burada kən təsərrüfatı fəaliyyətinin, dərman istehsalının reallaşdırılması həm daxili, həm də xarici bazarı zəruri mallarla təmin etməklə yanaşı ölkənin valyuta ehtiyatlarının artmasında rolu böyük ola bilər. Bundan başqa qədim sahələr olan dulusçuluq, xalçaçılıq, dəmirçili, misgərlik və s. bu kimi sahələrin Qarabağ bölgəsində yenidən fəaliyyətə başlaması həm milli adət-ənənələrimizin qorunub saxlanılmasına, həm də əhalinin məşğulluq fəaliyyətinin artırılmasını təmin edəcək.

ƏBİYYAT:

1. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. Azərbaycan iqtisadiyyatı postkonflikt dövründə: mövcud vəziyyət və strateji prioritetlər, Mingəçevir Dövlət Universiteti, Dayanıqlı inkişaf, MDU, 2021, cild 1, № 1, səh.13-20.
2. “Qarabağ Dirçəliş Fondu publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 04 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı.
3. <https://www.fed.az/qarabag/qarabagda-calisan-iscilerin-sayi-aciqlanib-siyahi-173588>
4. <https://www.bakixeber.com/iqtisadiyyat/133097>

ECONOMIC POTENTIAL AND PERSPECTIVES OF KARABAKH

KARABAĞ'IN EKONOMİK POTANSİYELİ VE PERSPEKTİFLERİ

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И ПЕРСПЕКТИВЫ КАРАБАХА

SHIRINOVA ULVIYYA

Head teacher of the "Economics" department of Baku Eurasian University

Orchid ID: 0000-0003-3514-8825

ABSTRACT

Karabakh is a region with ancient history, rich culture and a large base of raw materials. After the liberation of our occupied territories, Karabakh will contribute to the expansion and diversification of Azerbaijan's economy. Azerbaijan won a brilliant victory in the 44-day war and restored its territorial integrity. Azerbaijan is entering a new stage of development. The reality is that both the political consolidation of our victory and the restoration work in the liberated territories are being successfully continued. The construction works carried out in Karabakh will bring many innovations to the life of our country.

If we take the industrial potential of the region as an object of analysis, we can evaluate it in four main areas: 1) Rich water supply, 2) Electricity, 3) Industrial recreation opportunities and 4) Processing of rich minerals. Because this region is very favorable due to its agrarian superiority, raw material base and processing industry production. If we pay attention to the main parameters of the economic potential of those areas, we will see that as a result of the looting and exploitation of Armenia, the infrastructure of the region has been brought to the level of non-existence. As a result of the occupation, thousands of hectares of arable land were polluted with military waste, billions of manats were damaged to the economy of Azerbaijan and the gene pool of the world. The economic potential of the lands freed from occupation is multifaceted, covering various fields of agriculture, industry and tourism. These lands have great potential for the development of viticulture, tobacco, cotton, cocoon, fruit and vegetable, horticulture and animal husbandry. According to statistical indicators, 24% of the country's GDP production, 41% of grape production, 46% of potato production, 18% of meat production, and 34% of milk production fell to those regions. 25% of the total forest areas, i.e. 280,000 hectares, belonged to the occupied lands. The enemy produced a large amount of gold in Kalbajar through the illegal exploitation of our natural resources.

"Strategy of socio-economic development in 2022-2026" was prepared and adopted in our republic. The strategy approved by the head of state states that the reintegration of the liberated territories into the country's economy will be ensured. Acceleration of the revival of economic activity and formation of a favorable business environment will be ensured in order to build the economy in these areas. As a result of the attraction of high-tech investments in the territories, export-oriented economic activity areas will be established, which will create conditions for providing local residents with new jobs. "Smart" business models based on circular economy will be created in the region.

"Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" was approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021. 5 National Priorities for the socio-economic development of the country have been defined: 1) stable growing competitive economy; 2) a society based on dynamic, inclusive and social justice; 3)

competitive human capital and space for modern innovations; 4) a large return to the territories freed from occupation; 5) clean environment and "green growth" country.

Keywords: economic potential, rich raw materials, export-oriented, "smart" business model

ÖZET

Karabağ, kadim tarihe, zengin kültüre ve geniş bir hammadde tabanına sahip bir bölgedir. İşgal altındaki topraklarımızın kurtarılmasından sonra Karabağ, Azerbaycan ekonomisinin genişlemesine ve çeşitlenmesine katkı sağlayacaktır. Azerbaycan 44 gün savaşında parlak bir zafer kazanarak toprak bütünlüğünü yeniden sağladı. Azerbaycan yeni bir kalkınma aşamasına giriyor. Gerçek şu ki, hem zaferimizin siyasi olarak pekiştirilmesi hem de kurtarılmış bölgelerdeki restorasyon çalışmaları başarıyla sürdürülüyor. Karabağ'da yürütülen imar çalışmaları ülkemizin hayatına birçok yenilik getirecek.

Bölgenin sanayi potansiyelini analiz nesnesi olarak alırsak dört ana alanda değerlendirebiliriz: 1) Zengin su temini, 2) Elektrik, 3) Endüstriyel rekreasyon olanakları ve 4) Zengin madenlerin işlenmesi. Çünkü bu bölge tarımsal üstünlüğü, hammadde tabanı ve işleme sanayi üretimi nedeniyle oldukça elverişli. O bölgelerin ekonomik potansiyelinin ana parametrelerine dikkat edersek, Ermenistan'ın yağmalanması ve sömürülmesi sonucunda bölgenin altyapısının yok olacak seviyeye getirildiğini görürüz. İşgal sonucunda binlerce hektar tarım arazisi askeri atıklarla kirlendi, milyarlarca manat Azerbaycan ekonomisine ve dünya gen havuzuna zarar verdi. İşgalden kurtarılan toprakların ekonomik potansiyeli çok yönlü olup, tarım, sanayi ve turizmin çeşitli alanlarını kapsamaktadır. Bu topraklar bağcılık, tütün, pamuk, koza, meyve-sebze, bahçecilik ve hayvancılığın gelişmesi için büyük potansiyele sahiptir. İstatistiksel göstergelere göre ülkenin GSYİH üretiminin yüzde 24'ü, üzüm üretiminin yüzde 41'i, patates üretiminin yüzde 46'sı, et üretiminin yüzde 18'i ve süt üretiminin yüzde 34'ü bu bölgelere düştü. Toplam orman alanlarının %25'i yani 280.000 hektar işgal altındaki arazilere aitti. Düşman, doğal kaynaklarımızı hukuka aykırı olarak kullanarak Kelbecer'de büyük miktarda altın üretti.

Cumhuriyetimizde "2022-2026 Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi" hazırlanarak kabul edildi. Devlet başkanının onayladığı stratejide kurtarılan bölgelerin ülke ekonomisine yeniden entegrasyonunun sağlanacağı belirtiliyor. Bu alanlarda ekonominin inşası için ekonomik aktivitenin canlanmasının hızlandırılması ve uygun iş ortamının oluşması sağlanacaktır. Bölgelere yüksek teknoloji yatırımların çekilmesi sonucunda ihracata yönelik ekonomik faaliyet alanları oluşturulacak ve bu bölge halkına yeni iş imkanları sağlanmasına yönelik koşullar yaratılacak. Bölgede döngüsel ekonomiye dayalı "akıllı" iş modelleri oluşturulacak.

"Azerbaycan 2030: Sosyo-ekonomik kalkınma için ulusal öncelikler" Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 2 Şubat 2021 tarihli Kararnamesi ile onaylandı. Ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik 5 Ulusal Öncelikler tanımlanmıştır: 1) istikrarlı büyüyen rekabetçi ekonomi; 2) dinamik, kapsayıcı ve sosyal adalete dayalı bir toplum; 3) rekabetçi insan sermayesi ve modern yenilikler için alan; 4) işgalden kurtarılan bölgelere büyük bir geri dönüş; 5) temiz çevre ve "yeşil büyüme" ülkesi.

Anahtar kelimeler: ekonomik potansiyel, zengin hammadde, ihracat odaklı, "akıllı" iş modeli

Резюме

Карабах – регион с древней историей, богатой культурой и большой сырьевой базой. После освобождения наших оккупированных территорий Карабах будет способствовать расширению и диверсификации экономики Азербайджана. Азербайджан одержал

блестящую победу в 44-дневной войне и восстановил свою территориальную целостность. Азербайджан вступает в новый этап развития. Реальность такова, что и политическое закрепление нашей победы, и восстановительная работа на освобожденных территориях успешно продолжают. Осуществляемые в Карабахе строительные работы внесут много новшеств в жизнь нашей страны.

Если взять в качестве объекта анализа промышленный потенциал региона, то можно оценить его по четырем основным направлениям: 1) Богатое водоснабжение, 2) Электроснабжение, 3) Возможности промышленной рекреации и 4) Переработка богатых полезных ископаемых. Потому что этот регион очень выгоден благодаря своему аграрному превосходству, сырьевой базе и продукции перерабатывающей промышленности. Если мы обратим внимание на основные параметры экономического потенциала этих территорий, то увидим, что в результате разграбления и эксплуатации Армении инфраструктура региона доведена до уровня несуществования. В результате оккупации тысячи гектаров пахотных земель были загрязнены военными отходами, экономике Азербайджана и генофонду мира был нанесен ущерб на миллиарды манатов.

Экономический потенциал освобожденных от оккупации земель многогранен и охватывает различные сферы сельского хозяйства, промышленности и туризма. Эти земли имеют большой потенциал для развития виноградарства, табаководства, хлопководства, кокона, плодоовощной, садоводства и животноводства. По статистическим показателям на эти регионы приходится 24% производства ВВП страны, 41% производства винограда, 46% производства картофеля, 18% производства мяса, 34% производства молока. 25% общей площади лесов, т.е. 280 000 га, принадлежало оккупированным землям. В результате незаконной эксплуатации наших природных ресурсов враг добыл в Кельбаджаре большое количество золота.

В нашей республике подготовлена и принята «Стратегия социально-экономического развития на 2022-2026 годы». В одобренной главой государства стратегии говорится, что будет обеспечена реинтеграция освобожденных территорий в экономику страны. В целях построения экономики в этих сферах будет обеспечено ускорение оживления экономической активности и формирования благоприятной деловой среды. В результате привлечения высокотехнологичных инвестиций на территориях будут созданы экспортно-ориентированные территории экономической деятельности, что создаст условия для обеспечения местных жителей новыми рабочими местами. В регионе будут созданы «умные» бизнес-модели на основе циркулярной экономики.

«Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития» был утвержден Указом Президента Азербайджанской Республики от 2 февраля 2021 года. Определены 5 национальных приоритетов социально-экономического развития страны: 1) стабильно растущая конкурентоспособная экономика; 2) общество, основанное на динамичной, инклюзивной и социальной справедливости; 3) конкурентоспособный человеческий капитал и пространство для современных инноваций; 4) большое возвращение на освобожденные от оккупации территории; 5) чистая окружающая среда и страна «зеленого роста».

Ключевые слова: экономический потенциал, богатое сырье, экспортоориентированная, «умная» бизнес-модель.

**EFFECTIVENESS OF USING TAX INCENTIVES IN INVESTMENT
ATTRACTIVENESS: INVESTMENT INCENTIVE IN THE KARABAKH ECONOMIC
REGION**

**YATIRIM ÇEKİCİLİĞİNDE VERGİ TEŞVİKLERİNDEN YARARLANMANIN
ETKİNLİĞİ: KARABAĞ EKONOMİK BÖLGESİNDE YATIRIM TEŞVİKİ**

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЛОГОВЫХ СТИМУЛОВ В
ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ: ИНВЕСТИЦИОННЫЙ СТИМУЛ В
КАРАБАХСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РЕГИОНЕ**

BAYRAMOVA VUSALA

Teacher of the “ Economics” department of Baku Eurasian University

Orchid ID: 0009-0000-9092-2671

ABSTRACT

This article analyzes the methodology of applying tax revenues, the effectiveness of attracting investments to the country's economy by applying tax incentives, and the process of creating an investment environment . Accelerating investment processes as a result of tax incentives and attracting foreign investments to the country ultimately significantly affects the development of the economy and the increase of the country's economic potential. Reducing the tax burden is a priority issue in order to create a positive investment environment in the Karabakh region. Attention was drawn to the importance of taking into account the tax policy and the national characteristics of the local market in the presentation of tax revenues . In liberated areas The main essence of the article is the implementation of tax incentives and holidays with the aim of accelerating economic recovery and increasing investment attractiveness, preparing optimal benefits and improving the business environment and creating favorable conditions. The article attempts to answer three questions in three parts. In the first part , the effectiveness and planning of the implementation of tax incentives in attracting investments will be examined. In the second part, encouraging investments in countries with relatively unattractive investment environments in international practice, ways to reduce the corporate tax burden to increase investment potential, ways to attract financial capital by offering tax incentives and applying offshore mechanisms, and ensuring economic growth are discussed. An investigation will be carried out in the area. Finally, in the third part, the implementation of tax privileges to revitalize commercial activities and promote investment potential in the Karabakh economic region, attract foreign investors to the region, and also support capital investments of domestic investors will be discussed. The article will discuss the importance of international tax agreements, regulation of international double taxation, protection of the interests of any country's commercial enterprise investing in another country and non-discrimination, and creation of a favorable tax environment.

Keywords – Tax deduction, investment incentive, tax burden, offshore mechanisms.

ÖZET

Bu makalede vergi gelirlerinin uygulanma metodolojisi, vergi teşvikleri uygulanarak yatırımların ülke ekonomisine çekilmesinin etkinliği ve yatırım ortamının yaratılması süreci analiz edilmektedir. Vergi teşvikleri sonucunda yatırım süreçlerinin hızlanması, yabancı yatırımların ülkeye çekilmesinin sağlanması sonuçta ekonominin gelişimini ve ülkenin ekonomik potansiyelinin artmasını önemli ölçüde etkilemektedir. Karabağ bölgesinde olumlu bir yatırım ortamının yaratılması için vergi yükünün azaltılması öncelikli konudur. Vergi gelirlerinin sunumunda vergi politikasının ve yerel pazarın ulusal özelliklerinin dikkate alınmasının önemine dikkat çekildi. Kurtarılmış bölgelerde ekonomik canlanmanın hızlandırılması ve yatırım çekiciliğinin artırılması, optimal faydaların hazırlanması ve iş ortamının iyileştirilmesi ve uygun koşulların yaratılması amacıyla vergi teşvikleri ve tatillerin uygulanması makalenin temel özülüdür. Makale üç bölümde üç konuyu yanıtlamaya çalışıyor. Birinci bölümde, yatırımların çekilmesinde vergi teşviklerinin uygulanmasının etkinliği ve planlanması incelenecektir. İkinci bölümde, uluslararası uygulamada nispeten cazip olmayan yatırım ortamına sahip ülkelerde yatırımların teşvik edilmesi, yatırım potansiyelini artırmak için kurumlar vergisi yükünün düşürülmesinin yolları, vergi teşvikleri sunarak ve offshore mekanizmalar uygulayarak finansal sermayeyi çekmenin yolları ve ekonomik büyümenin sağlanması konuları ele alınmıştır. Bölgede inceleme yapılacak. Son olarak üçüncü bölümde, Karabağ ekonomik bölgesinde ticari faaliyetlerin canlandırılması ve yatırım potansiyelinin teşvik edilmesi, yabancı yatırımcıların bölgeye çekilmesi ve aynı zamanda yerli yatırımcıların sermaye yatırımlarının desteklenmesi için vergi imtiyazlarının uygulanması ele alınacaktır. Makalede, uluslararası vergi anlaşmalarının önemi, uluslararası çifte vergilendirmenin düzenlenmesi, herhangi bir ülkenin başka bir ülkede yatırım yapan ticari kuruluşun çıkarlarının korunması ve ayrımcılık yapılmaması ve uygun bir vergi ortamının yaratılması ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler – Vergi indirimi, yatırım teşviki, vergi yükü, offshore mekanizmaları.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В данной статье анализируется методология применения налоговых поступлений, эффективность привлечения инвестиций в экономику страны путем применения налоговых льгот, а также процесс создания инвестиционной среды. Ускорение инвестиционных процессов в результате налоговых льгот и привлечения иностранных инвестиций в страну в конечном итоге существенно влияет на развитие экономики и повышение экономического потенциала страны. Снижение налоговой нагрузки является приоритетным вопросом в целях создания позитивной инвестиционной среды

в Карабахском регионе. Было обращено внимание на важность учета налоговой политики и национальных особенностей местного рынка при представлении налоговых поступлений. На освобожденных территориях Основная суть статьи заключается в реализации налоговых льгот и каникул с целью ускорения восстановления экономики и повышения инвестиционной привлекательности, подготовки оптимальных льгот и улучшения деловой среды и создания благоприятных условий. В статье делается попытка ответить на три вопроса в трех частях. В первой части будет рассмотрена эффективность и планирование реализации налоговых льгот по привлечению инвестиций. Во второй части обсуждаются стимулирование инвестиций в страны с относительно непривлекательной инвестиционной средой в международной практике, пути снижения корпоративного налогового бремени для повышения инвестиционного потенциала, способы привлечения финансового капитала путем предоставления налоговых льгот и применения оффшорных механизмов, обеспечения экономического роста. На территории будет проведено исследование. Наконец, в третьей части будет обсуждаться реализация налоговых льгот для оживления коммерческой деятельности и продвижения инвестиционного потенциала Карабахского экономического региона, привлечения иностранных инвесторов в регион, а также поддержки капиталовложений отечественных инвесторов. В статье будет обсуждаться важность международных налоговых соглашений, регулирования международного двойного налогообложения, защиты интересов коммерческого предприятия любой страны, инвестирующего в другую страну, и недискриминации, а также создания благоприятной налоговой среды.

Ключевые слова – Налоговые льготы, инвестиционные стимулы, налоговое бремя, оффшорные механизмы.

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN RESHAPING THE TOURISM INDUSTRY AND ITS POTENTIAL IMPACT ON NATIONAL ECONOMIES

DİJİTAL TEKNOLOJİLERİN TURİZM ENDÜSTRİSİNİN YENİDEN ŞEKİLLENDİRİLMESİNDEKİ ROLÜ VE ULUSAL EKONOMİLER ÜZERİNDEKİ POTANSİYEL ETKİSİ

LEYLA ATAKIŞIYEVA

Bakı Avrasiya Universiteti, Regionşünaslıq fakültəsi, Biznes və menecment kafedrası, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9025-9259>

FLORA ƏLƏSGƏROVA

Bakı Avrasiya Universiteti, Regionşünaslıq fakültəsi, Biznes və menecment kafedrası, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-8323>

ÖZET

Dijital turizmin yükselişi, küresel teknolojik gelişmeler ve tüketici davranışlarındaki değişimler nedeniyle giderek daha fazla önem kazanıyor. Bu yeni dijital gerçekliklere uyum sağlamak, konunun hem teorik hem de pratik yönlerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesini gerektirmektedir. Çağdaş turizm endüstrisi, sürdürülebilir büyümeyi teşvik etmek ve rekabet gücünü artırmak için dijital teknolojilerden verimli bir şekilde yararlanmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma, modern teknolojilere ve bunların sektördeki uygulamalarına odaklanarak dijital pazarlamanın turizmin gelişimi üzerindeki etkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Metodolojik çerçevede nicel ve nitel yöntemlerin bir karışımının kullanılması, konunun kapsamlı bir şekilde analiz edilmesini sağlamıştır. Araştırma, dijital araçların entegre edilmesinin turizm hizmetlerinin kalitesini önemli ölçüde artırabileceğini ve değişen müşteri tercihlerine hitap edebileceğini gösteriyor. Ayrıca turizmde dijital teknolojilerin kullanılması yenilikçi iş modellerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırır, pazar erişimini genişletir ve müşteri katılımını optimize eder.

Anahtar Kelimeler: rekabet gücü, turizmin dijitalleşmesi, sürdürülebilir kalkınma, dijital dönüşüm

ABSTRACT

The rise of digital tourism is increasingly pertinent due to global technological advancements and shifts in consumer behavior. Adapting to these new digital realities necessitates thorough examination of both theoretical and practical aspects of the subject. The contemporary tourism industry seeks to leverage digital technologies efficiently to foster sustainable growth and enhance competitiveness. This study aims to assess the influence of digital marketing on tourism development, focusing on modern technologies and their application within the sector. Employing a blend of quantitative and qualitative methods in the methodological framework enabled a comprehensive analysis of the topic. The research demonstrates that integrating digital tools can notably enhance the quality of tourism services and cater to evolving customer preferences. Furthermore, the utilization of digital technologies in tourism facilitates the emergence of innovative business models, expands market reach, and optimizes customer engagement.

Keywords: competitiveness, digitalization of tourism, sustainable development, digital transformation

SMART VILLAGE CONCEPT IN AZERBAIJAN

AZERBAIJAN'DA AKILLI KÖY KONSEPTİ

Reshad ABILZADE

Bakü Avrasiya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü

Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1168-3962>

ÖZET

Akıllı köy perspektifinin Azerbaycan üzerinden değerlendirilmesinin yapıldığı çalışmada akıllı köy modelinin uygulanabilirliğinin etkinleştirilmesi için teorik çerçeve sunulmuş, LEADER yöntemi ve Yaşam laboratuvarları yaklaşımının önemi dikkate alınarak Azerbaycan'ın 2020 Karabağ zaferinden sonra işgalden kurtarılan topraklarda gerçekleştirilen akıllı köy projesinin perspektifini saptamak amaçlanmış, literatür taraması yapılarak ilgili çalışma ve belgeler gözden geçirilmiş, mevcutta Azerbaycan'da gerçekleştirilen akıllı köy projesinden ziyade literatürde uygulanan akıllı köy modeline göre uygulamanın gerçekleştirilmesinin pilot projenin sürdürülebilirliğine olumlu etkiler yapacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Akıllı köy, Yaşam laboratuvarı, Azerbaycan, Karabağ

ABSTRACT

In the study where the smart village perspective was evaluated through Azerbaijan, the theoretical framework was presented to enable the applicability of the smart village model. Taking into account the importance of the LEADER method and the Living labs approach, it was aimed to determine the perspective of the smart village project carried out in the lands liberated from occupation after Azerbaijan's 2020 Karabakh victory. The documents were reviewed and it was concluded that implementing the application according to the smart village model applied in the literature, rather than the smart village project currently carried out in Azerbaijan, would have positive effects on the sustainability of the pilot project.

Key words: Smart village, Living Lab, Azerbaijan, Karabakh

Giriş

Kalkınma farklı boyutları olan bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle, kalkınmanın ekonomik, sosyal, insan kalkınması şeklinde bir gruplandırılmasının yapılması mümkündür. Günümüzde hizmetlerin etkin bir şekilde sağlanması ve insanlara sunulması kalkınmanın da bir parçasını oluşturmaktadır.

21. Yüzyılın kent yüzyılı olarak farklı düşünce kuruluşları tarafından öne sürülmesi kentsel ve kırsal alanlarda uçurum oluşturacak boyuta ulaşan bir kalkınma farklılığının görülmesi şüphesiz bir gerçeğe dönüşmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu sorunun öneminin gün geçtikçe daha fazla artması kentte yaşayan insanlara hizmetlerin sunumu ve kalkınmanın yanı sıra kırsal alanda da benzer yaklaşımın sergilenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle kırsal kalkınma önemli bir alan olarak tartışılmakta ve bu yönde çalışmalar gerçekleştirilmektedir.

Kırsal alanların ön plana çıkması ve Sanayi toplumundan Bilgi toplumuna geçiş evresinde bu alanlarda yaşayan insanlara hizmet sunumunu sağlarken teknolojinin kullanılması ve geliştirilmesi zorunluluğu da kendisini göstermektedir. Bu nedenle kırsal alanların kalkınmasının sağlanmasında başat boyutlardan biri olarak teknolojik boyutun öne çıkması “akıllı köy” modellerinin uygulanması ve geliştirilmesini güçlendiren bir zemini ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmanın amacı:

21. Yüzyılın Bilgi toplumuna geçiş, Sanayi 4.0 vb. kavramlarla ifade edilen ve farklı bir evreye geçiş olarak belirtilen bu atmosferin etkisiyle çalışmada 2020’de Karabağ savaşı sonrasında işgalden kurtarılan Azerbaycan topraklarında uygulanması planlanan akıllı köy uygulamalarının değerlendirmesini saptamak amaçlanmıştır. Akıllı köy modelinin Azerbaycan’da uygulanması sırasında izlenecek yol haritasını belirleyebilmek çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. Dünyadaki örnekleri ön plana alarak Azerbaycan’da yeni yeni uygulanması planlaştırılan bu modelin verimliliğinin artırılmasına yönelik önerilerde de bulunulması amaçlar arasında yer almaktadır.

Çalışmanın yöntemi:

Literatür taramasına dayanarak hazırlanmış çalışmada teorik bilgiler derlenmiş, akıllı köy modelinin bileşenlerinin kategorileştirilerek Azerbaycan özelinde akıllı köy konseptinin özellikleri belirlenmiştir.

Bulgular:

Akıllı köy konseptinin altyapı çalışmaları olarak inşası gerçekleştirilen köylerin geleceğine yönelik Yaşam Laboratuvarlarının kurulması ile ilgili çalışmaların gerçekleştirilmesi, sosyal inovasyonla ilgili bilgilerin verilmesi ve eğitimlerin gerçekleştirilmesi akıllı köyde yaşayacak insanların daha kolay bir şekilde adaptasyon sürecini geçirmelerine olanak sağlayacak ve sorunların çözümüne birlikte çözüm önerileri getirmeyi güçlendirecektir.

Sonuç ve öneriler:

Mevcutta Azerbaycan’da gerçekleştirilen akıllı köy projesinden ziyade literatürde uygulanan akıllı köy modeline göre uygulamanın gerçekleştirilmesinin pilot projenin sürdürülebilirliğine olumlu etkiler yapacağı sonucuna varılmıştır. Azerbaycan akıllı köy projelerinin etkinliğinin artması için Yaşam laboratuvarlarının kurulması önerilmektedir.

Kaynakça:

Abilzade, Reshad. (2021). Dördüncü Sanayi Devrimi: Kent Düzeyinde Perspektifleri ve Sorunları. Nizami Gencevi ve Sürdürülebilir Kalkınma: III Ekonomi ve Yönetim Alanında Uluslararası Öğrenci Konferansı. Gence, Azerbaycan.

“Akıllı şehir” (Smart City) ve “Akıllı köy” (Smart Village) konseptinin hazırlanması hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nun Serencamı. (2021). 19 Nisan 2021.

<https://president.az/articles/51179>

Atkočiūnienė, Vilma ve Vazonienė, Gintarė. (2019). Smart Village Development Principles and Driving Forces: The Case Of Lithuania. European Countryside, Volume: 11, No: 4, p. 497-516.

Azerbaycan Cumhuriyetinin işgalden kurtarılmış alanlarında “yeşil enerji” alanının oluşturulması ile ilgili faaliyetler hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nun Serencamı. (2021). 3 Mayıs 2021.

<http://e-qanun.az/framework/47397>

<https://president.az/articles/51355>

Cefrio. (2013). Des Laboratoires Vivants Pour Des Territoires Innovants. Synthèse Des Travaux.

https://dynamocollectivo.com/wp-content/uploads/2019/11/Laboratoires_vivants_rapport_synthese.pdf

Degada, Amit, Thapliyal, Himanshu and Mohanty, Saraju P. (2021). Smart Village: An IoT. Conference: IEEE 7th World Forum on Internet of Things (WF-IoT), New Orleans.

European Network for Rural Development. (2021). Vision À Long Terme Pour Les Zones Rurales. Revue Rurale De L'UE, No 32.

https://enrd.ec.europa.eu/sites/default/files/enrd_publications/kfaj21002frn_002.pdf

European Network for Rural Development. (2018b). Les Villages Intelligents Pour Revitaliser Les Services Ruraux. Revue Rurale De L'UE, No 26.

https://enrd.ec.europa.eu/sites/default/files/enrd_publications/publi-enrd-rr-26-2018-fr.pdf

Gasiorowski-Denis, Elizabeth. (2017). L'agriculture de Demain. În L'agriculture Intelligente, ISOfocus, p. 6-11.

Memiş, Levent ve Küçük Bayraktar, Hülya. (2020). Akıllı Kentler ve Yaşam Laboratuvarları (Living Labs): Başakşehir Yaşam Laboratuvarı Örneğinde Bir İnceleme. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 4, s. 954-975.

OECD. (2006). Reinventing Rural Policy. Policy Brief. OECD.

OCDE. (2006). Le Nouveau Paradigm Rural: Politique et Gouvernance. OCDE.

Özmete, Emine ve Akgül Gök, Fulya. (2015). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Sosyal İnovasyon ve Sosyal Hizmet İlişkisinin Değerlendirilmesi, Toplum ve Sosyal Hizmet, Cilt: 26, Sayı: 2, s. 127-143.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu. (2019). LEADER yöntemi Bilgi Kitapçığı.

World Bank. (2021). Smart Villages in Azerbaijan: A Framework for Analysis and Roadmap. World Bank.

İnternet kaynakçası:

<https://villagesintelligents.ne/> (erişim tarihi: 26.11.2021)

https://enrd.ec.europa.eu/enrd-thematic-work/smart-and-competitive-rural-areas/smart-villages_en (erişim tarihi: 26.11.2021)

<https://www.agro.gov.az/az/news/oklahoma-qubernatoru-con-kevin-stitt-zengilanda-agilli-kend-layihesi-cercivesinde-goeruelen-islerle-tanis-olub> (erişim tarihi: 10.12.2021)

<https://enoll.org/network/living-labs/> (erişim tarihi: 13.12.2021)

<https://www.avrupa.info.tr/en/pr/theory-action-first-turkish-local-action-groups-lags-start-transforming-their-rural-communities> (erişim tarihi: 14.02.2022)

<https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals.html> (erişim tarihi: 15.02.2022)

<https://leaderstockholmsbygd.se/leader-stockholmsbygd/vad-ar-leader/> (erişim tarihi: 16.02.2022)

INTERNATIONAL REACTIONS TO THE SECOND KARABAKH WAR

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNƏ BEYNƏLXALQ REAKSIYALAR

FIDAN ORUCOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq Münasibətlər və İqtisadiyyat, Beynəlxalq Münasibətlər, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-9239-5116>

XÜLASƏ

2020-ci il sentyabrın 27-də səhər saatlarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri tərəfindən iriçaplı silahlardan, minaatanlardan və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından Azərbaycan Ordusunun mövqelərini və sərhəd boyu yaşayış məntəqələrini intensiv atəşə məruz qoyduqdan sonra iriçaplı təxribat əməliyyatı həyata keçirib. Münaqişələr davam etdikcə Ermənistanda fəvqəladə vəziyyət və ümumi səfərbərlik, Azərbaycanda fəvqəladə vəziyyət və komendant saati, sentyabrın 28-də isə qismən səfərbərlik elan edildi. Münaqişələr qısa müddətdə alovlandı və II Qarabağ müharibəsinə çevrildi.

II Qarabağ Müharibəsində əsas faktorlardan biri də beynəlxalq reaksiyalar idi. II Qarabağ Müharibəsində istər Azərbaycanı istərsə də Ermənistanı dəstəkləyən dövlətlər və təşkilatlar az olmadı. Bir çox dünya ölkələri və BMT hər iki tərəfi hərbi əməliyyatları dayandırmağa, gərginliyi azaltmağa və dərhal danışıqları bərpa etməyə çağırdı. Azərbaycanı dəstəkləyən dövlətlər: Türkiyə, Böyük Britaniya, ABŞ, Pakistan, İsrail və s.

II Qarabağ Müharibəsində Ermənistanı dolaylı və birbaşa dəstəkləyən dövlətlərdə az olmadı: Fransa, Serbiya, Yunanıstan və s.

Ancaq edilən dəstəklər Ermənistan Administrasiyasının çarəsizliyini aradan qaldıra bilmədi. Çarəsizliyi aradan qaldırmaq üçün əl atdıqları addımlardan biri əcnəbilərin, muzdluların və terror təşkilatlarının müharibəyə cəlb etmələri oldu. Bundan başqa, erməni diasporunun çağırışı ilə Livan, Suriya, Fransa və bəzi Latın Amerikasına ölkələrində yaşayan erməni əsilli vətəndaşların beynəlxalq hüququn prinsiplərini pozaraq münaqişələrdə iştirak etdikləri bəlli olub. Oktyabrın 1-də Suriya İnsan Haqlarının Müşahidə Mərkəzi erməni əsilli suriyalı əsgərlərin Suriyadan Ermənistanı aparıldığını təsdiqləyib.

Təbii ki Ermənistanı edilən dəstəklərin hamısı nəticəsiz qaldı. Ümumiyyətlə dünyada baş verən bir çox münaqişələrin, müharibələrin tarixinə diqqət yetirsək, görürük ki, son nöqtəni həmişə güclü tərəf qoyur. Azərbaycan xalqının Qarabağ uğrunda apardığı 44 günlük Vətən Müharibəsi bunun ən son nümunəsidir. Biz son 17 ildə gücləndik, düşmənin başını dəmir yumruqla əzdik. 30 illik işğala, ədalətsizliyə 44 gündə son qoyuldu.

Açar Sözlər: II Qarabağ Müharibəsi, Beynəlxalq Reaksiya, Dolaylı və ya Birbaşa dəstək, Diaspora International Reactions to the Second Karabakh War

SUMMARY

On the morning of September 27, 2020, the units of the Armenian armed forces carried out a large-scale sabotage operation after exposing the positions of the Azerbaijani Army and settlements along the border to intensive fire from large-caliber weapons, mortars and artillery devices of various calibers. As the conflicts continue, the state of emergency in Armenia and general mobilization, state of emergency and curfew in Azerbaijan, and partial mobilization on September 28. Conflicts flared up in a short time and turned into the Second Karabakh War. One of the main factors in the Second Karabakh War was international reactions. There were not a few states and organizations that supported both Azerbaijan and Armenia in the Second Karabakh War. Many countries of the world and the UN called on both sides to stop hostilities, reduce tensions and immediately resume negotiations. Countries supporting Azerbaijan: Turkey, Great Britain, USA, Pakistan, Israel, etc.

In the Second Karabakh War, there were not a few countries that indirectly and directly supported Armenia: France, Serbia, Greece, etc.

However, the support provided could not overcome the desperation of the Armenian Administration. One of the steps they took to overcome the desperation was the involvement of foreigners, mercenaries and terrorist organizations in the war. In addition, at the call of the Armenian diaspora, citizens of Armenian descent living in Lebanon, Syria, France and some Latin American countries it was found that they participated in conflicts violating the principles of law. On October 1, the Syrian Observatory for Human Rights confirmed that Syrian soldiers of Armenian origin were taken from Syria to Armenia.

Of course, all the support given to Armenia was fruitless. In general, if we pay attention to the history of many conflicts and wars in the world, we will see that the last point is always put by the strong side. The 44-day Patriotic War fought by the Azerbaijani people for Karabakh is the latest example of this. We have become stronger in the last 17 years, we crushed the enemy's head with an iron fist. 30 years of occupation and injustice ended in 44 days.

Keywords: Karabakh War II, International Reaction, Indirect or Direct Support, Diaspora

**PROMOTION AND PRESENTATION OF LITERARY HERITAGE IN THE
AZERBAIJANI EMIGRATION PRESS
(BASED ON "AZERBAIJAN" MAGAZINE)**

**AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATINDA ƏDƏBİ İRSİN TƏBLİĞİ VƏ
TƏQDIMATI**

(“AZƏRBAYCAN” DƏRGISI ƏSASINDA)

ƏFSANƏ NAĞIYEVA

Bakı Avrasiya Universiteti, fil.ü.f.d.

XÜLASƏ

Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqilliyini itirdikdən sonra istiqlal mücadiləsini xarici ölkələrdə davam etdirən siyasi mühacirlərimiz bütün XX əsr boyu – Sovet imperiyası dağılanadək yaratdıqları mətbu orqanlarla milli mədəniyyətimizi tanımaq yolunda müstəsna rol oynayıblar. Mühacirlərimiz bəzi Qərbi Avropa ölkələrində, əsasən Türkiyədə fəaliyyət göstərirdilər. Türkiyədə yerləşmələrinin səbəbi bu ölkə ilə qardaşlıq bağları vardı və coğrafi cəhətdən də Azərbaycana yaxınlığı və müstəqil (Osmanlı imperiyası və Türkiyə Cümhuriyyəti önəmi) olmaları idi. Azərbaycan mühacirləri ayrı-ayrı ölkələrdə siyasi-ictimai və mədəni təşkilat və cəmiyyətlər yaradır, mətbuatın nəşrini çox vacib və ehtiyac duyulan əsas faktor hesab edirdilər. Məhz onların birgə və fərdi fəaliyyəti sayəsində bugün biz milli diasporalardan danışa bilirik. Başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla, Cümhuriyyət xadimləri və onların ardıcılarının müxtəlif adlarla nəşr etdirdikləri qəzet - jurnalların başlıca ideyası milli mədəniyyətimizi - ədəbiyyatımızı, tariximizi, coğrafi və iqtisadi imkanlarımızı tanımaq və Azərbaycanın haqq və hüquqlarını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq idi. Türkiyədə çap olunan “Azərbaycan” dərgisi milli-mənəvi dəyərlərin təbliğ olunmasında böyük işlərə imza atmışdı. Dərgidə Azərbaycanın ədəbiyyatı, tarixi, incəsənəti və xüsusilə folkloru ilə bağlı maraqlı və məzmunlu yazılar yazılmış, məqalə müəllifləri birmənalı şəkildə millətə və dövlətə xidmət göstərmişdirlər. Sovet imperiyası zamanı bu kimi qəzet və jurnalların nəinki Azərbaycana gətirilməsi, hətta onlar haqqında hər hansı bir söz deyilməsi qadağan olunduğu üçün (bu barədə təbliğat yönümlü yazılar mütləq şəkildə cəzalandırılırdı) Azərbaycan oxucusu mühacirlərimizin əvəzsiz və yorulmaz fəaliyyəti barədə yalnız müstəqillik dönməndə xəbər tutdu və tariximiz, ədəbiyyatımız haqqında yeni baxış sistemi formalaşdı. Mühacirlərimizin yaradıcılıqları ilə bağlı yeni araşdırmalar, tədqiqat əsərləri, də ortaya çıxdı və bu sahədə tədqiqatçıların fəaliyyəti davam etməkdədir. Bu yazımızda “Azərbaycan” dərgisinin 2 nömrəsi – iyun və iyul nömrəsi haqqında məlumat verməyə çalışacağıq. “Birlik dirilikdir” şüarı altında, Əhməd Yaşadın məsul müdirliyi ilə çap olunan dərgidə M.Ə.Rəsulzadə, M.Ə.Rəsuloğlu, Ə.Yurtsevər, K.Yaycı, Ə.Cəfəroğlu, S.Təkinər, H.Narlıdərəli, S.Qaryağdı, M.B.Məmmədzadə, S.Qarlı, A.Altun, Gültəkin kimi dəyərli ziyalılarımızın məqalələri yer almışdır.

Açar sözlər: mühacirət, “Azərbaycan” dərgisi, Cümhuriyyət

SUMMARY

After the Republic of Azerbaijan lost its independence, our political emigrants, who continued the struggle for independence in foreign countries, played an exceptional role in promoting our national culture with the media they created throughout the 20th century - until the collapse of the Soviet empire. Our emigrants worked in some Western European countries, mainly in Turkey. The reason for their settlement in Turkey was that they had fraternal ties with this country and were geographically close to Azerbaijan and independent (the importance of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey). Azerbaijani emigrants create political, social and cultural organizations and societies in different countries, they considered the publication of the press to be a very important and necessary factor. It is thanks to their joint and individual activities that today we can talk about national diasporas. The main idea of the newspapers and magazines published under different names by M.A. Rasulzadeh and their followers was to promote our national culture - literature, history, geographical and economic opportunities and convey the rights and rights of Azerbaijan to the world community. "Azerbaijan" magazine published in Turkey has done great work in promoting national and moral values. Interesting and meaningful articles were written in the magazine about Azerbaijan's literature, history, art, and especially folklore, and the authors of the articles clearly served the nation and the state. During the Soviet empire, it was forbidden not only to bring such newspapers and magazines to Azerbaijan, but even to say anything about them (propaganda-oriented articles were definitely punished), the Azerbaijani reader learned about the invaluable and tireless activity of our emigrants only during the period of independence, and our history, literature a new viewing system was formed in the Hague. New studies and research works related to the creativity of our immigrants have also appeared, and the activity of researchers in this field continues. In this article, we will try to provide information about 2 issues of "Azerbaijan" magazine - June and July issue. M.A. Rasulzadeh, M.A. Rasuloglu, A. Yurtsever, K. Yayıncı, A. Jafaroğlu, S. Tekiner, H. Narlıdareli, S. Qaryagdi published in the magazine under the slogan "Unity is life" under the editorship of Ahmet Yaşad. , M.B. Mammadzadeh, S. Garsli, A. Altun, Gultekin and other valuable intellectuals' articles were included.

Key words: emigration, "Azerbaijan" magazine, Republic

STRUCTURAL RENOVATIONS IN CLASSICAL POETRY OF KARABAKH IN THE 19TH CENTURY

(BASED ON THE WORK OF MIR MEHDI KHAZANI)

XIX ƏSR QARABAĞ DİVAN ŞEİRİNDƏ STRUKTUR YENİLƏNMƏLƏRİ

(MİR MEHDİ XƏZANİNİN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

SƏADƏT ŞIXIYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BAAU-nun professoru,

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu; BAAU

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3618-3366>

XÜLASƏ

Orta çağ şeirindən fərqli olaraq, XIX yüzillikdə janrlararası əlaqələndirməyə, janr spesifikliyi səviyyəsində mübadiləyə, birinə aid mövzu və ya struktur özəlliklərini digərinin qəlibinə köçürməyə meyllilik diqqəti çəkir.

Qəzələ qəsidənin tövhid, minacat və ya nət kimi poetik şəkillərinin xüsusiyyətlərini nəqletmə ənənəsinin ilk nümunələrini Nəsiminin divanında görürük. Maraqlıdır ki, XIX yüzillikdə divan şeiri ənənəsinə kütləvi qayıdış dalğasında qəsidə məzmunlu qəzəl qəlibinin də dönüşü və artıq təkmilləşmiş şəklini görə bilirik. Xüsusilə dövrünün tanınmış tarixçisi olan Mir Mehdi Xəzaninin qəzəllərində bu yenilənmiş ənənənin təzahürü qabarıq görünür. Qeyd etməliyik ki, qəsidə növlərinin spesifik mövzularını məsnəvinin giriş hissəsinə tətbiq edərək, bu janra yeni struktur özəllikləri qazandıran Nizamidən fərqli olaraq, Nəsimi eyni məzmunları qəzəlin qəlibində ifadəyə üstünlük vermişdi. Mir Mehdi Xəzani də yüzillər sonra hər iki sələfinin ənənəsini yeni çalarların əlavəsi ilə davan etdirdi.

Bu dönmə şeirində, o cümlədən Xəzaninin yaradıcılığında müxəmməsin də məzmununda qəsidə janrı və əlifnamə formasının özəlliklərindən istifadə ilə yenilənmələr nəzərə çarpır. Bu cəhət isə XIX əsr divan şeirində qayıdışın təqlidi xarakterli olmadığını və ənənəyə yaradıcı yanaşmanı göstərir.

Müxəmməs-əlifnaməsində Məhtimqulu kimi müəyyən struktur sərbəstliklərinə yol verən Xəzani dini məzmunu ardıcılıqla izləməsi, vahid mövzunu mərhələli açıqlaması ilə janrın qəlibinə yenilik gətirmiş, müxəmməsə qəsidənin tövhid şəklinin xüsusiyyətlərini qazandırmışdır.

Xəzaninin müəşşər-tərcibəndinə seçdiyi bəhr və ritm onu divan şeirinin ənənəvi tərcibənd anlayışına sadəcə forma baxımından bağlayır. Nisbətən qısa misralar, onluq hecalı biçim bu janra müəyyən anlamda bəhri-təvil səciyyəsi verir.

Sonda bunu da qeyd etməliyik ki, Qarabağ ədəbi mühitinin nümayəndələrindən olan Xəzani bir sıra çağdaşları kimi ənənəvi strukturlarda sinkretik xarakterli əvəzlənmələr etməklə Azərbaycan ədəbiyyatının janr poetikası baxımından zənginləşməsində müəyyən xidmətləri olan bir ədəbi şəxsiyyət olsa da, onun bu sahədəki fəaliyyəti indiyədək diqqətdən kənar qalmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ ədəbiyyatı, Mir Mehdi Xəzani, divan şeiri, struktur, yenilik

SUMMARY

Unlike the Middle Ages, the poetry of the XIX century attracts attention to its inter-genre interactions, the tendency to exchange specifics, and the transfer of themes or structural features of one genre to another.

The first examples of the poetic varieties of qasida, such as tawhid (monotheism), minajat (supplication for repentance), or nat (praises of the prophet) within the framework of the ghazal are found in Nasimi's Diwan.

It is interesting that, in the XIX century during the period of general return to the traditions of classical poetry there was observed a return of the ghazal form with the content of qasida in its improved variation. Especially in the ghazals of Mir Mehdi Khazani a famous historian of his time, the manifestation of this renewed tradition is obvious.

It should be noted that unlike Nizami, who applied the plot features of the qasida types to the introductory part of his masnavi and gave it new structural features, Nasimi preferred to express the same content in the form of a ghazal.

Centuries later, Mir Mehdi Khazani continued the tradition of both his predecessors adding his touch.

In the poetry of this period including the poetry of Khazani, there is a noticeable change in the content of mukhammas using the genre features of qasida and the poetic form of alif-nameh.

This aspect shows that the literary return to the traditions of classical poetry in the 19th century isn't imitative, but demonstrates a creative approach to traditionality.

Khazani like Makhtingulu allowed a relatively free approach to the structural construction of the genre in his work "Muhammas-alifnameh", consistently followed a single religious content and, gradually explaining this topic and transferring the characteristic features of qasida-tawhid to mukhammas, managed to innovate the form genre.

The metric and rhythm chosen by Khazani for the muashshar-tarjiband connect it with the traditional tarjiband only in terms of form. The relatively short meter of the verse and the ten-syllable format gives this genre, in a certain sense, the characteristics of bahri-tawil.

In conclusion, it should also be noted that Khazani, as one of the representatives of the Karabakh literary environment, along with his contemporaries, has certain merits in enriching Azerbaijani literature by creating syncretic replacements in traditional structures, but his creativity, unfortunately, remains beyond the attention of researchers.

Key words: Karabakh literature, Mir Mehdi Khazani, divan poetry, structure, innovation

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi mərhələləri içərisində mürəkkəbli və zənginliyi ilə seçilən XIX əsr poeziyasının nümayəndələri, onların həyat yolu, ədəbi mirası, yaradıcılıq əlaqələri və s. barədə az yazılmamışdır. Lakin bu dövrdə yaranmış divan ədəbiyyatının fərqli poetik özəllikləri və Azərbaycan şeir sənətinə gətirilən yeniliklərdən təsadüfən-təsadüfə söz açılmışdır. Halbuki yenilikləri təkcə sözlük və ya poetik forma səviyyəsində deyil, həm də dönmənin ədəbi nümunələrindəki sinkretizmdə görmək mümkündür. Fərdi və çox zaman eksperimental səciyyəli yenilik axtarırlarının bünövrəsini orta çağ divan şeiri ənənəsi təşkil etsə də, dövrün ədəbi dəbinə çevrilən ənənəyə qayıdıb və bu fikri zəmində yenilik axtarırları nəticədə Azərbaycan şeirinə fərqli poetik forma və spesifik xüsusiyyətli bədii strukturlar qazandırdı.

Bunu da qeyd etməliyik ki, indiyədək təkcə Qarabağ ədəbi mühitində yaranmış divan şeirində deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında bir janrın xüsusiyyətlərinin digərinin qəlibinə

köçürülməsi və bunun mümkün səbəbləri barədə az söz açılmış, xüsusi araşdırma mövzusu kimi seçilməklə sistemli tədqiqata cəlb edilməmişdir. Əslində XIX əsr poeziyasında struktur sinkretizmi, mövzu əvəzlənmələri, janrlararası mövzu və ideya transformasiyası, janr və poetik formaların kəsb etdiyi yeni ədəbi funksiyalar bəhsi təfərrüatlı və uzunmüddətli tədqiqə möhtacdır. Burada biz bu çox geniş mövzunun bir neçə istiqamətindən – bir sıra şeir şəkillərinin yeni dönmədə kəsb etdiyi fərqli məzmunundan, “donor” janrın özəlliyinin digərinə nəqli şəkildən, xüsusilə spesifik məzmun xüsusiyyətinin birindən digərinə köçürülməsindən bəhs edəcəkdir, bir sıra fərqli biçimli ədəbi təzahürləri indiyədək söz sənətkarlığı xüsusi araşdırılmayan Mir Mehdi Xəzaninin yaradıcılığı əsasında izləyərək, Qarabağ ədəbi mühitində ortaya çıxan ədəbi yenilikləri araşdıracağıq.

1. QƏSİDƏ SƏCİYYƏLİ QƏZƏL VƏ RÜBAILƏR

Əsas mövzuya keçməmişdən öncə qeyd etməliyik ki, bir janrın struktur və ya ideya özəlliklərini digərinin qəlibinə nəql etmə kimi ədəbi cəhdin ilk nümunələrini orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında görə bilirik. Belə ki, qəzələ qəsidənin tövhid, minacat və ya nət kimi poetik şəkillərinin özəlliklərinin köçürülməsinin ilk nümunələri Nəsiminin divanında müşahidə olunur.

Qəsidəyə, xüsusilə nətə aid mövzu xüsusiyyətlərinin qəzəlin qəlibində ifadəsinə XV-XVI əsrlər divan ədəbiyyatında, o cümlədən Füzuli şeirində də rast gəlinir. Tədqiqatçı alim Nihat Öztopraka görə, Ruhi Bağdadının (XVI) “qəzəllərindən bəziləri əslində nət və ya şəfaətnamə növündədir. Xüsusilə hər hərfə yazılan qəzəllərdən birincisi bu qəbildəndir. Mövlana (vəfatı: 1273), Füzuli (vəfatı: 1556) və bənzərlərdə rast gəldiyimiz bu kimi qəzəllərdə “sevgili” dedikdə nəzərdə tutulan hz. peyğəmbərdir. Bəzən də “sevgili” dedikdə Allah nəzərdə tutulur. Divanda belə aşiqanə və rindanə qəzəllərin sayı az deyildir”. (<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ruhi-bagdatli>)

Maraqlıdır ki, XIX yüzillikdə divan şeiri ənənəsinə kütləvi qayıdış dalğasında qəsidə məzmunlu qəzəl qəlibinin də dönüşünü və artıq təkmilləşmiş şəklini görə bilirik. Məlum olduğu kimi, divan şeirinin tənəzzül dövründə qəsidə artıq öncəki əsrlərdə malik olduğu öncüllüyü, geniş çeşidlilik və çoxfunksiyalılığı itirmişdi. Müşahidələrimiz əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, XIX əsrə qədər qəsidə dəbdən düşsə də, onun bir sıra xüsusiyyətləri digər janrlarda detal və ya biçim olaraq, istifadə olunmuşdur. Belə ki, Səfəvilər dövründə böyük həcmli qəzəllərin (21-30 beyt arası) yazılması ənənəsini də (bu barədə bax: Məczub, 2013: 21) bu ədəbi prosesin tərkib hissəsi hesab edirik. Amma qəsidədən əxz olunan həcmliyədən artıq, spesifik mövzular olmuşdur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, orta əsrlərdə başlayan bu

ənənəyə yeni dövrdə qayıdış qəzəlin mövzu dairəsinin genişlənməsi ilə nəticələnir. Xüsusilə Bərgüşad mahalında (indiki Qubadlı rayonu) doğulub boya-başa çatan, öz dövründə və daha sonralar da bir tarixçi kimi tanınan, "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərinin müəllifi olan Mir Mehdi Xəzaninin qəzəllərində bu yenilənmiş ənənənin təzahürü qabarıq görünür. O, tövhid, minacat və nət səciyyəli şeirlərinin qafiyəsini "əlif" rəvi hərfi üzərində qurmaqla divanda ön sırada yer almasını təmin etmişdir. Əslində yüzillər öncə Nizami qəsidənin mövzu özəlliklərini məsnəvinin giriş hissəsinə tətbiq edərək, məsnəvi ədəbiyyatına yeni struktur-semantik özəlliklər qazandırdığı kimi, Nəsimidən etibarən eyni özəlliklər divan şeirində qəzəl janrının da üzərinə köçürüldü. XIX əsrdə bu əvəzlənmə artıq ənənədə mövcud olanın daha sistemli tətbiqi olaraq diqqəti cəlb edir və yüzillər boyunca məhəbbət lirikasının əsas janrı kimi qəbul olunan qəzəlin qəlibindən bu dönəmin bir sıra şairləri fərqli məzmunların ifadəsi məqsədi ilə istifadə edirlər.

Qəsidənin tövhid, minacat, nət kimi növlərinin məzmununu qəzəl və ya müxəmməs qəlibində ifadəyə meyillilik təsadüfən ortaya çıxmamışdı, zənnimizcə, bu, divan ədəbiyyatının tənəzzül və bazgəşt (qayıdış) mərhələlərində gedən ədəbi proseslərin nəticəsi idi. Başqa sözlə, bu dəyişiklik hər iki mərhələnin ədəbi təzahürlərini özündə ehtiva edir. Belə ki, qəsidə artıq XVIII əsrdə tənəzzül mərhələsini yaşayan Azərbaycan divan şeirində işləkliyi itirmiş, bu janrın yerini müsəmmət – bəndli şeir şəkilləri almışdı. Bunu da qeyd etməliyik ki, yeni dövrdə janrların struktur və məzmununda dəyişiklik edən şairlər yeniliklərini ənənənin imkan verdiyi hüdudlar daxilində edirdilər. XIX yüzilliyin belə yenilikçi şairlərindən biri olan Mir Mehdi Xəzaninin tövhid, minacat, nət səciyyəli qəzəllərini kiçik həcmli qəsidələr olaraq da adlandırmaq olardı. Amma şairin 9 və 12 beytlik iki tövhidi, 6 beytlik minacatı, 11 beytlik nəti qəsidənin ən kiçik həcmi kimi qəbul olunan 15 beytdən də az olduğu üçün şərti olaraq qəzəl termini ilə kifayətlənməli oluruq.

Mir Mehdi Xəzani qəzəllərində tövhid, minacat və nət özəlliklərini tətbiq etməklə əslində özünəqədərki yenilikçi sələfləri – Nizami və Nəsiminin əsasını qoyduğu ənənəyə sadıq qalmışdır. Belə ki, onun qəzəllərini Nizami ənənəsinə bağlayan özəllik bu sələfinin hər bir məsnəvisinin əvvəlində ciddi nizam və ardıcılıqla verilən tövhid, minacat və nət sıralanmasının divanının ön qismində gözlənilməsidir. Bu özəlliyi başqa şairlərin, o cümlədən Xəzaninin yaşayıb-yaratdığı XIX əsrin digər divan ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığında müşahidə etmədik. Nəsimidən etibarən divan şeirində ənənəyə çevrilən özəllik isə qəzəlin bəzən dini məzmun kəsb edərək, qəsidənin bəhsini etdiyimiz formalarının özəlliklərini qazanmasıdır. Bu özünəməxsusluq, yəni Nəsiminin qəzəl qəlibində tövhid və nət yazması məşhur tarixçi və təzkirəçi Gəlibolulu Mustafa Alinin də diqqətini cəlb etmişdir. Ali

“Kühül-əxbar”ın təzkirə qismində şairin yaradıcılığını dəyərləndirərkən yazır: “Tövhid və nəti-şərif-i-nəbəviyyədə əla qəzəllərini gözdən keçürdüm”. (Ali, 1994: 122)

Bu ənənəni davam etdirən Xəzaninin tövhid, minacat və nət səciyyəli əsərlərindən nümunələrə nəzər salaq:

Həmdi-bihəd lütfünə, ey saneyi-ərzü səma,
Cümlə aləmlər bulubdur rəhmətindən feyzha. (Xəzani, 2014: 66)

Həmdü şükri-biədəd, ey mövcudi-ərzü səma,
Yoxdu səndən qeyri Rəb layiqi-həmdü səna. (Xəzani, 2014: 66)

Yarəb, məni ol xətm-i rəsulünə bağışla,
Üsyanımı sən şafeyi-üsyana bağışla. (Xəzani, 2014: 68)

Ey tüluyi-nuri-ruyin aləmə salmış ziya,
Vəsfi-ənvari-rüxin “vəş-şəms”dir, həm “vəz-züha”. (Xəzani, 2014: 68)

Göründüyü kimi, ilk iki qəzəl tövhid, üçüncüsü minacat (yalvarış)¹, sonuncusu nət xarakterlidir. Qeyd etməliyik ki, şairin müasiri Molla Zeynalabdin Sağəri Qarabağının də divanı eyni şəkildə – qəzəl-tövhidlə başlayır:

Ey Xudayi-Əhədü Fərdü Qədimü Yekta,
Vəsfinə tutiyyi-nitqim necə olsun guya. (Sağəri, 2006: 23)

Amma şeirin davamında iki imamiyyə, daha sonra iki nət-qəzələ yer verilir. Görünür, bu özəllik şairin məzhəb mənsubiyyətindən irəli gəlir.

Bunu da qeyd etməliyik ki, XIX əsrin digər bir qarabağlı şairi, əslən Cəbrayıldan olub təriqətdə Mir Həmzə Nigarinin yolunu izləyən Əli Talibinin divanı Allahı mədh edən iki saqınamə-dördlük və bir qəzəllə başlayır, “Məhəmməd Mustafa” rədifli nətlə davam edir. Bu isə Talibinin Nəsimi ilə başlayan ənənəyə əlavə etdiyi yenilikdir. Saqınamə ilə əsərini başlama kimi bir üslubi özəlliyi Məsihinin “Vərqa və Gülşə”sində da görürük. Mir Həmzə Nigarinin hər bir hərflə bitən silsilə qəzəllərdən sonra verdiyi rübai-saqınamələr onun türkcə divanına fərdi və fərqli sima qazandırır. Amma eyni poetik formaya – saqınaməyə müraciət edən Talibi sələflərinin yaratdığı ənənənin çərçivəsindən çıxaraq, bu poetik firmanın məqamı və məzmununda dəyişiklik edir və saqınamə-dördlüyün məzmununa tövhid-qəsidənin özəlliklərini köçürərək, janrın funksiyasına yenilik gətirir.

¹ Burada haşiyə çıxaraq qeyd etməliyik ki, “Yalvarış” adlı minacat səciyyəli yeddi beytlik qəzəlin ilk nümunəsi XIII əsrə aid “Dastani-Əhməd Hərəmi”də yer alır.

Sağərinin divanında da rübailərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərində əvəzolunmalar qabarıq nəzərə çarpır və şair bir sıra rübailərinin qəlibinə tövhid, minacat və nət məzmununu yükləməklə janrın mövzu çevrəsini genişləndirir. Bir neçə örnəyə nəzər salaq:

Ya fərdü qədimü əhədü bihəmta,
Övsafina cümlə xəlq olubdur guya,
Dərk eyləmədi zati-vücubi mümkün,
Hər şeydə Həq var, olmaz peyda. (Sagəri, 2006: 383)

Ey hakimi-ruzi-həşr, ey barı-xuda,
Dutmuş yüzini dərgəhinə şahü gəda,
Düşmən məni xarü zarü dövrən eylədi,
Bu qüssədən, ey Xida, məni eylə rəha. (Sagəri, 2006: 383)

Ey baisi-kainat, ey miri-ərəb,
Ey mənəbi-cud, mədəni helmü ədəb,
Rəhm eylə mən fəqirə, yoxdur çarəm,
Düşmən bəni xar edüb, bana oldu səbəb. (Sagəri, 2006: 383)

Göründüyü kimi, Sağəri də, Xəzaninin qəzəllərində olduğu kimi, tövhid, minacat və nət səciyyəli şeirlərinin qafiyə sözlərini “əlif” və “be” hərfləri üzərində qurmaqla onların ön sıralarda yer almasını təmin etmiş, bir sıra çağdaşları kimi fikri zəmin olaraq, qəsidənin detallarından bəhrələnmişdir.

2. SİNKRETİK SƏCİYYƏLİ BƏNDLİ ŞEİRLƏR

Məlum olduğu kimi, müsəmmət şeirlər içərisində ən çox istifadə olunanı mürəbbelər və daha sonra müxəmməs janrında qələmə alınan şeirlərdir. (bax: Universiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş, 2020: 132) “Fərqli mövzularda yazıla bilən müxəmməslərdə ən çox işlənən mövzu eşq və sevgilidir”. (Universiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş, 2020: 132) Orta əsrlərdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs həm də ictimai mövzuları qələmə almaq üçün uyğun sayılmışdır. XIX əsr şeirində isə təkcə qəzəlin deyil, müxəmməsin də məzmununda qəsidə janrı və əlifnamə formasının özəlliklərindən istifadə ilə yenilənmələr janrın tarixi təkamülünün yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilə bilər. Xəzaninin müxəmməslərinin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini tədqiqimiz belə bir qənaətə gəlməyə, eyni zamanda XIX əsr divan şeirində ənənəyə qayıdışın təqlidi xarakterli olmadığını da düşünməyə əsas verir.

Müxəmməs-əlifnaməsində məşhur türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi kimi müəyyən struktur sərbəstliklərinə yer verən (bu barədə bax: Şıxıyeva, 2017: 165-183) Xəzani dini məzmunu ardıcılıqla izləməsi, vahid mövzunu mərhələli açıqlaması ilə janrın qəlibinə yenilik gətirmiş, müxəmməsə qəsidənin tövhid şəklinin xüsusiyyətlərini qazandırmışdır. Bu özəlliyi, yəni mövzu vəhdəti baxımından onun əlifnaməsi eyni yüzillikdə yazılmış irfani və dünyəvi məzmunlu əlifnamələrdən fərqlənir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, şairin çağdaşı olan digər qarabağlı şair Sədi Sanı da müxəmməsin strukturunda yenilik etmiş, müvəşşəxin özəlliklərini fərdi xarakterli tətbiq və təqdimatı ilə yazdığı müxəmməsinə təkrarsız struktur qazandırmışdır. (bax: Şıxıyeva, 2020: 138)

Xəzaninin müxəmməslərindən biri isə mədhiyyə xarakterlidir və bu özəllikdən də görüldüyü kimi, şair qəsidənin mədhiyyə kimi spesifik mövzusunu müxəmməsin qəlibində ifadə etmişdir. Doğrudur, öncə də xatırladıldığı kimi, müxəmməs müxtəlif mövzularda yazıla bilsə də, bu janra daha çox məhəbbət və ya ictimai mövzunun ifadəsi üçün müraciət olunmuşdur. Xəzani isə dünyəvi məzmunlu mədhiyyə üçün bu janrın qəlibini münasib bilmişdir:

Əya, əhli-Vərəndə, şükr edin məbudı-sübhanə
Ki, lütf etmiş bizə xaliq, baxın iltafi-yəzdanə,
Cavanşir əəni (?) Əhməd bəy ki, vardır nisbəti xanə,
Bizə murov olubdur bax, bunun əsrində dövrənə,
Sanasan şamil olmuş bu mahala ədli-şahanə.... (Kərimov, 2017: 161)

Maraqlıdır ki, Xəzani təkcə qəsidənin ideya-məzmun deyil, struktur özəlliklərini də dünyəvi mədhiyyə xarakterli müxəmməsin qəlibində istifadə etmişdir. Belə ki, məlum olduğu kimi, sinkretik xarakterli qəsidə bir neçə bölümdən təşkil olunur: nəsb, girizgah, mədhiyyə, təğəzzül, fəxriyyə və dua. (Universitetlər İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş, 2020: 81) Mir Mehdi Xəzani də bəhsini etdiyimiz müxəmməsində mədhiyyə qismi ilə yanaşı, fəxriyyə və dua hissələrinin xüsusiyyətlərindən də faydalanmışdır:

Adım axund Mir Mehdi, Vərəndə içrə məzkurəm,
Olurdum Zəngəzur içrə, hənuz ol əhlidən durəm,
Müridi-şeyxül-islaməm, Qarabağ içrə məşhurəm,
Duaquyi-fəqirəm, guşədə məzlumi-məcburəm,
Bu şeiri eylədim inşa ki, məruz ola divanə. (Xəzani, 2017: 164)

Həcmi 15 bənddən ibarət olan bu müxəmməs orta çağın eyni janrda yazılan əsərlərindən də seçilir: belə ki, ənənəvi müxəmməsin həcmi – bənd sayı 4-8 arasında olurdu. Xəzaninin müxəmməsi isə həcm etibarilə böyükdür, qəsidənin ən kiçik həcmi kimi götürülən 15 sayına

bərabərdir. Amma qəsidənin beytli, müxəmməsin bəndli şeir şəkli olduğunu nəzərə alsaq, Xəzaninin şeirinin 75 misradan ibarət olduğunu və həcmli qəsidəyə uyğun gəldiyini görürük. Mir Mehdi Xəzaninin müəşşər-tərcibəndi divan şeirinin ənənəvi tərcibənd anlayışına sadəcə forma baxımından bağlıdır. Şairin seçdiyi bəhr və ritm, nisbətən qısa misralar, onluq hecalı biçim və oynaqlıq bu janra müəyyən anlamda bəhri-təvil özəlliklərini qazandırmışdır. Qeyd etməliyik ki, Qaşım bəy Zakirin qız nəvəsi Abdulla bəy Asinin yaradıcılığında iki müxəmməs bəhri-təvil xarakterli olması ilə maraqlı doğurur və həmin şeirlər elə “bəhri-təvili-müxəmməs” olaraq adlandırılır. Tədqiqatçı alim Raqub Kərimov bu şeirləri dəyərləndirərkən haqlı olaraq yazır: “Ümumiyyətlə götürdükdə isə bu, bəhri-təvildən daha çox müxəmməs və müsəddəsin sintezindən yaranmış şeiri xatırladır. Çünki burada adı çəkilən şeir formalarının bütün qayda və qanunlarına dəqiq riayət olunmuşdur” (Kərimov, 2009: 47).

Bu qənaətləri davam etdirən M.Cabarova yazır: “Tədqiqatçının dediklərini nəzərə alaraq şeirə diqqətlə nəzər salsaq, görürük ki, bir-biri ilə həmqafiyə olan ilk üç və son iki misra müxəmməsi, daxildə yerləşən altı misra isə müsəddəsi xatırladır. Klassik ədəbiyyat nümunələrinə və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair kitablara diqqət yetirsək, müxəmməs şəklində yazılmış şeirlərin ilk bəndinin beş misrasının da bir-biri ilə həmqafiyə olduğunu müşahidə edərük. Müsəddəs şəklində isə ilk bənddən qeyri digər bəndlərdə ilk dörd misra bir-biri ilə, beşinci və altıncı misralar isə öz aralarında həmqafiyə olur. Bu səbəbdən təcrübəli tədqiqatçının fikri ilə tam razılaşmaq lazım gəlir”. (Cabarova, 2022: 76)

Bunu da xatırlatmaq lazımdır ki, Asi Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməsi-bəhri-təvil janrında yazan ilk müəllif sayılsa da (Kərimov, 2009: 49), öncəki yüzillikdə yaşamış şair Vəsmətinin (XVIII) də bəhri-təvil qəlibində bir şeiri olmuşdur. (Dadaşzadə, 2009: 468) Xəzaninin yuxarıda bəhsini etdiyimiz şeiri də ritmi ilə bəhri-təvil ənənəsindən təsirlənmə kimi dəyərləndirilə bilər.

Xəzaninin müxəmməs-müstəzadı isə onun Molla Pənah Vaqif kimi hər misranın sonunda əlavə yarım misra verməsi ilə diqqəti çəkir. İstər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə divan ədəbiyyatında örnəkləri çox olmayan bu mürəkkəb quruluşlu şeirin strukturunda da Xəzani kiçik bir detal əlavəsi ilə yenilik edir:

Gər qönçəyə təşbeh qılam sirri-dəhanı,
Əsrar olu məlum,
Bu nöqtəyi-mövhum ki, var namü nişanı,
Amma özü mədum,
Ta aşiqi-didarın olub xəstə Xəzani,
Ey sərvəri-məxdum,

Allahı sevər, ərşə çıxıb ahü fəğanı,
Qılma onu məhrum,
Vəslinlə yetir mətləbə, ey kani-səxavət,
Bəsdir, dəxi zillət,
Gəl, eylə mürüvvət. (Kərimov, 2014: 167)

Bu özəllik müzəyyəl qəzəldə təxəllüsdən sonra verilən əlavə beytləri xatırladır. Görünür, şair, müzəyyəl qəzəldə olduğu kimi, məqtə beytə sığmayan fikrini tamamlamaq niyyəti ilə əlavə misraya ehtiyac duymuşdur. Son iki əlavə birlikdə uzun bir misra kimi düşünüldükdə daxili qafiyəli misra şəklini alır. Bu xüsusiyyətlər isə qəzəlin detalından fərqli qəlibdə bəhrələnmə kimi dəyərləndirilə bilər.

Bu kimi örnəklər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bir sıra çağdaşı kimi sinkretik səciyyəli əsərlər yazaraq, ənənəvi strukturlarda bəzi əvəzlənmələr edən Mir Mehdi Xəzəninin Azərbaycan ədəbiyyatının janr poetikası baxımından zənginləşməsində müəyyən xidmətləri olmuşdur. Onun bu sahədəki fəaliyyətinin indiyədək diqqətdən kənar qalması isə təəssüf doğurur.

Qeyd etməliyik ki, müxəmməsin ənənəvi qəlibində müəyyən struktur dəyişiklikləri etmə cəhdləri eyni yüzilliyin şairlərindən olan Sədi Sani Qarabağının divanında da müşahidə olunur. Onun müxəmməslərdən biri müləmmə xarakterlidir. İkinci və dördüncü bəndlərdə sonuncu misralar ərəbcə, beşinci sonuncu bəndin son misrası isə farscadır. Bu xüsusiyyət, yəni dünyəvi məzmunlu, gözəlləmə səciyyəli müxəmməsdə ərəbcə iqtibaslara yer verilməsi də bu janra gətirilən yeniliklərdəndir. Çünki ərəbcə sitat gətirmə və xüsusilə Qurandan iqtibaslar, bir qayda olaraq, dini və ya irfani məzmunlu şeirlərdə yer alırdı.

XIX əsrin son rübü-XX əsrin I yarısında yaşamış divan şairlərindən olub ədəbiyyat tariximizdə daha çox təzkiyəçi kimi tanınan Məhəmməd Ağa Müctəhidzadə də böyük həcmli bir divan bağlamışdır. Qarabağ ədəbi mühitinin yetirmələrindən olub “Müştəri” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Müctəhidzadə də ənənəni yenilik etməklə yaşadanlar silsiləsində yer alır, bir sıra şeirlərin funksiya və strukturuna dəyişiklik etməsi ilə diqqəti çəkir. İlk olaraq bunu qeyd edək ki, Vaqifin qoşmada ilk təcrübi nümunələrini nümayiş etdirdiyi təxəllüsünü rədif məqamında istifadə tərzini Müştərini analoji biçimdə şeir yazmağa yönləndirmişdir. Şair bu ədəbi fəndi mürəbbesinin bir bəndinə tətbiq etmiş, lakin öz təxəllüsü ilə ikiqat rədif yaratması ilə şeirinə fərqli poetik şəkil verə bilmişdir. Vaqif:

Müştaqdır üzünə gözü Vaqifin,
Yolunda payəndaz üzü Vaqifin,
Sənsən fikri, zikri, sözü Vaqifin,

Qeyri söz yanında əfsanəyəndir. (Vaqif, 2004: 110)

Müştəri:

Sudan atəş çıxarmaq, Müştəri, müşkül deyil hərgiz,
Cahanı nura sarmaq, Müştəri, müşkül deyil hərgiz,
Dağı dağdan ayırmaq, Müştəri, müşkül deyil hərgiz,
Vəli canandan köksü cüda qılmaq çətin işdir. (Müştəri, 2021: 356)

Göründüyü kimi, Müştəri öz təxəllüsünü vurğulamaq və ənənəvi rədif qurma üsulundan da yararlanmaqla, hər ikinci yarım misraya nəqərat xarakteri verməyi və şeirinin möhürbəndinə fərqli biçim qazandırmağı bacarmışdır.

Müştərinin struktur-məzmun özəllikləri baxımından maraq doğuran şeirlərindən biri də müəşşər janrında yazılan şeiridir. Əsərin ilk bəndi mövzu vəhdəti, təhkiyəsi, süjet xətti və dinamizmi baxımından kiçik həcmli məsnəvi və ya mənzum miniatür hekayə xarakterlidir:

Ləbindən dilbərin sordum dəvayi-eşqi-pünhanı,
Dəhanı söylədi: “Əsla bu dərdin yoxdur dərmanı”,
Dedim: “Yox” söyləmə, varsa, imdad etmək imkanı,
Məni düşvarə salma, həll qıl bu karı-asanı,
Sikəndərvar məhrum eyləmə ol sirrə Daranı,
Görüb zülməti zülf içrə nədən dil abi-heyvanı”,
Eşitcək bu sözü öylə ki, bəndən mahi-Kənanı,
Gülüb qönçəsifət açdı ləbi-ləli-dürəfşanı,
Dedi: “Gəl, göstərim bir dəm sana ecazı-İsanı,
Həmi şirin dəhan içrə olan şəhdi-müsəffanı”. (Müştəri, 2021: 324)

Burada yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, yuxarıdakı müəşşərin ilk misraları Füzulinin Həbibinin məşhur münazirə səciyyəli müsəddəsinə eyni janrda yazdığı nəzirənin ilk bəndinin son misraları ilə yaxından səsləşir. Füzuli:

Dün sayə saldı başımə bir sərvi-sərbülənd
Kim, qəddi dilruba idi, rəftarı dilpəsənd.
Göftarə gəldi nagəh açıb ləli-nuşxənd,
Bir püstə gördüm onda, təkər rizə-rizə qənd,
Sordum: – məgər bu dürüci-dəhəndir – dedim, dedi:
– Yox, yox, dəvayi-dərdu-nihanındürür sənini! (Füzuli, 1958: 358)

Müştərinin müəşşərinin digər bəndlərində mövzu vəhdəti qorunsa da, yuxarıdakı parçada gördüyümüz məsnəvi və süjetli qəzəllərə xas dinamika və təhkiyə üslubu müşahidə olunmur.

Burada Müştərinin müəşşərinin daha bir özəlliyini qeyd etməliyik: bu şeir, elə yuxarıdakı bənddən də göründüyü kimi, dünyəvi-aşıqanə məzmunludur. Halbuki müəşşərin mövzusu “daha çox bir ərzi-hal, şairin həyat hekayəsi, fələkdən şikayət” (Pala, 1989: 340) və s. kimi olurdu. Aşıqanə mövzunun çox zaman qəzəlin qəlibində ifadəsi isə sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Beləliklə, daha bir janrın mövzusunun digərinə transformasiyasının şahidi oluruq.

Bu yüzillikdə qələmə alınmış şeirlərdə məzmun və ya struktur dəyişməsi yalnız divan şeirinin janrları arasında baş vermirdi. Bəzən xalq şeiri tərzində yazılan əsərlərin ideya və ya struktur xüsusiyyətlərinə divan şeiri janrlarının şəkli özəlliklərini tətbiq etməklə yeni şeir biçimi yaradılması da gözə dəyir. Buna örnək olaraq, Talibinin tərcibənd şəkilli, heca vəznli mərsiyəsini (Talibi, 2017: 105-107) göstərə bilərik. Fərdi bədii təxəyyülün məhsulu olması baxımından maraqlı doğuran şeirin şəkli xüsusiyyətləri və mövzu dairəsi (mərsiyə) tərcibənd ənənəsinə bağlansa da, heca vəznli olması artıq şairin öz ədəbi zövqünün nəticəsidir və bu şeir iki fərqli üslubun (divan və xalq şeiri) sintezi kimi dəyərləndirilə bilər.

NƏTİCƏ

XIX əsr təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, Qərb və Şərqi ictimai və siyasi həyatında mühüm dəyişikliklər və çoxyönlü yeniliklərin ortaya çıxdığı bir dönmə olaraq, öncəki və sonrakı yüzilliklərdən fərqlənir. Bu yenilənmə və fərqli axarın gəlişi Azərbaycanın ədəbi mühitinə də ciddi təsir göstərdi: dram kimi ədəbi növ və janrlarının, bədii nəsrin hekayə, povest, roman kimi janrlarının ilk örnəklərini də bəhsini etdiyimiz yüzilliyin qələm əhli ədəbiyyatımıza qazandırdı. Bu istiqamətdə yazıb-yaradan söz sənətkarları və ya ədəbi təcrübə sahibləri istər sovet dövrü, istərsə də müstəqillik dönməsində hər zaman ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində oldu. Amma təəssüf ki, üzərinə təqlidçi, epiqonçu damğası vurulan ənənəyə bağlı ədəbiyyat diqqətdən kənar qaldı və orta çağ ədəbi ənənəsi ilə yeni dövr arasında fikir körpüsü qurub ənənəni yeniləməklə yaşadanların qələm təcrübələri özünün elmi-nəzəri dəyərini ala bilmədi. Burada olduqca geniş bəhs olan XIX əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatında yeniliklər və onun ərsəyə gəlməsində xidməti olanlar mövzusunun yalnız bir istiqamətini – Qarabağ ədəbi mühitinin yetirmələrinin divan şeirində yazdığı əsərlərdə ənənə və əvəzlənmələri nəzərdən keçirdik.

XIX əsrə aid ədəbi çevrələr içərisində xüsusi yeri olan Qarabağ mühitində yetişən şairlərin ənənədən faydalanmaqla gətirdikləri yeniliklərdən bir qisminin təhlili əsasında aşağıdakı qənaətlərə gəldik:

Bu köhnə qiyafəli və zahirən ənənənin təqlidi kimi görünən janr və poetik formaların strukturu və funksiyasında edilən dəyişikliklərin bir qismi eksperimental səciyyəli olub həmin şairlərin öz sənəti ilə hüdudlu olmuş, hətta çevrəsi və çağdaşlarının davam etdirmədiyi və yaxud etdirə bilmədiyi fərdi xarakterli bir yenilik olmuşdur.

Bəhsə yekun vurarkən bunu da qeyd etməliyik ki, bu dövrün ədəbi nümunələrinin tədqiqi bəzi yeniliklərin ədəbi islahat, bir qisminin poetik redaktə, digər bir qisminin isə ədəbi eksperiment səciyyəli olduğu qənaətinə gətirdi.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

Cabaroğlu M. (2022). Abdulla bəy Asinin lirikası. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Sumqayıt.

Dadaşzadə A. (2009). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, III c., Bakı: Elm.

Füzuli, Məhəmməd. (1958). Əsərləri. I c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı.

Kərimov R. (2017). Mir Mehdi Xəzaninin həyat və yaradıcılığı. Mir Mehdi Xəzani. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil.

Kərimov R., Vəliyeva İ. (2014). Sədi Sani Qarabağının həyat və yaradıcılığı. Sədi Sani Qarabaği. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil.

Məczub Təbrizi. (2013). Divan. Mətni transfonoliterasiya edib nəşrə hazırlayanlar: P.Kərimov, M.Məhəmmədi, Bakı: Elm və təhsil.

Müştəri (Müctəhidzadə), Məhəmməd ağa. (2021). Əsərləri. Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: R.Kərimov, Bakı: Elm və təhsil.

Sağəri Qarabaği. (2006). Divan (Həyatü məmat). Nəşrə hazırlayan: G.Əmirəhmədova. Bakı: Nurlan.

Şıxıyeva S. (2017). Məhtimqulu əlifnamələrinin arxitektonikasında ənənəvi və spesifik təzahürlər. Görkəmli türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm və təhsil, s. 165-183.

Şıxıyeva S. (2020). Azərbaycan ədəbiyyatında müvəşşəx: arxitektonikası, sinkretizmi. IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosial Bilimler Sempozyumu. Bildiri Özetleri, 17-18 Aralık, s.138.

Vaqif, Molla Pənah. (2004). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.

Türk dilinde:

Gelibolulu Mustafa Ali. (1994). Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı. Hazırlayan: Mustafa İsen, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Hakverdiođlu M. (2017). Talibi ve Divançesi. Mir Hamza Nigari'nin Son Takipçisi Talibi. Hayatı, Eseri. Ankara: Gece Kitaplığı.

Pala İ. (1989). Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Universiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş. (2020). Ankara: Akçağ.

İnternet resursları:

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ruhi-bagdatli>

AUTONOMOUS HEAT SUPPLY SYSTEM

AVTONOM İSTİLİK TƏCHİZATI SİSTEMİ

MAMADOVA ESMIRA ADIL

p.h.d., Associate Professor, Azerbaijan Technical University,
Baku, Azerbaijan.
ORCID:0009-0005-8545-7951

ZEYNALOVA ADILA BALA-AGA

p.h.d., Associate Professor, Azerbaijan Technical University,
Baku, Azerbaijan.
ORCID:0009-0001-0457-3207

MAHARRAMLI HUMAY OQTAY

Lead engineer. Azerbaijan Scientific-Research and Project-Research Energy Institute LLC
Baku, Azerbaijan.
ORCID:0009-0009-1822-6669

ABSTRACT

The article discusses the principle, advantages and disadvantages of decentralized systems.

XÜLASƏ

Məqalədə mərkəzləşdirilməmiş sistemlərin prinsipi, üstünlükləri və çatışmazlıqları müzakirə olunur.

Bütövlükdə rəşional həll yolunu seçməyə imkan verəcək mərkəzləşdirilməmiş sistemlərdən istifadənin fərdi hallarını təhlil etmək lazımdır.

Mərkəzləşdirilməmiş istilik təchizatı sistemlərinin mühüm üstünlüyü yaşayış evlərinin istilik və isti su təchizatı sistemlərində yerli tənziqləmə imkanındır. Bununla belə, istilik mənbəyinin və mənzillərin istilik sisteminin bütün köməkçi avadanlıq kompleksinin qeyri-peşəkar işçilər (sakinlər) tərəfindən istismarı həmişə bu üstünlükdən tam istifadə etməyə imkan vermir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən halda istilik təchizatı mənbələrinə xidmət göstərmək üçün təmir və texniki xidmət təşkilatı yaratmaq və ya cəlb etmək lazımdır.

Mərkəzsizləşdirmə yalnız qaz (təbii qaz) və ya yüngül distillə edilmiş maye yanacaq (dizel yanacağı, məişət istilik yanacağı) əsasında rəşional hesab edilə bilər. Çoxmərtəbəli binalarda mənzillərin istilik təchizatı üçün maye və bərk yanacağın istifadəsi bir sıra açıq səbəblərə görə mümkün olmayan bir işdir. Aşağı mərtəbəli binalarda, bir çox tədqiqatın göstərdiyi kimi, aşağı dərəcəli adi bərk yanacaqdan istifadə edərək qrup qazanxanası qurmaq iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğundur.

İstilik məqsədləri üçün yüksək istilik istehlakı olan şimal bölgələri üçün maye qaz (propan-butan qarışıqları), hətta enerjiyə qənaət tədbirləri ilə birlikdə, böyük tutumlu qaz anbarlarının tikintisini tələb edəcəkdir (ən azı iki yeraltı çənlərin məcburi quraşdırılması ilə).

Müvəqqəti, qəzalı, yerli istilik sistemləri istisna olmaqla, son istifadəçi üçün ilkin enerji baxımından ($h \sim 30\%$) istehsalının səmərəliliyinə görə elektrik enerjisindən (qiymətindən və tarifindən asılı olmayaraq) istilik məqsədləri üçün istifadə edilməməlidir və onun artıq olduğu ərazilərdə (Su Elektrik Stansiyasının yaxınlığında), bəzi hallarda alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilir.

Mərkəzləşdirilmiş istilik üçün nəzərdə tutulmuş binada mənzillərin istilik sistemi istifadə edilməməlidir. Əsas və ən vacib səbəb tüstüdən təmizləmə sisteminin quraşdırılması ehtiyacıdır, çünki çoxmərtəbəli bina üçün normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq bir mərtəbədə bir istilik generatorundan baca gövdəsinə yalnız bir qaz kanalı qoşula bilər. Buna görə də, məsələn, bölməli binalarda binanın hər bir hissəsi üçün dörd baca (və ya dörd boru paketi) quraşdırılmalıdır və bu, binanın layihələndirilməsi zamanı xüsusi mühəndis həllərini tələb edir (lift shaftları, zibil qutuları, havalandırma üçün), Dam qazanxanalarını qurarkən, əksər hallarda tüstü çıxarma məsələləri daha asan həll olunur.

Şimal bölgələrindəki binalar üçün mənzillərin istilik təchizatı sistemlərində tüstünün çıxarılması problemi ən kəskindir, çünki xarici baca kanallarının quraşdırılması yalnız korroziyaya davamlı metaldan hazırlanıqda praktiki olaraq mümkündür.

Çox mərtəbəli binada bir mənzil istilik generatorunun istismarının demək olar ki, bütün hallarda, onun fəaliyyəti dövrü olacaqdır. Bu, orta ölçülü bir mənzil üçün (çoxmərtəbəli binada 2 otaqlı mənzil) dizayn istilik yükünün 5 kVt-dan az olması, isti su təchizatı yükünün (ən çox istilik tələb edən proseduru təmin etmək üçün) olması ilə əlaqədardır. Beləliklə, bir mənzilin istilik sistemində istilik mənbəyinin işləmə xüsusiyyətləri (əksər hallarda bunlar qapalı yanğın qutusu olan ikiqat dövrəli termobloklardır) onun gücünün pik yükə görə seçilməsini tələb edir. Əksər istehsalçıların istilik generatorlarının güc tənzimlənməsinin qiyməti 40 ilə 100% arasında dəyişir, bu da termoblokun minimum gücdə (təxminən 10 kVt) belə "on-off" rejimində işləməsinə səbəb olur. Buna görə, qaz kanalının başlanğıcında (aşağı mərtəbələrdə) aşağı xarici hava temperaturunda effektiv istilik izolyasiyası olmayan qaz kanallarında kondensasiya meydana gəlməsinin qarşısını almaq demək olar ki, mümkün deyil. Bütün hallarda, baca qaz keçirməz və nəmə davamlı olmalıdır, istilik izolyasiya edilməli və drenajdan əvvəl onu zərərsizləşdirmək üçün sistemli kondensatın toplanması və çıxarılması cihazları ilə təchiz edilməlidir.

Çoxmərtəbəli binada mənzillərin istilik təchizatı üçün istilik mənbələrinin quraşdırılmış gücü maksimum (pik) istilik istehlakına əsasən hesablanır. Görmək asandır ki, bu halda iki yüz mənzilli yaşayış binası üçün istilik generatorlarının quraşdırılmış gücü 4,8 MVt olacaqdır ki, bu da mərkəzi istilik şəbəkələrinə və ya elektrik şəbəkələrinə qoşulduqda tələb olunan ümumi istilik təchizatı gücündən iki dəfə çoxdur. Bir mənzilin isti su təchizatı sistemində (tutumu 100-150 l) tutumlu su qızdırıcılarının quraşdırılması mənzillərin istilik generatorlarının quraşdırılmış gücünü azaltmağa imkan verir.

Fərdi istilik təchizatı mənbələri (o cümlədən mənzillər üzrə) yaşayış massivində tüstü borularının nisbətən aşağı hündürlüyündə səpələnmiş yanma məhsullarının emissiyalarına malikdir ki, bu da ekoloji vəziyyətə əhəmiyyətli təsir göstərir, havanı birbaşa çirkləndirir.

Çoxmərtəbəli binada mənzillərin istilik təchizatı təmin edilərkən, pilləkənlərin və digər ictimai yerlərin qızdırılması məsələsinin təşkilati-texniki həlli zəruridir.

Yüksək texnoloji avadanlıqlardan istifadə edərək mərkəzləşdirilməmiş istilik təchizatı sistemlərinin geniş miqyasda tətbiqinə əsaslanan kotteclərdə və azmərtəbəli binalarda müasir rahat yaşayış şəraitinin yaradılması üzrə artıq mövcud təcrübə soba istiliyindən uzaqlaşan sabit

tendensiya haqqında inamla danışmağa imkan verir. Eyni zamanda, bir sıra şəhərlərdə "qapalı" yanğın qutusu olan möhürlənmiş yanma kameraları olan ikiqat dövrəli qaz qazanlarına əsaslanan mənzillər üzrə istilik təchizatı sistemləri olan çoxmərtəbəli binaların eksperimental tikintisində istifadəyə icazə verilir. Belə bir istilik təchizatı sistemi yaratmaq üçün nəzərdə tutulmayan standart bir binada əvvəllər qeyd olunan bütün problemləri həll etmək üçün çox primitiv cəhddir. Qeyri-kafi normativ baza, müasir mühəndis avadanlıqlarına əsaslanan çoxmərtəbəli binalarda mənzillərin istilik təchizatının istifadəsi üçün əsas texniki şərtləri tənzimləyən federal tənzimləyici sənədin olmaması, ən son inkişafın həyata keçirilməsinin sürətini və həcmi azaldır. Fərdi yaşayış, bələdiyyə və sənaye obyektlərinin, o cümlədən standart konstruksiyaların avtonom dam örtüyündən, quraşdırılmış və qoşulmuş qazanxanalarından mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı sistemlərini inkişaf etdirərkən əhəmiyyətli dərəcədə daha az problem yaranır. Kifayət qədər aydın normativ sənədlər avadanlığın yerləşdirilməsi, yanacaq təchizatı, tüstünün çıxarılması, enerji təchizatı və müstəqil istilik mənbəyinin avtomatlaşdırılması məsələlərinin effektiv həllini texniki cəhətdən əsaslandırmağa imkan verir. Dizayn baxımından mərkəzləşdirilmiş sistemlərlə demək olar ki, eyni olan standart sistemlər də daxil olmaqla bina mühəndislik sistemlərinin inkişafı heç bir xüsusi çətinliklə qarşılaşmır.

Bəzi hallarda kogenerator qurğuları mərkəzləşdirilməmiş mənbələr kimi təsnif edilə bilər. Daha az dərəcədə bu, buxar və qaz turbinlərinə əsaslanan qurğulara aiddir, bir qayda olaraq, dizel qaz piston qurğularından nisbətən daha güclüdür. Müasir kogenerasiya qaz porşen qurğularında silindr blokunun soyudulması istiliyi, işlənmiş qazların istiliyi və daxili yanma mühərrikinin sürtkü yağının soyudulması istilik təchizatı məqsədləri üçün istifadə olunur ki, bu da ilkin yanacaq üçün ümumi istilik balansında ola bilər.

Kogenerasiya qurğusundan istifadənin əsas xüsusiyyətləri enerji təchizatı yükünün prioritetliyi və istilik təchizatı sistemində işləyərkən maksimum və minimumları həm mövsümi, həm də gündəlik olaraq üst-üstə düşməyən elektrik və istilik yüklərinin böyüklüyü ilə əlaqəlidir. Elektrik və istilik istehlakı balansında, məsələn, istilik quraşdırma yolu ilə əhəmiyyətli balanssızlıqları düzəltmək üçün texniki həllər lazımdır. Qaz porşen qurğuları istilik təchizatı sistemi üçün enerji mənbəyini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir, əsas və köməkçi avadanlıqların qiymətinin artmasına, amortizasiya xərclərinin artmasına, istismar xərclərinin və yüksək ixtisaslı xidmət personalı üçün əmək xərclərinin artmasına səbəb olur. Buna görə də, kogenerasiya qurğularının istifadəsi elektrik və istilik təchizatının özünə xas olan çatışmazlıqlarını nəzərə almaq lazımdır:

- avadanlıqların yüksək qiyməti, qurğuların tikintisi və istismarı;
- ilkin enerji daşıyıcısının aşağı səmərəliliyi (xüsusilə yayda);
- ölkənin şimal bölgələri üçün istilik enerjisinin çatışmazlığına səbəb olan elektrik və istilik enerjisi arasında əlaqə və ya istilik gücünə əsaslanan qurğu seçərkən nisbi elektrik enerjisinin həddindən artıq olması (təmin olunan gücün 42-49%), bunun üçün elektrik qızdırıcılarından istifadə etməlisiniz;
- əksər hallarda transformator yarımstansiyasının quraşdırılmasına ehtiyac;
- nisbətən yüksək quraşdırma səsi;
- qazan avadanlıqları ilə müqayisədə daha qısa xidmət müddəti və işləmə müddəti.

Kogenerasiya qurğularının sadalanan çatışmazlıqları onların tətbiq sahəsini əhəmiyyətli dərəcədə daraldır və görünür, bu, əvvəllər qeyd olunan dizel generatorlarının tətbiq dairəsinə uyğundur.

Enerji daşıyıcısı kimi təbii qazdan istifadə edərək müxtəlif istilik mənbələrinə əsaslanan, ümumi göstəricilərdən istifadə edərək əldə edilən və dizayn materiallarına əsaslanan istilik

təchizatı sistemini inkişaf etdirərkən yalnız əsas avadanlıq üçün kapital xərclərinin həcmi bizə maya dəyəri haqqında bir fikir formalaşdırmağa imkan verir.

Əlbəttə ki, istilik təchizatı ilə bağlı qərar tikintiyə investisiya şərtləri, şəhərsalma, yanacaq təchizatı və sosial standart məsələlərində iqlim və regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla texniki-iqtisadi əsaslandırmanın nəticələrinə əsasən tərtibatçı tərəfindən qəbul edilməlidir. Mərkəzləşdirilməmiş istilik təchizatı sistemlərinin inkişafı və tətbiqi istilik enerjisinin istehsalı ilə müşayiət olunan bütün proseslərin texnoloji xüsusiyyətlərinə uyğunluq əsasında, xüsusi müstəqil istilik təchizatı üçün xüsusi olaraq hazırlanmış binanın layihələndirilməsində mütləq nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Mərkəzsizləşdirmə, texniki bir həll kimi, müsbət cəhətlərə malikdir, lakin onların sadə bir şəkildə "tətbiqi" əsaslı şəkildə fərqli bir əsasda - mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı üçün əsas olan standart dizayn, mərkəzləşdirmənin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan tərtibatçıdan məhrum edir. Bu baxımdan, bir sıra ekspertlərin şəhərlərdə müstəqil istilik təchizatı mənbələrinin payının potensial istilik enerjisi bazarının 10-15%-ni təşkil etməsi ilə bağlı çox qeyri-müəyyən bəyanatı ilə razılaşa bilmərik ki, bu da demək olar ki, bütün şəhərləri vahid şəhərsalma sisteminə gətirir. Beləliklə, müstəqil istilik təchizatı mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatına qeyd-şərtsiz alternativ və ya qazanılmış mövqelərdən geri çəkilmə kimi qəbul edilməməlidir. İstehsal üçün müasir enerji qənaət edən avadanlıqların texniki səviyyəsi, nəqliyyat və istilik paylama texnologiyası mərkəzləşdirmə səviyyəsinin müvafiq əsaslandırmağa malik olması lazım olan səmərəli və rəasional mühəndis sistemləri yaratmağa imkan verir.

Açar sözlər: Mərkəzləşdirilməmiş sistem, kogenerator və qaz porşen qurğuları.

Keywords: Decentralized system, cogenerator and gas piston units.

ƏDƏBİYYAT

1. Смирнов И. А., Хрилев Л. С. Определение эффективности ввода газотурбинных агрегатов на площадках действующих ТЭЦ // Теплоэнергетика. 2000. № 12.
2. Замоторин Р. В. Малые теплоэлектроцентрали – поршневые или турбинные // Энергосбережение в Саратовской области. 2001. № 2.
3. Федеральный закон об энергосбережении и о повышении энергетической эффективности и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации: федер. Закон от 23.11.2009 № 261-ФЗ (Российская газета, 2009)
4. Соколов А. Системная эффективность отопительных ПГУ ТЭЦ в системах теплоэнергоснабжения : Диссертация канд. техн. Наук (2004)

ACCEPTANCE OF FATE IN MARY STEWART'S ARTHUR PENTALOGY

MERİ STYUARTIN “ARTUR PENTALOGİYASI”NDA
TALEYİN QƏBUL EDİLMƏSİ

VÜSALƏ NƏBİYEVƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Bakı, Azərbaycan

orcid.org/ 0000-0002-2236-9170

XÜLASƏ

Meri Styuart (Mary Stewart, 1916–2014) “Artur pentalogiyası” adı altında birləşmiş silsilə tarixi romanları ilə dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış “Artur ədəbiyyatı” anlayışına misli görünməmiş töhfələr vermişdir. Xüsusi ədəbi çəkiyə malik Kral Artur dövrünə aid qələmə alınmış əsərlər ingilis ədəbiyyatın bünövrəsini təşkil edir. Cəngavərlik kodeksləri, “Dəyirmi masa cəngavərləri”, Kamelot, Ekskalibur, Kral Artur və onunla əlaqədar bütün mövzular ingilis ədəbiyyatında əsrlər boyu öz aktuallığını qoruyur. Əksər yazıçıların maraq dairəsində olan bu mövzular insan hissələrinin psixoloji baxımından tərs mütənasibliyini, sədaqəti, xəyanəti, sevgini, vətənpərvərliyi, idarəciliyi və bir sıra amilləri təsvir etməkdə əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır.

Meri Styuartın “Artur pentalogiyası” tarixi əsərlər sırasında öz spesifik xüsusiyyətinə malik bir şahəsərdir. Pentalogiyanın Merlin və Kral Artur qəhrəmanları timsalında öz şəxsi həyatından fəraqət edən obrazlarının fərdi incikliklərini əsas gətirib adi insanlara xas hərəkətlər nümayiş etdirməmələri romanların əsasını təşkil edir. Merlinə uşaqlıqdan yaxın qohumlarının nifrətlə yanaşması, əmisi Uter Pendraqon tərəfindən günah keçisi seçilməsi, gələcəyi görməyi və onunla mübarizə edə bilməməyin acizliyi, həyatının nə cür sonlanacağını bilərəkdən onu carəsizcə qəbul etməsinin şahidi oluruq. Kral Artur atası kimi çox sevdiyi əmisi oğlu Merlindən həyatın əzazilliyinə qarşı dözümlülüyü, fərdin istəklərinin tutduğu mövqeyinə görə müəyyənləşməsini, insanın ən böyük qüdrətinin hissələrini cilovlaya bilmək olduğunu öyrənmişdir. Adil hökəmdar faciəvi adlandıra biləcəyimiz şəxsi həyatını və həyatın ona təqdim etdiklərini böyük müdrikliklə qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Beləliklə, Kral Artur və Merlin obrazları öz dözümlülüyü nəticəsində insanın daxili gücünün tükənməz olmasına işarə edir. Əsərin əsas qəhrəmanlarının taleyin qəbul edilməsində əsas səbəbləri əslində tarixi torpaqlarını qorumaqdan irəli gəlir. Bütün fərdi faciələrinin qəbul edilməsində isə başlıca səbəb Britaniya torpaqlarını və birliyini qorumaqdır. Meri Styuartın özünün vətənpərvərliyindən irəli gələn bu ülvəi hiss Merlin və Kral Artur timsalında bariz əks olunmuşdur. Bu ecazkar pentalogiyanın qəhrəmanlarının xarakterlərinin dözümlülüyü isə oxuculara ali misiyə uğrunda gedilən yolun müqəddəsliyini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: “Artur pentalogiyası”, müqəddəs, Kral Artur, Merlin, tale,

ABSTRACT

Mary Stewart (1916–2014) made unprecedented contributions to the concept of “Arthurian literature”, which is widespread in world literature, with a series of historical novels united under the name “Arthur pentalogy”. Series of historical novels, known as the “Arthur pentalogy” laid the foundation for English literature. Codes of chivalry, “Knights of the Round Table”, Camelot, Excalibur, King Arthur, and all related topics have been relevant in English literature for centuries. These topics, which are of interest to most writers, play a significant role in describing the psychological inverse of human feelings, loyalty, betrayal, love, patriotism, governance, and many other factors.

Mary Stewart’s “Arthur Pentalogy” is a masterpiece with its special feature among historical works. The basis of the novels is that the characters of the pentalogy, like Merlin and King Arthur, who are detached from their personal lives, do not show actions typical of ordinary people based on their grievances. We see Merlin being treated with hatred by his close relatives since childhood, being chosen as a scapegoat by his uncle Uther Pendragon, and his ability to see the future made him the helpless to fight it. Despite knowing how his life will end, we witness his desperate acceptance of it. King Arthur learned from his beloved cousin Merlin, tolerance of life’s majesty, the determination of individual desires according to the position he occupies, and the ability to control one’s feelings is the greatest power of man. A just ruler is forced to accept with great wisdom his private life, which we can call tragic, and what life presents to him. Thus, the characters of King Arthur and Merlin point to the inexhaustibility of man’s inner strength as a result of their endurance. The main reasons for the acceptance of the fate of the main characters of the work come from protecting their historical land. The main reason for accepting all individual tragedies is to protect British lands and unity. This sublime feeling, which arose from Mary Stewart’s patriotism, was reflected in the image of Merlin and King Arthur. The tolerance of the heroes of this wonderful pentalogy shows readers the holiness of the highest mission.

Keywords: Arthur pentalogy, saint, King Arthur, Merlin, fate,

IDEA-ARTISTIC CHARACTERISTICS OF IBRAY ALTINSARIN'S STORY CREATIVITY

İBRAY ALTINSARINİN HEKAYƏ YARADICILIĞININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

AYTƏN ABBASOVA

Bakı Avrasiya Universitetinin
“Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı” kafedrasının müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ORCID: 0000-0003-3799-8794

XÜLASƏ

XIX-XX əsrlərdə qazax xalqının yaşadığı çətinliklər, mövcud sosial problemlər, regionda cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da təsirsiz ötüşməmişdir. XIX əsr qazax maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələri Çokan Vəlixanov, Abay Kunanbayev və İbray Altınсарin qazax xalqının problemlərini dilə gətirməyi və həll etməyi qarşısına məqsəd qoyan dəyərli ziyalılar idilər. Bu dövrdə feodal-patriarxal münasibətlərinin hələ də qismən mövcud olduğu, çar üsul-idarəsinin təsiri altında dünya sivilizasiyasından tamamilə uzaq qalmış Qazaxıstanda əhalinin maariflənməsində, təhsilə yönəlməsində əvəzsiz xidmətləri olan İbray Altınсарin (1850-1899) müasir qazax nəsrinin və qazax uşaq ədəbiyyatının banisi hesab olunur.

İlk qazax dərsləklərinin müəllifi olan Altınсарin məşhur rus missioneri N.İ.İlminski ilə tanış olduqdan sonra qazax ədəbi dili ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, rus klassiklərinin əsərlərini qazax dilinə tərcümə etmişdir. Ömrünü qazax xalqının maariflənməsinə həsr edən Altınсарin qazaxların tərəqqisi üçün oturaq həyata keçidin zəruriliyinə inanmış, bunu sadəcə fikir kimi səsləndirməmiş, oğlan uşaqlarının dülgərlik, dəmirçilik, xarratlıq, qız uşaqlarının isə sənətə yiyələnmələri üçün Orenburq və Torqay quberniyalarında peşə məktəblərinin açılmasına nail olmuşdur.

Vətən, millət, qadın hüquqsuzluğu, sosial ədalətsizlik, humanizm, ikiüzlü ruhanilərin tənqidi, əməyə və təhsilə çağırış kimi məsələlər yazıçının hekayələrinin aparıcı xəttini təşkil edirdi. Qazax xalqının həyat tərzini, məişəti ilk dəfə İ. Altınсарinin hekayələrində real cizgilərlə öz əksini tapmışdır. Maarifpərvər yazıçının mövzu və ideya mündəricəsinə görə qazax ədəbiyyatında yeni mərhələ sayılan hekayə yaradıcılığında (“Hörümçək, qarışqa və qaranquş”, “Ata və oğul”, “Ana və uşaq”, “Rus kəndlisi və vəzir”, “Qıpçaq Seyitgül”, “Araba və ev”, “Avamlıq”, “Üç oğru”, “Pisliyə yaxşılıq”, “Ədalət” və s.) ciddi ictimai-sosial problemlər dilə gətirilmişdir. İbray Altınсарinin hekayələrində lirik ifşa tərzini güclüdür. Yazıçı hekayələrində ilk baxışdan olduqca kiçik görünən mətləblərdən ciddi məqamlar ortaya çıxarmış, özünəməxsus bədii yanaşma ilə mətləbin mahiyyətini ustalıqla açmışdır.

Açar sözlər: İbray Altınсарin, hekayə, maarifçilik, sosial problemlər, qazax ədəbiyyatı

ABSTRACT

The difficulties experienced by the Kazakh people in the 19th and 20th centuries, existing social problems, and the socio-political processes taking place in the region did not leave an impact on literature. Chokan Velikhanov, Abay Kunanbayev and Ibray Altynsarin, prominent representatives of the Kazakh enlightenment movement of the 19th century, were valuable intellectuals who aimed to express and solve the problems of the Kazakh people. Ibray Altynsarin (1850-1899), whose feudal-patriarchal relations still partially existed in Kazakhstan, which remained completely distant from the world civilization under the influence of the tsarist administration, was considered the founder of modern Kazakh prose, who had invaluable services in educating the population and focusing on education.

After meeting the famous Russian missionary N. I. Ilminsky, Altynsarin, the author of the first Kazakh textbooks, conducted research on the Kazakh literary language and translated the works of Russian classics into the Kazakh language. Devoting his life to the education of the Kazakh people, Altynsarin believed in the necessity of transitioning to a sedentary life for the progress of Kazakhs, he did not voice it as just an idea, he managed to open vocational schools for boys to learn carpentry, blacksmithing, and for girls to learn art, he opened schools in Orenburg and Torgay governorates. He made an effort to teach the Kazakh people, who earn their main income from agriculture, the methods of modern agriculture.

Issues such as homeland, nation, freedom, women's rightslessness, social injustice, humanism, call to labor and education were the leading line of the writer's stories. The way of life of the Kazakh people was first reflected in the stories of I. Altynsarin with realistic lines. In the story creation of the enlightened writer, which is considered a new stage in Kazakh literature according to the theme and idea content ("Spider, Ant and Swallow", "Father and Son", "Mother and Child", "Russian Peasant and Vizier", "Kipchak Seyitgöl", "Carriage and House", "Commonwealth", "Three Thieves", "Goodness to Evil", "Justice", etc.) serious social problems are expressed. Ibray Altynsarin's stories have a strong lyrical style of exposition. He brings out serious points from seemingly small matters, he can skillfully reveal the essence of the matter with his unique artistic approach.

Key words: Ibray Altynsarin, story, enlightenment, social problems, Kazakh literature

GİRİŞ

XIX-XX əsrlərdə qazax xalqının yaşadığı çətinliklər, mövcud sosial problemlər, regionda cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da təsirsiz ötürülməmişdir. XIX əsr qazax maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələri Çokan Vəlixanov, Abay Kunanbayev və İbray Altynsarin qazax xalqının problemlərini dilə gətirməyi və həll etməyi qarşısına məqsəd qoyan dəyərli ziyalılar idilər. Bu dövrdə feodal-patriarxal münasibətlərinin hələ də qismən mövcud olduğu, çar üsul-idarəsinin təsiri altında dünya sivilizasiyasından tamamilə uzaq qalmış Qazaxıstanda əhalinin maariflənməsində, təhsilə yönəlməsində əvəzsiz xidmətləri olan İbray Altynsarin (1850-1899) müasir qazax nəsrinin və uşaq ədəbiyyatının banisi hesab olunur.

İbray Altynsarin 20 oktyabr 1841-ci ildə Qazaxıstanın Torgay (indiki Kostanay) şəhərində dünyaya gəlmişdir. Onun doğulduğu illər Qazaxıstanda çar Rusiyasına qarşı üsyanların baş qaldırdığı dövrə təsadüf edirdi. Orta Cüz xanlığının sultanı Kenesarı xan milli müstəqillik üçün ciddi mübarizə aparırdı. İbray Altynsarinin atası 1845-ci illərdə Kenesarı xanın qaldırdığı üsyanın yatırılması zamanı öldürülür. Dörd yaşında ikən atasını itirən İbray bölgədə tanınan qazax bəylərindən olan babası Balqoja bəy tərəfindən böyüdülmüşdü. 1844-cü ildə Orenburq sərhəd komissiyası orta məktəbin açılması ilə bağlı qərar verir. Babası İbrayın da bu məktəbdə təhsil alması üçün müraciət edir. Ancaq məktəbin açılması üç il gecikdiyindən həmin dövrdə babası

onun mollaxanaya göndərir. O, 1857-ci ildən həmin məktəbi bitirərək tərcüməçi kimi çalışmağa başlayır. 1859-cü ildən etibarən Orenburq vilayət idarəsində rəsmi olaraq tərcüməçi kimi çalışmağa başlayır. Bu illərdə Kazan Universitetinin professoru, rus missioneri Nikolay İlminski ilə yaxından tanış olur. Rusiya tabeliyində yaşayan türk xalqlarını ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq üçün çalışan, türk dilləri ilə bağlı araşdırmalar aparan İlminski türk ləhcələrinin ayrıca bir dilə çevrilməsi ideyasını irəli sürmüş, qeyri-rus xalqlarının kiril qrafikasına keçməsinə çalışmışdır. İlminskinin irəli sürdüyü bu ideya Rusiya Maarif Nazirliyinin 1906-cı il martın 31-də elan etdiyi qeyri-rus xalqlarının təhsili layihəsində də yer almışdır. O, türk dilləri üçün ayrıca yazılı dil və ədəbi dil yaratmaq üçün hər bir dilin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq kiril əlifbası ilə ayrıca kitablar hazırlamaqla türk xalqları arasında ayrılığın daha da artacağını və ruslaşdırma fəaliyyətlərinin sürətləndiriləcəyini düşünürdü. İlminski bu təbliğatı açdığı məktəblərdə də davam etdirməyə başlayır və türk dilində təhsil verərək xristianlıq təbliğatı ilə məşğul olan məktəblərin açılmasına nail olur. Bu məktəblərdə istifadə olunan tədris materiallarının məzmunu daha çox dini xarakter daşıyırdı. İlminskinin imperiya sərhədləri daxilində belə məktəblər şəbəkəsinin yaradılması təklifi sonradan maarif naziri Tolstoya təqdim edilmişdi. İlminskinin təkilifi ilə açılan ibtidai məktəblər dördillik təhsili əhatə edirdi. İlk iki ildə uşaqların tarixin əsaslarını öyrənməsi, ana dilində mütaliə, kilsə mahnıları və hesabın öyrənilməsi, daha sonra isə mərhələli şəkildə rus dilinin tədrisi nəzərdə tutulur. İlminski mövcud çar maarif sisteminə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkən etnik qruplara öz dillərində təhsil verir və tədricən ruslaşdırmanı həyata keçirirdi. Təbii ki, bölgə əhalisində inam yaratmaq üçün İlminski öz əsl məqsədini açıq şəkildə dilə gətirmir, özünü müasirləşmə tərəfdarı kimi təqdim edirdi. İlminski və Altınsarin uzun illər dost olsalar da, Altınsarin onun ideologiyasını qəbul etməmiş, yalnız rus təhsil sisteminə uyğun məktəblərin açılması üçün çalışmışdır. Hətta İlminskinin dinlə bağlı görüşlərinə qarşı “Şəriəti-islam” adlı bir kitab hazırlamış, dinin əsaslarını qazax uşaqlarına məhz ana dillərində öyrətməyə çalışmış, bu da İlminski tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. 1860-cı ildə qazax uşaqları üçün məktəblərin açılmasına icazə verildikdən sonra İbray Altınsarin Torğay şəhərində də məktəb açmaq üçün ciddi səy göstərmişdir. O, kənd-kənd gəzərək məktəb binalarının tikilməsində iştirak edir, şəxsi vəsaiti ilə ləvazimatlar alır, mütaliə kitablarını təmin edir, yerli əhaliyə oxumağın və yazmağın əhəmiyyətindən, onun gətirəcəyi faydalardan danışırdı. Əhalinin inamını qazanan Altınsarin camaat tərəfindən məktəb binasının tikintisi üçün toplanmış pulla tikintini qısa vaxtda başa çatdırır. Məktəb 8 yanvar 1864-cü ildə açılır. Ancaq onun maarifçilik fəaliyyəti sadəcə bununla məhdudlaşmır. Altınsarin xalqın zəngin xəzinəsi olan şeir, nağıl, məsəl, dastan kimi şifahi ədəbiyyata aid bir çox materialların toplanıb qələmə alınması işinə böyük əhəmiyyət vermiş və bu istiqamətdə ciddi işlər görmüşdür.

Ömrünü qazax xalqının maariflənməsinə həsr edən Altınsarin qazaxların tərəqqisi üçün oturaq həyata keçidin zəruriliyinə inanmış, bunu sadəcə fikir kimi səsləndirməmiş, oğlan uşaqlarının dülgərlik, dəmirçilik, xarratlıq, qız uşaqlarının isə müxtəlif peşələrə yiyələnmələri üçün Orenburq və Torqay quberniyalarında peşə məktəblərinin açılmasına nail olmuşdur. Altınsarin 1879-cu ildə Torğaydakı məktəblərə müfəttiş təyin edilir. O, hər fürsətdə xalqının tərəqqisi üçün oturaq həyata keçməyin zəruriliyini vurğulayırdı. Xüsusilə də qazax qızlarının təhsil alması üçün çalışan İbray Altınsarin İrqaqda qazax qızları üçün internat məktəbi açmışdır. Onun təşəbbüsü ilə sonrakı illərdə müxtəlif şəhərlərdə bir-birinin ardınca yeni qız məktəbləri açılmışdır. Açılan məktəblər üçün yeni növ dərs kitabları çap edərək Altınsarin Coğrafiya İnstitutunun Orenburq şöbəsi açıldıqdan sonra 1874-cü ildə buraya üzv təyin edilir və burada qazax etnoqrafiyasına dair ciddi tədqiqatlar aparır.

Altınsarin Torğayda müfəttiş olarkən qazax dilində mətbu orqanın nəşr olunması üçün çalışır, dövrün səlahiyyətli orqanlarına bunun zəruri olduğunu bildirir. Onun söyləri nəticəsiz qalmır, 1883-cü ilin yanvarında “Qazax qəzeti”nin ilk nömrəsini nəşr etdirməyə nail olur. Ağır xəstəliyə tutulmasına baxmayaraq maarifçilik fəaliyyətlərini davam etdirir, bu illərdə Moskvada Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil alan qazax uşaqları üçün təqaüdlərin verilməsi, dəri emal

edən və sabun istehsal edən fabriklərin yaradılması üçün dövlət qurumlarına müraciət edir, səyləri nəticəsiz qalmır. O, 1889-cu il iyulun 17-də ağır xəstəlikdən 48 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

HEKAYƏ YARADICILIĞI

İ. Altınsarin açılan məktəblərdə tədris materiallarının hazırlanması üçün dünya uşaq ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlanır, Qərb ədəbiyyatı nümunələrini mütaliə edir və bu məktəblər üçün yeni növ kitablar çap edilməli olduğu qənaətinə gəlir. Beləliklə, yazılı qazax ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının ilk nümunələrini də məhz İbray Altınsarinin özü yazır. İ. Altınsarin məktəbin açılışından duyduğu sevinc hisslərini İlminskiyə yazdığı məktubda belə dilə gətirmişdir: “Gözlədiyim baş verdi, məktəb açıldı. 14 qazax uşağı məktəbə yazılıb, hamısı yaxşı, ağıllı uşaqlardır. Qazaxlar övladlarını məktəbə göndərməyə çox həvəslidirlər, onlar bizdən ilk növbədə ölkənin qanunlarını öyrətməyi xahiş edirlər. Mən indi onlara qanunlar haqqında danışiram. Mən qoyuna hücum edən canavarın acgözlüyü ilə bu uşaqları oxutmaq üçün çalışacam. Əlimdən gələni edəcəm ki, onlar əsl insan kimi yetişsinlər. Dərslərdən qalan boş vaxtlarımda mən onlara dini biliklər də öyrədirəm, faydalı və düşündürücü hekayələr danışiram. Ən böyük arzum onların faydalı insanlar olmasını təmin etməkdir. Bu arzuya çatsam, ürəyim çox rahat olacaq.” (Jarmuhamedov: 1994, 4)

Məlum olduğu kimi, hekayə və roman janrı qazax ədəbiyyatına rus ədəbiyyatı vasitəsilə daxil olmuşdur. Qazax məktəblərində tədris üçün yazdığı “Qırğız müntəxabatı” adlı kitabında yazıçının hekayələri də yer alır. Altınsarinin kitaba daxil etdiyi qısa hekayələrinin bəzilərini rus dilindən tərcümə edərək (İ.A. Krilov, L.N. Tolstoy, K.D. Uşinski, M.M. Paulson və digərlərinin əsərlərini) qazax xalqının məişəti və həyat tərzinə uyğunlaşdırmışdır. Qazax xalqının həyat təzi, məişəti ilk dəfə İ. Altınsarinin hekayələrində bu qədər real cizgilərlə öz əksini tapmışdır. Maarifpərvər yazıçının mövzu və ideya mündəricəsinə görə qazax ədəbiyyatında yeni mərhələ sayılan hekayə yaradıcılığında (“Hörümçək, qarışqa və qaranquş”, “Ata və oğul”, “Ana və uşaq”, “Rus kəndlisi və vəzir”, “Qıpçaq Seyitgül”, “Araba və ev”, “Avamlıq”, “Üç oğru”, “Pisliyə yaxşılıq”, “Ədalət” və s.) ciddi ictimai-sosial problemlər dilə gətirilmişdir. İbray Altınsarin bir çox hekayələrində atalar sözü və zərbi-məsəllərdən də istifadə etmişdir. Bu hekayələrdə lirik ifşa təzi güclüdür. Yazıçı hekayələrində ilk baxışdan olduqca kiçik görünən mətləblərdən ciddi məqamlar ortaya çıxarmış, özünəməxsus bədii yanaşma ilə mətləbin mahiyyətini ustalıqla açmışdır. Qazax yazılı ədəbiyyatının banisi hesab edilən Altınsarin qazax ədəbiyyatına yalnız mövzu baxımından deyil, həm də forma baxımından yenilik gətirmişdir. Yazıçının hekayə yaradıcılığı mövzu və ideya istiqamətinə və janr xüsusiyyətlərinə görə qazax ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni hesab edilir. Qazax aullarında mövcud olan bərabərsizlik, qadın hüquqsuzluğu, sosial ədalətsizlik, humanizm, ikiüzlü ruhanilərin tənqidi, əməyə və təhsilə çağırış kimi məsələlər yazıçının hekayələrinin aparıcı xəttini təşkil edirdi. Bu mövzuda yazılan hekayələrdən biri də “Qıpçaq Seyitqul” hekayəsidir (1879). Qazax ədəbiyyatında ilk hekayə hesab edilən hekayənin qəhrəmanı olduqca yoxsul vəziyyətdə yaşayan bir kəndlidir. Yaşadığı kənddə hamı dolanışığını təmin etmək üçün oğurluqla məşğuldur, bir-birinin mal-qarasını oxurlamaqla güzəranını təmin edənləri məzəmmət edən Seyitqul haram yolla pul qazanmağın əleyhinədir. “Eşkiya başı yolda kalsa gerek” (Ayan: 2015, 111) deyən düşünən Seyitqul kasıbçılıqdan xilas olmaq üçün Torğay bölgəsindəki Kabırğaç çayının sahilində məskunlaşmağa qərar verir. Yağmaçılıqla məşğul olan qardaşının ısrarlarına baxmayaraq o, burada alın təri ilə qazanc əldə etmək üçün çalışmağa başlayır. Ancaq tək yox, obasından apardığı otuz ailə birlikdə əkinçiliklə məşğul olur, çayın qarşısını kəsərək torpağı sulayır, nəticədə məhsuldarlıq sürətlə artır, əldə etdikləri məhsulu sataraq bir neçə baş mal-qara alır. Getdikcə ətraf kəndlərdən onlara qoşulanlar çoxalır, əhalinin güzəranı gündən-günə yaxşılaşır. Xalq Seyitqulu kəndin ağası seçir. O, kəndi təhlükələrdən qorumaq üçün bir qala tikdirir, silahlı gözətçilər təyin edir. Həm ticarətlə, həm də əkinçiliklə məşğul olan Seyitqulun yurdu ətraf yurdlara nisbətən daha yaxşı yaşayır. Seyitqulun

oğurluqla məşğul olan böyük qardaşı isə malına göz dikdiyi bir adam tərəfindən öldürülür. Əldə etdiyi qazanc isə Türkiстан hakimləri tərəfindən bölüşdürülür. Çox keçmir ki, Seyitqul doğulub-böyüdüyü kənddəki qohumlarını da ətrafına toplayır. Müəllif halal zəhmətlə, çalışqanlıqla hər bir insanın daha yaxşı yaşaya biləcəyini göstərir, zənginlik üçün əyri yollara əl atmağın zərərini dilə gətirir.

“Təmiz bulaq” hekayəsi yazıçının ibrətamiz fikirlərini dilə gətirdiyi nümunələrdəndir. Uzaq səfərə çıxan üç nəfər dincəlmək üçün bir bulağın başında görüşürlər. Göz yaşı kimi dupduru suyu olan bulağın yanında bir daş qoyulmuş, üzərinə “Ey yolçu, bu bulaq kimi təmiz ol” sözləri yazılmışdır. Dincəlib su içən yolçular söhbət etməyə başlayır. Hər biri bu sözləri fərqli cür anlayır. Tacir olan birinci yolçu bulağın gecə-gündüz fasilə vermədən axıb digər bulaqlara qarışmış sonra da çaya qovuşduğunu söyləyərək yazının mənasını belə izah edir: “Sen de, insan, durmadan çalış, hiçbir zaman tembellik etme. Böylü yaparsan sonunda sen de yüksəlip muradına erişirsin.” (Ayan: 2015, 114) Molla olan ikinci yolçu tacirin dedikləri ilə razılaşmır. Bu sözlərin mənasının daha dərin olduğunu düşünür. Bulağın kim olursa-olsun, hər kəsi sərinlətməyə hazır olduğunu söyləyir. “İnsan için de ibret şu: Birisine iyilik yaparsan, bu iyiliğini hiç kimseye minnet etme dediği olsa gerek.” (Ayan: 2015, 114) Digər iki yolçunun sözlərini sakitcə dinləyən gənc isə düşüncəsini belə gətirir: “Bu pınarın suyu durgun olup çər çöp düşerek kirli ve çamurlu olsa, insan ve hayvan ona bunca hayran olmazdı. Pınar gece gündüz sürekli akararak temizlendiği için hayran oluyolar, öyleyse yazının manası: gönlünü, tenini şu pınar kadar temiz tut, nasıl pınara baktığımızda güneş düşse güneşin, ot düşse otun gölgesini görürüz. Gönlün bunun gibi dışa apaçık görünsün demek istediğini düşünüyorum.” (Ayan: 2015, 114) Hər üç yolçunun sözləri ilə yazıçı gənclərə həyatda düzgün yaşamağı, faydalı, çalışqan, zəhmətkeş olmağı tövsiyə edir. “Ədəb” hekayəsində bir məmləkətin hakimi zəngin biri ilə söhbət edərkən yanlarından keçən, geyimindən olduqca yoxsul olduğu bilinən biri ona əylərək salam verir. O da eyni hərəkətlə həmin şəxs salamatını alır. Bu hərəkət yanındakı şəxsi təcübləndirir və ondan hakim olduğu halda bir yoxsulun qarşısında nə üçün bu qədər əyildiyini soruşur. Hakim belə cavab verir: “Hiç ilim bilim öğrenmeyen bir işçi o kadar eğilip edepli olduğunu gösterirken ben ondan terbiyesiz mi kalayım?” (Ayan: 2015, 115). Yazıçı cəmiyyətdə mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir insan üçün sadəliyi ən dəyərli məziyyət sayır, “Ədəb” hekayəsində də bu fikri dilə gətirir. “Qənaət” hekayəsində isə “çox zəngin olmaq üçün nə etməliyik?” deyərək soruşan birinə Həzrəti Əlinin verdiyi cavabla yazıçı israfçılığı pisləyir, qənaətin faydalarını gənclərə öyrətməyə çalışır. “Ne kadar mal çok olsa da kanaati olmayan kişi zenginliğe eriştim diye doymaz; ne kadar mal az olsa da olana kanaat edebilse o kişinin gönlü hoş, huzurlu olur.” (Ayan: 2015, 115)

“Ədalət”, “Pis dost”, “Rus kəndlisi və vəzir”, “Təkəbbür”, “Yalanın zərəri”, “Yamanlığa yaxşılıq” hekayələrində də yalançılıq, namərdlik, təkəbbürlülük, ədalətsizlik, ikiüzlülük, tamahkarlıq, simiclik kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir. “Comərd” hekayəsində isə olduqca zəngin olan bir şəxs hər gün köhnə libasını geyinərək odun qırdığını, ot daşdığını görürük. Yaxınlarından biri ondan onlarla insanı geyindirmək, yedirmək imkanı olduğu halda niyə bu işlərlə məşğul olduğunu soruşur. Həmin şəxs bunun üçün dörd səbəb olduğunu söyləyir. Birincisi, yalnız gözəl geyinib gəzsə, təkəbbür hissəinə qapılmaqdan qorxdığını, ikincisi, var-dövləti olduğu halda işləməklə əməyin yalnız qazanc üçün olmadığını göstərərək başqalarına örnək olmaq istədiyini, üçüncüsü, halal qazancla yediyi yeməyin daha ləzzətli olduğunu, dördüncüsü, var-dövlətinin yalnız özünə məxsus olduğunu düşünərək sədəqə verməməklə Allahdan qorxdığını, günaha batmaqdan ehtiyat etdiyini dilə gətirir.

“Üç oğru” hekayəsində tamahkarlıq tənqid olunur. Bir tacirin köməkçisi eşşək və atını satmaq üçün şəhərə gəlir. Üç oğru onu görəndə kimi oğurluq planı qururlar. Birinci oğru adamın başının qarışmağından istifadə edərək keçisini oğurlayır, ikinci oğru ona bir nəfərin keçisi ilə birlikdə meşəyə getdiyini söyləyir. Nökər ondan eşşəyin ipindən tutmasını xahiş edərək keçini axtarmağa gedir. Geri qayıdanda eşşəyinin də oğurlandığını görür. Kor-peşman çayın kənarına gələn bir nəfərin qəmgin halda oturduğunu görür. Ondən səbəbini soruşanda qızillərinin çaya düşdüyünü, amma üzə bilmədiyini üçün çıxara bilmədiyini deyir. “Eşşəyimi və keçimi oğurlatdığım üçün

bu, mənə Allahın bir lütfüdür, qızıl çuvalını sudan çıxarıb iyirmi altın bəxşiş alaram” deyər düşünür, paltarlarını çıxarıb suya tullanır. Üçüncü oğru onun geyimlərini götürüb qaçır. Hekayə vasitəsilə müəllif uşaqlara “artıq tamahın baş yara” biləcəyini öyrətməyə çalışır. “Öyrənmənin faydaları” adlı hekayədə isə yaşlı bir ustanın gecə-gündüz demədən çalışdığını görürük. Qonşuluqda yaşayan zəngin bir ailənin oğlu boş vaxtlarında seyr edir, usta ona “Çocuğum boşu boşuna bakmaq yerine hiç olmazsa çivi çakmayı ögrensene, kim bilir bir gün bu hüner de gerekli olur” (Ayan: 2015, 110) deyir. Elə olur ki, ölkədə müharibə başlayır, həmin ailənin bütün mal-mülkü əlindən çıxır, çox çətin vəziyyətdə evsiz-eşiksiz qalırlar. Təsadüfən müharibədəki əsgərlərin ayaqqabılarına vurmaq üçün mismar lazım olduğunu öyrənir. Ayaqqabı ustaları onun düzəltdiyi mismarları çox bəyənir. O, bu işlə məşğul olmağa başlayır və ömrünün sonuna kimi çox yaxşı yaşayır. Müəllif bu hekayə ilə öyrənilən biliyin, qazanılan vərdişin bu gün olmasa da, bir gün mütləq işə yarayacağı fikrini qazax balalarına çatdırmağa çalışır. Altınсарinin əməyi, zəhməti, çalışqanlığı təbliğ etdiyi hekayələrindən biri də “Hörümçək, qarışqa, qaranquş”dur. On yaşlı uşaq babası ilə yolda gəzərkən babası hörümçəyin necə çətinliklə tor qurduğunu, qarışqanın özündən qat-qat ağır yemi necə daşdığını, qaranquşun ağzında necə ot apardığını göstərərək hər bir canlının yem üçün yorulmadan necə mübarizə apardığını başa salır. “İşsiz olan kimse yok, Allah seni de boş gezmək için yaratmadı, çalışmayı alışkanlık haline getirmelisin” (Ayan: 2015, 82) deyən babanın sözləri ilə uşaqları zəhmətdən qaçmamağa, işləməyi vərdiş halına gətirməyə səsləyir. “Ata və oğlu”, “Satemir xan” hekayələrində də müəllif eyni ideya ilə gənclərə səslənir. Yeddi yaşında ikən atadan yetim qalmış Satemir hər şeydən uzaqlaşaraq səssizcə həyətdə oturarkən axsaq bir qarışqanın dama çıxmaq üçün cəhd etdiyini görür, hər dəfə yerə düşən qarışqa bir neçə cəhddən sonra dama çıxmağa bilir. Satemir sanki yuxudan ayılır, Allahın yaratdığı ən balaca canlı olan qarışqanın belə bu qədər əzmlə çalışdığını görüb özünü qınayır. Satemir şəhərə gedir, bir mollaının evində xidmətçi kimi işləməyə başlayır, eyni zamanda təhsil alır. Bir neçə ildən sonra Satemir xan həm hökmdar, həm də dövrünün tanınmış alimi olur. Müəllif tənbelliyin heç bir fayda gətirməyəcəyini, əzmkarlıqla, çalışqanlıqla insanın hər bir uğura nail olacağını dilə gətirir.

“Bağca ağacları” adlı hekayədə oğlan atasından bağcadakı iki ağacdən birinin dik, digərinin nəyə görə əyri olduğunu soruşur. Ata dik ağacın qulluq gördüyünü, vaxtılı-vaxtında budandığını, bu səbəbdən də belə göründüyünü söyləyir, bununla da baxımın faydasını dilə gətirir. Bitkilər üçün qulluq nə qədər vacibdirsə, insanlar üçün də təlim-tərbiyə o qədər vacibdir. “Bir uşaq vaxtında təlim görməsə, yanlışları düzəldilməsə, doğru yol göstərilməsə, bu əyri ağac kimi böyüyər” deyərək övladına tərbiyənin əhəmiyyətini başa salmağa çalışır.

NƏTİCƏ

İbray Altınсарinin qazax yazılı ədəbiyyatının ilk örnəkləri hesab edilən hekayələri qazax ədəbiyyatının mütərəqqi demokratik ənənələr əsasında inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Yazıçının hekayə yaradıcılığı mövzu və ideya istiqamətinə, janr xüsusiyyətlərinə görə qazax ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni hesab edilir. Qazax aullarında mövcud olan bərabərsizlik, qadın hüquqsuzluğu, sosial ədalətsizlik, humanizm, ikiüzlü ruhanilərin tənqidi, əməyə və təhsilə çağırış kimi məsələlər yazıçının hekayələrinin aparıcı xəttini təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayan, Ekrem (2015), İbray Altınсарin. İstanbul: Bilge kültür ve sant yayınevi.
2. Tamir, Ferhat (1998), Türk Dünyası El Kitabı, Türkiye Dışı Türk Edebiyatı kısmı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
3. Başlangıcdan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (1997). Kazak edebiyatı, 28.cilt. Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları.
4. Özdemir, Aşur, Kerimbekova Bayan (2019), Metinlerle Yeni Kazak Edebiyatı. Ankara, Ferfir yayınları.
5. Özdemir, Aşur (2014), Kazak edebiyatında hikaye. İstanbul: Ötüken yayınları.

6. Söylemez, Orhan (2004), Çağdaş Kazak Hikâyeleri Antolojisi. Ankara: Elips Kitap.
7. Uluslararası türk kültürü teşkilatı türk dünyası sanat ve kültür dergisi. TÜRKSOY, №5 2018, 127 s.
8. Yaman, Ertuğrul (2004), Türk dünyası Ortak Edebiyatı. Ankara: Diyanet vakfı yayınları.
9. Jarmuhamedov; M. İbray Altınsarin-Tañdamalı şığarmaları. Almatı: 1994, s. 4.
10. <https://adebiportal.kz/kz/translation/view/1091>

REMOTE SENSING AND MAPPING TECHNOLOGY FOR AGRICULTURAL LANDSCAPES ON THE NORTHERN SLOPE OF THE ZHETYSU ALATAU

Bakhyt M.

Phd student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan

Kerimbay N.

Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan

ABSTRACT:

Remote sensing and mapping technologies have emerged as invaluable tools for monitoring and managing agricultural landscapes. This thesis explores the application of remote sensing techniques for mapping agricultural regions on the northern slope of the Zhetysu Alatau range. The study aims to investigate the potential of remote sensing in enhancing agricultural practices, resource management, and environmental sustainability in this unique geographic region. Through the integration of satellite imagery, geographic information systems (GIS), and advanced data analytics, this research endeavors to provide insights into optimizing land use, crop monitoring, and ecological conservation efforts.

Key words: GIS, mapping, agricultural landscape, remote sensing

INTRODUCTION:

The Zhetysu Alatau mountain range, located in the southern part of Kazakhstan, presents unique challenges and opportunities for agricultural development. The northern slope of the Zhetysu Alatau is characterized by diverse terrain, varying climatic conditions, and ecological sensitivity. Traditional methods of land assessment and management may be insufficient in effectively addressing the complexities of agricultural practices in this region. Therefore, the integration of remote sensing and mapping technologies becomes imperative for facilitating informed decision-making processes and promoting sustainable agricultural practices.

Research utilizing remote sensing technology and mapping of agricultural landscapes on the northern slope of the Zhetysu Alatau holds significant importance for several reasons:

Enhanced Resource Management: Remote sensing allows for the efficient monitoring and management of agricultural resources such as water, soil, and vegetation. By providing detailed spatial and temporal information, it enables farmers and policymakers to optimize resource allocation, irrigation practices, and crop selection to maximize productivity and minimize environmental impacts.

Precision Agriculture: The rugged terrain and varying climatic conditions of the Zhetysu Alatau present challenges for traditional agricultural practices. Remote sensing technology facilitates precision agriculture by enabling the identification of spatial variability within agricultural fields. This allows for targeted interventions such as variable-rate fertilizer application, pest management, and irrigation scheduling, leading to improved yield and resource efficiency.

Land Use Planning and Decision Making: Accurate mapping of agricultural landscapes using remote sensing data supports informed decision-making processes related to land use planning and agricultural development. It provides stakeholders with valuable insights into land cover changes, land suitability assessments, and potential expansion areas for agriculture, enabling them to make informed decisions that balance agricultural productivity with environmental conservation goals.

Environmental Monitoring and Conservation: The Zhetysu Alatau region is ecologically diverse and environmentally sensitive. Remote sensing technology facilitates the monitoring of ecosystem health, habitat fragmentation, and biodiversity conservation efforts. By tracking changes in land cover, vegetation dynamics, and ecosystem services, researchers can assess the impacts of agricultural practices on the surrounding environment and implement measures to mitigate negative effects, such as soil erosion, deforestation, and habitat loss.

Climate Change Adaptation: The Zhetysu Alatau region, like many other mountainous areas, is vulnerable to the impacts of climate change, including shifting precipitation patterns, increased temperatures, and extreme weather events. Remote sensing technology enables the monitoring of climate-related changes in agricultural productivity and helps farmers adapt to evolving conditions by adjusting crop calendars, implementing drought-resistant varieties, and adopting climate-smart agricultural practices.

Data-Driven Policy Formulation Research utilizing remote sensing and mapping technologies generates valuable data and insights that can inform evidence-based policy formulation and implementation. By integrating remote sensing data into decision support systems, policymakers can design and implement targeted interventions to support sustainable agricultural development, improve food security, and enhance rural livelihoods on the northern slope of the Zhetysu Alatau.

In summary, research using remote sensing technology and mapping of agricultural landscapes on the northern slope of the Zhetysu Alatau is essential for promoting sustainable agriculture, enhancing environmental stewardship, and supporting socio-economic development in this unique geographic region. By leveraging the power of remote sensing data, researchers and stakeholders can address the complex challenges of agricultural management in mountainous terrains and pave the way for a resilient and prosperous agricultural sector. for holistic agricultural management strategies in the study area.

List of references:

1. Agroecological assessment of lands, design of adaptive landscape systems of agriculture and agrotechnologies: methodological guidance / edited by V.I. Kiryushin, A.L. Ivanov M.: Federal State Budgetary Institution "Rosinformagrotech", 2005. 784 p.
2. Badenko V.V., Latyshev N.K., Slinchuk, S.G. Features of geoinformation support of precision farming technologies // Geomatics. 2009. No.4. pp. 53-58.
3. Berlyant A.M. Geoinformation mapping. Moscow: Publishing House of Moscow. unita, 1997. 64 p.
4. Beshentsev A.N. Scientific foundations of the information concept of the cartographic research method // Bulletin of SGUGiT. 2018. No. 1(23), pp. 85-110.
5. Bulatov V.I. On landscape and geographical support of agricultural nature management // Geography and natural resources. 1983. No. 3. pp. 35-39.
6. Bulygin S.Yu., Achasov A.B., Lisetsky F.N. The use of integrated analysis of remote sensing data and digital relief models in mapping the soil cover of the chernozem zone // Scientific Bulletin of the Belgorod State University. Series: Natural Sciences. 2012. Vol. 21. No. 21 (140). pp. 143-153.

NARRATIVE STRUCTURE IN "THE EPIC OF THE IRON FIST" BY ZAHID KHALIL

ZAHİD XƏLİLİN “DƏMİR YUMRUQ DASTANI” ƏSƏRİNİN TƏHKİYƏ STRUKTURU

Elmira MEMMEDOVA-KEKEÇ¹

Bakü Avrasya Universiteti, Filoloji, Azərbaycan və Dünya Edebiyatı; Bakü, Azərbaycan.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3445-1569>

ÖZET

Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzu dairəsinə daxil olan Qarabağ müxtəlif dövrlərdə fərqli məzmun və forma çalarları kəsb etmişdir. Klassik mərhələdə daha çox məkan və təbiət kontekstində diqqəti cəlb edən Qarabağ diskursu XX əsrdən başlayaraq siyasi-ictimai çalarlar qazanmağa başlamışdır. Bunun səbəbi, təbii ki, Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan bu torpaqlara XIX əsrdən ermənilərin köçürülməsi, yerləşdirilməsi və bundan sonra daşnakların liderliyi ilə ərazi iddiaları, soyqırım və qətlamlar olmuşdur. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı bu məsələlərin üzərindən sükutla keçsə də, XX əsrin sonlarında öncə Qərbi Azərbaycan ərazisində baş verən deportasiya və qətlamlar, daha sonra Birinci Qarabağ savaşının baş verməsi, Xocalı soyqırımı, qaçqınlar və məcburi köçkünlərin problemləri milli ədəbiyyatın bu mövzuya yeni baxışını formalaşdırmışdır.

Tədqiq edəcəyimiz əsər isə İkinci Qarabağ savaşına həsr olunmuşdur. Çağdaş uşaq ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Zahid Xəlilin bu əsəri 2021-ci ildə “Üç alma” nəşriyyatında çap edilmişdir. Əsər maraqlı təhkiyə strukturu ilə diqqəti cəlb edir. Əslində dastan poetikasına sadıq qalmağa çalışan müəllif sadəcə 44 gün, 44 gecə ərzində baş verən hadisələri deyil, “Orxan əsgər gedir” başlıqlı ilk bölümdən başlayaraq Oğuz elinin çağdaş qəhrəmanlarını vəsf edir, həmçinin “Qaratəpə-Lələtəpə-Qaraqaya” adlı bölümdə isə aprel döyüşlərindən bəhs edir. Dastanın baş qəhrəmanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevdir və əsərdə “dəmir yumruqlu sərkərdə” epiteti ilə verilir. Əslində Dəmir Yumruq simvol deyil, prototipdir və dastan söyləyicisinin, Azərbaycan xalqının və ali baş komandanın mübarizə ruhunun təmsilçisidir. Dastan folklor ənənəsinə uyğun olaraq nəsr və nəzm şəklində qələmə alınmışdır.

Əsərinin “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarına çox bənzədiyini də vurğulayan şair 30 ilə yaxın bir müddətdə ermənilərin Qarabağ torpaqlarında təbiəti də məhv etmələrinə dastan təhkiyəsində xüsusi olaraq yer verir. Dastan konkret olaraq 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan Qarabağ savaşına həsr olunsa da, general Polad Həşimov başda olmaqla digər şəhidlər və qəhrəmanlıqları da təhkiyə qatında xüsusi yer alırlar. Buna görə də dastan təhkiyəsində şəhid diskursu xüsusilə diqqəti cəlb edir. Dastan folklor ənənəsindən fərqli olaraq zəfər təhkiyəsi üzərində qurulduğu üçün qələbə motivləri daha çox üstünlük təşkil edir.

Anahtar Kelimələr: Dəmir yumruq, Zahid Xəlil, Qarabağ, Azərbaycan, müharibə, zəfər

ABSTRACT

Karabakh including to the main topic of Azerbaijani literature, has obtained dissimilar shades of content and form in various periods. At the classical stage, the Karabakh discourse, which attracted more attention in the context of space and nature, commenced to acquire political and social shades starting from the 20th century. The reason for this is, certainly, the resettlement and placement of Armenians in these lands, which are an integral part of Azerbaijan, from the 19th century, and afterwards that there were territorial claims, genocide and massacres under the leadership of the Dashnaks. Although Soviet-era Azerbaijani literature was silent on these issues, at the end of the 20th century, the deportations and massacres that happened in the territory of Western Azerbaijan, then the outbreak of the First Karabakh War, the Khojaly genocide, the problems of refugees and internally displaced persons has formed a new view of national literature on this topic.

The work which we will study is dedicated to the Second Karabakh War. This work was published in 2021 by Zahid Khalil who is one of the outstanding figures of contemporary children's literature in "Three Apples" publishing house. The work attracts attention with its interesting structure. Actually, the author trying to abide by the poetics of the epic, praises not only the events that happened during 44 days and 44 nights, but starting from the first chapter entitled "Okhan the Soldier Goes", he praises the modern heroes of the Oghuz nation, and also talks about the April battles in the chapter "Karatepe-Lalatepe-Qaragaya". The protagonist of the epic is Mr. Ilham Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan, and he is given the epithet "commander with an iron fist" in the work. In fact, the Iron Fist is not a symbol, but a prototype and a representative of the fighting spirit of the storyteller, the Azerbaijani people and the supreme commander. The epic is written in prose and verse according to folklore tradition.

Underlining that his work is very similar to heroic epics such as "Kitabi-Dede Gorgud" and "Koroglu", the poet gives a special place to the destruction of nature in Karabakh lands by Armenians in the period of 30 years. In spite of the epics particularly dedicated to the Karabakh war, which began on September 27, 2020, other martyrs and their heroism, including General Polad Hashimov, also have a special place in the story. Therefore, the discourse of the martyr attracts special attention in the development of the epic. Since the epic is based on the triumphalism, unlike the folkloric tradition, the motifs of victory are more predominant.

Keywords: Iron Fist, Zahid Khalil, Karabakh, Azerbaijan, war, victory

ATTENDENCE TO THE CLASSICAL TRADITION IN THE LYRICS OF ASHIG PARI

AŞIQ PƏRİ LİRİKASINDA KLASSİK ƏNƏNƏYƏ BAĞLILIQ

EMİN ZEYNALOV

Bakı Avrasiya Universiteti, Filologiya fakültəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı

ORCID ID: <https://orcid.org/009-0001-5191-9880>

XÜLASƏ

Azərbaycan ozan sənəti XVI əsrdən başlayaraq, yeni bir mərhələyə keçid etdi və bununla da sonrakı aşiq sənətinin ideya və istiqaməti fərqli məcraya yönəldi. XIX əsrdə bu ənənəni davam etdirən Qarabağ aşıqları – Aşiq Qənbər, Aşiq Abbasqulu ilə yanaşı, Aşiq Pəri, Aşiq Bəsti kimi qadın aşıqların da adını çəkə bilərik. Yaradıcılığını tədqiqata cəlb etdiyimiz Aşiq Pəri XIX əsr Qarabağ aşiq mühitində yetişən, bayatı, gəraylı və qoşma janrlarında mükəmməl poetik nümunələr yaradan sənətkarlardandır. Ənənəyə sadıq qalan xanım sənətkarın şeirlərində divan ədəbiyyatına xas poetik forma və fiqurları da müşahidə etmək olur. Əsasən, qoşma janrında yazdığı nümunələrdə mərsiyə, həcv və nəzirə kimi poetik formalar da yer alır.

Aşiq Pəri müasirlərindən Cəfərquluxan Nəva, Mirzəcan Mədətov, Məhəmməd bəy Aşiq kimi şairlərlə də deyişmişdir. Bu deyişmələr xalq şeiri üslubunda yazılsa da, rədif və qafiyə sistemi divan ədəbiyyatı tərzində yazılan nəzirə poetik formasına bənzəyir. Aşiq Pərinin bayatıları da ilk örnəkləri klassik şeirə məxsus olan cinaslar üzərində qurulub. Qısaca toxunduğumuz bu məsələlər məqalədə geniş şəkildə tədqiq olunacaqdır.

Açar sözlər: Qarabağ qadın aşıqları, Aşiq Pəri, aşiq şeiri, divan ədəbiyyatı, poetika, təsəvvüf.

SUMMARY

Starting from the 16th century, the art of Azerbaijani minstrels passed to a new stage, and with that, the idea and direction of the subsequent ashig art went in a different direction. In the 19th century, along with the Karabakh ashikhs who continued this tradition - Ashig Qanbar, Ashig Abbasgulu, we can also name female ashikhs such as Ashig Pari, Ashig Basti. Ashig Pari, whose creativity we involved in the research, is one of the artists who grew up in the 19th century Karabakh ashig environment, who created excellent poetic examples in the genres of stave, lyrical and couplets. Poetic forms and figures typical of divan literature can be observed in the poems of the lady artist, who is loyal to the tradition. Basically, the examples he wrote in the genre of couplets include poetic forms such as lamentation, hajv and nazira.

Ashig Pari also spoke with poets such as Jafargulukhan Nava, Mirzajan Madatov, and Muhammad bey Ashiq, among his contemporaries. Although these dialogues are written in the style of folk poetry, the rhyming system is similar to the poetic form of vows written in the style of divan literature. Ashig Pari's oldies are also based on jinas, the first examples of which belong to classical poetry. These issues, which we briefly touched on, will be extensively studied in the article.

Key words: Karabakh female ashigs, Ashig Pari, love poetry, divan literature, poetics, Sufism.

MEDIA AS A TOOL OF PUBLIC MANIPULATIVE INFLUENCE

MEDIA İCTİMAİ MANİPULYATİV TƏSİR VASİTƏSİ KİMİ

Səidə YUSİFOVA

Bakı Avrasiya Universiteti, Xarici dil və ədəbiyyat kafedrası, Bakı, Azərbaycan

ORCID 0009-0009-7384-0215

XÜLASƏ

Media müasir həyatımızın elə bir vacib sahəsinə çevrilib ki, onun təsirini və həyatımızdakı rolunu inkar edə bilmərik. Medianın həyatımızdakı rolu çoxçəxəlidir. Onları aşağıdakı şəkildə ayıra bilərik:

- 1) Məlumatlandırıcı: Media cari hadisələri, xəbərləri və informasiya axınıni təmin etməklə dünyada baş verənlər haqqında bizə məlumat verir. O, bizə qəzet, televiziya, internet saytları və sosial media kimi müxtəlif platformalar vasitəsilə məlumat əldə etməyi təmin edir.
- 2) Əyləndirici: Media insanların əyləncəsini və boş vaxtında zaman keçirməsini təmin edə bilir. O, insanlara televiziya proqramları, filmlər, musiqi və digər əyləncə məzmunları vasitəsilə xoş vaxt keçirmək imkanı verir.
- 3) Təhsil: Media vasitəsilə insanlar yeni bacarıqlar öyrənə bilər, çünki media məlumat vermək potensialına malikdir. Media sənədli filmlər, təhsil proqramları və informativ məzmun vasitəsilə insanların öyrənmə proseslərini təmin edir.
- 4) Sosial Dəyişiklik və Maarifləndirmə: Media sosial problemləri gündəmə gətirmək, məlumatlılığı artırmaq və sosial dəyişikliyə rəhbərlik etmək gücünə malikdir. Media kampaniyalar, sənədli filmlər və xəbərlər vasitəsilə cəmiyyətdə maarifləndirmə və dəyişiklik yaradır.
- 5) Mədəniyyətlər arası inteqrasiya: Media informasiya və mədəni dəyərləri bir mədəniyyətdən digərinə ötürməyə kömək edir. Filmlər, teleseriallar, musiqilər və digər media məzmunları mədəni anlayışımızı genişləndirməyə və müxtəlif mədəniyyətləri tanımağa kömək edir.
- 6) Reklam və Ticarət: Media reklam və ticarət üçün mühüm platformadır. Şirkətlər öz məhsullarını tanımaq üçün mediadan istifadə edirlər. Reklamlar istehlakçılara məhsullar haqqında məlumat verir və satışları artırır.

Açar sözlər: media, informasiya, müsahibə, debat

ABSTRACT

Media has become such an important part of our modern life that we cannot deny its influence and role in our lives. The role of media in our lives is multifaceted. We can distinguish them as follows:

- 1) Informative: Media informs us about what is happening in the world providing current events, news, and information. It provides us access to information through various platforms such as newspapers, television, websites, and social media.
- 2) Entertaining: Media can provide people with entertainment during their leisure time. It enables people to enjoy their time through TV programs, movies, music, and other entertainment content.
- 3) Education: Through media, people can learn new skills because media has the potential to give information. Media enables people to learn through documentaries, educational programs, and informative content.

- 4) Social Change and Awareness: Media has the power to raise social issues, raise awareness, and lead social change. Media creates awareness and change in society through campaigns, documentaries, and news.
- 5) Cross-cultural integration: Media helps transfer information and cultural values from one culture to another. Movies, TV series, music, and other media content help us expand our cultural understanding and learn about different cultures.
- 6) Advertising and Marketing: Media is an important platform for advertising and marketing. Companies use media to promote their products. Advertisements inform consumers about products and increase sales.

Keywords: media, information, interview, debate

GİRİŞ

Media, müxtəlif formaları ilə cəmiyyətdə hər zaman manipulyasiya və cəmiyyət üzərində təsir üçün güclü bir vasitə kimi xidmət etmişdir. Gündəlik həyatımızın hər bir sahəsində geniş varlığı ilə və məlumatların sürətli və geniş yayılması imkanı ilə birgə, o, ictimai fikirlərin şəkilləndirilməsi, söhbətlərin idarə olunması və cəmiyyətin münasibətlərinin yönəldilməsi üçün ideal bir platforma hesab edilə bilər. Lakin, əgər etik olmayan şəkildə istifadə edilsə, bu imkanlar manipulyativ təcrübələrə səbəb ola bilər ki, bu da ictimai fikirlərin əks olunması və demokratik proseslərin zəifləməsi ilə nəticələnə bilər. Mətbuatın manipulyativ təsir vasitəsi kimi birinci nümunəsi propaganda yayılmasıdır. Hökumətlər, müəyyən qurumlar və digər güclü təşkilatlar çox zaman media platformalarından propaganda məqsədi ilə istifadə edirlər. Belə ki, bəzən mediadan xüsusilə tərəfdaş və ya saxta məzmunlu, müəyyən siyasi məqsədi və ya fikrini təbliğ edən informasiya - yaymaq üçün istifadə edirlər. Bu, reklamlarda və xəbərlərdə subliminal mesajlaşlardan başlayaraq müəyyən ideyaların və qrupların açıq dəstəkləməsinə və ya şərəfləndirilməsinə qədər irəli gedə bilər. Propagandanın geniş yayılması və təkrarlanması ictimai fikirlərə çox təsir edə bilər. Bu təsir çox vaxt auditoriyanın özü bunu hiss etmədən baş verir. Bəzən mediada saxta məlumatlar yayıldığına şahidi oluruq. Məlumatların saxta yayılması özü özlüyündə güclü bir media manipulyasiya formasıdır. Bu, əlbəttə ki, cəmiyyətin fikrini yanıltmaq məqsədi ilə deyil, sadəcə yətləri olmayan fakt yoxlaması və jurnalistlərin müəyyən dərəcədə ehtiyatsızlığından da irəli gələ bilər. Hər halda, nəticədə saxta məlumatların yayılması nəticəsində, ictimaiyyət doğru və ya tam məlumat əsasında qərarlar verməkdən məhrum qalır. Bu, öz növbəsində yalnız fərdi şəkildə ayrı ayrı insanlara deyil, həm də cəmiyyətin fikir birliyi və siyasi qərarlara da təsir edə bilər.

MÜXTƏLİF MEDIA VASİTƏLƏRİNİN MANİPULYATİV ROLU

Media dünyadakı siyasi proseslərdə mühüm rol oynayır. Gündəlik xəbərlər, siyasi debatlar, müsahibələr və təhlillər vasitəsilə media seçiciləri məlumatlandırır və siyasi iştirakçılığı təşviq edir. Bəzən medianın siyasi təsiri manipulyativ xarakter alır.

Bütün bu yuxarıda adı çəkilənlərlə yanaşı, medianın rolu həm də texnoloji tərəqqi ilə daim təkmilləşir və dəyişir. Xüsusilə də son dövrdə rəqəmsal medianın yüksəlişi ilə insanların məlumat əldə etmə üsulları, əyləncə vərdisləri və ünsiyyət üslubları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Fərqli media növləri, istər yazılı, istər yayım vasitəsi, cəmiyyəti müxtəlif yollarla manipulyasiya edir. Bu manipulyasiya çox zaman xüsusi strategiya və təcrübəyə əsaslanaraq cəmiyyətin müxtəlif istiqamətlərə yönəldilməsinə xidmət edir. Məsələn,

Yazılı Media: Qəzet və jurnallar, yazılı media formaları kimi, ictimai fikirlərə təsir etməkdə qədim tarixə malikdirlər. Qəzetlərin üzərinə çıxarılan xəbərlərin seçimi, başlıqların çərçivələnməsi, faktların təqdimatı və hətta yazı forması oxucuların fikirlərinə güclü təsir edə bilər. Yazılı media həmçinin çox zaman şəkillər, başlıqlar və sitatlar istifadə edir ki bunlara da bəzən qəsdən yarıda kəsilmiş cümlələr, kameraya təsadüfən tuş gələn şəkillər, çaşdırıcı xəbər başlıqları aid edilə bilər. Məsələn, bir qəzet kritik bir xəbəri orta səhifələrdə gizlədə bilər və ya Hmin xəbəri təqdim edən yazının başlığını xüsusi diqqət çəkən rəngdə təqdim edə bilər, eyni zamanda başlığın çərçivəsini oxucuların fikirlərinin müəyyən bir istiqamətdə dəyişdirilməsi üçün qəsdən təhrif edə bilər.

Yayım Mediası: Televiziya və radio, yayım media kimi, geniş yayıldığından, auditoriyası daha böyük olduğundan ictimai fikirlərə daha dərin təsir edə bilər. Xəbər kanalları geniş nəzarəti cəlb etmək və ictimaiyyətdə müəyyən fikir formalaşdırmaq məqsədi ilə heyrat yaradan anonslar istifadə edir və ya adi bir hadisəni şok edici məqamları var imiş kimi təqdim edə bilər. Televiziya və radio proqramları çox zaman müəyyən bir məsələyə aydınlıq gətirmək üçün öz tərəfdaşlarına müraciət edir və onları proqramın qonaqları kimi təqdim edir ki, bu da bəzi məsələləri anlamaqda öz təsir gücünü göstərir.

Rəqəmsal Media: İnternet və sosial media, digər media növlərindən fərqli olaraq, dərhal əlçatan olması və sürəti səbəbindən ən güclü manipulyativ vasitə halına gəlmişdir. Məsələn, sosial mediada saxta xəbərlər tez bir şəkildə yayıldığı üçün faktın doğruluğu yoxlanmadan saxta hesab edilən məlumatların təfərrüatı araşdırılmadan ictimai fikirləriə birbaşa təsir edir. Sosial platformaların alqoritmləri həmçinin bu məsələdə böyük rol oynayır. Belə ki, həmin alqoritmlər istifadəçilərə marağına uyğun məzmun göstərir və beləliklə yayılan məlumatın cəmiyyətdə inandırıcılığını da gücləndirir.

Reklam: Reklam, özü ayrıca bir media növü olmamasına baxmayaraq, bütün media platformalarında cəmiyyət üzərində manipulyativ təsir gücünə sahibdir və bu gücü ilə mediada vacib bir rol oynayır. Reklamlar, istehsalçıların marağını əsas tutaraq həm cəmiyyət, həm də ayrı-ayrı fərdlər üzərində geniş şəkildə təsir qazanmaq şansına sahibdir. Bu məqsədlə reklamlarda çox vaxt inandırıcı görünən təcrübələrdən, həssas müraciətlərdən və bəzən də saxta məlumatlardan istifadə olunur.

XƏBƏRLƏRİN ÇƏRÇİVƏSİ

Demokratik ölkələrdə üç ənənəvi hakimiyyət forması var. Bunlar qanunvericilik, icra və

məhkəmə orqanlarıdır. Müasir dövrümüzdə istənilən cəmiyyətdə müşahidə edirik ki, bu adı çəkilən qüvvələrin xüsusiyyətində pozulma, qarışdırılma, yanılma, səhv etmə vəziyyətində dördüncü qüvvə dövrəyə giri. Bu qüvvə isə medidir. Medianın dövrəyə girməsi bəzi hallarda işləri fərqli məcraya yönəldir. Media dünyada "dördüncü qüvvə" olaraq təyin olunur. Bu "dördüncü qüvvə" uzun zamandır ki, günahsız insanların əleyhinə verilən ədalətsiz, qeyri-qanuni hətta qeyri humanist qərarlara, haqq və ədalət sərhədləri içində qarşı qoymaq, onları tənqid və ləğv etdirmək üçün, bir dayaq olmuş, zərər çəkmiş insanların müraciət etdiyi və yaxşı istiqamətdə istifadə edilə bir vasitə olmuşdur. Amma təəssüflər olsun ki nəqədər haqq səsini duyuran bir anlayış, bir qavrama olsa da, bəzi hallarda burada da məsələyə kölgə salan qara buludlar özünü göstərir. Media da bəzən insanları "məyus edə" bilir. Ona görə də insanlar deyilənlərə deyil olanlara və gördüklərinə diqqət etməlidir. Bu məsələdə əsas məsələ xəbərlərin müəyyən çərçivə daxilində salınmasıdır. Xəbərlərin çərçivələnməsi medianın manipulyativ təsirinin digər bir yoludur. Bir hadisənin necə təqdim edilməsi - sözlərin seçimi, istifadə edilən şəkillər, hadisəyə müəyyən nəzarət, hamısı auditoriyanın məsələni necə qiymətləndirməsinə təsir edir. Məsələni, mediada *nümayiş* "qiyam", *ixtisar* "qovulmaq" kimi təqdim edilə bilər. Əlbəttə ki, bu sözlər hər biri müxtəlif təfərrüatlar yaradır və beləliklə, media hadisələrə ictimai fikirləri dəyişdirir. Əlavə olaraq, məlumatın seçilmiş şəkildə guya ifşa xarakteri daşması və ya gizli saxlanması güclü manipulyativ bir taktikadır.

Mətbuat nəzarət altında məlumat axınıni idarə edərək, ictimaiyyətin nə gördüyünü, eşitdiyini və nəticədə, nə bilməsini müəyyən edə bilər. Məsələni, tarixin müəyyən dövrlərində ictimaiyyətdən qəsdən gizlədilən faktlar olmuş və ya tam əksinə, ifşa kimi təqdim edilən adi hadisələr mediada öz əksini tapmışdır. Bu, əslində seçilmiş təqdimatdır ki, o da öz növbəsində ictimai anlayışı və fikirləri məqsəduyğun olaraq dəyişdirə bilər və nəticədə xəbərlər vasitəsilə hadisələrə dair yanlış bir fikir formalaşdırmaq mümkün olur. Nəticə olaraq, müxtəlif media növləri, hər biri öz xüsusiyyətləri və gücləri əsasında və fərqli strategiyalarla cəmiyyəti manipulyasiya edir. Bu manipulyasiyaya qarşı dayanmaq üçün, cəmiyyət arasında media və onun üstün və əks tərəfləri anlayışını inkişaf etdirmək çox vacibdir. İstənilən məlumatı qəbul etməzdən öncə onun dürüstlüyünü, hansı mənbədən gələn xəbərlərin daha səhih olduğunu dəqiqləşdirmək vacibdir. Media mənbələrini çeşidləmək manipulyativ təsirlərə qarşı dayanmaq məsələsində mühüm bir rol oynayır.

NƏTİCƏ

Qeyd edilən məsələlərdən yola çıxaraq, qəti şəkildə söyləmək olar ki, media, ictimai manipulyativ təsirin ən bir vasitəsi ola bilər. Medianın bizi yönəltməsi mümkündür. Biz ümumiyyətlə özümüzədən gördüyümüz, özümüzədən zənn etdiyimiz medianın nəşrlərinə tənqidi gözlə baxmırıq, tamamilə "passiv alıcı" vəziyyətində rahat bir şəkildə bizə veriləni alırıq və zamanla heç bizim fikirlərimizə uyğun gəlməyən bir çox mövzunu belə müdafiə edə halə gələ bilərik. Medianın manipulyasiya potensialını tanımaq vacibdir, buna baxmayaraq, media sahiblərini ictimai məsuliyyət, fakt yoxlaması, ictimaiyyətə təsir potensialını anlamaq üçün təşviq etmək çox vacib məsələdir. Əgər medianın necə çalışdığını, necə bəzi hallarda mənanın təhrif olunub başqa məna meydana çıxdığını, prosesin necə təşkil olunduğunu bildiyimiz zaman bu mövzu üzərinə tənqidi bir dünyagörüşü inkişaf etdirə bilərik. Bizə ən çox hansı media təsir edə bilər? Buraya ən çox, tez-tez təqib etdiyimiz media, yəni facebook, instagram, twitter kimi sosial şəbəkələr. Məlumatları təhlil etməklə, əldə edilən faktların nə dərəcədə doğru olduğunu yoxlamaqla, məlumat mənbələrini müxtəlifləşdirməklə və eyni zamanda medianın cəmiyyət

üzərindəki təsir potensialını anlamaqla bu cür manipulyasiyanın təsirlərini azaldıra və daha məlumatlı bir cəmiyyətin formalaşmasına kömək edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT :

1. Chomsky, Noam; Herman, Edward S., Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media, New York: Pantheon Books, 1988.
2. Lule, Jack. Globalization and Media: Global Village of Babel. Rowman & Littlefield. 2012. 33–34.
3. Caron, A. H. and Caronia, L. (2007). Moving cultures: mobile communication in everyday life. McGill-Queen's University Press.
4. Ortiz-Ospina, Esteban; Roser, Max. "The rise of social media". Our World in Data.
5. Biagi, S. (2004). Media Impact. Wadsworth Pub Co, 7th edition.
6. Jamieson, H. K, Dirty Politics: Deception, Distraction and Democracy Oxford University Press, 1992.
7. Cialdini, Robert B., Influence: Science and Practice, 4th Edition New Jersey: Allyn & Bacon, 2000.

Internet

mənbələri:

- <https://www.knowledgehut.com/blog/learning/media-and-information-literacy>
https://informator.az/news_9262.html
<https://www.bbc.com/azeri/international-42681055>

ARTICLES OF AHMED AGAOGLU IN “SIRAT-I MUSTAKIM” NEWSPAPER

AHMET AĞAOĞLU'NUN “SIRAT-I MÜSTAKİM” GAZETESİNDEKİ YAZILARI

Mahir Haydar Oğlu GARİBOV

Dr, Bakü Devlet Universitesi, Gazetecilik Fakültesi Doktorantı

Dr, Baku State University, PhD, Faculty of Journalism,

ORCID ID: 0009-0002-8183-5802

ÖZET

XX. Yüzyıl başlarında İslam dünyasının geleceği ve Osmanlı Devleti'nin durumu konusunda değerli makaleler kaleme alan Ahmet Ağaoğlu Türk milliyetçiliği fikrinin önde gelen isimlerinden biri olarak bu süreçte farklı basın organlarında uluslararası siyaset ve Osmanlı Devleti hakkında değerli yazılar kaleme almıştır. Onun fikir ve düşüncelerine uygun basın olan Sırat-ı Müstakim gazetesi'nin yayın politikasında bir temel eksen olmuştur. “Din, Felsefe, Edebiyat, Hukuk ve Ulumdan bahseder haftalık gazetedir” denmekte idi. İslam'ın parlayan ışığından rahatsız olan yarasalar gibi aleyhinde yayın yapanlara akli ve nakli delillerle karşı durmanın asil görev olduğu vurgulanır. Ahmet Ağaoğlu'nun Sırat-ı Müstakim'de yayımlanmış olan makaleleri bu çalışmada merkeze alınmak suretiyle, 1910-1912 yılları arasında kendisinin Büyük Güçler, Osmanlı Devleti ve İslam dünyası hakkındaki fikirlerine yer verilmiştir.

Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da çıkarılan önemli yayın organlarından biri olan “Sırat-ı Müstakim” gazetesi'nde pek çok yerli ve yabancı yazar, farklı konular üzerinde yazılar kaleme almıştır. Bu konulardan biri de İslam dünyasının önemli coğrafyalarından biri olan İran hakkında yapılan yayınlardır. Gazetede İran tarihine dair yapılan yayınların çoğunluğu Ahmet Ağaoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Bu yayınlarda İran'ın en eski devirlerinden İran Meşrutiyeti'ne kadar olan kısımlar bazen ayrıntılı, bazen yüzeysel olarak ele alınmıştır. Ağaoğlu'nun düşünsel birikim ve yöneliminin ilk devresini teşkil eden Rusya yıllarında gerek yazdığı makalelerde gerekse yayımladığı gazete ve dergilerin yayın politikasında ana siyasal söylem olarak “Çarlık Rusya'sı Müslümanlarının birleşmesini ve ilerlemesini” savunduğu görülmektedir. Bu girişimleri sebebiyle Çarlık Rusya'sının artan baskıları sonrasında İstanbul'a geçen Ağaoğlu, devrin önde gelen İslamcı yayın organlarından Şehbenderzâde Ahmet Hilmi'nin “Hikmet” Gazetesi ve Eşref Edib tarafından çıkarılan “Sırat-ı Müstakim”in kadrosu içinde yer alarak Türkçülük ve İslam'ı içeren milliyetçi tezleri bu mecralarda işleyerek, Müslüman dünyanın durumu ve geleceği üzerine makaleler kaleme almıştır. O dönemde Türk aydın zümresinin önemli isimlerinden olan Ahmet Ağaoğlu'nun imzasıyla 1910 tarihinde “Sırat-ı Müstakim” gazetesi'nde uluslararası siyaseti ve İslam dünyasının bu çerçevedeki konumunu irdeleyen makaleler yayınladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Ağaoğlu'nun milli ideolojik görüşleri, Basın tarihi, Sırat-ı Müstakim gazetesi, Hikmet gazetesi, Hayat gazetesi, Demokrasi ve milli düşüncenin savunucuları

ABSTRACT

Ahmet Ağaoğlu, who wrote valuable articles about the state of the Ottoman State and the future of the Islamic world in the early 20th century, was one of the prominent figures of the Turkish nationalist idea and was one of the leading names in international politics. He wrote valuable articles on economic and political issues. It became a fundamental axis in the publishing policy of Sırat-ı Müstakim newspaper, which was a press in line with his ideas and thoughts. It was said that "It is a weekly newspaper that talks about Religion, Philosophy, Literature, Law and Science". It is emphasized that it is a noble duty to stand against those who publish against them, like bats that are disturbed by the shining light of Islam, with mental and narrative evidence. By focusing on Ahmet Ağaoğlu's articles published in Sırat-ı Müstakim, this study includes his ideas about the Great Powers, the Ottoman Empire and the Islamic world between 1910 and 1912.

Many local and foreign writers wrote articles on different subjects in the "Sırat-ı Müstakim" newspaper, one of the important publications published in Istanbul after the Constitutional Monarchy. One of these topics is the publications about Iran, one of the important geographies of the Islamic world. The majority of the publications on the history of Iran in the newspaper were written by Ahmet Ağaoğlu. In these publications, parts of Iran from the earliest periods to the Iranian Constitutional Monarchy were sometimes discussed in detail, sometimes superficially. It is seen that Ağaoğlu advocated "unification and progress of the Muslims of Tsarist Russia" as the main political discourse both in the articles he wrote and in the publishing policy of the newspapers and magazines he published during his Russia years, which constituted the first period of his intellectual accumulation and orientation. Ağaoğlu, who moved to Istanbul after the increasing pressures of Tsarist Russia due to these initiatives, took part in the staff of Şehbenderzâde Ahmet Hilmi's "Hikmet" Newspaper, one of the leading Islamist publications of the period, and "Sırat-ı Müstakim" published by Eşref Edib. He wrote articles on the situation and future of the Muslim world by writing about nationalist theses in these media. It is seen that Ahmet Ağaoğlu, one of the important names of the Turkish intellectual group at that time, published articles examining international politics and the position of the Islamic world in this context in the newspaper "Sırat-ı Müstakim" in 1910.

Keywords: National ideological views of Ahmet Agaoglu, history of the press, Sırat-ı Müstakim newspaper, Hikmet newspaper, Hayat newspaper, Democracy and propagandists of national thinking

Milli Mücadele döneminde seferberlik ortamında fazlasıyla öne çıkan Sırât-ı Müstakîm gazetesi yayım hayatına 28 Ağustos 1908'de İstanbul'da başlamıştır. Mehmet Âkif Ersoy'un fikir babalığıyla öne çıkan derginin başyazarlarından biri Ahmet Ağaoğlu'dur. İslamcılık fikriyatının yayım organlarından biri olan gazetenin içerisinde dönemin tanınmış aydınlarının yazı ve şiirleri yer almaktadır. Bu minvalde 1925'e kadar yayım hayatını sürdüren gazete Takrir-i Sükûn Kanunu'yla kapatılmıştır. İşbu dönemde haftalık olarak 641 sayı neşredilmiştir. 183. Sayıdan itibaren gazete Sebilürreşâd ismiyle yayımlanmıştır. Sırât-ı Müstakîm'in yazar kadrosu Sebilürreşâd döneminde de büyük oranda dergide yer almıştır. Gazetede düzenli olarak yazmaya başlayan Ahmet Ağaoğlu, Ömer Rıza Doğrul, Said Halim Paşa, S. M. Tevfik, Bergamalı, Ahmed Cevdet, Elmalılı Harndi Yazır, Eşref Edip, Hasan Hikmet, Ali Ekrem Bolayır gibi isimler de bulunmuştur. Gazetede dini hayat, dini eğitim konularıyla ilgili dikkate değer yazı ve yorumlara yer verilmiştir. 1948 itibarıyla artık dergi olarak neşriyata başlamış ve Latin alfabesiyle yayımlanmıştır. 1966 yılında ise yayım hayatına son vermiştir. [1. s. 7]

Sırat-ı Müstakim gazetesinde Ahmet Ağaoğlunun 50'den fazla makalesi vardır. Bu yazılar “Aleml İslam ve Siyasiyatı Umumiye: Bizim Takip Edeceğimiz Meslek”, “Siyasiyat: Bulgarların Müddeyatı”, “Türkiye'de Muhaceret Meselesi”, “İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar” , “Vaziyet-i Siyasiyye-i Hazıramız”, “Darülhilafe'de Maarif-i İbtidaiyye'nin Hali ve Suret-i Islahı” ve diğerleri olmuştur. Bunlardan ilki 21 Temmuz 1910 tarihinde “Âlem-i İslam ve Siyasiyyat-ı Umumiye” başlığı ile yayımlanan makale, ikinci makale ise aynı gazetenin 28 Temmuz 1910 tarihinde “Âlem-i İslam ve Siyasiyyat-ı Umumiye: Bizim Takip Edeceğimiz Meslek” başlığı ile yayımlanmıştır. Bu makalenin ilkinde 1910 yılı itibarıyla Avrupalı devletlerin siyasi ve ekonomik durumları kıta siyaseti çerçevesinde birbirleri ile olan ortaklık ve rekabetleri üzerinden analiz edilmiş; ikincisinde ise İslam dünyasının uluslararası siyasetteki konumu ve sorunları ele alınmaya gayret edilmiştir.

Eşref Edib Bey gazetenin ilk çıktığı günlerdeki heyecanı ve uyandırdığı tesiri şöyle anlatır: “İlk çıktığı günlerin heyecanını hiç unutmuyorum. Yıllarca hasretini çektiğimiz hürriyet güneşi doğar doğmaz matbaalara koştuk. “Sırât-ı Müstakîm” ünvanıyla ilk nüshamız çıkınca Bâbîâlî alt üst oldu. Müvezzilerin “Sırât-ı Müstakîm, Sırât-ı Müstakîm” âvâzeleri caddeleri kapladı. “24 saat sürmedi, on binlerce nüshası yağma oldu. Tekrar bastık, yine bitti. Arkasından ikinci nüshası yetişti. Memleketin her tarafından telgraflar yağmaya başladı. Matbaalar gece gündüz çalıştığı halde yetiştiremez oldular. “Az zamanda bütün memleket Sırât-ı Müstakîm’le doldu, ve bütün İslâm dünyasına taşmaya başladı. Büyük âlimlerin, kudretli üstadların eserleriyle, kıymetli şiirleriyle Sırât-ı Müstakîm en birinci mecmua halini aldı. [2. 8]

Sırat-ı Müstakim’de Ağaoğlu, İranlıların Türklerle teması hakkında önemli bilgiler paylaşmaktadır. “Mutezile ve Eşâire, Sûfiyye Tarikatı, Zeydî, İsmâilî, Bâtınî, Fedâî, Şeyhî, Bâbî gibi isimlerle anılan bu mezheplerin tümü İran’dan çıkmıştır. İran’dan çıkan her şeyde olduğu gibi bu defa da mezhepler hızla İslam âlemine sirayet etmiştir.” [3. 9] İslam dünyasının büyük bir kısmının sömürge hâline getirildiği, Müslüman toplulukların farklı toplumsal sorunlarla boğuştuğu dönemde bir kurtuluş ideolojisi olarak ortaya çıkan İslamcılık olabildiğince geniş kesimlere sesini duyurup bir bilinçlenme gerçekleştirme, toplulukları mobilize etme ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyacı karşılamak üzere de günümüze kadar kitap ve risale gibi nispeten daha klasik ifade araçlarının yanı sıra özellikle gazete ve dergiler başta olmak üzere modern iletişim araçlarını kullanma ihtiyacı hissetmiştir. Özellikle dergiler kolektif bir arayışı ve çabayı yansıtan zenginliğe sahip olması, belli periyotlarla güncel sorun ve tartışmalara katılma imkânı sunması, mesajlarını az, öz ve vurucu tarzda verme kabiliyetine sahip olması gibi birtakım hususiyetleri sebebiyle bu bilinçlenme ve mobilizasyonun en etkin araçlarından biri hâline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı’na giden süreçte Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumu ve daha genel anlamda İslam dünyasının geleceğini kendisine dert edinen pek çok Osmanlı-Türk aydını gibi Ahmet Ağaoğlu için de dönem itibarıyla uluslararası siyasetin odaklandığı temel noktanın âlem-i İslam olduğu şüphesiz bir gerçektir: “El-yevm beynelmilel cereyan eden siyâsiyyât-ı umumiyenin safahâtı nazar-ı dikkate alınırsa işbu safahatın yegâne medâr ve merci’i âlem-i İslam olduğu kolaylıkla anlaşılır” [4. s. 3]

“Bir millet, hürriyeti uzun bir zamandan, birçok mücadelelerden ve fedakârlıklardan sonra elde etmezse, o millet için hürriyeti idare etmek zor olur...” Nitekim İran’da meşrutiyet ve hürriyeti muhafaza edecek bir otorite mevcut değildir. O dönemde İran’da ne istediğini bilen, ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini farkında olan ve hürriyetin ilanı için gayret eden bir sınıf yoktur. Yüzyıllarca ezilmiş olan İranlılar, elbette hürriyeti, ilerlemeyi, meşrutî bir idare tarzını istemişlerdir. Fakat istemek başka, istenilen şey uğrunda mücadele etmek başkadır. İran’da, Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi meşrutî bir idare ve hürriyet için uzun zaman mücadele eden bir grup veya teşkilat yoktur. Üstelik meşrutiyeti kendi isteğiyle ilan etmiş olan Şah Muzafferüddin de zayıf bünyesine yenik düşerek iki sene sonra vefat etmiştir. İran’ın başına bundan sonra yeni felaketler gelmeye başlamıştır. [5. s. 13].

Avrupa'nın tüm 19. Yüzyıl boyunca kıtaya mahsus siyasi meselelerini çözüme ulaştırdığını, bunun son noktasının ise Almanya'nın kuruluşu ile nihayete erdiğini ifade eden Ağaoğlu, 1871-1910 yılları arasında kıta Avrupası siyasetinin dönemselsel bir iç barış yaşamasını buna kanıt olarak sunmaktadır: “Almanya İmparatorluğu teşekkül ettikten sonra yani kırk senelik uzun bir müddet zarfında Avrupa'nın ânîfü'z-zikr dairesinde hiçbir muhârebe zuhur etmemiştir. Şu kıt'anın tarihini bilenler nezdinde sâbıkta kat'iyen emsâli görülmemiş bir alâmet gibi telakki edilse gerek”. Öyle ki “bugün bile nefsi-i Avrupa'ya ait arada münaza'un fih ve bir muharebe zuhuruna sebep olacak kadar mühim bir mes'ele” gözükmemektedir. [6. s. 346] Kıta içerisinde görece bir siyasi barış ortamı yakalayan Avrupalı büyük devletlerin bu durumun aksine kıta dışında birbirlerine karşı sert bir rekabet yürüttüklerini ifade eden Ağaoğlu, bunun esas sebebinin sanayileşme süreçlerinde aranması gerektiğini belirtmektedir. Kökleri itibarıyla medeniyetinin esasları “sırf maddiyattan ibaret” olan Avrupa milletleri “ihtiyâcât-ı maddiyyeye ma'rûz olduklarından ticaret, sanâyi ve iktisâdi zarûriyâtın sevki ile kendilerine başka yerlerde müstemlekât ve mahreçler bulmaya mecburdurlar”. Durum bunu arz ettiğinden Avrupa'nın 19. yüzyıldan miras kalan sanayileşmeye bağlı hammadde ve pazar arayışı gibi yapısal meseleleri özellikle dış siyasette “Avrupa devletleri arasında müstemlekât ve mahreç meselesi büyük bir rekâbet ve husumet-i siyâsiyye” kapısı açmıştır. Bu bağlamda İngiltere'nin halihazırda söz konusu rekabet içerisinde diğerlerine kıyasla çok daha büyük kazanımlar elde etmiş olduğunu ifade eden Ağaoğlu, başta Almanlar olmak üzere rekabette geç ve geri kalmış olan diğer büyük devletlerin henüz sömürgeleştirilmemiş muhtelif coğrafyaları “igtisâba ve yahud başkalarının ellerinden kapmaya” çalıştıklarından söz etmektedir. [7. s. 346]

Ağaoğlu'nun Birinci Dünya Savaşı öncesi büyük devletlerin dış politikaları bağlamında yapmış olduğu analiz henüz jeopolitik düzeyde paylaşılmamış ve geleceği konusunda bir karar verilmemiş tek bir alana dikkatini yöneltmesine neden olduğu görülmektedir. Bu bölge “hemen Asya'nın garb tarafında ve Afrika'nın şark tarafında vâki memalik” olarak tanımladığı Ortadoğu coğrafyasıdır. Osmanlı Devleti'nin sınırlarını da içerisine alacak şekilde Yakındoğu coğrafyasına işaret eden Ağaoğlu, Afganistan'dan Trablusgarp'a bir hat çizmektedir ki burası kendi tespitiyle “el-yevm siyâsiyyât-ı umûmiyyenin iştigâl ettiği mesâil-i yegâne”dir. Çoğunlukla Müslüman toplulukların yaşadıkları bu hat Ağaoğlu tarafından “Âlem-i İslam” olarak tanımlanan coğrafyadır. Bölge Avrupalı sanayileşmiş, sömürgeci güçlerin kendi aralarında egemenlik kurmak amacıyla yaptıkları “bütün hâyü hüylarının, patırtı ve gürültülerinin, her türlü ikdâmât-ı siyâsiyyelerinin ma'tûfu” olan âlem-i İslam'dır. Öyle ki bu topraklar tıpkı “Nasreddin Hoca merhumun yorganı gibi” Avrupalılar arasında çekiştirilip durmaktadır. [8. s. 346]

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Avrupalı büyük devletler arasında meydana gelen kamplaşmanın temel gerekçelerinden birinin âlem-i İslam merkezli bir jeopolitik rekabet olduğuna inanan Ağaoğlu, İngiltere'nin “târîhî düşman-ı can ü malı olan” Rusya ile İran ve Afganistan; “öteden beri rekabet ve husûmet ettiği” Fransa ile ise Fas ve Mısır üzerinden uzlaşarak yan yana gelmesini buna açık bir delil olarak sunmaktadır. İtilaf devletleri adı verilen grubun bu şekilde oluştuğunu belirten Ağaoğlu, karşı cephe olarak kurgulanan İttifak güçlerinin de aynı jeopolitik rekabetten beslenerek oluşturulduğunu iddia etmektedir. Nitekim “İtalya hükûmeti Fransa'nın Afrika'da nâil olduğu muvaffakiyâtından kuşkulanan Avusturya ve Almanya'nın âgûş-ı muavenetine” atılmış; İtalyanların Tunus ve Trablusgarp üzerine yürümek istediği zaman karşısında Fransa'yı bulmasıyla ise Almanların yanında saf tutması kesinleşmiştir. Öte yandan Avusturya ise Balkanlar olarak bilinen “cenûbdaki memalik-i Osmâniyye'ye yürümek burada rakibi bulunan Rusya'ya mukabele etmek için” Almanya'nın yardımına ihtiyaç duymuştur. Ağaoğlu, İngiltere ve Almanya'nın liderliğinde kurulan “iki hey'et-i muazzamanın” en büyük rekabet alanının kendisi tarafından Osmanlı Devleti'ni de içerisine alacak biçimde bir kez daha teyit etmektedir. [9. s. 347]

Ağaoğlu Trablusgarp ve Balkan Savaşları öncesinde yukarıda yer verilen jeopolitik ve stratejik analizin yanı sıra Avrupa basını ve devlet adamlarının söylemlerini kullanarak

uluslararası siyasetin gündem maddelerinin Mısır, Girit, İran gibi bölgesel sorunlarla dolu olmasından dolayı esas meselenin âlem-i İslam olduğu iddiasını desteklemektedir: “Vâkıâ arada İslam yorganından başka münâza’un fih mes’ele yoktur! Cümlelerin matmah-ı nazarı âlem-i İslamdır! Cümlesi âlem-i İslam’a doğru yürüyüp cümlesinin maksadı bu sahipsiz maldan hisse-çin olmaktır”. Hal böyle iken İslam âleminin bu duruma karşı ne yaptığını sormak gerektiğini söyleyen Ağaoğlu, “üzülerek ancak tereddütsüz bir şekilde” İslam dünyasının kendi etrafında kopan kıyametten haberdar olmadığını düşünmektedir. Buna rağmen ümitsiz olmamak gerektiğini belirten Ağaoğlu için en önemli motivasyon kaynağı Avrupalıların üzerinde rekabet ettikleri “Şark’ın kilidinin, miftahının” Osmanlıların elinde olmasıdır. [10. s. 347]

Ağaoğlu’nun Şark’ın kilidinin Osmanlıların elinde olduğu gerçeğine ne denli büyük bir jeopolitik önem atfettiği 1912 senesine ait uluslararası siyaset yorumlarında kendisini bir kez daha göstermektedir. Bu analizlerinin bir tanesinde muhtemel bir İngiliz-Alman çatışmasının “Osmanlıların aleyhine mi yoksa lehine mi cereyan edeceği” sorusuna pek çoklarının aksine Osmanlı lehine sonuçlanma ihtimali olduğu şeklinde cevap veren Ağaoğlu, “bizim mahv u perişânımız ne İngiltere’nin ne de Almanya’nın icâbât-ı menâfiinden değildir” sözleriyle Osmanlı Devleti’nin mevcudiyetinin her iki büyük devlet için elzem olduğunu iddia etmektedir. Zira Osmanlılar Rusların güney ve güneybatı yönünde Hindistan üzerine yürümelerinin önünde bir set teşkil etmesi bakımından İngilizler için bir güvenlik noktası anlamına gelmektedir. [11. s. 203]

Ağaoğlu’na göre İngiltere, bu açıdan bakıldığında “menâfi-i hayatiyyesi ile” Osmanlılara bağlıdır. Almanya açısından ise Osmanlıların dostluğu ve varlığının devamı bu ülkenin Doğu dünyasında takip edegeldiği iktisadi hedeflerinin gerçekleşmesi adına önem taşımaktadır. Ağaoğlu buradan hareketle “içinde bulunulan vaziyetin vahametini hatırdan çıkarmamak kaydıyla” sözü edilen jeopolitik avantajlardan hakkıyla faydalanabilmek için Osmanlı devlet adamlarının ve diplomatlarının teyakkuz halinde bulunmaları gerektiğinin de altını çizmektedir. [12. s. 359]

İslam dünyasının önemli bir kısmının İtilaf devletleri tarafından ya hükümranlık altına alındığını ya da nüfuz bölgesi olarak paylaşıldığını belirten Ağaoğlu, İslam topluluklarının henüz idare altına alınmadığı bölge üzerinde paylaşım mücadelesinin devam ettiğini belirtmektedir. “Şu iki hey’etten âlem-i İslâm ile en sıkı, en vâsi’ alâka- dâr olan mezkûr âlem ile dâimî bir temasta bulunan İ’tilâf-ı Müselles erkânıdır; zîrâ âlem-i İslâm’ın kısm-ı a’zamı bunların doğrudan doğruya taht-ı tasarruflarında ve yahud dâire-i nüfûzlarındadır! Bunlar bütün dikkat ve itinâlarını, bütün kuvvet ve mesâî lerini taht-ı tasarruflarında bulunan akvâm ve arâzî-i müslimeyi kendi ellerinde bırakmakla beraber, iyâdî-i ecânibin tecâvüzât-ı iğtisâbkârânesinden masûn kalmış nev’amâ istiklâliyet-i milliyeye ve hürriyet-i dîniyyelerini muhâfaza etmiş olan akvâm ve arâzî-i müslimeyi de elde etmeye sarf ediyorlar” sözleriyle mevcut durumu ifade eden Ağaoğlu, bu iddiasına delil olarak ilk makalesinde çizdiği, Afganistan’dan Kuzey Afrika’ya uzanan hat üzerindeki son gelişmeleri göstermektedir. Buna göre, Rusya’nın Hive, Buhara ve İran’da; İngiltere’nin İran, Afganistan, Arabistan ve Mısır’da; Fransa’nın ise Marakeş, Tunus ve Trablus’taki tasarruflarına özellikle dikkat kesilmek gerekmektedir [13. s. 360]

Ahmet Ağaoğlu’nun yukarıda ifade edilen İtilaf devletlerinin jeopolitik tasarrufları karşısında rakip blok olan İttifak devletlerinin bakış açılarına ve alternatif planlarına odaklanılmasını bir öneri olarak sunduğu görülmektedir. “Şu İttifâk-ı Müselles ayn-ı tehâlûk ve sür’atle âlem-i İslâm’a doğru şitâbândır!” sözleriyle İslam dünyasını merkeze alan projeler yürütmek açısından İtilaf güçleri ile İttifak devletleri arasında bir fark olmadığı kaydını düşen Ağaoğlu, her ikisinin de “gaye-i amelinin âlem-i İslam üzerinde muvaffakiyet ve sebkât kazanmak” olduğunu vurgulamaktadır. Son derece aşıkâr olan bu durumun aynı zamanda İslam dünyasının alacağı pozisyonu belirlemede etkili olması gerektiğini düşünen yazar, alınması gereken tavır her iki blok arasındaki çekişmeden İslam dünyasının menfaatleri doğrultusunda

yararlanmak ilkesi üzerine kurgulanmıştır. “Şu iki rekabet arasında öyle mâhirâne davranmaktır ki âlem-i İslâm oldukça menfaaddâr olsun” diyen Ağaoğlu bu noktada ilk makalesinde vurguladığı bir sabiteyi tekrar dile getirerek “âlem-i İslâm’ın kilidi bir Osmanlıların elindedir” sözleriyle Osmanlı Devleti’nin tüm Müslüman toplulukları için arz ettiği kritik konuma işaret etmektedir. [14. s. 411] İslam âlemini birçok uzvunu kaybetmiş bir yapıya benzeten Ağaoğlu, “üç yüz elli milyonluk âlem-i İslâm’dan üç yüz milyonu ecânbın taht-ı tasarruf ve yed-i temellükünde” olduğunu belirtmektedir. Bu zaviyeden bakıldığında “küre-i arzda mağlûb ve mahur olmuş medeniyet-i İslâmiyye” içerisinde “sağlam kalarak hayât-ı zâtiyyesine mâlik olan yalnız Osmanlılardır”. Dolayısıyla Osmanlılar maddi ve manevi olarak tüm İslam âlemini temsil etmektedir. “Eğer bilfarz âlem-i İslâm haritasından Osmanlı İmparatorluğunu çıkarırlarsa şu âlem mâbûd gibi görünür” diyen Ağaoğlu bu sebeple Osmanlıların varlığının devamını İslamiyet’in ve Müslümanların hayatiyeti için büyük önemi haiz kabul etmektedir. [15. s. 388]

Birinci Cihan Harbi esnasında İttihatçıların konjonktür gereği Müslümanları seferber edebilmek için cihat söylemini araçsallaştırması onları bir süre İslamcılarla yakınlaştırmış, ancak eğitim ve hukuk alanında atılmak istenen laik eğilimli adımlar sebebiyle aradaki makas tekrar açılmıştır. Ağaoğlu’na göre Osmanlı Devleti’ni İslam dünyası için böyle bir dönemde önemli kılan meseleyi sadece jeopolitik ile açıklamak eksik olacaktır. Zira “bütün Avrupa’nın etrafında telaş ve ızdırab gösterdikleri cümle akvâm ve tavâif” ya Osmanlı Devleti’nin doğrudan egemenliği altındadır ya da “bilâ-vâsıta mâ’nen ve maddeten taht-ı nüfuzundadır”. Hiç şüphesiz ki, bunu sağlayan en büyük manevi kuvvet Hilafet kurumudur. Hilafetin merkezi olmasından dolayı Osmanlılar bu anlamda âlem-i İslâm’a dönük mezkûr saldırıları dönem itibarıyla “def için kuvâ-yı maddiyyeye mâlik” değilse de “def için kuvâ-yı ma’neviyyeye mâliktir”. Böyle olduğu için Hilafetin verdiği manevi kuvvet üzerine inşa edilecek bir savunmanın gelecek yıllarda bölgenin ve Müslümanların yaşamında çok önemli olacağına inanan Ağaoğlu, bunun Avrupalı büyükler arasındaki mücadelenin de gidişatına yön vereceğini savunmaktadır. Zira “yek diğeriyle rekabet ve düşman-ı cân derecesinde ibrâz-ı husumet eden iki hey’et-i muazzama arasında” Osmanlılar hangisini tercih ederse “Asya’da feth-ü galebe onun tarafında olacaktır” demiştir.[16. s. 360]

Ahmet Ağaoğlu’nun 1910 ve sonrasında yaşanan süreci İslam dünyası ve Müslümanlar adına en genel manada bir “dini ve millî varoluş mücadelesi” olarak gördüğü açıktır. 1912 yılında kaleme aldığı “Âlem-i İslâm’a Umûmî Bir Nazar” adlı makalede Müslümanların içinde bulunduğu durumu eski çağlarda Haçlıların karşısındaki durumdan çok daha vahim olduğunu ifade etmekte ve eklemektedir: “Zîrâ o zamanlar İslâmiyet’in yalnız bir tarafına, bir noktasına hücum ediliyordu. Bugün ise İslâmiyet’in her tarafına her noktasına hücum ediliyor. Tehlike gayet azîm ve vahîmdir. Buna karşı Müslümanların üzerine düşen yegâne ve en birinci vazife, her türlü mesâil-i zâtiyye ve şahsiyyeyi unutarak ittifak ve ittihâd etmekten ibarettir”. [17. s. 203]

Osmanlı Devleti’ne karşı Arnavut isyanının başladığı; Balkan Savaşı’na giden yolda ise İstanbul’a karşı tansiyonun giderek yükseldiği günlerde yayımlanan bu makale Ağaoğlu’nun bundan iki sene evvel hilafetin önemine binaen yazmış olduğu satırların isabetini ortaya koyması ve fikirlerinin tutarlılığını göstermesi bakımından kıymetlidir. Müslümanların tüm farklı görüş ve tutumları geride bırakarak, kendilerine karşı büyüyen tehdit karşısında bir araya gelmeleri idealinin hayata geçirilmesi yolunda en önemli kriterin şahsi siyasal kavgalardan kaçınmak olduğunun altını çizen Ağaoğlu, bunun aksine davranmakla “menâfi’-i milliyye muhâfaza edilemez” demektedir. Osmanlıların uzunca yıllardır kendisini yok etmek isteyen düşmanlarını engelleyen en büyük faktörün milletin içinde yaşamakta olan “ittihat ve ittifak” duygusu olduğuna inanan Ağaoğlu, “maâzallâh bundan sonra aramıza sokulmuş olan âdem-i imtizâc ve ittifak kesb-i şiddet ederse, eğer ordu-yı Osmânîdeki tereddüd ve tezelzül devam ederse mezkûr düşmanların vatan-ı Osmânîye tecavüz edeceklerine emin olalım” uyarısında bulunmaktadır. Kaldı ki mesele sadece Osmanlılar ile ilgili olmayıp, çok daha geniş planda tüm Müslümanları ilgilendirmektedir. Zira “bu memleketin başına bir felaket gelirse bütün İslâmiyet’i mahvü nâbûd

adedmek câiz olacaktır”.[18. s. 410] Bu sebeple, bir an evvel II. Meşrutiyet dönemi siyasetini esir alan siyasi ayrışma ve çatışmalara son vermek gerekmektedir. Yoksa “illâ düş man-ı bî-amân gelir ne ittihâdcı, ne itilâfçı, ne hürriyet, ne de istibdâd tarafdârı koyar ve o vakit ihtilaf ve tefrika için bir saha bile bulamayız” diyerek muhtemel vahim sondan haber vermektedir. [19. s. 411]

Modern eğitim almış mütefekkir ve üdebadan oluşan güçlü yazar kadrosu, entelektüel derinliği, zengin muhtevası, yayın süresi ve etkileri açısından bakıldığında “Sırat-ı Müstakim” gazetesi II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı coğrafyasının siyasi sınırları göz önüne alındığında bütün ümmeti kapsayacak çok geniş bir etki alanına sahip olduğu söylenebilir. Siyasi-ideolojik mücadelelerde her zaman ilkesel davranmak tabiatı gereği kolay değildir. Ağaoğlu’nun Sırat-ı Müstakim’deki yazılarında vurguları ve öncelikleri, tepkileri ve siyasi otorite ile ilişkileri gibi bazı başlıklar açısından dönemsel farklılıklar da söz konusudur. Yaşanan gelişmelere paralel olarak ideolojik hatlarda süreç içinde netleşmiş, daha rafine hâle gelmiştir. Onun şahsi tutum ve davranış meselesinde kastı sadece Osmanlı iç siyasetinin meşhur “İttihatçı-İtilafçı”; “İstibdat-Hürriyet” tartışmaları ile sınırlı bir değerlendirme değildir. Hilafetin manevi gücüne olan vurgusu hesaba katıldığında burada daha geniş bir perspektifle tüm İslam dünyasına birlik içerisinde hareket etmek hususunda bir sesleniş söz konusudur. II. Meşrutiyet İstanbul’una adım attığı günden itibaren kaleme aldığı yazılarda özellikle mezhep ihtilafına karşı İslam dünyasını uyaran ve bunun birlik ideali üzerindeki zararlarını gündemde tutmaya gayret eden Ağaoğlu Birinci Dünya Savaşı’nın ikinci senesinde bunu bir kez daha hatırlatmak ihtiyacı hissetmiştir.

Kaleme aldığı yazılarda ağırlıklı olarak, birlik ve beraberlik vurgusu yapan Ağaoğlu, Birinci Dünya Savaşı sırasında “Şu mukaddes ve âlî mücâhedeye hiçbir husûsî fikir karıştırılmaz, kimse sırf kendine has olarak bir hisse-i iftihâr ve mübâhât çıkaramaz.” diyerek, milli birliğin oluşumu için “ben veya sen kim olursa olsun, yalnız el verir ki müşterek ve mukaddes emel için mücâhede ederken el ele ve kalb kalbe vererek o ma’nevî vahdetimizi cihâna irâe edelim!” çağrısı yapmıştır. [20. s. 411]

Sırat-ı Müstakim’de yayınlanan yazılarında Ahmet Ağaoğlu temsil ettiği halkın hürriyet ve istiklâli uğrunda çalışmış, Müslüman Türk milletinin vahdeti, yükselmesi, izzet ve şerefi dâvasını, bütün kudret ve kuvvetiyle müdafaa etmiştir.

Edebiyat

1. M.Suat Mertoğlu, “Sırat-ı Mustakim Mecmuası” İstanbul 2008, 416 s.
2. Ertoğrul Düздаğ, “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e yakın tarihimizin belgesi “Sıratımustakim” mecmuası”, İstanbul 2012, 433 s.
3. İbrahim Çakır, “Sırat-ı Müstakim Mecmuasındaki İrana ilişkin yazıların değerlendirilmesi”, Türkiye-İran Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2022, s. 28
4. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye”, Sırat-ı Müstâkîm, cild: 4, 21 Temmuz 1910, s. 346.
5. İbrahim Çakır, “Sırat-ı Müstakim Mecmuasındaki İrana ilişkin yazıların değerlendirilmesi”, Türkiye-İran Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2022, s. 28
6. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye”, s. 346.
7. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye”, s. 346.
8. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye”, s. 346.
9. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye”, s. 347.
10. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye”, s. 347.
11. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve İngiltere-Almanya”, Sırat-ı Müstâkîm, cild: 8, 16 Mayıs 1912, s. 203.

12. Ahmet Ağaoğlu “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umumiye: Bizim Ta’kib Edeceğimiz Meslek”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 4, 28 Temmuz 1910, s. 359.
13. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umumiye: Bizim Ta’kib Edeceğimiz Meslek”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 4, 28 Temmuz 1910, s. 360.
14. Ahmet Ağaoğlu, “Vahîm Günler”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 8, 25 Temmuz 1912, ss. 411.
15. Ahmet Ağaoğlu, “Türkiye’de Muhâceret Mes’elesî”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 4, 11 Ağustos 1910, s. 388.
16. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umumiye: Bizim Ta’kib Edeceğimiz Meslek”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 4, 28 Temmuz 1910, s. 360
17. Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-i İslâm’a Umûmî Bir Nazar”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 8, 21 Mart 1912, s. 43.
18. Ahmet Ağaoğlu, “Vahîm Günler”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 8, 25 Temmuz 1912, s. 411.
19. Ahmet Ağaoğlu, “Vahdet-i İslâmiyye”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 13, 18 Şubat 1915, s. 118.
20. Ahmet Ağaoğlu, “Vahdet-i İslâmiyye”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 13, 18 Şubat 1915, s. 118.

TOPONYM FORMATION METHODS IN KHOJAVAND REGION

XOCAVƏND RAYONU ƏRAZISİNDƏKİ TOPONİMLƏRİN YARANMA ÜSULLARI

Nuranə ALLAHVERDİYEVA

Bakı Avrasiya Universiteti, doktorantura şöbəsi, filologiya fakültəsi, “Nəzəri dilçilik və türk dilləri” kafedrası. Bakı, Azərbaycan
ORCID ID: 0009-0002-6763-991X

XÜLASƏ

Dilimizin toponimik sistemi leksik və semantik cəhətdən sabit qalmayıb daima dəyişikliklərə uğrayır, toponimik vahidlərdən birinin digərini əvəz etməsi, yeninin köhnəni sıradan çıxarması prosesinə məruz qalır. Bu proses kortəbii, təsadüfi, özbaşına deyil, ictimai-siyasi, iqtisadi, tarixi, mənəvi hadisələrlə bağlı tədricən, obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. Belə ki, bəzən müəyyən toponim mövcud tələbləri ödəmir və yenisi ilə əvəz olunur. Biz bunun təkcə toponimlərdə, yaxud onomastik vahidlərdə deyil, dilin ümumi lüğət tərkibində, xüsusilə termin leksikasında da şahidi oluruq. Yer adlarının yaranması və dəyişməsinin bu istiqamətdə tədqiqi dilin ümumi inkişaf prosesinin daha geniş işıqlandırılmasına müəyyən kömək göstərir.

Azərbaycan dilinə məxsus hər bir toponim dilimizin tələb və qanunlarına uyğun yaranır və Azərbaycan dilinin əlamətlərini özündə əks etdirir. Buna görə də toponimik vahidlərin yaranma yollarının öyrənilməsi dilin bir sıra problemlərinin həllinə xidmət edə bilər. Toponimika elmində dilçiliyi maraqlandıran əsas məsələlərdən biri toponimlərin yaranması, onların əmələgəlmə üsullarıdır. Yer adları, əsasən, leksik, semantik, morfoloji, sintaktik yollar vasitəsilə yaranmışdır. Tədqiqat apardığımız Xocavənd rayonu toponimlərinin yaranması da eyni üsullar vasitəsilə baş vermişdir. Məqalədə Xocavənd rayonu ərazisindəki toponimlərin yaranma üsulları müəyyənləşdirilmiş və sistemləşdirilmişdir.

Açar sözlər: leksik üsul, morfoloji üsul, semantik üsul, sintaktik üsul, toponimik vahid

ABSTRACT

The toponymic system of our language has not remained lexically and semantically stable, it constantly undergoes changes, one of the toponymic units replaces another, and the new replaces the old. This process is not spontaneous, random, arbitrarily, but takes place on the basis of gradual, objective regularities related to socio-political, economic, historical, and spiritual events. So, sometimes a certain toponym does not meet the existing requirements and is replaced by a new one. We witness this not only in toponyms or onomastic units, but also in the general vocabulary of the language, especially in the lexicon of terms. The study of the origin and change of place names in this direction provides a certain contribution to the wider illumination of the general development process of the language.

Each toponym belonging to the Azerbaijani language is created according to the requirements and laws of our language and reflects the features of the Azerbaijani language. Therefore, studying the ways of formation of toponymic units can serve to solve a number of problems of the language. One of the main issues of interest to linguists in the science of toponymics is the generation of toponyms and their methods of formation. Place names are mainly formed through lexical, semantic, morphological and syntactic ways. The toponyms of the Khojavand region, which we researched, were created through the same methods. In the article, the methods of formation of toponyms in the territory of Khojavand region are defined and systematized.

Keywords: lexical method, morphological method, semantic method, syntactic method, toponymic unit

GİRİŞ

Toponim yer adıdır, toponimika isə yer adlarının tarixinin və köklərinin sistemativ olaraq araşdırılmasıdır. Toponimik tədqiqatlar hansısa bir yer adının sadəcə mənasını və ya linqvistik özəlliklərini incələməz, eyni zamanda o yerin mədəniyyətini və tarixini də tədqiq edər. Beləliklə, toponimik vahidin arxasındakı hekayə meydana çıxmış olar. Ərazinin pasportu olan toponimlər bir ölkənin tarixini, dilini, coğrafiyasını, arxeologiyasını, etnoqrafiyasını incələmək üçün dəyərli qaynaqlardır. Məlumdur ki, dildə olan ümumi sözlər və ya söz birləşmələri bütün məqamlarda xüsusi adlara – toponimlərə çevrilə bilməz. Zəruri ehtiyac və münasibətlə əlaqədar olaraq xüsusi coğrafi obyektlərə ad vermək üçün həmin sözlərdən münasib gələnini seçib məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmişlər. Bu hadisə təkcə toponimlərə deyil, digər xüsusi adlar qrupuna da aiddir. Xocavənd rayonunun toponimlər sistemində istər milli mənşəli, istərsə də başqa dillərdən keçən ayrı-ayrı leksik vahidlərdən yaranan və şəkilçi morfemlərin köməyi ilə yaranan sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu coğrafi adlara rast gəlinir. Bu toponimlər müxtəlif yollarla yaranır.

A.Qurbanov toponimlərin aşağıdakı yollarla yarandığını göstərir:

- a. Leksik üsul
- b. Semantik üsul
- c. Morfoloji üsul
- d. Sintaktik üsul [7, səh. 316].

LEKSİK ÜSULLA YARANAN TOPONİMLƏR

Xocavənd rayonunun toponimik sistemində rast gəlinən *binə*, *ərik*, *keçi*, *kəmə*, *kənd*, *qala*, *tuğ* sözlərinin hər biri ayrılıqda ümumi sözlərdir və ümumi məfhumları bildirir. Zəruri ehtiyac və münasibətlərlə əlaqəli həmin sözlərdən coğrafi obyektlərə ad vermək üçün uyğun gələnini seçib məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmişlər. Bu prosesdə heç bir qrammatik forma olmadan sözlər ümumilik bildirməkdən çıxaraq xüsusi obyektlərin adını bildirir. Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında bu hadisə leksik üsulla sözyaratma adlanır və onomastikanın digər bölmələri üçün də xarakterikdir.

Binə sözü “*mal-qara saxlanılan yer*” mənasındadır. Burada yaşayan əhali də maldarlıqla məşğul olduqlarına görə kəndin adını belə adlandırmışlar. 1992-ci ilə qədər adı **Domu** olan **Binə kəndinin** öz adını heyvandarlıqla məşğul olan insanların yurd saldıqları **binə** sözündən götürdüyü məlum olur. Ermənilər bu sözü nə qədər müxtəlif dəyişikliklərlə mənimsəməyə çalışsalar da, respublikamızın ərazisində Bakıda *Binə qəsəbəsi*, Ağdaşda *Binələr* coğrafi obyektləri sübut edir ki, bu toponim xalqımıza məxsusdur.

“*Təpədə ərik olan sahə*” mənasını verən **Ərik təpəsi** coğrafi obyektinin adı meyvə ağacının növlərindən birini bildirən sözdən leksik üsulla yaranmış mikrotoponim hesab olunur. Bu üsulla yaranmış yer adlarına Şəmkir rayonunda Göyməmmədli kəndində *Ərik dərəsi*, Qaraqocalı kəndində *Ərik düzü*, Goranboy və Laçın rayonlarında *Ərik dərəsi*, Tovuz rayonunda *Ərik talası* adı ilə rast gəlmək mümkündür.

Tərkibində **keçi** sözü işlənən və leksik üsulla yaranan coğrafi obyektlərin adlarına, əsasən, oronimlərdə rast gəlmək mümkündür. Rayonun Susanlıq kəndində qeydə alınan **Keçi dağı** da bu

toponimlərdən biridir. Eyni formada yaranmış mikrotoponimlərə Daşkəsəndə *Keçi yalı*, Tovuzda *Keçi ayrıcı*, Gədəbəydə, Kəlbəcərdə *Keçi qayası* şəklində də rast gəlirik.

Xocavənd ərazisində zahiri formasına görə adlandırılan coğrafi obyektlərdən biri **Kəmər qaya**dır. Orfoqrafik obyekt rayonun Əmiranlar kəndində qeydə alınıb. Oronim zahiri formasına görə kəmər kimi dövrələndiyi üçün bu şəkildə adlandırılmış, ümumi söz olan **kəmər**, bunun nəticəsində, leksik üsulla onomastik vahidə çevrilmişdir.

Rayonun ərazisində əvvəllər mövcud olan, ancaq sonradan dağıdılmış, yox olmuş bir sıra coğrafi yerlər var ki, insanlar buraları **Kənd yeri** adlandırmışdır. Bu yerlər nə vaxtsa yaşayış məntəqəsi kimi qeydə alındığına görə belə adlandırılmışdır.

Oronimiyamızda bəzi coğrafi obyektlərin adları relyef bildirən terminlərin yaşayış məntəqə tiplərini ifadə edən sözlərlə - qala, binə, oba, qışlaq və s. birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bunlardan leksik toponimiyaratmada ən çox iştirak edənlərdən biri **qala** sözüdür. Bu söz ilə yaranan oronimlərin sayı Azərbaycandan 600-dən çoxdur [8, səh. 266]. Xocavəndin Dağdöşü kəndində yerləşən Qala dağı orfoqrafik obyektinin adı da leksik üsulla yaranmışdır. Güman edirik ki, tarixən bu ərazidə müdafiə üçün tikilmiş qala olmuşdur, sonradan bu qala dağıdılmış və unudulmuş, əhali də bu ərazidə olan dağı **Qala dağı** adlandırmışdır.

TOPONİMLƏRİN LEKSİK ÜSULLA YARANMASINI GÖSTƏRƏN CƏDVƏL

<i>Ümumi ad</i>	<i>Xüsusi ad</i>
binə – mal-qara saxlanılan yer	Binə kəndi
ərik – meyvə ağacı növü	Ərik təpəsi
keçi – buynuzlu ev heyvanı	Keçi dağı
kəmər – bel bağlamaq üçün zolaq şəklində kəsilən uzun dəri	Kəmər qaya
kənd – yaşayış məntəqəsi	Kənd yeri
qala – müdafiə tikilisi	Qala dağı

SEMANTİK ÜSULLA YARANAN TOPONİMLƏR

Toponimlərin bir qrupu semantik yolla yaranır. Semantik yolla sözyaratma konversiya ilə baş verir, belə ki, müxtəlif nitq hissələrinə mənsub ümumi sözlər isimləşərək xüsusi ad əmələ gətirir. Məsələn, *ayrı* sözünə diqqət edək: düz istiqamətdə olmayan, düz xətt təşkil etməyən, bir yana əyilmiş kimi başa düşülən bu söz mənənin xüsusiləşməsi nəticəsində toponimə çevrilmişdir. Xocavənd rayonu ərazisində **Əyri meşə** oronimi mövcuddur ki, bu üsulla yaranmışdır.

Semantik üsulla yaranan yer adlarının əsas cəhəti odur ki, onlar təsadüfən deyil, müəyyən məqsədlə isimləşərək obyekt adına çevrilmişdir.

Xocavənd ərazisində sifətin isimləşməsi əsasında semantik yolla yaranan toponimlərə rast gəlirik.

Türk dillərində yer adlarının yaranmasında çox rast gəlinən, əsas qaynaq rolunu oynayan vahidlərdən bir də **qara** sözüdür ki, Azərbaycan onomastik sistemində geniş yayılmışdır. Tərkibində bu söz işlənən oronim və oykonimlərin çox hissəsi toponimik paralellərdir.

Qara qaya toponimi semantik üsulla yaranan coğrafi obyektlərdən biridir və rəng mənasını bildirən *qara* sözünə *qaya* sözünün yanaşması ilə yaranmışdır. Toponimdə *qara* sözünün rəng mənasını ifadə etməsinin səbəbi qayanı təşkil edən süxurların tünd rəngdə olmasıdır.

Sarı rəng də ümumidən xüsusiyyə keçərək semantik üsulla toponimlərin yaranmasında iştirak edən sözlərdən biridir və Xocavənd rayonu ərazisində qeydə alınan **Sarı qaya** oronimi buna nümunədir. “*Sarı rəngə çalan qaya*” mənasında olan bu toponimə Daşkəsən, Gədəbəy, Füzuli, Kəlbəcər, Laçın, Qazax, Qubadlı, Şuşa ərazilərində də rast gəlinir.

Leksik mənası *irəliyə doğru çıxmış, qabarıq, iti, sivri* olan **şiş** sözü də Xocavənd rayonu ərazisində semantik yolla toponimlərin əmələgəlməsində iştirak etmiş və **Şiş dağ** oroniminin yaranmasında iştirak etmişdir.

Xocavənd rayonu ərazisində qeydə alınan **Ballı qaya** oronimi ilk dəfə nəzər saldıığımızda morfoloji yolla yaranan toponimə bənzəsə də, ballı sözü apelyativ leksikamızda nitq hissəsi olaraq sifətdir və isimləşmə nəticəsində toponimə çevrilmişdir, buna görə də biz bunu semantik yolla yaranan oronim kimi götürməyi məqbul sayırıq. Ümumiyyətlə, rayon ərazisində bu formada yaranan bir çox toponimlərə rast gəlmək mümkündür ki, bunu da digər bəndlərdə görmüş olacağıq. Güman edirik ki, bu qaya zamanında arıların yuva salıb bal topladıqları yer kimi tanınmış, burada arı pətəkləri yuva saldıqlarına görə oronim belə ad almışdır.

Daşlı hissələrdən ibarət bir təpə olduğu üçün **Daşlı təpə**, süxurları daşlardan təşkil olunduğuna görə **Daşlı dağ** adlandırılan coğrafi obyekt obyekt də yuxarıdakı yolla yaranmış yer adlarındandır.

Ərazidə baş verən qanlı hadisələrlə əlaqədar **Qanlı gədik** adlandırılan [2, səh. 15] mikrotoponim obyektin metaforik və ya ictimai hadisə ilə əlaqəli əlamətlərə görə yaranması nəticəsində belə adlandırılmışdır.

Oronimlərin yaranmasında düz coğrafi termini vasitəsilə yaranan yüzlərlə orfoqrafik obyektə rast gəlirik. Bunlardan biri də Xocavənd ərazisində **Enli düz** coğrafi adıdır. Formaca və ərazicə enli olduğuna görə belə adlandırılmışdır.

MORFOLOJİ ÜSULLA YARANAN TOPONİMLƏR

Azərbaycan dilində morfoloji və sintaktik yolla sözyaratma prosesində qrammatik qaydalar özünü gözləməlidir. Bu formada yaranan mürəkkəb toponimlərin tərkib hissələrini araşdırdıqda görmüş olarıq ki, bu adlar müxtəlif nitq hissələrinin əsasında formalaşmışdır. Ancaq nəzərə alaq ki, nitq hissələrinin içərisində ümumi mənalı isimlər yer adlarının yaranmasında daha fəal iştirak edir. Bu da, şübhəsiz, ümumi isimlə xüsusi isimlərin qohum leksemlər olması ilə bağlıdır. Başqa nitq hissələri substantivləşmə prosesində xüsusi adlar əmələ gətirir.

Azərbaycan dilçiliyində belə bir yanlış meyil vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi tamamilə sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır. Burada heç bir morfoloji amil rol oynamır. Müəyyən bir toponimə çevrilmiş söz ona qədər kök və şəkilçi şəkildə mövcud olmuşdur. Şübhəsiz, bu fikirdə də həqiqət vardır. Lakin toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək səhv elmi nəticələrə aparıb çıxara bilər. Çünki dilimizdə elə faktlara rast gəlinir ki, orada mütləq toponim düzəldən xüsusi şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir [7, səh. 324].

Toponimlərin tədqiq edilməsindən bizə məlum olur ki, onların böyük bir hissəsi morfoloji üsulla yaranmışdır. Xocavənd rayonu toponimlərinin də böyük bir qismi türkmənşəli olduğuna görə kök və şəkilçi arasında Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqları özünü göstərmişdir. Azərbaycan dilində sözyaratma prosesində leksik şəkilçilərin çoxu fəal iştirak etsə də, toponimlərin yaranmasında bunların müəyyən bir hissəsi iştirak edir.

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi:

Azərbaycan dilinin apelyativ leksikasında məhsuldar sözyaratma xüsusiyyətinə malik olan bu şəkilçi toponimlərin morfoloji yolla yaranmasında da fəal iştirak edir. S.Cəfərov bu şəkilçinin köməyi ilə 6 mənə qrupunda sözlərin yarandığını vurğulayır və bunlardan biri toponimik vahidlərdir [4, səh. 175]. Xocavənd rayonu ərazisində bu şəkilçi vasitəsilə yaranan bəzi toponimləri nəzərdən keçirək.

Edil etnonimindən və *-li* şəkilçisinin birləşməsi ilə morfoloji yolla yaranan **Edilli kəndinin** adı qədim türk tayfaları ilə bağlıdır. Türkiyənin Qars əyalətinin Kağızman dairəsindəki Edillu kəndinin də adı eyni qaynaqdan törəmədir.

Əsasında gün kosmonimi dayanan **Günəşli kəndinin** əvvəlki adı *Noraşen* olub. Toponimin yaranmasında *-li* şəkilçisi iştirak etmiş və kənd rəmzi olaraq belə adlandırılmışdır.

Xocavənd rayonunda yerləşən **Kaftarlı dağı** ilə eyni ada malik *Kaftar* çalası (Qəbələ), *Kaftar* qobusu (Qax), *Kaftar* yamacı (Cəbrayıl) adlı oronimləri nümunə göstərə bilərik. Bununla yanaşı, toponimin *kaftar+lı* formalı variantları da respublikamızın müxtəlif ərazilərində mövcuddur. Dağın yerləşdiyi ərazi əvvəllər sıx meşəlikdən ibarət olduğuna görə burada yırtıcı çöl heyvanı kaftara çox təsadüf edilirdi və bu səbəbdən də dağın adı belə adlandırılmışdır.

-lar, -lər şəkilçisi:

Bu şəkilçi dilimizdə, əsasən, cəmlilik bildirən qrammatik forma kimi tanınmışdır. Lakin *-lar (-lər)* eyni zamanda onomastik leksikada sözdüzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. Onomastik leksikada bu şəkilçi toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir.

Xocavənd rayonunda **Dolanlar** yaşayış məntəqəsinin keçmiş adı *Ərgünəş* olub. Bu oykonim etnotoponimdir, çünki *Dolanlar* oykonimi 1828-ci ildə Güney Azərbaycandan oraya gəlib məskunlaşan ailə və tirələrin etnik adıdır.

Dolanlar sözü XIII əsrdə monqolların yürüşlərində iştirak edən *dolon//dolan* tayfalarının adından yaranmışdır. Qırğızlar və özbəklər arasında da bu etnonim geniş yayılmışdır [8, səh. 187]. Göründüyü kimi, toponim *dolon* tayfalarının adına *-lar* şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə morfoloji yolla yaranmışdır.

Xocavənd rayonunda Əmiranlar yatağında qeydə alınan **Eyvazlılar yatağı** orfoqrafik obyektinin komponentlərindən yataq termini "*mal-qaranı saxlamaq üçün müxtəlif tikililər olan xüsusi sahə*" deməkdir. Toponimin adı Eyvazlılar nəslinə bağlı olaraq belə adlanmışdır. Onun yaranmasında təkcə *lı+lar* şəkilçi morfemlərindən istifadə olunmuşdur və bu mikrotoponim morfoloji yolla yaranmışdır.

-luq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi də Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərdəndir. Azərbaycan toponimik sisteminin tərkibində bu şəkilçinin iştirakı ilə yaranan toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Rayon ərazisində qeydə alınan **Daşlıq təpə** oronimi süxurlarının çoxluğuna və daşlıq ərazi olduğuna görə belə adlandırılmışdır. Bu şəkilçi tərkibində işləndiyi toponimin mənasında müəyyən bir çoxluq ifadə edir.

SİNTAKTİK ÜSULLA YARANAN TOPONİMLƏR

Sintaktik üsulla sözyaratmada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb vahid yaradır. Bu dil hadisəsi onomastikanın bir bölməsi olan toponimlərdə də özünü göstərir. Bu sintaktik vahidlər yaranarkən bəzən köklə birlikdə şəkilçilər də iştirak edir. Buna görə də sintaktik üsulla əmələ gələn onomastik vahidləri iki qrupa bölmək olar:

- *sırf sintaktik qaydada yarananlar*
- *sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar* [7, səh. 340].

Sırf sintaktik qaydada yaranan toponimlərdə yalnız sintaktik vasitələrdən istifadə olunur. Buna görə də belə linqvistik model sırf sintaktik yolla sözyaratmadır. Xocavənd rayonu ərazisində bu yolla yaranan toponimlərdən bir neçəsinə nəzər salaq.

Azərbaycanın Xocavənd rayonu ərazisində qeydə alınan **Ağkənd** toponimi *ağ* və *kənd* sözlərindən ibarət olub sintaktik yolla yaranmışdır. Fikrimizcə, toponimin tərkibində *ağ* sözü rəng mənasında deyil, *yüksək*, *uca* mənasında işlənib. Bir çox türk xalqlarında olduğu kimi, Qarabağda və Azərbaycanda da tərkibində bu söz iştirak edən bir çox toponimə rast gəlirik: *Ağburun*, *Ağdam*, *Ağdaş*, *Ağkənd*, *Ağqaya*, *Ağoğlan* və s. Hazırda dilimizdə rəng mənasında işlənsə də, toponimlərdə bu sözün “uca”, “yüksək”, “keyfiyyətli” mənalarında işləndiyini də görürük.

Qafqaz ərazisində mövcud olan 33 **Qarabulaq** toponimindən [3, səh. 213] biri də Xocavənd rayonundadır. *Qara* və *bulaq* sözləri heç bir şəkilçinin köməyi olmadan, sırf sintaktik qaydalar əsasında bir-birinə yanaşaraq bu coğrafi obyektin adını yaratmışdır. Qarabulaq toponimində *qara* sözü rəng mənasında işlənmişdir. “Qara” sözü su ilə bağlı sözlərlə birləşib toponimlər yaratdıqda burada suyun rəngi nəzərə alınır, həmçinin belə su bir sıra xəstəliklərə səbəb ola biləcəyinə görə “pis su” mənasında başa düşülür.

Rayon ərazisində qeydə alınan **Qaradərə**, **Qaradolaq** coğrafi obyektlərinin də adları eyni yolla yaranmışdır.

Xocavənd rayonu ərazisində *qızıl* sözünün iştirakı ilə yaranan bir sıra toponimlər var ki, bu toponimik vahidlər sırf sintaktik qaydalar əsasında *dərə*, *qaya*, *təpə* sözlərinə yanaşaraq coğrafi obyektlərin adının yaranmasında iştirak etmişdir. Qeydə alınmış **Qızıldərə**, **Qızılqaya**, **Qızıltəpə** toponimlərində bu söz “*süxurlarının rəngi qırmızımtıl olan*” mənasındadır.

Rayon ərazisində olan iki **Ağbulaq** kəndinin də adı iki sözün sadəcə bir-birinə yanaşması ilə yaranmışdır. Göründüyü kimi, toponim *ağ* və *bulaq* komponentlərindən ibarətdir və quruluşuna görə mürəkkəb hidro-oykonimdir. Buradakı *ağ* sözünü “*yeraltı suların yer üzünə çıxdığı çeşmə*” kimi mənalandırmaq mümkündür. Bəllidir ki, xalqımız yerdən çıxan suları içməyə yararlı olub-olmamasına görə *ağ* (keyfiyyətli) və *qara* (keyfiyyətsiz) sulara ayırır, Ağbulaq, Qarabulaq toponimləri də o məkanlarda çıxan suların rəngini (şəffaflılığını) deyil, keyfiyyətini özündə əks etdirir [9].

Zoğalbulaq yaşayış məntəqəsinin adı *zoğal* və *bulaq* sözlərinin yuxarıda qeyd edilən qanun əsasında birləşməsi ilə yaranmışdır. Adından göründüyü kimi ərazidə zoğal ağaclarının çoxluğuna görə belə adlandırılan toponim həm də öz adını yaxınlıqda olan eyniadlı çaydan götürmüşdür [2, səh. 300].

Sırf sintaktik qaydada yaranan bu toponimik vahidlərin hər birinə nəzər salsaq, görmüş olarıq ki, onlar **kök+kök** modeli əsasında yaranan adlardır.

Sintaktik-morfoloji qaydada yaranan toponimlər bir neçə sözün və şəkilçinin birləşməsi ilə yaranan yer adlarıdır. Sözyaratma qaydalarından bəhs olunarkən bu modelə sintaktik-morfoloji qaydada sözyaratma deyilir. Çünki yuxarıda deyildiyi kimi, burada həm sintaktik, həm də morfoloji vasitələrdən istifadə olunur.

Xocavənd rayonunun **Arpadüzü kəndi** Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Belə adlandırmanın səbəbi həmin ərazidə arpa əkilən düzün olmasıdır. Etnik dayaq yaratmaq məqsədilə XIX əsrdən müxtəlif yerlərdən ermənilər köçürülməyə başlanmışdır. 1939-cu ildə Arpadüzü toponimi erməniləşdirilərək *Kolxozaşen* edilmişdir. Göründüyü kimi, toponim **kök+kök+şəkilçi+kök+şəkilçi** modeli əsasında yaranmışdır.

Hadrut qəsəbəsinin 1939-cu ilədək adı Dizaq olmuşdur. Toponimin adı XIX əsrdə *Ağoğlan* kimi qeydə alınmışdır. Oykonom İran dillərindəki **ha** “*ara*”, **dü** “*iki*” və **rud** “*çay*”

komponentlərindən düzəlib, “*iki çayın arası*” mənasındadır [1, səh. 200]. Toponim kök+kök+şəkilçi sintaktik quruluşu əsasında yaranmışdır.

Xocavənd rayonu ərazisində əsl adının Kiş qalası olduğu söylənilən **Xışqalası dağı** adını zirvəsində xarabalıqlar mövcud olan *Kiş* adlı erkən orta əsr alban monastırından almışdır [1, səh. 248]. Oronim *xış* və *qala* sözlərinin birləşməsi və *-sı* mənsubluq ifadə edən şəkilçinin əlavə edilməsi ilə yaranmışdır.

Xocavənd rayonunun Qaraçuq kəndində yerləşən **Qaraarxac dərəsi** oronimi, adından da göründüyü kimi, *qara+arxac* sözlərinin birləşməsi və *dərə* sözünə *-si* şəkilçisinin əlavə edilməsi nəticəsində mürəkkəb ad yaratması ilə yaranmışdır. “Arxac” dialekt sözüdür və “mal-qara yatağı” mənasında işlənir. Əslində oronimin adında müəyyən ixtisarlar olmuşdur. Belə ki, bu söz “Qaradağdakı arxac” şəklində işlənmiş və zamanla Qaradağ sözündəki dağ komponenti düşmüş və “Qaraarxac” formasında işlənməyə başlamışdır [8, səh. 272].

Qaradağlı kəndinin adı eyniadlı tayfadan götürülmüşdür. Qaradağlılar Cənubi Azərbaycandan köç edərək müxtəlif ərazilərə yayılmış və bu ərazilərdə eyni adla yaşayış məskənləri salmışlar. Onlar Qaradağ mahalında yaşamış, məskunlaşdıqları yerin adı ilə özlərini belə adlandırmışlar [10]. İki sözün – *qara* və *dağ* birləşməsindən, *-lı* mənsubiyyət ifadə edən şəkilçidən ibarət oykonim milli mənşəlidir və *kök+kök+şəkilçi* modeli əsasında sintaktik yolla yaranan etnotoponimdir. Güman edirik ki, bu ad Azərbaycan türkcəsində “böyük dağlıq yer” mənasında işlənir.

Xocavənd rayonunun Qaraçuq kəndi yaxınlığında **Böyük Oxlu** və **Kiçik Oxlu** adlı dağlar var. Bu oronimlər üç komponentdən – *böyük*, *oxlu*, *dağ*; *kiçik*, *oxlu*, *dağ* ibarətdir və kök ilə şəkilçinin birləşməsi ilə yaranan oronimdir. Oronimin tərkibində işlənən böyük və kiçik sözləri, fikrimizcə, fərqləndirici xüsusiyyətinə görə bu dağlara verilmişdir.

Nəticə olaraq, qeyd edək ki, toponimlərin hansı yollarla yaranmasının tədqiq edilməsi və təhlilindən məlum olur ki, bu proses apelyativ leksikaya nisbətən daha zəif baş verir. Onların tədqiqi tarix, coğrafiya elmləri ilə əlaqəli olsa da, əsas etibarilə dilçilik elminin predmetidir və onların yaranma yollarının tədqiqi linqvistik xarakter daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 427 səh.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 304 səh.
3. Budaqov B., Qeybullayev Q. Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nurlan”, 2008. 310 səh.
4. Cəfərov S., Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1982. 235 səh.
5. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, “Altun Kitab”, 2015. 287 səh.
6. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild. Bakı, “İmak”, 2019. 288 səh.
7. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. Bakı, “İmak”, 2019. 432 səh.
8. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2009. 543 səh.
9. Allahverdiyeva N. Ermənistanın Azərbaycanın Xocavənd rayonu toponimlərini erməniləşdirmək cəhdləri haqqında. Bakı, Filologiya məsələləri, №13, 2022. 26-35 səh.
10. Savalan Ş. Qaradağ mahalının tayfaları: Tarixdə və günümüzdə // Azərbaycan. strateq.az. 21 fevral 2017.

**IDENTIFICATION OF THE TRAVELING SALESMAN PROBLEM FOR THE
DEVELOPMENT OF TRADE ROUTES IN KARABAKH AND PRELIMINARY
RESEARCH WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE**

KARABAĞ'DA TİCARET YOLLARININ GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK GEZGİN SATICI
PROBLEMİNİN BELİRLENMESİ VE YAPAY ZEKA İLE ÖN ARAŞTIRMA

Bahadur ALIZADA

Bakü Avrasya Üniversitesi, Bölgesel çalışmalar ve ekonomi fakültesi, Matematik ve BİT
bölümü, Bakü, Azerbaycan.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6587-4057>

ÖZET

Karabağ Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu bölge uzun süredir bölgenin statüsüne ilişkin çatışmalara maruz kalmıştır. 1991-1994 yıllarında Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ sorunu adı altında askeri bir çatışma yaşandı. Bu çatışma sonucunda Dağlık Karabağ ve çevredeki 7 bölge Ermenistan'ın kontrolü altına girdi. Bu dönemde Karabağ'da sadece mevcut altyapı geliştirilmedi, tam tersi yağmalandı. Zengin altın yatakları, maden suları, üzümden üretilen çeşitli şarap türleri, hatta Karabağ'ın meşhur atları bile izinsiz olarak Ermeni malı olarak yurt dışına taşınarak ekonomilerine fayda sağlanmıştır. Nihayet 2020 yılındaki 44 günlük savaş ve 2024 yılındaki 23 saatlik terörle mücadele operasyonu ile sorun Azerbaycan'ın haklı müdahalesiyle Azerbaycan tam egemenliğine kavuştu. Karabağ'da 2020 yılından bu yana imar çalışmaları sürüyor. Şu anda ticari açıdan büyük bir açığın olduğu bir bölge olmaya devam ediyor. Burada pek çok faktör var, bunlardan en önemlisi mayınlı alanların çokluğu. Bu sorunlar çözüldükçe ticaret yolunun geliştirilmesi için uygun stratejilere ve ulaşım yollarına ihtiyaç duyulmaktadır. Mevcut yolların gelişimi, önümüzdeki yıllarda alışveriş merkezlerinin inşasına ihtiyaç duyulacağını gösteriyor.

Bu çalışmada gezgin satıcı probleminin Karabağ modeli kurulmuş ve ön testler yapılmıştır. Çünkü Karabağ'da merkezi ticaret dolaşımını sağlayan merkezlerin belirlenmesi ekonomik bir sorundur. Bu sorunun çözümünde yapay zeka algoritmalarının uygulanması oldukça önemlidir. Çünkü yapay zeka algoritmalarının gerçek hayattaki sorunları kısa sürede çözdüğü araştırma sonuçlarında defalarca kanıtlandı. Ticaret noktalarının artması sorunu daha da zorlaştıracığından yapay zeka algoritmaları ile daha kısa sürede ve optimum şekilde çözülmesi önemli bir ekonomik kazançtır.

Çalışma boyunca ilk işlem noktası modelleme ve testlerin yapılmasıydı. Modelleme sırasında google haritalar üzerinde koordinat noktaları ve ticaret merkezleri belirlenmiş, ardından gezgin satıcı problemlerinde literatürde kullanılan sürü zekası algoritmaları seçilerek iterasyonlar sırasında elde edilen sonuçların ortalama değerleri karşılaştırılmıştır. Daha detaylı karşılaştırmalar için kod örnekleri test problemi için 30 kez çalıştırılmış olup ortalama sonuç, en iyi, en kötü, standart sapma sonuçları tablolarda detaylandırılmıştır. Karşılaştırmalar yapılarak en

uygun yol belirlendi. Bu optimal yol, nokta sayısı arttıkça değişecektir. Bu, araştırmacıları motive edecek ve araştırma sonuçlarının daha geniş bir analizine yol açacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ`da ticaret, Gezgin Satıcı Problemi, Yapay zeka algoritmaları, Optimizasyon.

ABSTRACT

Karabakh is an integral part of Azerbaijan. This region has long been subject to conflicts regarding the status of the region. In 1991-1994, there was a military conflict between Armenia and Azerbaijan under the name of the Nagorno-Karabakh conflict. As a result of this conflict, Nagorno-Karabakh and 7 surrounding regions came under the control of Armenia. During this period, not only the existing infrastructure in Karabakh was not developed, but on the contrary, it was plundered. Rich gold deposits, mineral waters, various types of wine produced from grapes, and even the famous horses of Karabakh were transported abroad as Armenian property without permission, thus benefiting their economy. Finally, with the 44-day war in 2020 and the 23-hour anti-terrorism operation in 2024, Azerbaijan gained full sovereignty with the rightful intervention of its. Reconstruction works have been continuing in Karabakh since 2020. It currently remains a region with a large trade deficit. There are many factors here, the most important of which is the abundance of mined areas. As these problems are resolved, appropriate strategies and transportation routes are needed to develop the trade route. The development of existing roads shows that there will be a need for the construction of shopping centers in the coming years.

In this study, the Karabakh model of the traveling salesman problem was established and preliminary tests were carried out. Because determining the centers that provide central trade circulation in Karabakh is an economic problem. Application of artificial intelligence algorithms is very important in solving this problem. Because it has been proven many times in research results that artificial intelligence algorithms solve real-life problems in a short time. Since the increase in trading points will make the problem more difficult, solving it in a shorter time and optimally with artificial intelligence algorithms is an important economic gain.

The first point of action throughout the study was modeling and testing. During modeling, coordinate points and trade centers were determined on Google maps, then swarm intelligence algorithms used in the literature for traveling salesman problems were selected and the average values of the results obtained during the iterations were compared. For more detailed comparisons, the code samples were run 30 times for the test problem and the average result, best, worst and standard deviation results are detailed in the tables. By making comparisons, the most suitable method was determined. This optimal path will change as the number of points increases. This will motivate researchers and lead to a broader analysis of research results.

Keywords: Trade in Karabakh, Traveling Salesman Problem, Artificial Intelligence Algorithms, Optimization.

QARABAĞ SƏNƏTÇİLƏRİ

Gülşən AĞABƏY

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı Humanitar və sosial elmlər fakültəsinin
Ədəbiyyat və dillər kafedrası. Quba Azərbaycan

ORCID ID:0000-0003-1009-8913

XÜLASƏ

Qarabağ Azərbaycandır. Qarabağ sənətkarlar diyarıdır. Şair, rəssam, bəstəkar və əsrarəngiz səsə malik olan müğənnilər məhz Qarabağda yetişmişlər.

Cabbar Qaryağdıoğlu (1861, Şuşa – 1944, Bakı), Seyid Şuşinski (Seyid İbrahim oğlu 1889, Horadiz -1965, Bakı), Xan əmi kimi tanınan Xan Şuşinski (İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşir 1901, Şuşa – 1979, Bakı), Bülbül (Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov 1897, Şuşa -1961 Bakı) əvəzolunmaz səslərilə dinləyiciləri öz səslərinin sehrinə salır və valeh edirlər. Azərbaycan muğam sənətinin mahir ifaçıları olan bu sənətkarlar bu ecazkar sənətin sirlərini gələcək nəsillərə ötürmüşlər. Azərbaycan muğam sənəti bu gün də yaşayır və inkişaf edir. Azərbaycan muğam sənətinin ustası, xanəndə professor Arif Babayev də Qarabağda , Ağdam rayonu Sarıhacılı kəndində dünyaya göz açmışdır. Onun yetirmələri də Azərbaycan muğam sənətini, musiqisini dünyaya tanıdırlar. Azərbaycan musiqisi dünyaya səs salır.

Şairlər diyarı dediyimiz Qarabağda incə ruhlu qəzəlləri və rəsm əsərləriylə könülləri oxşayan Xan qızı Natəvan xalq arasında Dürrüyekta kimi tanınan xeyriyyəçi şairəmiz şəxsi vəsaiti hesabına Şuşaya içməli su çəkirmiş Mehdiqulu xan Cavanşir nəslindən olan Xurşidbanu Natəvan Azərbaycandan kənarda da tanınmışdır. Onun yetişdirdiyi Qarabağ atları Fransada yarışa göndərilmişdir. Təəssüflər olsun ki, hazırda Fransada Natəvanın heykəlinə qarşı bir vandalizm hökm sürür. Ermənipərəst Fransa Azərbaycana – qüdrətli, qalib Azərbaycana gücü yetmədiyi üçün heykələ hücum edir. Və öz vəhşiliklərini gizlətməyə çalışırlar...

Heç bir vəhşilik Azərbaycan mədəniyyətinə, sənətinə və tarixinə son qoya bilməz. 28 il erməni vandalizminə məruz qalmış Qarabağ işğaldan azad olduqdan sionra yenidən bərpa olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamıyla Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olunmuş və tarixi mədəni irsimizi yenidən yaşadırıq. Azərbaycan çox qədim mədəniyyətə və tarixə malik bir ölkədir. Qüdrətli və əzəmətli bir ölkə olduğunu bir daha dünyaya sübut etdi. Şuşa döyüş əməliyyatı dünyada örnək olacaq bir hərbi əməliyyatdır.

Dünya şöhrətli bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli də Qarabağda doğulub boya-başa çatmışdır. Şərqdə ilk opera müəllifi Üzeyir Hacıbəyli “Koroğlu” üvertürasıyla sovetlər birliyini sanki lərzəyə salır, Azərbaycanın şanlı tarixini və qəhrəmanları bir daha göz önündə canlandırır.

Tarixi romanlar müəllifi, ictimai xadim, Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918) Türkiyədəki səfiri Yusif Vəzir Çəmənəminli də Şuşada dünyaya göz açmışdır. Milli və tarixi dəyərlərilə Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının nümunəsi olan “Qan içində” yaxud da “İki od arasında” adıyla məşhur olan əsərin müəllifi Yusif Vəzir Çəmənəminli repressiya qurbanı olsa da xalq onu həmişə yaşadır.

Qarabağda sənət və sənətkarlıq bu gün də inkişaf edir. İşğaldan azad olmuş Qarabağ çiçəklənin əvvəlki əsrarəngizliyini özünə qaytarmaqdadır.

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, musiqi, şair, rəssam, roman.

Agabey Gulshan Shikhmurad

Karabakh artists

ABSTRACT

Karabakh is Azerbaijan. Karabakh is a land of artists. Poets, artists, composers and singers with a mysterious voice grew up in Karabakh.

Jabbar Garyagdioglu (1861, Shusha – 1944, Baku), Seyid Shushinski (Seyid Ibrahim oglu 1889, Horadiz -1965, Baku), Khan Shushinski known as Uncle Khan (Isfandiyar Aslan oglu Javanshir 1901, Shusha – 1979, Baku), Bulbul (Murtuza Mashadi Rza oglu Mammadov 1897, Shusha - 1961 Baku) enchants and enchants listeners with their irreplaceable voices. These artists, who are skilled performers of Azerbaijani mugham art, have passed the secrets of this wonderful art to future generations. Azerbaijani mugham art lives and develops even today. Professor Arif Babayev, the master of Azerbaijani mugham art, singer, also opened his eyes to the world in the village of Sarihajili, Agdam district, Karabakh. His students also introduce Azerbaijani mugham art and music to the world. Azerbaijani music resonates with the world.

In Karabakh, which we call the land of poets, our philanthropist poetess Khurshidbanu Natavan, popularly known as Durrüyekta, who touched hearts with her gentle ghazals and paintings in Karabakh, which we call the land of poets, is a descendant of Mehdigulu Khan Javanshir, Khurshidbanu Natavan, who brought drinking water to Shusha with her own funds. The Karabakh horses bred by him were sent to the competition in France. Unfortunately, there is vandalism against Natava's statue in France. Pro-Armenian France is attacking the statue because it cannot afford Azerbaijan - the mighty, victorious Azerbaijan. And they try to hide their brutality...

No brutality can put an end to Azerbaijani culture, art and history. Karabakh, which was subjected to Armenian vandalism for 28 years, is being restored after being freed from occupation. By the decree of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev dated May 7, 2021, Shusha was declared the cultural capital of Azerbaijan and we are reviving our historical cultural heritage. Azerbaijan is a country with a very ancient culture and history. It once again proved to the world that it is a powerful and glorious country. Shusha military operation is a military operation that will be an example in the world.

The world-famous composer Uzeyir Hajibeyli was also born and raised in Karabakh. Uzeyir Hajibeyli, the first opera author in the East, shakes the Soviet Union with his overture "Koroglu" and revives the glorious history and heroes of Azerbaijan once again.

Author of historical novels, public figure, ambassador of Azerbaijan Republic (1918) to Turkey, Yusif Vazir Chamanzaminli was also born in Shusha. Although Yusuf Vazir Chamanzaminli, the author of the work known as "In Blood" or "Between Two Fires", which is an example of the novel genre in Azerbaijani literature with national and historical values, is a victim of repression, the people always keep him alive.

Arts and crafts are still developing in Karabakh today. Freed from occupation, Karabakh flourishes and regains its former mystery.

Key words : Karabakh, Shusha, music, poet, artist, novel.

GİRİŞ

Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağ ta qədimdən türk-oğuzların yurdu olmuşdur. Əsrarəngiz təbiət gözəlliyi, bərəkətli torpaqları, qədim tarixi və zəngin mədəniyyəti olan bu diyar Azərbaycanın ayrılmaz parçasıdır. Qarabağ xanlığının yaranması, Şuşa qalasının inşası elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, xüsusilə də musiqinin inkişafına böyük təsir göstərdi. Qarabağ mədəniyyətinin başlıca amili musiqi mədəniyyətidir.

“Bu gözəl diyarı Qafqazda, Yaxın və orta Şərqdə və hətta, demək olar ki, dünya miqyasında tanıdan ən parlaq və bənzərsiz sənət sahəsi, heç şübhəsiz, musiqidir. Xalqın ənənəvi folkloru, qədim aşiq sənəti, mahnıları, oyun havaları və, əlbəttə ki, Azərbaycanın klassik muğamları Qarabağın musiqi mədəniyyətində həmişə önəmli yer tutmuşdur” (4. 47).

XIX əsrdən başlayaraq Qarabağda klassik muğam sənəti çiçəklənməyə başladı. Qarabağın mərkəzi, daha doğrusu, gözü olan Şuşada muğam ustaları, xanəndə və sazəndələr yetişdi. Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid İbrahim oğlu Şuşinski, İslam Abdullayev (Segah İslam da deyirdilər), Xan Şuşinski (İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşir), Bülbül (Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov), Üzeyir Hacıbəyli kimi əvəzolunmaz sənətkarlar, muğam sənətimizin, musiqi mədəniyyətimizin inkişafında misilsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlər məhz Qarabağ torpağının yetirmələridirlər. Qarabağ mədəniyyəti musiqi üstə köklənsə də, burada şair, yazıçı, dramaturq, rəssam, təzkirəçi və digər sahələr üzrə də alim, mütəfəkkirlər də dünyaya göz açıb, yaşayıb yaratmışlar.

Şair, rəssam, xeyriyyəçi Xurşidbanu Natəvanın yeri Qarabağ tarixində, mədəniyyətində xüsusiyyətdir. Cavanşirlər nəslinə mənsub olan Mehdiqulu xanın qızı Natəvan el arasında “Xan qızı”, ailədə “Dürri yekta” çağırılan bu zərif xanım incə ruhu, mərhəmətli qəlbi, kübarlığı ilə seçilirdi. Xalqını və vətəninə böyük bir məhəbbətlə sevən şair xüsusi müəllimlərdən dərs alaraq fransız dilini də öyrənmişdir. Yüksək mədəniyyətə malik olan şairə Qarabağ mühitində çox kişilərin görə bilmədiyi işləri görmüşdü. O, gənc ikən atasını itirir. Atasının yeganə varisi olan Xurşidbanu xalqını dərin bir məhəbbətlə sevdiyi üçün onların həyatında mühüm əhəmiyyətə malik bir addım atdı; Şuşaya öz şəxsi vəsaiti hesabına içməli su çəkirdi. Xurşidbanu həyatın məşəqqətlərinə təkbaşına qalib gəlməyə çalışırdı. Özünü kimsəsiz, köməksiz hesab edən şair özünə Natəvan, yəni köməksiz, zəif təxəllüsünü götürür. Keşməkeşli həyat burulğanında əks qüvvələrlə yalnız mübarizə aparmalı olur. Onu sarsıdan tək cəmiyyətdəki haqsızlıq və özbaşnalıq deyildi, eyni zamanda ardıcıl olaraq doğmalarını itirməsi idi. Ən çox da övlad itkisi, oğul həsrətiydi onu möhnətə salan. Yaradıcılığında şair ictimai haqsızlıqla şəxsi həyatındakı qayğı və problemləri qələmə almışdır. Kədərli ana obrazı onun bir çox qəzəllərində əks olunmuşdur. Nə qədər dərdi-bəlaya düçar olsa da, haqsızlıqla qarşılaşsa da, yazıb yaratmaqdan, öz xeyirxah əməllərindən yan keçmirdi.

Diqqəti çəkən məqamlardan biri də odur ki, onun yetişdirdiyi Qarabağ atları nəinki Azərbaycanda, hətta Azərbaycan sərhədlərindən çox uzaqlarda – Fransada tanınmışdır. Onu da qeyd edək ki, 2017-ci ildə Xurşidbanu Natəvanın Fransanın Evian şəhərində heykəli qoyulmuşdur. Azərbaycan sənətçisinin Fransada tanınması, əlbəttə, bizim üçün fəxrdir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, ermənipərəst Fransada bu abidə vandalizmə məruz qalmışdır. “2023-cü il dekabr ayının 18-də 2022-ci ildə Azərbaycan-Ermənistan sərhədləri arasında baş verən toqquşmalara görə... 2024-cü ilin yanvarında abidə vandalizmə məruz qalmış, üzəri qırmızı boya ilə boyanmış, burun və barmaqları zədələnmişdir. Bundan sonra Azərbaycan tərəfi abidəni Parisdəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinə götürmüşdür” (6)

Heç bir vandalizm Azərbaycan mədəniyyətini, sənətini məhv edə bilməz. Azərbaycan o qədər qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malikdir ki, heç bir genosid xalqımızı, heç bir vandalizm mədəniyyətimizi tükədə bilməz.

Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın sənətkarlar diyarı olan Qarabağ musiqi, muğam üstə köklənmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Qarabağda muğam sənətinin inkişafı sürətləndi. Azərbaycan muğam sənətinin inkişafında böyük rolunu oynayan sənətkarlardan adı ilk ağıla gələn Cabbar Qaryağdıoğludur. O, 1861-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. Azərbaycan muğam ustası kimi tanınan görkəmli sənətkarın musiqi tariximizdə mühüm xidmətləri olmuşdur. Xanəndə, bəstəkar və musiqi xadimi Cabbar Qaryağdıoğlu 1935-ci ildə Azərbaycan SSR-nin “Xalq artisti” adına layiq görülmüşdür. 15 yaşından bu sənətə qədəm qoyan müğənni xalq mahnılarının mahir ifaçısı olmaqla yanaşı, muğam sənətinin sirlərini öyrənmişdir. Təhsilini Şuşa Humanitar Kollecinə almışdır. Ömrünü xanəndəlik sənətini yaratmağa həsr etmiş Cabbar Qaryağdıoğlu xalqdan öyrəndiyi 500-dən çox mahnını işləyib hazırlamışdır. Eyni zamanda ustad sənətkar muğam sənətinin sirlərini tələbələrinə (şəyird) də öyrətmişdir. Sənətkar 1944-cü ildə Bakıda vəfat etmişdi

Qarabağ musiqisinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkarlardan biri də Seyid Şuşinski olmuşdur. O, Şuşa xanəndəlik məktəbinin ən parlaq nümayəndəsidir. Seyid İbrahim oğlu Şuşinski Füzuli rayonu Horadiz kəndində (əvəllər Cəbrayıl qəzası olmuşdur) 1889-cu il aprelin 12-də anadan olmuşdur. Cabbar Qaryağdıoğlu Seyid Şuşinskiyə “Şərqi musiqisinin incisi” adlandırmışdır.

Segah İslam kimi məşhur olan muğam ustası İslam Abdullayevin yetirməsi olan Xan Şuşinski – İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşir 1901-ci ildə Şuşanın Balıca kəndində anadan olmuşdur. Muğam sənətinə böyük maraq göstərən Aslan ağa İsfəndiyarın istedadını görü onu Segah İslamın yanına şagirdliyə göndərir.

İsfəndiyar Aslan oğlu necə oldu ki, Xan Şuşinski çağırıldı, Bu barədə Mustafa Çəmənlinin Xan Şuşinskiyə bağlı monoqrafiyasındakı bir epizodu diqqətə çəkmək istərdim:”şşş İsfəndiyar qavalı əlinə götürüb tarzənin “Kürdü-Şahnaz” başlamasını xahiş etdi. Tar dindi, kaman ötdü. İsfəndiyar qavalı yanağına söykəyib “Kürdü-Şahnaz” muğamını Əbülhəsən xan kimi oxumağa başladı. O, təbrizli xanəndənin bütün nəfəslərini, guşəxanlıqlarını, zərif gəzişmələrini, sürəkli zəngülələrini olduğu kimi təkrar edib qavalı sinəsinə sıxdı. Sonra başını qaldıraraq heyrət və məhəbbət dolu gözlərini ona dikmiş ustadına baxdı. İslam Abdullayev heyranlığını gizlətmədi:

- Camaat, gördünüz mü İsfəndiyar necə oxudu?! Elə bil Əbülhəsən xanın özü oxuyurdu. Bu gündən mən öz şəyirdimin adını “Xan” qoyuram. Qoy bu gündən hamı onu “Xan Şuşinski” deyər çağırınsın. Bu gündən mən onu şəyirdlikdən də azad edirəm. Allah səsinə qiyməsin, Xan!”(2.14)
- 17 yaşlı İsfəndiyar öz fitri istedadı, qeyri-adi musiqi qabiliyyətinə görə ustadının qiymətini almışdı. Artıq onu hamı Xan Şuşinski kimi tanıdı...
- Allah vergisi olan səsini Xan Şuşinski özünün deyil, xalqın hesab edirdi. O, xalqın xanəndəsiydi və xalqın xidmətindəydi.

Qarabağda - Şuşada yetişmiş karifələrin sayı çoxdur. Bülbül və Üzeyir Hacıbəyli isə Azərbaycan musiqi sənətinə bəxş etdikləri töhvələri ilə daha çox seçilirlər. Onların Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə gətirdikləri yeniliklərin dəyəri ölçüyə gəlməzdir.

Üzeyir Hacıbəylinin “Koroğlu” uverturası səslənərkən Azərbaycan xalqının əzəməti duyulur. Səhnəmizin ilk Koroğlusunu da elə Bülbül olmuşdur...

Şuşa 7 may 2021-ci ildən Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olmuşdur. İşğaldan azad olunmuş Qarabağ əvəllikindən də daha möhtəşəm inkişaf yoluna qədəm qoyub
Qarabağ Azərbaycandır! Yaşasın qalib Azərbaycan!

ƏDƏBİYYAT

11. Axundov. A, Kazımov.Q. “Üzeyir Hacıbəylinin dili”. Bakı “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2014, 168 səh
12. Çəmənli.M “Xan Şuşinski”. Bakı, “Şərq-Qərb” 2017, 168 səh
13. Həsənova.C “Bülbül” (Murtuza Məmmədov) Bakı, “Şərq-Qərb” 2017, 128 səh
14. Xalıqzadə. F “Üzeyir Hacıbəyli və folklor” Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi 2014, 276 səh
15. Xurşidbanu.N Bakı, “Lider” nəşriyyat evi, 2004, 88 səh
16. [https://az.wikipedia.org/wiki/Xur%C5%9Fidbanu_Nat%C9%99van%C4%B1n_heyk%C9%99li_\(Fransa\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Xur%C5%9Fidbanu_Nat%C9%99van%C4%B1n_heyk%C9%99li_(Fransa))

SYNERGY OF RESEARCH OF THE “PROBLEM AREA” OF THE BASIC EDUCATIONAL ELEMENT OF MATHEMATICS EDUCATION CONTENT

СИНЕРГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ «ПРОБЛЕМНОЙ ЗОНЫ» БАЗОВОГО УЧЕБНОГО ЭЛЕМЕНТА СОДЕРЖАНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

RIYAZI TƏHSİL MƏZMUNUNUN ƏSAS TƏDRİS ELEMENTİNİN “PROBLEMLİ SAHƏSİ”NƏ DAİR TƏDQIQATLARIN SİNERGİYASI

Gunesh Rehimli

BAAU-nun Riyaziyyat və İKT kafedrasının müəllimi

XÜLASƏ

Riyaziyyat təhsilinin qeyri-xətti, mürəkkəb və açıq sistem kimi effektivliyi, insanın funksional imkanlarının formalaşması və inkişafı idrak fəaliyyətində və yaradıcı müstəqillikdə tamamilə fərdi üstünlüklərin həyata keçirilməsi kontekstində riyaziyyatın mənimsənilməsində mürəkkəb problemlərin həlli təcrübəsinin yenilənməsi və qurulması prosesində müəyyən edilir. Mürəkkəb problemlərin həlli üsullarının yenilənməsi yollarından biri müasir elmi nailiyyətlərin məktəb və universitet təcrübəsinə adaptasiyasıdır. Mürəkkəb problemləri həll etmək bacarığı riyaziyyat təhsilində “problemlə sahələr”in müəyyən edilməsi və “problemlə sahə” ilə əlaqəli əsas tədris elementlərinin mahiyyətinin ümumiləşdirilmiş konstruktlarının qurulması zamanı yaranır. Eyni zamanda, riyazi və kompüter modelləşdirməsindən istifadə etməklə mədəniyyətlərin dialoqu əsasında riyaziyyatın tədrisində sinergiyanın aktualaşdırılması və təzahürünün adaptasiya mərhələlərinin və texnoloji konstruktlarının qurulması mümkündür. Ümumiləşdirilmiş konstruktun mahiyyətinin mənimsənilməsinin didaktik mexanizmi müasir riyazi biliklərin həvəsləndirici-tətbiqi tapşırıq kompleksləri ilə təchiz edilmiş və müxtəlif səviyyəli informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə mahiyyətin fondlaşdırılması üçün klaster modelinin həyata keçirilməsidir: uzaq mühitlər, kompüter cəbri və dinamik həndəsə sistemləri, kiçik informasiya vasitələri, çarpaz platforma mühitləri. “Problemlə sahələr”in uzunlamasına tədqiqi intellektual təfəkkür əməliyyatlarını, mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın zənginliyini, tələbə şəxsiyyətinin yaradıcı müstəqilliyini və özünütəşkilini səmərəli şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir.

Kompüter və riyazi modelləşdirmədən istifadə edərək riyaziyyatın tədrisində “problemlə sahələr”in müəyyən edilməsi və tədqiq edilməsi mədəniyyətlərin dialoqu və müxtəlif elm sahələrindən biliklərin inteqrasiyası kontekstində tələbələrə əsas tədris elementlərinin ümumiləşdirilmiş konstruktlarını mənimsəməyə imkan verir. Eyni zamanda təhsil mühitinin açıqlığı, riyazi strukturların mürəkkəbliyi, məqsəd qoymanın çoxluğu və əlavə məhsullar əldə etmək imkanı intellektual təfəkkür əməliyyatlarının səmərəli inkişafı üçün zəmin yaradır, mədəniyyətlərarası kommunikasiya kontekstində fərdin təhsil və professional motivasiyasını, yaradıcılığını və özünütəşkilini yüksəldir.

Açar sözlər: riyazi təhsil, sinergiya, fondlaşdırma klasterləri, kompüter modelləşdirməsi, mürəkkəb məsələlərin həlli.

GİRİŞ

İstər məktəbdə, istərsə də universitetdə riyaziyyat təhsilinin məzmunu əsas tədris elementləri və prosedurlarının mürəkkəb, çoxmərhələli abstraksiyaları ilə zəngindir ki, bu da təbii olaraq adekvat idrak prosesləri düzgün təşkil edilmədən və təmin edilmədən onların formal

mənimsənilməsinə zəmin yaradır. Xarici təhsil sistemləri riyaziyyatın tədrisində bu problemin həlli yollarından biri kimi riyazi fəaliyyətin məzmununun sadələşdirilməsini və təhsil standartlarının səviyyəsinin aşağı salınmasını əsas götürür.

Bu məqalədə tələbələrin təcrübəsinin mövcud vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi və adaptasiyası prosesində sinerjiyanın təzahürünə, “problemlə sahə”nin tədris elementlərinin və prosedurlarının ümumiləşdirilmiş mahiyyəti haqqında kompleks biliklərə əsaslanan riyaziyyatın mənimsənilməsində “problemlə sahələr”in yaradılması və tədqiqi texnologiyası təklif olunur.

Riyaziyyatın tədrisində belə “problemlə sahələr”in aktualaşdırılması və tədqiqi kompleks tədris elementlərinin səviyyəli inkişafı üçün presedent yaradır, mürəkkəb biliklərin formallaşdırılmış konstruktalarının təhsil məkanında sabit dayaq nöqtələrini müəyyənləşdirir, müxtəlif sahələrdən olan riyazi biliklərin integrativ əlaqələrini vizuallaşdırmağa imkan verir, riyaziyyat, informasiya, təbiətşünaslıq və humanitar mədəniyyətlər arasında dialoqu həyata keçirir.

Tələbələrin bu cür idrak fəaliyyəti informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə elmin müasir nailiyyətlərinin tədqiqi və adaptasiyası və müxtəlif sahələrdən olan biliklərin onların riyazi təcrübəsinin mövcud vəziyyətinə inteqrasiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Bu, tələbələrin təhsil və peşəkar motivasiyasının artırılmasına, riyazi bilik və hərəkətlərin mənimsənilməsi keyfiyyətinin artırılmasına, fərdin özünüinkişafı və yaradıcı müstəqilliyinin təzahürü imkanları ilə təfəkkürün intellektual əməliyyatlarının səmərəli inkişafına şərait yaradır.

RIYAZIYYATIN TƏDRISİNDƏ “PROBLEMLİ SAHƏLƏR”İN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ TƏDQIQI TEXNOLOGİYASI

Riyaziyyatın tədrisində “problemlə sahələr”in müəyyən edilməsi və tədqiqi texnologiyası müxtəlif elm sahələrindən biliklərin inteqrasiyasına imkan verir, tələbələrin tədqiqat fəaliyyəti üçün presedent yaradır, mürəkkəb biliklərin mənimsənilməsi prosesində sinergetik effektləri aktualaşdırır [3, s.56]. Riyazi təhsilin “problemlə sahəsi” riyaziyyatın tədrisinin müəyyən bir sahədə ziddiyyətlərin və idrak fəaliyyətinin problemlərinin aşkar edilməsinə əsaslanan və onun mürəkkəb tədris elementlərinin mahiyyətinin axtarışına və tədqiqinə yönəlmiş məzmun əsaslı, prosessual və fərdi-adaptiv komponentlərinin kompleksidir.

Riyaziyyatın tədrisində “problemlə sahələr”in müəyyən edilməsi meyarları mürəkkəb məsələlərin həllinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- riyazi biliklərin və prosedurların mənimsənilməsi dinamikasında ziddiyyətləri və aşkar qavrayış qeyri-adekvatlığını, onların xüsusi təzahüründə əlaqələrin və prosedur tədris elementlərinin daha ümumi bir quruluşa köçürülməsinin mümkünsüzlüyünü, əks nümunələrin qurulmasının aktuallığını, qeyri-müəyyənlik və gözlənilməzlik payının olmasını, təkə nəzəri deyil, empirik ümumiləşdirmələr əsasında qurulmuş müxtəlif həllər tələb edən tədris elementlərinin məhdud əhatə dairəsini aşkar etmək imkanı, habelə tələbələrin divergent təfəkkürünü inkişaf etdirmək, qeyri-səlis çoxluqların və qeyri-səlis məntiqlərin (fuzzy-logics) işləməsinə başa düşmək imkanı var;

- mürəkkəb “problemlə sahələr”də tədris elementlərinin mahiyyətinin müəyyən edilməsi prosesi məqsəd qoyulmasının çoxluğuna və ümumiləşdirilmiş konstruksiyanın riyazi modelləşdirilməsi imkanları və ümumiləşdirilmiş varlığın “problemlə sahəsi”nin mövcud bilik kompleksinə adaptasiyası mərhələlərinin ağlabatan sonluluğuna əsaslanır. Mahiyyətin mərhələli yerləşdirilməsi üçün effektiv qaydalar (fondlaşdırma rejimləri) müəyyən edilə bilər, lakin onlar istər-istəməz vizual modelləşdirmə əsasında kifayət qədər dəyişkən və əsaslı şəkildə kontekstdən asılı olacaqdır [3, s.60];

- informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə müxtəlif axtarış sınaqları lazım gəlir (eksperimental bölmələr, “problemlə sahə”nin işləmə şərtlərinin və parametrlərinin dəyişdirilməsi, konkret təzahürlərin müqayisəli təhlili, kompüter modelləşdirməsi, analogiyalar, sintez vasitəsilə təhlil – real qarşılıqlı əlaqə və abstrakt modellər ilə təkə nəzəri fəaliyyət deyil,

riyaziyyat, informasiya, təbiətşünaslıq və humanitar mədəniyyətlər arasında dialoq. Bu axtarışın nəticəsini əvvəlcədən bilmək olmaz. Fəaliyyət alqoritmləri (onun həyata keçirilməsi üçün ciddi, birmənalı göstərişlər) tədqiqat strategiyasının ən xüsusi növü hesab olunur. Müxtəlif dərəcədə qeyri-müəyyənlik evristikası daha ümumi əhəmiyyət kəsb edir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

“Problemlə sahə”nin tədqiqi üçün texnologiya parametrlərinin xarakteristikası: funksiya həddi

Problem: vizuallaşdırmanın mürəkkəbliyi və prosedurların mücərrədliyi, ε - δ -Koşu dilinin məntiqi qeydini başa düşməkdə çətinliklər.

Mürəkkəb biliyin ümumiləşdirilmiş konstruktunun mahiyyəti: X, Y topoloji fəzalar olsun, $f: X \rightarrow Y$, $x_0 \in X$, $y_0 \in Y$,

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = y_0 \iff \forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in X \text{ (} x - x_0 < \delta \text{)} \implies |f(x) - y_0| < \varepsilon$$

Sinerjiya atributlarının aktuallaşdırılması ilə ümumiləşdirilmiş konstruktun (funksiya limitinin) fondlaşdırma klasteri: 4 mərhələdən ibarət ümumiləşdirilmiş strukturun mahiyyətinin əsaslandırılmasının didaktik modelini təmsil edir: mahiyyətin mənimsənilməsinin ilkin səviyyəsi – intuitiv-vizual səviyyədə funksiyanın həddi; məhdudlaşdırma prosesinin funksiyaları, parametrləri və şərtlərinin dərk edilməsi və korreksiyasının funksional mərhələsi; funksiyanın həddinin mahiyyətinin mənimsənilməsi hərəkətlərinin müvəqqəti və funksional ardıcılığının dərk edilməsi və ümumiləşdirilməsinin əməliyyat mərhələsi; nəticələrin empirik yoxlanılmasının qiymətləndirmə mərhələsi, riyazi modelləşdirmə və kompüter dizaynından istifadə etməklə hərəkətlərin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili; mahiyyətin mənimsənilməsi vəziyyətini modelləşdirmə, ümumiləşdirmə və köçürmə proseslərinə köçürmək qabiliyyətinə yönəlmiş integrativ mərhələ. Hər bir mərhələ ümumiləşdirilmiş konstruksiyanın mahiyyətinin açılması proseslərini təchiz etmək üçün iki spiral fondlaşdırma ilə birləşdirilir: mahiyyətin mənimsənilməsi proseslərinə motivasiya və tətbiqi dəstək və sinergetik təsirlərin və atributların təzahürünün riyazi və kompüter modelləşdirilməsi.

İnnovasiyalar: riyazi və kompüter modelləşdirməsindən (birölçülü, ikiölçülü və üçölçülü hallarda rəşional və transsendental funksiyaların həddini tədqiq etmək üçün ClassPad400 və MathCad proqramlarından istifadə olunur) istifadə etməklə məhdudlaşdırıcı prosesin parametrlərinin funksional asılılıqlarının dinamikasının vizuallaşdırılması ilə sinerjiya potensialı həyata keçirilir – qütblərin, atraktorların, cazibə hövzələrinin qurulması, ilkin parametrlərin fluktasiyası; min $N(\varepsilon)$ tapılması və kiçik qrupların tədqiqat fəaliyyətlərində işgüzar oyun ssenarisinin həyata keçirilməsi [2, s.146]. Sinerjiyanın təzahürü proseslərinin kompüter və riyazi modelləşdirilməsinin inteqrasiyası kontekstində məzmunun, formaların, vasitələrin, metodların və texnologiyaların davamlılığı ilə funksiyanın həddi konsepsiyasının mahiyyətini fondlaşdırmaq, müxtəlif sahələrdən olan riyazi biliklərin aktuallaşdırılması və vəhdəti, mahiyyətin təzahürü proseslərinin motivasiya və tətbiqi dəstəyi kontekstində klaster hazırlanmışdır.

Ümumiləşdirilmiş konstruktun (funksiya həddi) tədqiqi prosesində sinerjiya atributlarının (bifurkasiyalar, atraktorlar, fluktasiyalar, cazibə hövzələri) yenilənməsi. Formalar: layihə qrupları üçün distant təhsil, laboratoriya və hesablama dərsləri, çoxmərhələli riyazi və informasiya dərsləri, elmi konfranslar və seminarlar, şəbəkələşmə və müzakirə forumları. Alətlər: riyazi və kompüter modelləşdirməsi, QT Creator – C++-un işlənilib hazırlanması üçün çarpaz platformalı sərbəst IDE, pədaqoji proqram məhsulları, ClassPad400 kimi kiçik informasiya vasitələri, Web-texnologiyaları təhsil fənləri ilə inteqrasiya vasitəsi kimi WebQuest, Wiki-saytlar, Messenger, Skype. Texnologiyalar: riyazi bilik və prosedurların əlaqələndirilməsi üçün qrafiklər, kiçik qruplarda iş, kollektiv yaradıcılıqda özünütəşkilat texnologiyası kimi WebQuest, layihə metodu, Wiki texnologiyası, vizual modelləşdirmə, şəxsi təcrübənin fondlaşdırılması [1, s. 48].

Bu mərhələ sinerjiyə təzahürünün 1-4-cü mərhələlərinə müvafiq gəlir və auditoriya və ya auditoriyadan kənar fəaliyyətlərdə adekvat şəkildə həyata keçirilir.

Komponentlərin kompüter və riyazi modelləşdirilməsinə əsaslanan riyazi, informasiya, təbiətşünaslıq və humanitar mədəniyyətlər arasında səmərəli dialoq və müasir elmi biliklərin ümumiləşdirilmiş konstruktun (funksiya həddi) tədqiqi proseslərinə adaptasiya mərhələləri (birölçülü, ikiölçülü və üçölçülü hallarda rasionel və transsendental funksiyaların limitini öyrənmək üçün ClassPad400 və MathCad proqramlarından istifadə edilmişdir) – qütblərin, attraksionların, cazibə hövzələrinin qurulması, ilkin parametrlərin fluktasiyası; təbiət, cəmiyyət və insan haqqında kiçik qrupların tədqiqat fəaliyyətlərində $\min N(\epsilon)$ tapılması və işgüzar oyun ssenarisinin həyata keçirilməsi post-klassik olmayan dəyərlərin və fənlərarası sistemli biliklərin inkişafında mühüm amildir [2, s.155]. Bilik və prosedurların sinerjiyasının təzahürü prosesi “problemlə sahə”nin ümumiləşdirilmiş konstrukt ilə təchiz edilməsi və mahiyyətinin mənimsənilməsi və riyaziyyatın tədrisinin ehtimalla təmin edilmiş nəticələrinin əldə edilməsi üçün fundamental didaktik prosedurların tətbiqi istiqamətində mədəniyyətlərin dialoqunun müəyyən edilmiş aktuallaşdırılması səviyyələrinə müvafiq olaraq mərhələlərlə həyata keçirilir:

- spesifik təbiətşünaslıq və humanitar problemlərin tədqiqinin istinad və situasiya səviyyələrində sinerjiyanın təzahürlərinin tələbələrə nümunələrinin işlənilib hazırlanmasında (kiçik qruplarda, işgüzar oyunlar, qarşılıqlı şəbəkə əlaqələri, təqdimatlar, elmi konfranslar və seminarlar) mədəniyyətlərin müxtəlifliyinin dialoqu və vəhdəti kontekstində müxtəlif fənlərin bilik və prosedurlarının inteqrasiyasının struktur və məntiqi səviyyəsindən; riyazi və kompüter metodlarından (kiçik qruplarda rolların bölüşdürülməsi, fənlərarası bilik və prosedurların əlaqələndirilməsi üçün qrafiklərin qurulması və yenilənməsi, ümumiləşdirilmiş konstruksiyanın mahiyyətinin çoxsaylı rəsmiləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi, məntiqi və intuitiv təfəkkür, informasiya qavrayışının müxtəlif üsulları – işarə-simvolik, obrazlı-həndəsi, verbal, konkret fəaliyyət və toxunma-kinestetik) istifadə etməklə [7, s.149];

- ümumiləşdirilmiş konstrukt (funksiya həddi) mahiyyətinin açılması mərhələlərinin məhsuldar inkişafında mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müxtəlifliyində mədəniyyətlərin dialoqunun vəhdətinin və xüsusiyyətlərinin aktuallaşma səviyyəsi. Bu, riyazi strukturların (həndəsi, cəbri, topoloji, stoxastik) müxtəlif təzahürlərinə əsaslanan müasir elmi biliyin konkret probleminin dərinlən tədqiq edilməsində, müxtəlif kompüter modelləşdirmə vasitələrinin (dinamik həndəsə sistemlərinin – GeoGebra, Mathematical Designer, Aftograph, kompüter cəbrinin – Mathcad, MathLab, Maple, Mathematica, kiçik informasiya vasitələrinin – ClassPad400, Qt Creator çarpaz platforma mühitinin, pedaqoji proqram məhsullarının, Web 2.0., Wiki və s.), riyazi və kompüter modelləşdirməsinə əsaslanan təbiət elmləri və humanitar elmlər tətbiqlərinin istifadəsində özünü göstərir [5, s.34];

- ümumiləşdirilmiş konstruktun mahiyyətinin aktuallaşması kontekstində mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin özünütəşkili və özünüinkişaf etdirmə səviyyəsi (yan məhsulların yaranması, forma və metodların çevrilməsi, parametrlərin dəyişməsi və mədəniyyətlərin dialoqu üçün şərait, digər mədəniyyətlərə davamlı maraq və dəyərə əsaslanan münasibətin yaranması, sinergik effektlərin əldə edilməsinin məqsəd və nəticələri ilə inteqrativ kursların və proqramların hazırlanması).

Bu mərhələ sinerjiyə təzahürünün 1-4-cü mərhələlərinə müvafiqdir və dərs və ya dərsdankənar fəaliyyətlərdə adekvat şəkildə həyata keçirilir.

Aşağıdakı cədvəldə ixtisaslaşdırılmış ali təhsil müəssisələrində “Funksiya həddi” əsas təhsil elementinin “problemlə sahəsi”nin tədqiqi üzrə fəaliyyətlərin bölgüsü verilmişdir (məsələn, Təkmil Riyaziyyat Profili və ya Mühəndislik-texnoloji profil).

- В. Н. Осташков, Е. И. Смирнов, Е. А. Белоногова // Ярославский педагогический вестник. – Том II. – 2016. – № 6. – С. 146–155.
3. Смирнов, Е.И., Богун, В.В., Уваров, А.Д. Синергия математического образования: Введение в анализ [Текст]: монография / Е.И. Смирнов, В.В. Богун, А.Д. Уваров. – Ярославль : Изд-во «Канцлер», 2016. – 216 с.
 4. Смирнов, Е. И., Уваров, А. Д., Смирнов, Н. Е. Компьютерный дизайн нелинейного роста «площадей» нерегулярного цилиндра Шварца [Текст] / Е. И. Смирнов, А. Д. Уваров, Н. Е. Смирнов // Евразийское научное обозрение. – 2017. – № 8(30). – С. 35–55.
 5. Dvoryadkina, S.N., Smirnov, E. I. Evaluation of the synergistic effects of knowledge integration and activities on the basis of computer modeling // Modern information technologies and it education. M.: Moscow State University, 2016.
 6. Sekovanov, V.S.: Elements of the Theory of Discrete Dynamical Systems. Lan, Saint Petersburg (2016). (in Russian).
 7. White, T., Wallace, M., & Lai, K. Graphing in groups: Learning about lines in a collaborative classroom network environment. *Mathematical Thinking and Learning*, 14 (2), 2012. pp.149–172.

РЕЗЮМЕ

Эффективность математического образования как нелинейной, сложной и открытой системы, формирование и развитие функциональных возможностей человека всецело определяются в процессе актуализации и фундирования опыта решения сложных задач в освоении математики в контексте реализации личностных предпочтений в познавательной деятельности и творческой самостоятельности. Одним из путей актуализации способов решения сложных задач является адаптация современных достижений науки к школьной и вузовской практике. Возможность решения сложных задач возникает при выявлении «проблемных зон» математического образования и построении обобщенных конструктов сущности базовых учебных элементов, связанных с «проблемной зоной». При этом средствами математического и компьютерного моделирования удастся выстроить этапы адаптации и технологические конструкты актуализации и проявления синергии в обучении математике на основе диалога культур. Дидактическим механизмом освоения сущности обобщенного конструкта оказывается реализация модели кластера фундирования сущности, оснащенного комплексами мотивационно-прикладных задач современного математического знания и использующего информационно-коммуникационные технологии разного уровня: дистанционные среды, системы компьютерной алгебры и динамической геометрии, малые средства информатизации, кроссплатформенные среды. Лонгитюдное исследование «проблемных зон» позволяет эффективно развивать интеллектуальные операции мышления, насыщенность межкультурных коммуникаций, творческую самостоятельность и самоорганизацию личности студента.

Выявление и исследование «проблемных зон» в обучении математике студентов средствами компьютерного и математического моделирования позволяет осваивать обобщенные конструкты базовых учебных элементов в контексте диалога культур и интеграции знаний из различных областей наук. При этом открытость образовательной среды, сложность математических конструкций, множественность целеполагания и возможность получения побочных продуктов создают основу для эффективного развития интеллектуальных операций мышления, повышают учебную и профессиональную мотивацию, креативность и самоорганизацию личности в контексте межкультурных коммуникаций.

Ключевые слова: математическое образование, синергия, кластеры фондирования, компьютерное моделирование, решение сложных задач.

SUMMARY

The effectiveness of mathematics education as a nonlinear, complex and open system, the formation and development of a person's functional capabilities are entirely determined in the process of updating and funding experience in solving complex problems in mastering mathematics in the context of the implementation of personal preferences in cognitive activity and creative independence. One of the ways to update methods for solving complex problems is to adapt modern scientific achievements to school and university practice. The ability to solve complex problems arises when identifying "problem areas" in mathematics education and constructing generalized constructs of the essence of basic educational elements associated with the "problem area". At the same time, using mathematical and computer modeling, it is possible to build stages of adaptation and technological constructs of actualization and manifestation of synergy in teaching mathematics based on a dialogue of cultures. The didactic mechanism for mastering the essence of a generalized construct is the implementation of a cluster model for funding the essence, equipped with complexes of motivational and applied tasks of modern mathematical knowledge and using information and communication technologies of different levels: remote environments, systems of computer algebra and dynamic geometry, small means of information, cross-platform environments. Longitudinal study of "problem areas" makes it possible to effectively develop intellectual thinking operations, the richness of intercultural communications, creative independence and self-organization of the student's personality.

Identification and research of "problem areas" in teaching mathematics to students using computer and mathematical modeling allows one to master generalized constructs of basic educational elements in the context of a dialogue of cultures and the integration of knowledge from various fields of science. At the same time, the openness of the educational environment, the complexity of mathematical structures, the multiplicity of goal setting and the possibility of obtaining by-products create the basis for the effective development of intellectual thinking operations, increase educational and professional motivation, creativity and self-organization of the individual in the context of intercultural communications.

Keywords: mathematics education, synergy, funding clusters, computer modeling, solving complex problems.

FACTORS AFFECTING THE FORMALIZATION OF BRAND IMAGE AND THEIR SIGNIFICANCE

BREND İMİCİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Alizada Samir Yashar

Azerbaijan State University of Economics,
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-9135-5451>

XÜLASƏ

Brend imici istehlakçıların brend haqqında fikir və təsəvvürlərinin məcmusudur. Brend imici insanların bu brendi qəbul etməsinə təsir göstərən amillərlə formalaşır. Məhsul və xidmət keyfiyyəti, müştərilərə göstərilən xidmət, brend kimliyi və tarixi, effektiv reklamlar, sosial mediada mövcudluq və müştərilərlə əlaqə, ədalətli qiymət, korporativ sosial məsuliyyət kimi elementlər brend imicinin müsbət və ya mənfi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Keyfiyyətli məhsul və xidmətlər brendə olan tələbi, müştəri loyallığını gücləndirir. Brend kimliyi istehlakçılara brendlə əlaqə qurmağa imkan verir, onları brendə yaxınlaşdırır. Effektiv reklam və tanıtım fəaliyyətləri, brendin hekayəsini və dəyərlərini istehlakçılara effektiv şəkildə çatdırmaqla, marka bilinirliyini artırır. Nəhayət, sosial media varlığı və korporativ sosial məsuliyyət layihələri brendin sosial dəyərlərə uyğun olduğunu göstərməklə istehlakçıların gözündə brendin nüfuzunu artırır. Bu amillər müştəri məmnuniyyətini və markaya olan loyallığı artıraraq brendin uğur qazanmasında həlledici mövqedə dayanır. Bu məqalədə brend imicinin formalaşmasına təsir edən əsas amillər və onların əhəmiyyəti haqqında ətraflı məlumat veriləcəkdir. Məhsul və xidmət keyfiyyəti ilə yanaşı, brendlərin hekayələri, dəyərləri və cəmiyyətə verdiyi töhfələr, brend imicinin arxasında dayanan sirrlər ətraflı müzakirə olunacaqdır.

Açar sözlər: brend imici, müştəri məmnuniyyəti, brend loyallığı, keyfiyyət, korporativ sosial məsuliyyət

ABSTRACT

Brand image is the collection of thoughts and perceptions consumers have about a brand. The formation of a brand image is influenced by factors that affect people's acceptance of this brand. Elements such as product and service quality, customer service, brand identity and history, effective advertisements, presence and engagement on social media, fair pricing, and corporate social responsibility play a crucial role in the positive or negative formation of a brand image. Quality products and services strengthen demand for the brand and customer loyalty. Brand identity allows consumers to connect with the brand, drawing them closer. Effective advertising and promotional activities, by efficiently conveying the brand's story and values, increase brand awareness. Finally, the presence on social media and corporate social responsibility projects enhance the brand's prestige in consumers' eyes by demonstrating alignment with social values. These factors increase customer satisfaction and loyalty to the brand, standing as decisive factors in the brand's success. This article will provide detailed information about the main factors influencing the formation of a brand image and their importance. Alongside product and service quality, the stories, values, and contributions of brands to society, the secrets behind brand image formation will be thoroughly discussed.

Keywords: brand image, customer satisfaction, brand loyalty, quality, corporate social responsibility

GİRİŞ

Ölkəmizdə və beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərən firmalar arasında rəqabət artdıqca brendlər texnoloji üstünlüklərdən istifadə edərək məhsul fərqliliklərin yararlanmaq istəyirlər. Rəqiblərin sayının artması, qlobal rəqabətin genişlənməsi və istehlakçıların sürətlə dəyişən ehtiyacları şirkətlər üçün həm yeni problemlər, həm də imkanlar yaradır. Qloballaşma və texnoloji tərəqqi məhsulların həyat dövrlərini qısaldır və bazara daha çox saxta məhsulların təqdim edilməsinə səbəb olub. Bu, şirkətlərin istehlakçıların hansı məhsullara üstünlük verməsinin səbəblərini araşdırmağa məcbur edir. Rəqabətli bazarda davamlı uğur əldə etmək istəyən şirkətlər istehlakçıların alış-veriş qərarlarına nəyin təsir etdiyini dəqiq müəyyən etməlidir. Bu, onların ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verən strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Məsələn, istehlakçılar bir məhsul almazdan əvvəl geniş araşdırma aparırlar. Onlar onlayn araşdırma edərək məhsula digər müştərilərin yazdığı rəylər, dostların tövsiyələri və müqayisəli alış-veriş saytları kimi mənbələrdən məlumat əldə edirlər. Bütün kateqoriya məhsullar üzrə bu məlumatların artması istehlakçıların daha tələbkar olmasına səbəb olur. Buna görə şirkətlər istehlakçıların bu dəyişən davranışlarına və seçimlərinə uyğunlaşmalıdırlar. Brendlər istehlakçılarla birbaşa ünsiyyət qurmaqla onların rəylərini toplaya və fərdiləşdirilmiş marketinq strategiyalarını həyata keçirərək bu çətinliklərin öhdəsindən gələ bilər (Çetinkaya, 2022, s. 11).

Brend imici və brend bilinirliyi istehlakçıların satın alma qərarlarını təsir edən əsas amillərdir. İstehlakçılar məhsul və ya xidmət seçərkən brendin yaratdığı imicə önəm verdikdə, bu brendin dəyərini artırır. Bu kontekstdə istehlakçılar çox vaxt məhsulun özündən çox, ona aid edilən dəyəri və təklif etdiyi həyat tərzini alırlar. Məsələn, dəbdəbəli saat markası almaq sadəcə vaxtı bildiren cihaz əldə etməkdən daha çox şey deməkdir; Bu, həmçinin statusu, zövqü və müəyyən həyat tərzinə üstünlük verməyi əks etdirir. Bu onu göstərir ki, istehlakçılar brendin təqdim etdiyi prestij və imicdən istifadə edərək öz statusları ifadə etməyə çalışırlar (Ellitan, 2023, p. 221–222). Brend bilinirliyi, istehlakçıların rəqabətli bazarda bir markanı tanıması və yadda saxlaması deməkdir. Yüksək brend bilinirliyi istehlakçıların alış-veriş zamanı qərar qəbul etmələrini asanlaşdırır. Məsələn, supermarket rəfində tanınmış brend məhsulla daha az tanınan brend məhsul arasında seçim qarşısında qaldıqda, istehlakçılar adətən ona tanış olan brendin məhsuluna üstünlük verir. Bu, brendin etibarlılığı və keyfiyyəti haqqında əvvəlcədən formalaşmış təsəvvürlərə əsaslanır. Qeyd etdiyimiz bu nüanslar ümumilikdə brend imicini əks etdirir (Ge & Ge, 2023, p. 162–163).

Brend imicinin formalaşması

Brend imicinin yaradılmasında ilk addım istehlakçı davranışının və rəqabətdə olan brendlərin hərtərəfli təhlilinin aparılmasıdır. Bu təhlil markanın istehlakçıların beynində yerləşməsi üçün zəruri olan rəqabət üstünlüyünü, fərqləndirici xüsusiyyətləri və oxşarlıqları müəyyən etməyə imkan verir. Bu strateji seçimlər daha sonra brend kommunikasiya strategiyaları vasitəsilə istehlakçıya çatdırılır və bununla da brend imici formalaşır. Bu prosesin bir hissəsi olaraq, müəssisələr bazar araşdırması aparır və hədəf istehlakçı segmentlərinin ehtiyaclarını, davranışlarını ətraflı şəkildə araşdırır. Rəqiblərin məhsulları, marketinq taktikası və müştəri rəyləri də diqqətlə təhlil edilir.

Bu məlumatları istinad olaraq bir markanın özünəməxsus mövqeyə çatması və istehlakçıların şüurunda özünəməxsus yer qazanması üçün hansı xüsusiyyətlərin önə çəkilməli olduğu müəyyən edilir. Məsələn, bir qəhvə markası rəqiblərinin təklif etdiyi qəhvə növlərini və qiymət strategiyalarını araşdıraraq öz strategiyasını yarada bilər. Orqanik qəhvə dənələrinin istifadəsi kimi bir fərqi vurğulayaraq, brend sağlamlığa və ətraf mühitə diqqət yetirən istehlakçıları hədəfə ala bilər. Beləliklə, ünsiyyət strategiyaları bu xüsusiyyətlər ətrafında formalaşır və brend imici bu əsasda qurulur. Burada aparılan kommunikasiya sosial media, reklam, sponsorluq və tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Hər bir təmas nöqtəsində brendin əsas mesajı ardıcıl olaraq

çatdırılır və brend imicinin gücləndirilməsinə imkan verir. Nəticədə istehlakçılar brendi müəyyən atributlarla əlaqələndirirlər və bu, brendin bazardakı mövqeyini gücləndirir. Bu proses brendin rəqabət üstünlüyünə sahib olmasını təmin etməklə istehlakçıların satın alma qərarlarına müsbət təsir göstərir (Agmeka & Wathoni, 2019, p. 853–854).

Brend imicinin formalaşmasına təsir edən amillər

Brendin imicini və üslubunu istehlakçılara aydın və dürüst şəkildə çatdırmaq, istehlakçının brend haqqında düşüncələrini müsbət formalaşdırmaq üçün çox vacibdir. Bu ünsiyyət uğurlu olduqda, istehlakçıların brend haqqında təsəvvürləri arzu olunan istiqamətdə formalaşır və bu, brendin istehlakçının alış davranışlarına təsirini maksimum dərəcədə artırır. Bu səbəbdən şirkətlər güclü və müsbət brend imici yaratmaq üçün bir sıra strategiya və vasitələrdən istifadə edirlər. Bu strategiyalar brend dəyərinin və brendin çatdırmaq istədiyi mesajın istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqənin hər nöqtəsində ardıcıl şəkildə təqdim olunmasını təmin edir. Bu nöqtəyi nəzərdən brend imicinin formalaşmasına aşağıdakı amillər təsir edir:

Brendin marketing strategiyası: Məhsulların onlayn və oflayn yerləşdirilməsi, hədəf auditoriya üçün xüsusi təqdimatlar və sosial media kampaniyaları kimi marketing strategiyaları brend mesajını effektiv şəkildə çatdırmaq üçün istifadə edilir.

Vizual elementlər: Loqo dizaynı, qablaşdırma və veb sayt dizaynı kimi vizual elementlər brendin estetikasını və üslubunu istehlakçılara çatdırır.

Brendə məxsus səslər: Brendin özünəxas musiqi və səs effektləri istehlakçılara brendi tanımağa və yadda saxlamağa kömək edir.

Digər duyğu elementləri: Mağazadaxili qoxu, məhsulun dequstasiyası və məhsulun teksturası kimi digər amillər istehlakçıların marka ilə əlaqəsini gücləndirir (Agharzayev, 2019, s. 59–61).

Brend imicinə dair araşdırmalarda marka imicini təşkil edən komponentlər "qəbul edilən keyfiyyət, qəbul edilən qiymət, brend kimliyi, markanın simvolik və funksional xüsusiyyətləri" olaraq sıralanır.

Qəbul edilən keyfiyyət: İstehlakçılar tərəfindən qəbul edilən keyfiyyət səviyyəsi onların digər alternativlərə nisbətən marka seçmək qərarında mühüm rol oynayır. Geniş tədqiqatın olmaması halında belə öncədən bu keyfiyyət barəsində istehlakçının məlumatlı olması satınalma qərarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Bir brend bir sahədə yüksək keyfiyyətli kimi qəbul edilirsə, istehlakçılar çox güman ki, digər sahələrdə də onun keyfiyyətinə etibar edəcəkdir. Məsələn, "Hyundai" brendi avtomobil istehsal edir. Bu brendin avtomobilini hər kəs bəyənir və keyfiyyətli olduğunu düşünür. Bu brend növbəti illər ərzində avtomobillə yanaşı motosiklet istehsalına başlasa, sadıq müştərilər o motosikletin də keyfiyyətli olacağını düşünəcəklər.

Brend kimliyi: Seçimlərin çox olduğu müasir bazarda digər rəqiblərdən fərqlənmək üçün markaların özünəməxsus xüsusiyyətlərə sahib olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhsulların güclü, təbii, həyəcanverici, müasir və etibarlı kimi insanlara aid xüsusiyyətləri əks etdirməsi gözlənilir. Bu cür xüsusiyyətlər oxşar məhsullar arasında fərq yaratmağa kömək edir və brendin insana bənzər xüsusiyyətlərə malik olması ilə təmsil etdiyi identiklik, marka adı çəkildə insanların verəcəyi reaksiyaya oxşar cavabı təmin edir və bununla da brendin şəxsi simasını üzə çıxarır. Bu, brendin insan kimi istehlakçıların duyğu və düşüncələrində yer almasına imkan verir.

Brendin simvolik və funksional xüsusiyyətləri: Uğurlu bir markanın komponentlərinə məhsul və xidmətlərə əlavə olunan vizual işarələr və ya marka ikonaları, adları, dizaynları, rəngləri və ya onların kombinasiyaları daxildir. Bu elementlər müştəri ilə şirkət arasında əlaqəni inkişaf etdirməyə, əsas məhsul və ya xidmətə dəyər qatmağa, müştəriyə psixoloji məmnuniyyəti təmin

etməyə, məhsulun differensiallaşdırılması zamanı üzləşdiyi problemləri sadələşdirməyə və müştəri ilə əlaqəni formalaşdıran kimliyi yaratmağa kömək edir. Bu komponentlər brendə sadəcə bir kommersiya kimliyi deyil, müştərilər üçün emosional bağ yarada bilən bir brend olmağa imkan verir (Hilal, 2023).

Brend imici ilə istehlakçı davranışı arasında əlaqə

Müştəri məmnuniyyətini təmin edə bilən şirkətlər və markalar bazardakı rəqabəti asanlıqla üstələyə bilər. İstehlakçı, gözləntilərinə cavab verən məhsulu və ya işi yenidən seçməyə meyllidir. Beləliklə, ehtiyacları ödənilən müştərilərin brendə olan sədaqəti artırır və sadıq istehlakçılara çevrilirlər. Məmnun müştərilər ətrafdakılarla müsbət təcrübələrini bölüşür, başqalarına brend haqqında müsbət düşünməyə və onların seçimlərinə təsir etməyə imkan verir. Bu gün müəssisələr üçün ən böyük rəqabət üstünlüyü sadıq müştəri bazasına sahib olmaqdır. Belə görünür ki, brendin imici istehlakçının satın alma prosesinin hər mərhələsində təsirli olur. Fərdlərin qavrayışına təsir edərək, brend imici birbaşa olaraq satın alma qərarlarına təsir edə və müştəri məmnuniyyətini artırma bilər. İstehlakçılar, sosial status qazanmaq və statuslarını ifadə etmək istəyi ilə, potensial riskləri minimuma endirən müəyyən bir brend seçməyə meyllidirlər. Bu tendensiya istehlakçıları daimi müəyyən bir marka seçməyə vadar edir. Brenddən razı qalan istehlakçılar qiymət dəyişsə belə, yenidən eyni markanı seçməyə meyllidirlər (Ünal, 2019, s. 14–15).

Araşdırmalar göstərir ki, brend imici məhsul xüsusiyyətlərinə önəm verən istehlakçıların satın alma davranışına müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, insanların brendə inam səviyyəsinin və satın alma niyyətlərinin artması həmin markadan edilən alışların tezliyini də artırır. Bu nəticələr onlayn alış-verişdə brend imicinin və marka etibarının artması istehlakçıların satın alma niyyətini gücləndirdiyi göstərir. Buna görə də güclü imic yaradan markalar qazandıqları etibar ilə satışlarını artırma potensialına malikdir. Brendlər istehlakçıların gözləntilərinə cavab verən keyfiyyətli məhsullar və effektiv müştəri xidməti təklif etməklə brend etibarını gücləndirə bilər. Bundan yanaşı, brendlərin sosial məsuliyyət layihələrində iştirakı və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələr xüsusilə günümüzün istehlakçıları üçün brend imicinə müsbət təsir edən amillər sırasındadır. Bu strategiyalar brendin bazardakı mövqeyini gücləndirəcək və alış-veriş tezliyini artıracaq (Enes Sağ, 2020, s. 53–55).

Günümüzün fenomeni sosial media marketinqin brend imicinə təsiri

Sosial medianın sürətlə yayılması markaların bu platformalarda müsbət imic yaratmasını vacib hala gətirib. İstehlakçı davranışı yalnız satın alma anını deyil, həm də satın almadan əvvəl və sonrakı prosesləri əhatə edir. Sosial medianın istehlakçılara satın almadan əvvəl bir-birləri ilə əlaqə imkanı verməsi brend imicinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İstehlakçılar güvəndikləri markaları seçməyə meyllidirlər və sosial mediada inam yaratmaq biznes və brendlər üçün üstünlükdür. Brend inamının yaradılması rəqabət üstünlüyü əldə etməyin açarıdır. Brend imicini gücləndirmək üçün sosial mediada təqdim olunan əyləncəli və göz oxşayan məzmunlar istehlakçıların diqqətini cəlb etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sosial mediada əyləncəli məzmun istehlakçılar tərəfindən bəyənildikdə, bu hadisə brendə qarşı güclü və müsbət münasibətin formalaşmasına töhfə verir. Buna görə də sosial media marketinqi brend imicinin müsbət inkişafını dəstəkləyən kommunikasiya vasitəsi hesab edə bilərik. Sosial media marketinq strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi brend imicini yaxşılaşdırmaq üçün çox vacibdir. Brendlər sosial mediada istehlakçıların düşüncələrinə və qərarlarına birbaşa təsir göstərə bilər. Bu, brendlərin tək rəqibləri ilə deyil, həm də sosial media istifadəçiləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması deməkdir. Məsələn, Apple sosial mediada yeniliklərə və keyfiyyətə yönəlmiş məzmunu ilə tanınır. Brend məhsulun təqdimatını və yeniliklərini təsvir edən vizual və video məzmunu ilə istehlakçıların diqqətini cəlb etməklə yanaşı, istifadəçi təcrübələrini paylaşaraq inam yaradır. Sosial mediada idman və motivasiya ilə bağlı məzmunun səmərəli istifadə edərək, Nike izləyicilərini motivasiya edəcək ruhlandırıcı mesajlar təqdim edir. Məhsul tanıtımlarına əlavə olaraq, brend istifadəçiləri idmanla bağlı

təcrübələrini bölüşməyə həvəsləndirərək müştəri mərkəzli strategiyasını qurmaqda da uğur qazanır. Starbucks, müştəriləri qəhvə içdikləri zaman həmin anları, təcrübələrini sosial mediada paylaşmağa təşviq edərək, mövsümi içkilər və xüsusi promosyonlar təqdim etməklə daim istehlakçılarla əlaqədə qalmağa çalışır. Bundan əlavə, davamlılıq və sosial məsuliyyət layihələrini vurğulayaraq müsbət brend imici yaradır. Coca-Cola sosial mediada xoşbəxtlik temalı videoçarxları paylaşması ilə seçilir (Bostancı, 2023, s. 79). Brend müxtəlif tədbirlərə sponsorluq etməklə və ya xüsusi hazırlanmış içkiləri paylaşmaqla geniş auditoriyaya çatır və brend imicini gücləndirir. Bu brendlər sosial media marketinqindən istehlakçılarla əlaqə yaratmaq və brend imicini gücləndirmək üçün istifadə edirlər. Təbii ki, sosial medianın bu qədər önəmli olması mənfi hadisələrin də çox sürətlə yayılmasına səbəb olur. 2017-ci ildə baş verən United Airlines hadisəsi brend imicinə xələl gətirən bariz nümunələrdəndir. Yerlərin nəzərdə tutulandan artıq bron edilməsi nəticəsində United Airlines dörd sərnişindən təyyarəni endirməyi xahiş edib. Könüllü olmayan sərnişinlərdən biri Dr. David Dao güc və zorakılıqla təyyarədən çıxarılıb. Bu vəziyyət sərnişinlər tərəfindən videoya çəkilərək sosial mediada sürətlə yayılıb. Hadisə ilə bağlı videolar United Airlines-a qarşı mənfi fikirlər yaratdı və ictimaiyyətin şirkətin müştərilərə qarşı hörmətsizliyinə görə mənfi imici formalaşdı. Bu hadisə sosial medianın brend imicinə nə qədər güclü təsir göstərə biləcəyini və mənfi hadisələrin nə qədər sürətlə yayıla biləcəyini göstərir. United Airlines baş verənlərdən sonra üzr istəyib və müştəri xidmətində dəyişiklik edəcəyini açıqlayıb. Buna baxmayaraq hadisə sosial mediada sürətlə yayıldığı üçün brend imicinin bərpası xeyli vaxt aparıb və şirkətin reputasiyası ciddi şəkildə zədələnib. Bu hadisə brendlərə müştəri münasibətlərinin önəmi və onun brend imicinə təsirinə dair vacib məqamları özündə ehtiva edir (Vardarlı, 2014, p. 17–21).

Brend imici riskləri

Risk arzu olunan və ya planlaşdırılan vəziyyətin baş verməməsi və ya arzuolunmaz hadisələrin baş verməsi ehtimalı kimi müəyyən edilir. Müəssisələr müxtəlif risk növləri ilə üzləşirlər. Bunları bazar, əməliyyat, maliyyə, keyfiyyət, qiymət, xidmət və reputasiya(imic) riskləri kimi təsnif edilə bilər. İmic riski biznesin fəaliyyətində pozulmalar və ya qanunlara əməl edilməməsi nəticəsində yaranan etibarın itirilməsi və ya nüfuzun zədələnməsi kimi izah edilir. Pərakəndə biznes üçün imic biznesin yeri, daşınma asanlıqı, məhsul çeşidi və təqdimat tərzii, işçilərin münasibəti, müştəri xidməti, ümumi mağaza atmosferi və tanınma kimi amillər vasitəsilə inkişaf etdirilir. Beləliklə, pərakəndə satış müəssisələri mənfi imic yarada biləcək risklərdən qaçmalıdır.

Nəticədə pərakəndə satış müəssisələri istehlakçıların gözündə müsbət imic əldə etməyi hədəfləyir. Bu kontekstdə markanın keyfiyyəti, qablaşdırması, adı, loqosu və şüarı kimi elementlərin məhsulun imicinə təsir edərək dolaylı yolla mağaza imicinə təsir etdiyi güman edilir (Küçük, 2018, s. 138).

NƏTİCƏ

Brend imicinin formalaşmasına təsir edən amillərin araşdırılması və bu amillərin əhəmiyyətinin başa düşülməsi brendlər üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu araşdırma brend imicinə təsir edən müxtəlif amillərin təhlilini özündə birləşdirir. Tədqiq olunan amillər arasında marka adı, loqo, reklam və tanıtım fəaliyyətləri, sosial mediadan istifadə, müştəri təcrübələri və xidmət keyfiyyəti yer almışdır. Bu amillərin hər biri istehlakçıların brendlə əlaqələndirdiyi faktorlar olub, brend imicinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, brend imicini effektiv şəkildə idarə etmək üçün brend mesajları bütün kommunikasiya kanallarında ardıcıl olmalıdır. Sosial media ilə birlikdə inteqrasiya edilmiş marketinq kommunikasiyaları brend imicini gücləndirə, hədəf auditoriya ilə fasiləsiz əlaqəni təmin edə bilər. Bununla yanaşı, unutmamaq lazımdır ki, xidmət və ya məhsul keyfiyyəti brend imicinə müsbət təsir edən mühüm amillərdən olub brend imicini formalaşdırın əsas elementlərindən biridir.

TƏKLİFLƏR

Brend kommunikasiya strategiyalarının nəzərdən keçirilməsi: Brendlər istehlakçılarla ünsiyyətdə ardıcılıq və aydınlığı təmin etməlidir. Reklam və tanıtım fəaliyyətləri marka dəyərlərinə və hədəf auditoriyanın gözləntilərinə uyğun olmalıdır.

Sosial media strategiyalarının optimallaşdırılması: Sosial media platformalarında mövcudluq hədəf auditoriya çatmaq üçün əhəmiyyət kəsb edir. İstehlakçıları qarşılıqlı əlaqə və iştiraka təşviq edən məzmunların yaradılması brendləri rəqiblərindən önə keçirəcəkdir.

Müştəri təcrübəsinə investisiya: Müştəri xidmətini təkmilləşdirmək üçün davamlı addımlar istehlakçıların markaya müsbət düşüncələrinin formalaşmasına imkan yaradacaq. Müştəri rəylərinin nəzərə alınması xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ən önəmli vasitələrdən biridir. Nəticədə onu qeyd edə bilirik ki, brend imicinin formalaşmasına təsir edən amillərdən və onların əhəmiyyətindən xəbərdar olan brendlər rəqabətli bazarda davamlı inkişafa nail ola bilərlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Agharzayev, E. (2019). Mağaza imajı və özəl marka imajı ilə önceki deneyimin özəl markalarda algılanan risk ve satın alma niyetine etkisi Türkiye—Azerbaycan kıyaslaması. Marmara Üniversitesi.
2. Agmeka, F., & Wathoni, R. N. (2019). The Influence of Discount Framing towards Brand Reputation and Brand Image on Purchase Intention and Actual Behaviour in e-commerce. *Procedia Computer Science*, 161, 851–858. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2019.11.192>
3. Bostancı, S. (2023). Yaratıcı reklamların marka imajı üzerindeki rolü ve algılanan kalite, marka sadakati ve satın alma niyetine etkisi. Erciyes Üniversitesi.
4. Çetinkaya, B. (2022). Marka imajı ve marka bilinirliğinin tüketici satın alma kararı üzerindeki rolü Kayseri örneği. Selçuk Üniversitesi.
5. Ellitan, L. (2023). Increasing Brand Loyalty Through Brand Image, Brand Love and Brand Experience. 220–224.
6. Enes Sağ, M. (2020). İnternette alışıverişte marka imajı ve marka güveni ilişkisi üzerine bir araştırma. Bahçeşehir Üniversitesi.
7. Ge, F., & Ge, J. (2023). Research on Brand Image Marketing Strategy—From Brand Awareness to Brand Loyalty. *Journal of Global Humanities and Social Sciences*, 4, 161–165. <https://doi.org/10.61360/BoniGHSS232014120802>
8. Hilal, K. (2023). Impact of Customer Value, Public Relations Perception and Brand Image on Customer Loyalty toward GSM Operators in Turkey Müşteri Değeri, Halkla İlişkiler Algısı ve Marka İmajının Türkiye'deki GSM Operatörlerine Yönelik Müşteri Sadakatine Etkisi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 131–144. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1290682>

9. K uc uk, M. (2018). Market markası imajına etki eden faktörler ve market markası imajının algılanan risk ve satın alma niyetine etkisi [masterThesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <http://dspace.balikesir.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12462/3515>
10.  nal, M. P. (2019). Marka deęeri ve marka imajı açısından tüketicilerini etkileyen faktörler hava yolu müşterileri üzerinde bir inceleme [masterThesis]. Bahçeşehir Üniversitesi.
11. Vardarlı, G. (2014). Reklamlarda  nl  kullanımının marka imajı ve tüketiciler. ankaya Üniversitesi.

İŞ TATMİNİN VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞA ETKİSİ, AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

Orxan NAMAZOV

ÖZET

Araştırma, Azerbaycan'da kamu, özel ve özel girişimcilik alanında çalışan toplam 256 kişiyi kapsamaktadır. Araştırmada kullanılan iş doyumunu ölçeği, çalışanların bu alanlardaki genel doyum, dışsal doyum ve içsel doyum düzeylerini belirlemeye yöneliktir. Çalışanların iş doyumunu ve örgütsel bağlılığını ölçmek için, katılımcıların devam bağlılığı, normatif bağlılık ve duygusal bağlılık düzeyleri Allen ve Meyer'in İşe Bağlılık Ölçeği kullanılarak belirlenmiştir. Anketten elde edilen verilerin istatistiksel analizinde SPSS paket programı kullanılmıştır. Verilerin analizinde Faktör, Regresyon, T-testi ve Anova analizleri yapılmıştır. Bağımsız ve bağımlı değişkenler Transforme data analizi yapılarak ayrı ayrılıkta toplanmış ve analizler bu işlemler doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Maksimum hata payı 0,05 olarak kabul edilmiş ve iş doyumunu ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki açıklanmıştır.

Bu çalışmada iş tatmininin kurumsal bağlılık ile pozitif yönde etkileşimi sonuçlarına ulaşılmıştır. Kurumsal bağlılık ile çalışılan süre arasında doğrusal bir ilişki olduğu görülmüştür. Allen ve Meyer'in 1993 yılındaki araştırmasında ise devam ve duygusal bağlılığın, çalışılan süre ve toplam süre üzerinde farklı etkilere sahip olduğu belirtilmiştir. Ancak, yapılan bir çalışma bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermiştir. Bu çelişkili sonuçların temel sebebi, sektörel farklılıklar olabileceği gibi çalışmanın sadece 256 kişi ile sınırlı olması da olabilir. Daha kapsamlı bir araştırma ile farklı sonuçlar elde edilebilir.

Anahtar kelimeler: İş tatmini, Örgütsel bağlılık, İşten ayrılma niyeti

ABSTRACT

This research, covers a total of 256 people working in public, private and private entrepreneurship in Azerbaijan. The job satisfaction scale used in the research aims to determine the general satisfaction, external satisfaction and internal satisfaction levels of employees in these areas. To measure employees' job satisfaction and organizational commitment, participants' continuance commitment, normative commitment and affective commitment levels were determined using Allen and Meyer's Work Commitment Scale. SPSS package program was used in the statistical analysis of the data obtained from the survey. Analyzes such as Factor, Regression, T-test and Anova analysis were used to analyze the data. Independent and dependent variables were collected separately by Transform data analysis and the analyzes were carried out in line with these procedures. The maximum margin of error was accepted as 0.05 and the research was completed by explaining the relationship between job satisfaction and organizational commitment.

In this study, the positive interaction of satisfaction with corporate commitment was found. It has been observed that there is a linear relationship between institutional commitment and time

worked. In Allen and Meyer's 1993 study, it was stated that attendance and emotional commitment had different effects on time worked and total time. However, a study showed that this relationship was not statistically significant. The main reason for these contradictory results may be sectoral differences or the fact that the study was limited to only 256 people. Different results may be obtained with a more comprehensive research.

Keywords: Job satisfaction, Organizational commitment, Intention to leave the job

Giriş

Günümüzdeki hızlı değişimler çalışanların görev aldıkları örgütlerden beklenti ve taleplerini artırmıştır. Özel sektör kuruluşları bu talep ve beklentilere hızlı bir şekilde cevap verirken kamu kurumları sosyal ve kültürel hayattaki hızlı değişimlere ayak uydurmada geri kaldığı için aynı hızla tepki verememektedir. Son yıllarda özellikle bu durumun farkında olan devlet kurumları çalışanlarına hizmet kalitesini artırmak ve beklentilerine cevap verebilmek için yenilikçi uygulamalara yönelmiştir.

Sosyal ve kültürel hayatta yaşanan hızlı değişimlerin sonucu olarak kamu kurum yöneticilerinin yapacakları çalışmaların olumlu etkileri ilk olarak kurum çalışanlarında kendisini gösterecektir. Şunu söyleyebiliriz ki kurumların ve işletmelerin uygulayacakları politikalarda iş görenlerin odakta olması, işyerlerine bağlılıklarını, motivasyonlarını, tatminlerini de artıracaktır.

Kurumsal bağlılık çalışanın çalıştığı işletmeye pozitif yaklaşımı ve onun amaçları doğrultusunda hareket etmesidir (Yılmaz, 2010: 236). (Cihangiroğlu, N., 2015: 1-18.) Kavram olarak bağlılık sadakati ve sadık olmayı ifade eder. Toplumsal anlamda duygunun olduğu her yerde bağlılık ile karşılaşılır (Yılmaz, T. & Yenihan, B. 2014; 200-218.) Bir işletmeye olan bağlılık, çalışanın o işletmeye olan üyeliğini sürdürme isteğini artırır, işletmenin çıkarlarını kendi çıkarlarından üstün görmesi, işletmenin amaç ve değerlerini benimsemesi, işletme için ekstra çaba harcamaya hazır olması ve kurumda kalmaya istekli olması anlamına gelmektedir (Mowday, Porter ve Streers, 1982:47)

İş tatmini ve örgütsel bağlılık, günümüzde güncelliğini koruyan bir konudur. Covid pandemisinin ortaya çıktığı dönemde, çalışanların iş tatmini seviyesi ve örgüte bağlılıkları daha çok dikkat edilmesi gereken bir konu olarak belirginleşmiştir. Birçok personel, pandemi döneminde işyeri şartlarının değişmesi, işlerini kaybetme veya iş saatlerinin değişmesinden dolayı iş tatminlerinin azaldığını ifade etmişlerdir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, iş tatmini ve örgütsel bağlılık ile çalışanların psikolojik sağlığı arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır. İş tatmini düzeyi yüksek olan çalışanların daha az stres yaşadığı, örgütsel bağlılık düzeyi yüksek olan çalışanların ise daha mutlu ve memnun oldukları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, iş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeyi yüksek olan çalışanların fiziksel sağlıklarının da daha iyi olduğu görülmüştür. Personelin çalıştığı yerdeki mutluluk ve bağlılık seviyesi işletmelerin başarı düzeyini olumlu etkilemektedir.

Ayrıca, iş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeyi yüksek olan çalışanların yaratıcılık ve inovasyon yeteneklerinin de daha gelişmiş olduğu söylenebilir. Bu çalışanlar, işlerine daha fazla bağlı oldukları ve işlerini sevdikleri için işlerinde daha yaratıcı olmakta ve ortaya çıkan sorunlar için

farklı çözümler üretebilmektedirler. İş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeyi yüksek olan çalışanların hem psikolojik hem de fiziksel sağlıkları daha iyi olduğu ve iş performanslarının da daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu nedenle, işletmelerin çalışanların iş tatmini düzeylerini ve örgütsel bağlılıklarını artırmak için çaba göstermeleri, çalışanların mutluluğunu ve işletmenin başarısını artırmak için kritik öneme sahiptir.

İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi test etmek için beş hipotez önerisi aşağıda verilmiştir. Bu hipotezlerde, bu iki kavram arasındaki muhtemel ilişkilere odaklanılmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı devlet, özel ve hizmet sektörlerinde çalışan personelin iş tatminlerini ve örgütsel bağlılık düzeylerini belirlemek ve sosyo-demografik değişiklerle ilişkisini ortaya koymak, iş tatmini ve aynı zamanda örgütsel bağlılık arasındaki alt boyutlarının ilişkisini incelemektir. (Cihangiroğlu, N., 2015;1-18.) Çalışmada ilk önce iş tatmini kavramı ele alınmaktadır. İş tatmini kavramının önemi ve tanımı üzerinde durulmakta daha sonra literatürde iş tatmini ve örgütsel bağlılıkla ilgili kabul görmüş teoriler incelenmektedir. İş tatmininin çalışma yaşamı üzerindeki etkileri ve iş tatminini etkileyen faktörlerin üzerinde durulmaktadır. Son olarak iş tatminsizliği sonuçları incelenmektedir. Araştırmanın ikinci bölümünde çalışanların iş tatminleri ile örgütsel bağlılıklar ilişkisini belirlemek için yapılan araştırmaya yer verilmiştir.

Teorik Çerçeve

İş Tatmini Kavramı ve İçeriği

Örgütsel davranış açısından en önemli tutumlardan biri bireyin işine karşı geliştirdiği tutumlardır ve buna genellikle iş tatmini denmektedir (Urhan, S.;2014).

Latince “Satis” kelimesinden türemiş olan (satisfaction) tatmin terimi olarak kullanılan bir kavramdır. İş tatmini kavramı ilk defa Hoppock’ın (1935) “İş Tatmini” kitabında ele alınmıştır. Eserde iş tatmini, çalışanın fiziksel ve psikolojik çalışma ortamına ilişkin tatmin düzeyi olarak değerlendirilmiştir. (KAHYAOĞLU, M., & Meltem, A. K. C. A. 2020; 225-240)

İş tatmini, bir çalışanın işinden aldığı zevk, memnuniyet ve mutluluk düzeyini ifade eder. İş tatmini genellikle çalışanın iş koşulları, iş içeriği, çalışma ortamı, ücret ve ödüller, iş arkadaşlarıyla ilişkiler gibi faktörlere bağlı olarak şekillenir. İş tatmini, çalışanın işine duyduğu memnuniyet ve mutlulukla ilgilidir ve çalışanların işlerinden ne kadar keyif aldıklarını yansıtır.

İş tatmini, birçok olumlu sonuçla ilişkilendirilir. Tatminli çalışanlar genellikle daha motive olur, işlerini daha iyi yaparlar, daha yüksek performans sergilerler ve daha az işten ayrılma eğilimindedirler. Ayrıca, iş tatmini artan çalışanlar genellikle daha mutlu ve sağlıklı hissederler.

İş tatmini, işverenler için de önemli bir konudur çünkü tatminli çalışanlar genellikle daha verimli ve yaratıcı olurlar. İş tatmini düşük olan çalışanlar ise performanslarını olumsuz etkileyebilir ve şirket içinde motivasyon eksikliğine neden olabilir.

İş tatmini düzeyini artırmak için işverenler genellikle çalışanların ihtiyaçlarını anlamaya yönelik çaba sarf ederler, iletişimi güçlendirirler, geribildirim sağlarlar, iş ortamını iyileştirirler ve

çalışanlarına gelişim fırsatları sunarlar. Bu şekilde işverenler, çalışanların iş tatminini artırarak hem bireysel hem de kurumsal başarıyı desteklemiş olurlar.

Örgütsel bağlılık

Kurumların temel bir amacı olarak gösterilen devamlılık, çalışanların birbirleriyle ve örgütle uyumlu olmaları sayesinde gerçekleştirilebilecek bir hedeftir. Çalışanların örgütün amaçları etrafında amacı gerçekleştirme yönünde gayret göstermeleri, genellikle birbirine benzer ya da yakın olan değerleri benimsemeleri sayesinde mümkün olmaktadır. Bu sayede, çalışanların örgüte olan bağlılıkları artmakta ve örgütteki amaçlara daha kısa sürede etkin bir şekilde ulaşılabilmesi söz konusu olmaktadır (Smadov, S. ; 2006).

Örgütsel bağlılık, çalışanların performanslarını artırabilir, iş tatminini yükseltebilir ve işten ayrılma oranlarını azaltabilir. İyi bir örgütsel bağlılık kültürü, çalışanların motivasyonunu artırabilir ve kurumun başarısına olumlu katkıda bulunabilir. Bu nedenle, işverenler genellikle örgütsel bağlılığı artırmak için çeşitli stratejiler geliştirirler, çalışanların ihtiyaçlarını karşılarlar ve iş ortamını destekleyici hale getirirler.

İş tatmini ve kurumsal bağlılık arasında ilişki

İş tatmini ve kurumsal bağlılık arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Birçok kavramda olduğu gibi iş tatminini de açıklamak için birden fazla tanım kullanılmıştır. En genel anlamıyla iş tatmini çalışanların işlerinden zevk alması veya mutlu olması olarak ifade edilebilir. Bir iş yerinde işin özellikleri ile iş yapanın beklentilerinin bu doğrultuda uyması ile elde edilen verimlilik olarak da ifade edilebilir (Zeki Akıncı 2016; 1-25). İş tatmini, bir personelin işi, iş yeri koşullarını işverenin nasıl değerlendirdiğini ifade ederken, kurumsal bağlılık ise çalışanların işveren veya şirketine olan zihinsel ve duygusal bağlılığını yansıtır.

İş tatmini ve kurumsal bağlılık arasındaki benzerlik

Kurumların karakteristik özellikleri çalışanların davranışlarını da etkiler. Kişisel ya da biyolojik özellikler olarak; yaş, cinsiyet, medeni durum; kişisel karakteristikler olarak ise: değerler, inançlar, tutumlar ve temel yetenek düzeyi söylenebilir. Bir birey işyerine katıldığında, karakteristik özelliklerinin bir kısmı yönetim tarafından değiştirilse bile tam anlamıyla değişmez (Baytok, 2001:82-83). Hem iş tatmini hem de kurumsal bağlılık personelin, ilişkilerin, duygusal değerlendirmelerini yansıtır. Her ikisine de dikkat edilirse çalışanların davranışlarını ve tutumlarını etkiler. Bu açıdan kurumsal bağlılık ve iş tatmini, çalışanların iş performansını ve iş yerindeki memnuniyeti artırabilir.

İş tatminin kurumsal bağlılığa etkisi

İş tatminin yüksek olduğu durumlarda çalışanların işlerine daha pozitif şekilde yaklaşım sergiledikleri gözlemlenmektedir. İş tatmininin çalışanın işine karşı takındığı tutumların bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Çalıştığı kurum tarafından çalışanın beklentileri karşılık bulduğu ölçüde iş tatmininden söz etmek mümkündür. (Çelik,F.; 2015). İş tatmini, personelin iş yerinde daha motive ve mutlu hissetmelerine katkıda bulunabilir. İş tatminin yüksek olması kurumsal bağlılığın geliştirilmesine yardımcı olabilir, çünkü memnun çalışanlar işyerlerine daha fazla bağlı olurlar.

İş tatmini ve kurumsal bağlılığın çalışan performansına etkisi

Performans üzerinde önemli bir etkiye sahip olan iş tatmini ve kurumsal bağlılık çalışanların motivasyonunu, iş sonuçlarını ve katılımlarını doğrudan etkiler. Bu durum daha iyi iş itibarı, daha yüksek motivasyon, daha yüksek iş ahlakı, daha az devir hızı, daha yüksek inovasyon ve yaratıcılık, daha yüksek iş memnuniyeti ve daha iyi iş sonuçlarına ulaşmasına yardımcı olur. Kuruluşun başarı veya başarısızlığına, büyük ölçüde katkıda bulunan çalışan performansı, işletmenin hedefleri doğrultusunda ilerleyebilmesi için yöneticiler tarafından sürekli gözlem altında tutulmalıdır (Yorulmaz, Karabacak, 2020; 6 2). Sonuç olarak tatminli ve bağlı çalışanlar, işlerine daha fazla bağlı olurlar, daha fazla çaba sarf ederler ve iş sonuçlarını yükseltirler.

İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılığın Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Dönük Bir Araştırma

Araştırmanın amacı

Araştırmanın amacı, iş tatmini algısı ve örgütsel bağlılık algısının, işletmelerde çalışan personelin hangi düzeyde etkilediğini belirlemektir. Bu çalışma da cevap aranan sorular;

- Çalışanların iş tatmini düzeylerine demografik özellikler nasıl etkiler?
- Çalışanların örgütsel bağlılığı hangi seviyededir?
- İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında bir ilişki var mıdır?

Araştırmanın Kapsamı

Araştırmanın Kapsamı olarak toplam 400 kişiden ibaret basit seçmeli anket dağıtımı yoluyla Azerbaycan da devlet özel ve hizmet sektöründe çalışan personele anket çalışması yapılmıştır. 2023 mart ayında başlayan çalışma nisan ayı sonunda (2 aylık periyotta) tamamlanmış; 256 anket araştırmanın analizlerinde kullanılmak üzere değerlendirmeye alınmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Sınırlı sayıda katılımcının (256) olması, kamu veya özel sektör için ayrı ayrı yapılmak yerine her iki sektör çalışanlarının çalışmaya dahil edilmesi çalışmanın sınırlılıkları olarak nitelendirilebilir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, nicel bir araştırma yöntemi olan anket yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın katılımcıları, farklı sektörlerde çalışan ve farklı iş pozisyonlarında bulunan çalışanlardan oluşmaktadır. Veriler, SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki için, Faktör, Regresyon, T-testi ve Anova gibi analizler kullanılmıştır.

Bağımlı değişkenler “örgütsel bağlılığı” ölçen sorular; bağımsız değişkenler ise “çalışanların iş tatmini düzeyini” ölçen sorular olarak dikkate alınmıştır. Transforme data işlemini yaparak değişkenlerin ayrı ayrılıkta ortak göstergeleri belirlendikten sonra Regresyon, T-testi ve Anova analizleri yapılmıştır.

Anket forumu toplam üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler toplam 45 sorudan ibarettir. Birinci bölümde çalışmaya katılanların sosyo-demografik özelliklerini (yaş, cinsiyet, çalıştığı kurumda çalışma süresi, medeni durumu, eğitim seviyesi ve gelir seviyesi) belirlemeye yönelik olarak sekiz soru yöneltilmiştir.

Verilerin Analizi

Bunun dışında, çalışanların iş tatmin düzeyini ölçmek amacıyla D.J. Weiss, R.V Davis, G.W England ve L.H. Lofquist tarafından 1967 yılında geliştirilen Minnesota İş Tatmin Ölçeği ve Meyer ve Allen'in geliştirdikleri örgütsel bağlılık ölçeğinden yararlanılmıştır (Meyer, J. P., Becker, T. E., & Vandenberghe, C. 2004; 991). İş tatmin ölçeği 20, örgütsel bağlılık ölçeği 18 sorudan oluşmaktadır.

Ölçeklerdeki ifadelerin yanıtları için beş aralıklı likert tipi metrik ifade (1-Hiç katılmıyorum, 2-katılmıyorum, 3-kısmen katılıyorum, 4-katılıyorum, 5-Tamamen katılıyorum) kullanılmıştır (Kaya, N. (2013).

Araştırmanın Hipotezleri

1. Hipotez 1:

(Alternative Hypothesis): İş tatmini ile örgütsel bağlılık arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

2. Hipotez 2:

İş tatmini, örgütsel bağlılığı olumlu yönde etkiler.

3. Hipotez 3:

İş tatmininin artması, örgütsel bağlılığı artırır.

4. Hipotez 4:

İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki demografik faktörlere bağlı olarak değişir.

5. Hipotez 5:

İş tatmini ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki, çalışanların deneyim düzeyine bağlı olarak değişir.

Araştırmanın Bulguları

İş memnuniyeti ve işe bağlılık, işletmelerde çalışanların verimliliğini arttırmak için önemli faktörlerdir. İş memnuniyeti, çalışanların işleriyle ilgili duygusal tatmin düzeyidir. İşe bağlılık ise, çalışanların işletmelerine olan sadakat ve işlerine olan bağlılık düzeyidir. İş memnuniyeti ve işe bağlılık arasındaki ilişki, çalışanların işletmelerinde kalıcı olup olmayacakları konusunda belirleyici bir faktördür.

Bazı araştırmalar, iş memnuniyetinin işe bağlılığı arttırdığını göstermektedir. Memnun çalışanlar kendilerini, işyerlerine daha bağlı hissederler ve işletmelerinde kalmak için daha istekli olurlar. Bununla birlikte, bazı araştırmalar, iş memnuniyetinin işe bağlılıkla doğrudan ilişkili olmadığını, ancak ikisi arasında bir bağlantı olduğunu göstermektedir.

İş memnuniyeti ve işe bağlılık arasındaki ilişki, işletmelerin çalışanlarının mutluluğunu arttırmak için hangi faktörlere odaklanacaklarını belirlemelerine yardımcı olabilir. Örneğin, çalışanların iş yükü, çalışma saatleri, maaşları ve çalışma ortamları gibi faktörler, iş memnuniyetini ve dolayısıyla işe bağlılığı etkileyebilir. İşletmeler, çalışanlarının mutluluğunu arttırmak ve işe bağlılığı teşvik etmek için bu faktörlere dikkat etmelidir.

Araştırma Bulguları

Demografik Özellikler

Yapılan çalışmada, ankete katılım gösteren 256 kişiye ait demografik özellikler tablo 1'de özetlenmektedir. Ankete katılan çalışanlardan 166'sı (%64,8) kadın, 90'ı (%35,2) erkeklerden oluşmaktadır. Örneklem grubunun çoğunluğu kadınlardan oluşmaktadır.

Ankete katılan çalışanların yaş dağılımı; 20-30 arası %46,9, 31-40 arası %32,8, 41-50 arası %13,3, 51-60 arası %5,1 ve 61_+ üstü %1,9 olarak belirlenmiştir. Çalışanların büyük bir çoğunluğu 20-30 (%49.9) grubunda yer almaktadır. Orta yaş gurubunda (% 46.1) ve 51-60 yaş grubunda (%5.1), 61_+ yaş grubunda (%1.9) çalışan sayısı oldukça azdır.

Medeni duruma bakıldığı zaman, ankete katılım gösteren kişilerin % 48.83 'ü bekar, % 51.17 'si evlidir. Katılımcıların çoğunluğunun bekar olduğu (%51.17) dikkat çekmektedir.

Katılımcıların eğitim seviyeleri incelendiğinde, ankete katılım gösterenlerin Orta Okul (10.16%), Lise (8.98%), Yüksek Okul (10.16%), Lisans (33.98%), Yüksek Lisans (26.95%) ve Doktora (9.77%) mezunudur. Burada lisans mezunlarının çok büyük oranda çoğunluğa (% 33.98) sahip olduğu görülmektedir.

Katılımcıların kurumda çalışma sürelerine bakıldığında; 1-5 yıl arası %2,4, 6-10 yıl arası %10,4, 11-15 yıl arası %21,6, 16-20 yıl arası %36,0 21 yıl ve üstü %29,6 olarak belirlenmiştir. 16 yıl ve üstü çalışanların toplamı %65,6'lık çoğunluğu oluşturmaktadır.

Katılımcıların sektör olarak %51,95'i devlet %35,16'sı önce özel sektörde çalıştığı, %12,89'nun ise daha kendi işini kurduğu ve çalışmadığı bilgisini vermiştir.

Katılımcıların gelir dağılımı ise şu şekildedir, %55,86'ı 1000-2000 AZN, %19.53'ü 2001-3000 AZN, %10.94'ü 3001-4000 AZN, %6,64'ü, 4001-5000 AZN ve %7.03'ü 5001 AZN ve üstü arası aylık gelir elde etmektedir

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler	Seçenekler	Frekans N=256	%
<u>Cinsiyet</u>	<u>Erkek</u>	90	35.2
	<u>Kadın</u>	166	64.8
<u>Yaş</u>	20-30	120	46.9
	31-40	84	32.8
	41-50	34	13.3
	51-60	13	5.1
	61+	5	1.9
<u>Medeni Durum</u>	Bekar	125	48.83
	Evli	131	51.17
<u>Eğitim</u>	Orta Okul	26	10.16
	Lise	23	8.98
	Yüksek Okul	26	10.16
	Lisans	87	33.98
	Yüksek Lisans	69	26.95
	Doktora	25	9.77
<u>Çalışma Süresi</u>	1-5	111	43.4
	6-10	59	23
	11-15	47	18.4
	16-20	24	9.4
	21-+	15	5.8
<u>Hangi sektöredesiniz</u>	Devlet	133	51.95
	Özel	90	35.16
	Bireysel girişimcilik	33	12.89
<u>Gelir</u>	1000-2000	143	55.86
	2001-3000	50	19.53
	3001-4000	28	10.94
	4001-5000	17	6.64
	5000-+	18	7.03

İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında ilişkinin incelenmesi.

İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında ilişkiyi ölçen soruları faktör analizi yapılmıştır. Farklılıkları ölçmek için Descriptives'e dahil olarak "KMO and Bartlett's" testinden, "Extraction" bölümünden "Principal components" metodu kullanıldı. "Eigenvalues greater than" 1'den yüksek değişken olarak ele alınmıştır. "Rotation" hissesinden "Varimax" seçilmiştir. Değerler Kaiser-Mayer-Olkin Measure of Sampling Adequacy değeri 0.6'dan büyüktür (0.6<0.965), Sig değeri 0.05ten küçük olduğunu varsayarak elimizdeki data uygun data olarak belirlenmiştir. (Tablo 2)

"KMO and Bartlett's" testi ile elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Bağlılık ve iş tatmini düzeyi arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Böylece araştırmanın H1 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 2: “KMO and Bartlett`s” testi sonuçları:

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	.959
Bartlett's Test of Sphericity Approx. Chi-Square	10003.128
df	703
Sig.	.000

	Mean	Std. Deviation	N
Bağlılık	3.1504	.86765	256
İş tatmini	3.4238	1.02508	256

		Baqliliq	Is tatmin
Pearson Correlation	Baqliliq	1.000	.699
	Istatmin	.699	1.000
Sig. (1-tailed)	Baqliliq	.	.000
	Istatmin	.000	.
N	Baqliliq	256	256
	Istatmin	256	256

ANOVA

Model	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1 Regression	93.697	1	93.697	242.184	.000 ^b
Residual	98.269	254	.387		
Total	191.966	255			

a. Dependent Variable: Baqliliq

b. Predictors: (Constant), Istatmin

Rotasyonlu faktör yüklemeleri, faktörlerin her bir değişkenin varyansının ne kadarını açıkladığını gösterir. Bu çıktıda, dört faktör için yüklemeler ve açıklanabilir varyans yüzdesi belirtilmiştir. İlk faktör en yüksek varyans açıklamasına sahiptir (%34.849), ikinci faktör %21.017, üçüncü faktör %12.098 ve dördüncü faktör %4.042 açıklanabilir varyansa sahiptir.

Bu sonuçlar, faktör analizinin verileri açıklama kapasitesinin yüksek olduğunu ve analiz sonucunda dört faktörün önemli olduğunu göstermektedir.

Toplam varyans açıklaması, faktörlerin toplam varyansın ne kadarını açıkladığını gösterir. Burada, toplam varyansın %72'sinin ilk dört faktör tarafından açıklandığı görülmektedir. (Tablo 3)

“KMO and Bartlett`s” testi ile elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Bağlılık ve iş tatmini düzeyi arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Böylece araştırmanın H2 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 3: “KMO and Bartlett`s” testi sonuçları:

Component	Rotation Sums of Squared Loadings	
	% of Variance	Cumulative %
1	34.849	
2	21.017	
3	12.098	
4	4.042	72.007

Örgütsel bağlılık düzeyini ölçen soruları T-testi analizi yapıldı farklılıkları ölçmek için “Independent Samples” testi yapıldı. Bu SPSS çıktısında, iki farklı cinsiyet grubunun bağlılık değişkeni üzerindeki grup istatistikleri ve bağımsız örneklem t-testi sonuçları yer almaktadır.

Grup istatistikleri bölümünde, "bayan" ve "erkek" cinsiyet grupları için Bağlılık değişkeninin ortalama, standart sapma ve standart hata değerleri belirtilmiştir. Soruları yanıtlayan bayanların sayısı “166” (3.1 ortalama ile) Erkeklerin sayısı ise “90” (3.2 ortalama ile) olarak belirlenmiştir. (Tablo 4)

“T testi” testi ile elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki cinsiyet demografik faktörlere bağlı İstatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Böylece araştırmanın H4 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 4: Bağımsız örneklem t-testi sonuçları:

	Cinsiniz	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Bağlılık	Bayan	166	3.1442	.86454	.06710
	Erkek	90	3.1617	.87808	.09256

Bağımsız örneklem t-testi sonuçları bölümünde, eşit varyans varsayımı altında Levene's testi sonucunda F değeri 0.035 ve p değeri 0.878 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar, iki grup arasında varyansların eşit olduğunu ve bağımsız örneklem t-testinin eşit varyanslı olarak gerçekleştirilebileceğini göstermektedir.

Bağımsız örneklem t-testi sonucunda, t değeri-0.153, p değeri 0.879 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar, iki grup arasında Bağlılık değişkeni ortalamaları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir. (Tablo-5)

“T testi” testi ile elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Bağlılık ve iş tatmini düzeyi arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Böylece araştırmanın H3 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 5: T testi sonuçları için grup istatistiği

Bağlılık	Levene's Test for Equality of Variances		t -test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
Equal variances assumed	.035	.851	-.154	254	.878	-.01748	.11379	-.24158	.20662
Equal variances not assumed			-.153	180.277	.879	-.01748	.11432	-.24307	.20810

Örgütsel bağlılık düzeyini ölçen soruları farklı gelir grupları ile “One Way” analizi seçildi ve gruplar arasında olası farklılıkları ölçmek için “Post HOC Testi” yapıldı. Sig değeri 0.05 den küçük olmadığı için gelir grupları arasında herhangi bir farklılık tespit edilmemiştir. ($0.509 > 0.05$) (Tablo-6)

Tablo 6: Örgütsel bağlılık düzeyini ölçen soruları farklı gelir grupları ile “One Way” sonuçları.

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	2.495	4	.624	.826	.509
Within Groups	189.471	251	.755		
Total	191.966	255			

Örgütsel bağlılık düzeyini ölçen soruları farklı yaş grupları ile “One Way” analizi seçildi ve gruplar arasında olası farklılıkları ölçmek için “Post HOC Testi” yapıldı. Sig değeri 0.05 den küçük olmadığı için yaş grupları arasında herhangi bir farklılık tespit edilmemiştir. ($0.063 > 0.05$) (Tablo-7)

“T testi” testi ile elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki farklı yaş faktörlere bağlı

İstatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Böylece araştırmanın H5 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 7: Örgütsel bağlılık düzeyini ölçen soruları farklı yaş grupları ile “One Way” sonuçları.

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	6.692	4	1.673	2.266	.063
Within Groups	185.275	251	.738		
Total	191.966	255			

Araştırmanın sonuçları, iş tatmini ile örgütsel bağlılık arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Güvenilirlik, Regresyon, T-testi ve Anova analizi sonuçlarına göre, iş tatmini ile örgütsel bağlılık arasında yüksek düzeyde bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuç, iş tatmininin artmasıyla örgütsel bağlılığın da arttığını göstermektedir.

Sonuç ve öneriler:

Bu araştırma kapsamında elde edilen bulgular, çalışmanın amacına ulaşmasına yardımcı olmuştur. Bulgularımız, literatürdeki mevcut bulguları desteklemekte ve yeni perspektifler sunmaktadır. Özellikle iş tatmini konusunda yapılan analizler, örgütsel bağlılık ile uyumlu sonuçlar vermiştir.

Araştırmamız iş tatminini besleyen ve çalışan bağlılığını teşvik eden bir çalışma ortamı yaratmanın önemini vurguladıkları için yönetim uygulamalarına yönelik çıkarımlara sahiptir. Yöneticiler, çalışanlarına kişisel ve profesyonel gelişim için fırsatlar sağlamanın yanı sıra katkıları için takdir ve ödüller sağlamaya odaklanmalıdır. Bunu yaparak, kuruluşlar çalışanların iş tatminini artırabilir ve işgücü arasında bir bağlılık duygusu geliştirebilir.

Araştırma sonuçlarından hareketle gelecekte yapılacak çalışmalara yönelik bazı öneriler sunulabilir. Özellikle daha geniş bir örnekleme benzer bir çalışmanın tekrarlanması, sonuçların daha geniş bir genelleme yapılmasına olanak sağlayabilir. Ayrıca, bu çalışmanın metodolojik yaklaşımının farklı yöntemlerle karşılaştırılması da bu yöndeki çalışmalara ayrı bir derinlik kazandıracaktır.

Çalışma süreleri ile kurumsal bağlılık algıları arasındaki ilişki konusunda yapılan araştırmalar, çalışılan sürenin kurumsal bağlılık algısının oluşumunda olumlu bir rol oynadığını göstermektedir. Önceki çalışmalar da benzer sonuçlar vermiştir. İşçilerin bir unvan ya da pozisyonda ne kadar süre çalıştığı ve toplamda kurumda ne kadar süre geçirdiği, kurumsal bağlılığı etkileyen faktörler olarak ele alınmaktadır. Cohen'ın 1993'teki çalışmasında, çalışma süresi arttıkça, işçinin kurumdan elde ettiği kazancın arttığı ve bu kazançların da kurumsal bağlılığı etkilediği belirtilmiştir. Ayrıca, çalışanın yaşı arttıkça kurumsal bağlılığın da arttığı gözlemlenmiştir. Kurumsal bağlılık ile çalışılan süre arasında doğrusal bir ilişki olduğu görülmüştür. Allen ve Meyer'in 1993 yılındaki araştırmasında ise devam ve duygusal bağlılığın, çalışılan süre ve toplam süre üzerinde farklı etkilere sahip olduğu belirtilmiştir. Ancak, yapılan bir çalışma bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermiştir. Bu çelişkili sonuçların temel sebebi, sektörel farklılıklar olabileceği gibi çalışmanın sadece 256 kişi ile sınırlı olması da olabilir. Daha kapsamlı bir araştırma ile farklı sonuçlar elde edilebilir.

Kaynakça

Cihangiroğlu, N., Abdulkadir, T. E. K. E., Uzuntarla, Y., & Uğrak, U. (2015). Narsist Kişilik Eğilimleri İle Kurumsal Bağlılık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin Analizi. *Journal of Management and Economics Research*, 13(1), 1-18.)

Cihangiroğlu, N., Abdulkadir, T. E. K. E., Uzuntarla, Y., & Uğrak, U. (2015). Narsist Kişilik Eğilimleri İle Kurumsal Bağlılık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin Analizi. *Journal of Management and Economics Research*, 13(1), 1-18.) (Səh 45)

Eren, E., & Şeşen, H. (2020)). (İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Kamu Sektöründe Bir Araştırma. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 1-18.)

Eren, E., & Şeşen, H. (2020). İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Kamu Sektöründe Bir Araştırma. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 1-18.

- Gürbüz, S., & Akman, F. (2018). (İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi: Örgütsel Adalet ve Örgütsel Destek Faktörleri Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Business Research-Türk*, 10(2), 354-370).
- Gürbüz, S., & Akman, F. (2018). İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi: Örgütsel Adalet ve Örgütsel Destek Faktörleri Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Business Research-Türk*, 10(2), 354-370.
- Hwang, H., Kim, J. H., & Chang, H. J. (2021). (The Relationship between Job Satisfaction and Organizational Commitment: The Mediating Role of Employee Engagement. *Sustainability*, 13(9), 5203
- Hwang, H., Kim, J. H., & Chang, H. J. (2021). The Relationship between Job Satisfaction and Organizational Commitment: The Mediating Role of Employee Engagement. *Sustainability*, 13(9), 5203.
- Kahyaoğlu, M., & Meltem, A. K. C. A. (2020). Kurumsal imajın iş tatminine etkisinde duygusal bağlılığın rolü: Konaklama işletmeleri üzerinde bir araştırma. *Turizm Akademik Dergisi*, 7(1), 225-240. (Sah 200)
- Kaya, N. (2013). İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Bir uygulama (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1997). *Commitment in the workplace: Theory, research, and application*. Sage Publications.
- Meyer, J. P., Becker, T. E., & Vandenberghe, C. (2004). Employee commitment and motivation: A conceptual analysis and integrative model. *Journal of applied psychology*, 89(6), 991.
- Pecoraro, V. (2018). Appraising evidence. G. Biondi-Zoccai (Ed.), *Diagnostic meta-analysis: A useful tool for clinical decision-making içinde* (s. 99-114).
- Cham, Switzerland: Springer. Smadov, S. (2006). (İş doyumunu ve örgütsel bağlılık: Smadov, S. (2006). İş doyumunu ve örgütsel bağlılık: özel sektörde bir uygulama (Doctoral dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).
- Tuzcuoğlu, İ., & Ercan, İ. (2021). (İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi: Bir Yapısal Eşitlik Modeli Çalışması. *Çağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 149-166). Sah 150
- Tuzcuoğlu, İ., & Ercan, İ. (2021). İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi: Bir Yapısal Eşitlik Modeli Çalışması. *Çağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 149-166.
- Urhan, S. (2014). İş tatmini ve örgütsel bağlılık ilişkisi bir alan araştırması (Master's thesis).
- Erol, V. (1998). İş tatmini ve örgütsel bağlılık (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- Yılmaz, T. & Yenihan, B. (2014). İş Doyumu ve Kurumsal Bağlılık, Türk İlaç Sektöründe Bir Alan Araştırması. *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 3 (6), 200-218.
- YORULMAZ, Ü. M., & KARABACAK, A. (2020). Liman Çalışanlarında Örgütsel Güven ile İş Performansı Arasındaki İlişki: İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılığın Rolü. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS)*, 6(2).

EKLER

Bu anket basit seçme yolu ile çalışanların iş tatmini ve örgütsel bağlılığı arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla hazırlanmıştır. Anketin sonucunda elde edilecek bilgiler sadece tez çalışmasında kullanılacak olup gizli tutulacaktır. İlginiz ve ayırdığınız zaman için teşekkür ederim.

Orkan Namazov

I. DEMOGRAFİK VE KİŞİSEL BİLGİLER

1.Yaşınız:

20-30 [] 31-40 [] 41-50 [] 51-60 [] 61 ve üstü []

2.Cinsiyetiniz:

Kadın [] Erkek []

3.Kurumda Çalışma Süreniz:

1-5 yıl [] 6-10 yıl [] 11-15 yıl [] 16-20 yıl [] 21 yıl ve üstü []

4.Medeni Durumunuz:

Evli [] Bekar []

5.Öğrenim Durumunuz:

Orta Okul [] Lise [] Yüksek Okul [] Üniversite [] Yüksek Lisans []
Doktora []

6. Ailenizin Toplam Geliri:

2000-3000 [] 3001-4000 [] 4001-5000 [] 5001 ve Üstü []

7. Hangi Sektörde Çalışıyorsunuz?

Devlet [] Özel [] Şahsi işletme []

II. İŞ TATMİNİ: Lütfen aşağıda verilen ifadeleri dikkatle okuduktan sonra kendinize yakın bulduğunuz ifadenin karşısındaki parantezin içine çarpı (X) işareti koyarak görüşünüzü belirtiniz. EK 2

		KATILMA (KABUL ETME)) DERECE Sİ				
		TAM KATI LMI	KATILMIYORUM	QISMEN KATILIYORUM	KATILMIYORUM	TAMAMEN KATILMIYORUM
1.	Yaptığım işten her zaman memnuniyet duyuyorum.	()	()	()	()	()
2.	İşimde bağımsız çalışma imkanlarının olduğunu düşünüyorum.	()	()	()	()	()
3.	İşimde arada sırada tekdüzelikten uzaklaşarak değişik şeyler yapma şansım oluyor.	()	()	()	()	()
4.	Toplum içerisinde ‘saygın kişi’ olma şansını bana verdiğini düşünüyorum.	()	()	()	()	()
5.	İş ortamındaki yöneticilerin yönetim tarzından memnunum.	()	()	()	()	()
6.	Yöneticilerin karar verme yeteneklerini memnun edici buluyorum.	()	()	()	()	()
7.	İş yerinde bana verilen sorumluluğu memnun edici buluyorum.	()	()	()	()	()
8.	İşimi, bana garantili bir gelecek sağlaması bakımından yeterli buluyorum.	()	()	()	()	()
9.	Yaptığım işi başkaları için birşeyler yapabilme hissi açısından yeterli buluyorum.	()	()	()	()	()
10.	Diğer çalışanların yönlendirilmesinde aldığım yetkiden memnunum.	()	()	()	()	()
11.	Kendi bilgi ve yeteneklerime uygun bir iş yapmaktayım.	()	()	()	()	()
12.	İşle ilgili alınan kararların uygulamaya konması açısından memnun edici buluyorum.	()	()	()	()	()
13.	Aldığım ücretin yaptığım işin karşılığı olduğunu düşünüyorum.	()	()	()	()	()
14.	Yaptığım işle ilerde terfi şansı elde edeceğimi düşünüyorum.	()	()	()	()	()

15.	Kendi fikir ve kanaatlerimi kullanabildiğim bir işte çalışmaktayım.	☐	☐	☐	☐	☐
16.	İşim bana kendi yöntemlerimi kullanma serbestliği tanıyor.	☐	☐	☐	☐	☐
17.	Çalışma şartları ve saatlerini uygun buluyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
18.	İş ortamındaki arkadaşlık ilişkilerinin işimden duyduğum memnuniyeti etkileyeceğini düşünüyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
19.	Yapılan işin takdiri açısından memnun edici olduğunu düşünüyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
20.	Bugün işe girecek olsam çalıştığım kuruma tekrar başvuruda bulunurum	☐	☐	☐	☐	☐

III ÖRGÜTSEL BAĞLILIK: Lütfen aşağıda verilen ifadeleri dikkatle okuduktan sonra kendinize yakın bulduğunuz ifadenin karşısındaki parantezin içine çarpı (X) işareti koyarak görüşünüzü belirtiniz. Ek-3

		KATILMA (KABUL ETME) DERECESİ				
		TAM KATI LMI YORUM	KATILMIYORUM	QISMEN KATILYORUM	KATILYORUM	TAMAMEN KATILYORUM
1.	Meslek hayatımın geri kalan kısmını çalışmakta olduğum kurumda geçirmek beni çok mutlu eder.	☐	☐	☐	☐	☐
2.	Çalıştığım kurumun meselelerini gerçekten de kendi meselelerimmiş gibi hissederim	☐	☐	☐	☐	☐
3.	Kendimi çalıştığım kuruma ait hissediyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
4.	Kendimi çalıştığım kuruma "duygusal olarak bağlı" hissediyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
5.	Kendimi çalıştığım kurumda "ailenin bir parçası" olarak görüyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
6.	Çalıştığım kurum benim için çok şey ifade ediyor.	☐	☐	☐	☐	☐
7.	Şu anda kendi isteğimden ziyade mecburiyetten dolayı bu kuruluşa çalışıyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
8.	İstesem de şu anda çalıştığım kurumdan ayrılabilcek durumda değilim.	☐	☐	☐	☐	☐
9.	Şu anda çalıştığım kurumdan ayrılacak olsam hayatım altüst olur.	☐	☐	☐	☐	☐
10.	Fazla alternatifim olmadığı için çalıştığım kurumdan ayrılmayı düşünmüyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
11.	Çalıştığım kuruma kendimden o kadar çok şey verdim ki, buradan ayrılmayı düşünemiyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
12.	Çalıştığım kurumdan ayrılacak olsam, başka iş bulma imkanım sınırlı olur.	☐	☐	☐	☐	☐
13.	Bu kurumda çalışmaya devam etmek için bir zorunluluk hissetmiyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
14.	Benim için avantajlı da olsa çalıştığım kurumdan şu anda ayrılmanın doğru olmadığını düşünüyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
15.	Çalıştığım kurumdan ayrılırsam kendimi suçlu hissederim.	☐	☐	☐	☐	☐
16.	Çalıştığım kurum sadakat gösterilecek bir kurumdur.	☐	☐	☐	☐	☐
17.	Buradaki insanlara karşı yükümlülük hissettiğim için çalıştığım kurumdan şu anda ayrılamam.	☐	☐	☐	☐	☐
18.	Çalıştığım kuruma çok şey borçluyum.	☐	☐	☐	☐	☐

THE ESSENTIAL ROLE OF CENTRAL BANKS IN ECONOMY

MƏRKƏZİ BANKIN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU

EMİN SALMANOV

Bakı Həsən bəy Zərdabi 144, Liverpool Universiteti, Humanitar və Sosial Elmlər , Maliyyə, Bakı, Azərbaycan.

XÜLASƏ

Mərkəzi banklar pul siyasətinə, maliyyə sabitliyinə və ümumi iqtisadi rifaha əhəmiyyətli təsir göstərən hökumət iqtisadiyyatları daxilində fundamental institutlardır. Bu məqalədə mərkəzi bankların tarixi təkamülünü, əsas məsuliyyətlərini və milli iqtisadiyyatların formalaşmasına əvəzsiz töhfələrini əhatə edən əsas rolun hərtərəfli təhlili verilir. Tarix boyu mərkəzi banklar dövlət vəsaitlərinin əsas anbarlarından əhəmiyyətli pul səlahiyyətinə malik olan mürəkkəb qurumlara çevrilmişlər. Onların öhdəlikləri pul siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, maliyyə institutlarının tənzimlənməsi və nəzarəti, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi daxil olmaqla, geniş funksiyaları əhatə edir. Mərkəzi banklar maliyyə böhranı zamanı son instansiya kreditörleri kimi çıxış edir, ödəmə qabiliyyətinə malik, lakin likvid olmayan maliyyə institutlarına mühüm dəstək verir və xarici sabitliyi təşviq etmək üçün valyuta məzənnələrini idarə edir. Bundan əlavə, mərkəzi banklar siyasət qərarlarını məlumatlandırmaq və daha geniş siyasət müzakirəsinə töhfə vermək üçün ciddi iqtisadi araşdırmalar və təhlillər aparırlar. Bundan əlavə, mərkəzi banklar inklüziv artımın və davamlı inkişafın təşviqində, ekoloji, sosial və idarəetmə mülahizələrinin öz siyasət çərçivələrinə inteqrasiyasında getdikcə daha mühüm rol oynayırlar. Nəticə olaraq, mərkəzi banklar hökumət iqtisadiyyatlarının əvəzsiz sütunlarıdır, pul sabitliyini qoruyur, maliyyə dayanıqlığını artırır və davamlı iqtisadi artımı təşviq edir. Qlobal iqtisadi mənzərə inkişaf etməyə davam etdikcə, mərkəzi banklar hamı üçün sabitlik, artım və rifahı təmin etmək öhdəliyində sabit, adaptiv və innovativ qalmalıdırlar.

Açar sözlər: Mərkəzi bank, maliyyə, iqtisadi, siyasət

ABSTRACT

Central banks are fundamental institutions within economy, wielding significant influence over monetary policy, financial stability, and overall economic prosperity. This article provides a comprehensive analysis of the essential role played by central banks, encompassing their historical evolution, key responsibilities, and indispensable contributions to shaping national economies. Throughout history, central banks have evolved from basic repositories of government funds to sophisticated institutions with considerable monetary authority. Their responsibilities encompass a wide array of functions, including the formulation and implementation of monetary policy, regulation and supervision of financial institutions, and maintenance of financial stability. Central banks act as lenders of last resort during times of financial crisis, provide crucial support to solvent but illiquid financial institutions, and manage

exchange rates to promote external stability. Moreover, central banks conduct rigorous economic research and analysis to inform policy decisions and contribute to broader policy discourse. Furthermore, central banks play an increasingly vital role in promoting inclusive growth and sustainable development, integrating environmental, social, and governance considerations into their policy frameworks. In conclusion, central banks are indispensable pillars of government economies, safeguarding monetary stability, fostering financial resilience, and promoting sustainable economic growth. As the global economic landscape continues to evolve, central banks must remain adaptive and innovative, steadfast in their commitment to ensuring stability, growth, and prosperity for all.

Keywords: Central banks, finance, economy, policy

**MINERALOGICAL AND PETROGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF
EOCENE AGE PORPHYRIC TEXTURED BASALTS LOCATED IN
ADIYAMAN SINCİK DISTRICT**

Arş. Gör. Dr. Abdullah SAR

Fırat University, ORCID. <https://orcid.org/0000-0002-9752-7807>

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali ERTÜRK

Fırat University, ORCID. <https://orcid.org/0000-0003-1197-9202>

ABSTRACT

The Middle Eocene-aged Maden Complex, which crops out in the eastern part of the Taurus Orogenic Belt, one of Turkey's most critical tectonic belts, has an essential place in understanding the geodynamic development of the region. The porphyritic textured basalts are located in the Maden Complex in and around the Sincik district of Adıyaman province. This study aims to reveal the mineralogical, petrographic, and textural properties of porphyritic textured basalts found in the Eocene-aged Maden Complex. The unit is represented by basalt, pillow basalt, porphyritic textured basalt, andesite, trachy-andesite, and, in places, diabase dykes cutting them. Texturally, aphanitic, vesicular, porphyritic, and amygdalar textures are observed in hand samples. Porphyritic textured basalts are observed in dark colors in the study area and contain plagioclase minerals in sizes ranging from 0.5 to 1 cm. Petrographically, porphyritic textured basalts consist mainly of 65-75% plagioclase, 20-25% clinopyroxene (augite), and 5-10% olivine minerals in some sections. Secondary calcite, zeolite, and epidote minerals are also found in the rock. Plagioclases are phenocrysts and microliths within the rock and consist of euhedral or subhedral crystals. Albite-karlsbad and albite polysynthetic twinnings are observed in plagioclases. In the extinction angle measurements made according to the albite twin in plagioclases, the extinction angles are approximately 34°, and the type of plagioclase is labrador. Clinopyroxene phenocrysts are rarely euhedral or subhedral crystals. They are found as phenocrysts with vivid or pale interference colors, poorly cleaved in one direction, and sometimes as residues or with completely degraded, chloritised, carbonated, and opaque internal structures. It is possible to mention intense alteration in the petrographic sections examined. These are carbonation, opacification, epidotisation, chloritisation, sericitisation, silicification, zeolitisation, and souritisation. In rocks, plagioclase and clinopyroxene in the form of phenocrysts within the fine-grained ground material create the porphyritic texture.

Anahtar Kelimeler: Maden Complex, Petrography, Porphyritic textured basalt.

INTRODUCTION

The porphyritic basalts are located within the Southeastern Anatolian Orogenic Belt (Figure 1). The region is located in the north of the Arabian continent (Yılmaz, 1993; Yılmaz, 2019). Two areas with different structural characteristics are distinguished on the Arabian continent. These are the foreland fold-thrust belt adjacent to the orogenic belt in the north and the sections where fold and thrust effects gradually decrease as you move towards the south. The border between them is slowly transitional. The sequence in the eastern parts of the Arabian Platform is represented by a Lower Paleozoic-Lower Miocene sedimentary sequence generally developed in a marine environment and is primarily continuous. Allochthonous units were settled on this autochthonous sedimentary sequence in different periods. In the eastern parts of Southeastern Anatolia,

nappe settlement on the Arabian Platform is observed only in the Late Cretaceous period (Ertürk et al. 2017, 2018; Yılmaz, 2019).

This study aims to reveal the mineralogic, petrographic, and textural characteristics of Eocene-aged porphyritic basalts cropping up in the Sincik district of Adıyaman province and its surroundings (Figure 1).

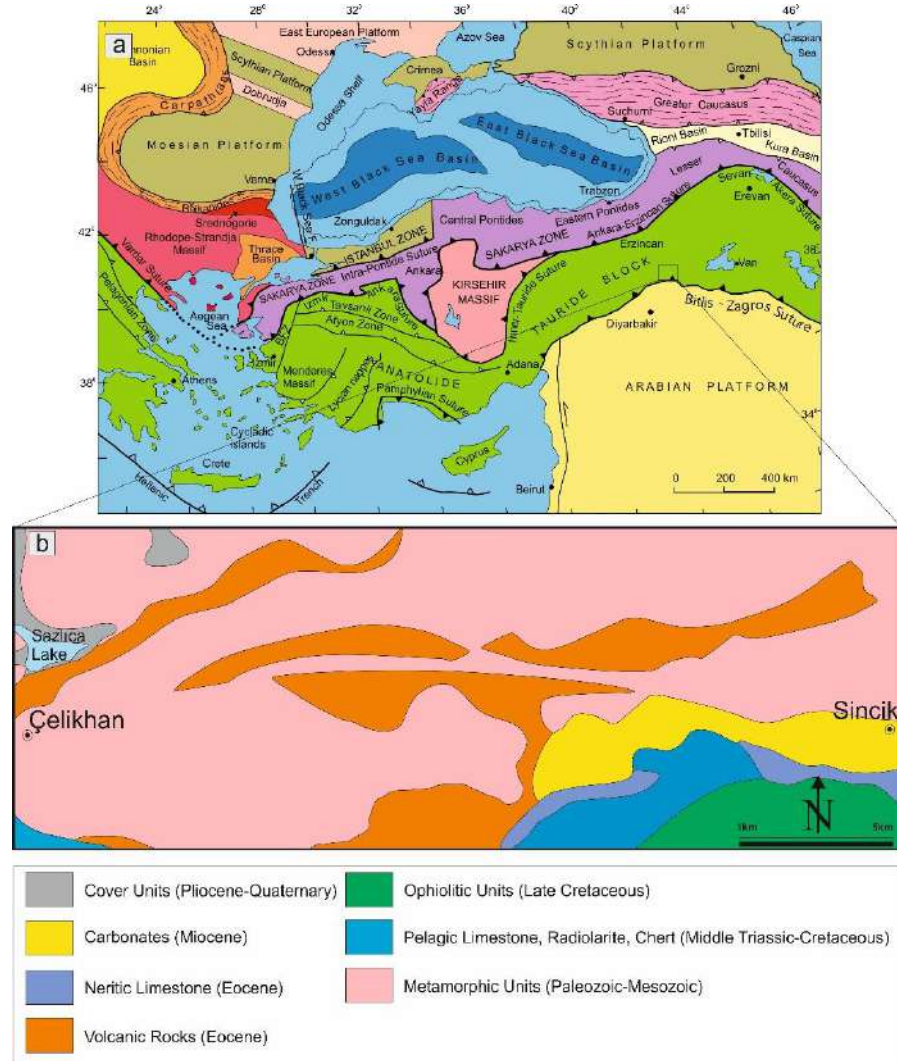

Figure 1. a) Tectonic map of Turkey and the surrounding areas (Okay and Tüysüz 1997) **b)** Geological map of the region (MTA, 2002)

GEOLOGICAL BACKGROUND

Eocene-aged volcanic rocks spread over very wide areas in the Eastern Taurus Mountains. The unit crops out from the west of Southeastern Anatolia, around Yeşilyurt district, Akşam district, Beydağı, Pütürge, and Kale districts of Malatya province, and around Çelikhan-Sincik and Koçali districts of Adıyaman province.

Eocene-aged volcanic rocks are represented by basalt, basaltic andesite, dacite, diabase and pyroclastic rocks. Limestone olistoliths in different colours and in the form of extra-basin foreign blocks, which are thought to be older, are also observed within the unit. According to Kaya (2004), limestone olistoliths of intra-basin origin were also detected within the unit. The fact that this olistostromal sequence is accompanied by volcanism is a general feature of the Maden deposition basin. Brecciations are common in the unit due to tectonism. In addition, intense alterations due to thrusts and mirroring are observed in the region (Ertürk et al. 2017; 2018).

In the study area, basalts present outcrops in large areas. The rocks are generally in the form of greenish, brownish, and maroon-colored, massive, ellipsoidal-shaped pillow lavas and fractured pillow-shaped basalts. The pillows' long and short axis dimensions vary from a few cm to m. While the central parts of pillow-structured basalts have a coarser-grained texture, the outer parts have a finer-grained glassy texture. Additionally, it is possible to determine the flow direction in pillow-shaped basalts that show a peduncle structure. Basalts have gas cavities varying in size from 5 to 20 mm in some places, and these vesicles are filled with secondary minerals such as calcite, quartz, and epidote, showing an amygdalar texture. Calcite, quartz and epidote veins ranging from mm to m in length are also found among the basalts.

Porphyritic textured basalts outcropping in the Sincik district of Adiyaman province and its surroundings are dark grey in the study area. It contains plagioclase minerals that form a porphyritic texture with 0.5-1 cm dimensions. The alteration rate in the unit can be seen at medium-high levels.

PETROGRAPHY

The Eocene aged volcanic rocks is represented by basalt, pillow basalt, porphyritic textured basalt, andesite, trachy-andesite, and, in places, diabase dykes cutting them. Texturally, aphanitic, vesicular, porphyritic, and amygdalar textures are observed in hand samples. Porphyritic textured basalts are observed in dark colors in the study area and contain plagioclase minerals in sizes ranging from 0.5 to 1 cm. Petrographically, porphyritic textured basalts consist mainly of 65-75% plagioclase (labrador), 20-25% clinopyroxene (augite), and 5-10% olivine minerals in some sections. Secondary calcite, zeolite, and epidote minerals are also found in the rock.

Plagioclases are phenocrysts and microliths within the rock and consist of euhedral or subhedral crystals. Albite-karlsbad and albite polysynthetic twinnings are observed in plagioclases (Figure 2a). In the extinction angle measurements made according to the albite twin in plagioclases, the extinction angles are approximately 34°, and the type of plagioclase is labrador.

Clinopyroxene phenocrysts are rarely euhedral or subhedral crystals. They are found as phenocrysts with vivid or pale interference colors, poorly cleaved in one direction, and sometimes as residues or with completely degraded, chloritised, carbonated, and opaque internal structures (Figure 2b, c). It is possible to mention intense alteration in the petrographic sections examined. These are carbonation, opacification, epidotisation, chloritisation, sericitisation, silicification, zeolitisation, and souritisation.

In rocks, plagioclase and clinopyroxene in the form of phenocrysts within the fine-grained ground material create the porphyritic texture (Figure 2a, b).

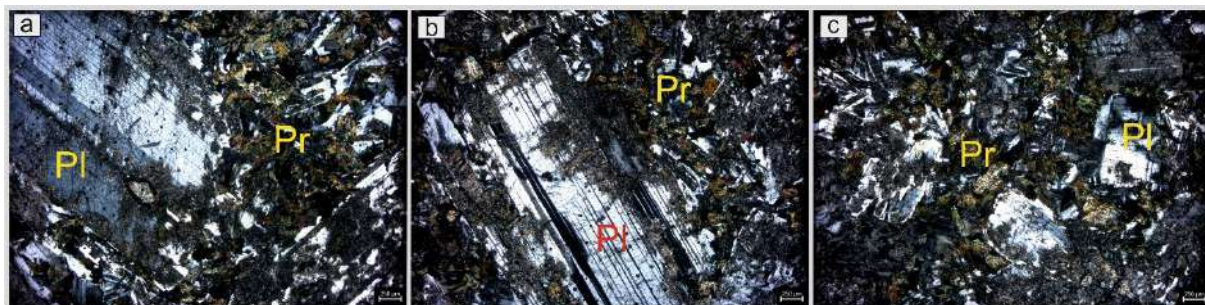

Figure 2. Thin section images of porphyritic textured basalts

CONCLUSION

- ✓ The Eocene-aged volcanic rocks are represented by basalt, pillow basalt, porphyritic textured basalt, andesite, trachy-andesite, and, in places, diabase dykes cutting them.

- ✓ Studied rocks consist mainly of 65-75% plagioclase (labrador), 20-25% clinopyroxene (augite), and 5-10% olivine minerals in some sections. Secondary calcite, zeolite, and epidote minerals are also found in the rock.
- ✓ Porphyritic basalts show porphyritic texture in texture.

REFERENCE

- Ertürk, M.A., Beyarslan, M., Sar, A. 2017. “In the Case of Maden Complex, Geochemical Constraints on the Origin and Tectonic Implication of Eocene Magmatism in SE Turkey”, *Journal of Tethys*, 5, 240–263.
- Ertürk, M.A., Beyarslan, M., Chung, S.L., Lin, T.H. 2018. “Eocene magmatism (maden complex) in the Southeast anatolian orogenic belt: magma genesis and tectonic implications”, *Geoscience Frontiers*, 9, 1829-1847.
- Kaya, A. 2004. “Gezin (Maden-Elazığ) Çevresinin Jeolojisi”, *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 10, 1, 41-50.
- M.T.A, 2002. “1/500.000 ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası”, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye.
- Yılmaz, Y. 1993. “New evidence and model on the evolution of the Southeast Anatolian Orogen”, *Geological Society of America Bulletin*, 105, 251–271.
- Yılmaz, Y. (2019). Southeast Anatolian Orogenic Belt Revisited (Geology and Evolution), *Canadian Journal of Earth Sciences*, 56, 1163–1180.

THE HOW DO GOVERNMENT REDUCE INFLATION

HÖKUMƏT İNFLYASIYANI NECƏ AZALDIR

EMİN SALMANOV

Liverpul Universiteti, Maliyyə,

XÜLASƏ

Malların və xidmətlərin ümumi qiymət səviyyəsinin davamlı artması ilə xarakterizə olunan inflyasiya iqtisadi sabitlik və rifah üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bütün dünyada hökumətlərə inflyasiya təzyiqlərini azaltmaq və qiymət sabitliyini qorumaq üçün effektiv strategiyalar həyata keçirmək tapşırılıb. Bu müfəssəl mücərrəd pul siyasəti alətlərinə, fiskal tədbirlərə, təklif yönlü islahatlara və valyuta məzənnəsinin idarə edilməsinə diqqət yetirərək inflyasiyanın azaldılması üçün hökumətlərin tətbiq etdiyi müxtəlif tədbirlər kompleksini araşdırır. Pul siyasəti inflyasiyaya nəzarət üçün əsas alət rolunu oynayır, mərkəzi banklar pul təklifinə təsir göstərmək və inflyasiya meyillərini cilovlamaq üçün müxtəlif alətlərdən istifadə edirlər. Faiz dərəcəsi siyasətinə düzəlişlər, açıq bazar əməliyyatları və ehtiyat tələblərində dəyişikliklər borclanma xərclərini, likvidlik şərtlərini və ümumi iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmək üçün istifadə edilən əsas mexanizmlərdir. Faiz dərəcələrini yüksəltməklə mərkəzi banklar məcmu tələbi azaltmağı və bununla da inflyasiya təzyiqlərini azaltmağı hədəfləyir, faiz dərəcələrinin aşağı salınması isə iqtisadi aktivliyi stimullaşdırır. Pul siyasətini tamamlayan hökumətlər inflyasiya təzyiqlərini aradan qaldırmaq üçün fiskal tədbirlər həyata keçirirlər. Daraldıcı fiskal siyasətlər məcmu tələbi azaltmaq və qiymətlərə yuxarı təzyiqli azaltmaq üçün dövlət xərclərinin azaldılmasını və/yaxud vergilərin artırılmasını nəzərdə tutur. İnfrastruktura investisiyalar, əmək bazarı islahatları və tənzimləyici siyasətlər də daxil olmaqla, təklif tərəfi müdaxilələr məhsuldarlığı artırmaq və məsrəf inflyasiyasını azaltmaq məqsədi daşıyır və bununla da fiskal qənaət tədbirlərini tamamlayır. Təchizat yönümlü islahatlar iqtisadiyyatın inflyasiya təzyiqlərinə yol vermədən tələbi ödəmək imkanlarını artırmaqla inflyasiyanın əsas səbəblərinin aradan qaldırılmasında həlledici rol oynayır. Məhsuldarlığı artırmaq, innovasiyaları təşviq etmək və istehsal xərclərini azaltmaqla, təklif yönlü siyasətlər uzunmüddətli inflyasiya nəzarətinə və davamlı iqtisadi artıma kömək edir. Valyuta məzənnəsinin idarə edilməsi strategiyaları, xüsusən də xarici şoklara yüksək dərəcədə məruz qalan iqtisadiyyatlarda inflyasiyaya nəzarət etmək üçün hökumətlərin səylərində də mühüm yer tutur. Sabit və üzən məzənnə rejimləri, valyuta bazarlarına müdaxilə və məzənnənin hədəflənməsi milli valyutanın sabitləşdirilməsi, idxal inflyasiyasının azaldılması və xarici sabitliyin qorunması üçün tətbiq edilən yanaşmalardandır. Empirik sübutların və nümunə araşdırmalarının sintezi vasitəsilə bu mücərrəd müxtəlif ölkələrdə inflyasiyaya nəzarət strategiyalarının effektivliyini qiymətləndirir və siyasətin nəticələrinə işıq salır.

Açar sözlər: İnflyasiya, faiz dərəcəsi, pul siyasəti, məzənnə

ABSTRACT

Inflation, characterized by a sustained increase in the general price level of goods and services, presents significant challenges to economic stability and prosperity. Governments worldwide are tasked with implementing effective strategies to mitigate inflationary pressures and maintain price stability. This comprehensive abstract explores the diverse array of measures governments employ to reduce inflation, focusing on monetary policy tools, fiscal measures, supply-side reforms, and exchange rate management. Monetary policy serves as a primary tool for inflation control, with central banks employing various instruments to influence the money supply and curb inflationary tendencies. Interest rate policy adjustments, open market operations, and changes in reserve requirements are key mechanisms utilized to regulate borrowing costs, liquidity conditions, and overall economic activity. By raising interest rates, central banks aim to reduce aggregate demand, thereby dampening inflationary pressures, while lowering interest rates stimulates economic activity but risks exacerbating inflation if not carefully managed. Complementing monetary policy, governments implement fiscal measures to address inflationary pressures. Contractionary fiscal policies involve reductions in government spending and/or increases in taxes to reduce aggregate demand and alleviate upward pressure on prices. Supply-side interventions, including investments in infrastructure, labor market reforms, and regulatory policies, aim to enhance productivity and mitigate cost-push inflation, thereby complementing fiscal austerity measures. Supply-side reforms play a crucial role in addressing the root causes of inflation by increasing the economy's capacity to meet demand without triggering inflationary pressures. By enhancing productivity, promoting innovation, and reducing production costs, supply-side policies contribute to long-term inflation control and sustainable economic growth. Exchange rate management strategies also feature prominently in governments' efforts to control inflation, particularly in economies highly exposed to external shocks. Fixed vs. floating exchange rate regimes, intervention in foreign exchange markets, and exchange rate targeting are among the approaches utilized to stabilize the domestic currency, mitigate imported inflation, and maintain external stability. Through a synthesis of empirical evidence and case studies, this abstract evaluates the effectiveness of inflation control strategies in different countries, shedding light on policy outcomes and implications for policymakers.

Key words: Inflation, interest rate, monetary policy, exchange rate

GİRİŞ

İnflyasiya, malların və xidmətlərin ümumi qiymət səviyyəsinin davamlı yüksəlişi iqtisadi sabitlik və rifah üçün böyük problem yaradır. Bütün dünyada hökumətlərə inflyasiya təzyiqlərini azaltmaq və qiymət sabitliyini qorumaq üçün effektiv strategiyalar həyata keçirmək tapşırılıb. Bu məqalə pul siyasəti alətlərini, fiskal tədbirləri, təklif yönlü islahatları və valyuta məzənnəsinin idarə edilməsini əhatə edən inflyasiyanın azaldılması

üçün hökumətlərin tətbiq etdiyi müxtəlif tədbirlər kompleksinin hərtərəfli tədqiqini təqdim edir.

İnflyasiyanın nədir:

İnflyasiyaya nəzarət strategiyalarına keçməzdən əvvəl inflyasiyanın dinamikasını və nəticələrini anlamaq vacibdir. İnflyasiya həddindən artıq tələb, təklif məhdudyyətləri, xərc təzyiqləri və xarici şoklar da daxil olmaqla müxtəlif amillərlə idarə oluna bilər. Mülayim inflyasiya sağlam iqtisadi artımdan xəbər verə bilsə də, davamlı yüksək inflyasiya alıcılıq qabiliyyətini azaldır, resursların bölüşdürülməsini təhrif edir və iqtisadiyyata inamı sarsıdır.

Pul Siyasəti Alətləri:

Hökumətlərin inflyasiyaya nəzarət etmək üçün istifadə etdiyi əsas vasitələrdən biri pul siyasətidir. Mərkəzi banklar faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, açıq bazar əməliyyatları və ehtiyat tələbləri kimi alətlərdən istifadə edərək pul siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Mərkəzi banklar faiz dərəcələrini yüksəltməklə borclanma və xərcləri azaltmağı və bununla da inflyasiya təzyiqlərini soyutmağı hədəfləyir. Əksinə, faiz dərəcələrinin aşağı salınması iqtisadi aktivliyi stimullaşdırır, lakin diqqətlə idarə olunmazsa, inflyasiyaya təkan verə bilər. Dövlət qiymətli kağızlarının alqı-satqısını əhatə edən açıq bazar əməliyyatları və məcburi ehtiyat normalarının dəyişməsi də pul kütləsinə təsir etməkdə və inflyasiyanın tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Fiskal tədbirlər:

Pul siyasətindən əlavə, hökumətlər inflyasiya təzyiqlərini aradan qaldırmaq üçün fiskal tədbirlər həyata keçirirlər. Daraldıcı fiskal siyasətlər məcmu tələbi azaltmaq və qiymətlərə yuxarı təzyiqləri azaltmaq üçün dövlət xərclərinin azaldılmasını və/və ya vergilərin artırılmasını nəzərdə tutur. İnfrastruktura investisiyalar, əmək bazarı islahatları və tənzimləyici siyasətlər kimi təklif tərəfli müdaxilələr məhsuldarlığı artırmaq və məsrəflərə səbəb olan inflyasiyanı azaltmaq məqsədi daşıyır.

Təchizat tərəfində islahatlar:

İnflyasiyanın əsas səbəblərini aradan qaldırmaq iqtisadi səmərəliliyə və məhsuldarlığa mane olan təklif tərəfi məhdudyyətlərinin aradan qaldırılmasını tələb edir. Hökumətlər inflyasiyaya səbəb olmadan tələbatı ödəmək üçün iqtisadiyyatın imkanlarını artırmaq üçün təklif yönü islahatlar aparırlar. İnfrastruktur investisiyaları, təhsil və səhiyyədə təkmilləşdirmələr, tənzimləmə və innovasiyaların təşviqi məhsuldarlığın artırılmasına, istehsal xərclərinin azaldılmasına və inflyasiya təzyiqlərinin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər sırasındadır.

Valyuta məzənnəsinin idarə edilməsi:

Valyuta məzənnəsi siyasəti, xüsusilə də xarici şoklara məruz qalan iqtisadiyyatlarda inflyasiyaya nəzarətdə mühüm rol oynayır. Hökumətlər sabit və ya üzən məzənnə rejimlərini qəbul edə, valyuta bazarlarına müdaxilə edə və ya milli valyutayı sabitləşdirmək, idxal olunan inflyasiyanı yumşaltmaq və xarici sabitliyi qorumaq üçün məzənnənin hədəflənməsini həyata keçirə bilər.

Empirik həllər:

Müxtəlif ölkələrdə inflyasiyaya nəzarət strategiyalarının tədqiqi siyasətin effektivliyi və nəticələri haqqında dəyərli fikirlər verir. Keys tədqiqatları və empirik sübutlar müxtəlif tədbirlərin inflyasiya dinamikasına təsirini işıqlandırır və siyasətçilər üçün dəyərli dərslər verir. Məsələn, inflyasiya hədəfləmə rejimlərini uğurla həyata keçirən Braziliya və ya maliyyə səhv idarəçiliyi səbəbindən hiperinflyasiya ilə mübarizə aparan Zimbabve kimi ölkələrin təcrübələri qlobal miqyasda siyasətçilər üçün dəyərli dərslər verir.

Nəticə

Empirik tədqiqatların nəticələrini sintez edərək, bu məqalə effektiv inflyasiya nəzarəti üçün siyasət tövsiyələri təqdim edir. Davamlı iqtisadi sabitliyə və rifaha nail olmaq üçün monetar, fiskal, təklif tərəfi və məzənnə siyasətini birləşdirən hərtərəfli və balanslaşdırılmış yanaşma çox vacibdir. İnflyasiya dinamikasının mürəkkəbliklərini başa düşmək və sübuta əsaslanan siyasət tədbirlərini həyata keçirməklə hökumətlər inflyasiyanı effektiv şəkildə azalda və uzunmüddətli iqtisadi rifahı təşviq edə bilərlər. Bundan əlavə, pul və fiskal orqanlar arasında koordinasiya, effektiv kommunikasiya strategiyaları, etibarlılıq və şəffaflığa sadıqlıq inflyasiyaya nəzarət siyasətinin uğuru üçün vacibdir. Nəticə etibarlı ilə qiymət sabitliyinin qorunması iqtisadiyyata inamı gücləndirir, investisiyaları təşviq edir və bütövlükdə cəmiyyətə fayda verən davamlı inkişafı dəstəkləyir.

MƏNBƏLƏR

1. Blanchard, O., & Summers, L. (1986). Hysteresis and the European unemployment problem. In NBER Macroeconomics Annual 1986, Volume 1 (pp. 15-78). MIT Press.
2. Brainard, W. C., & Perry, G. L. (2001). Monetary policy and inflation targeting. In Proceedings of the Federal Reserve Bank of Kansas City (pp. 203-286).
3. Cecchetti, S. G., Genberg, H., Lipsky, J., & Wadhvani, S. (2000). Asset prices and central bank policy. Geneva Reports on the World Economy, 2, 1-40.
4. De Gregorio, J., & Guidotti, P. E. (1995). Financial development and economic growth. World Development, 23(3), 433-448
5. DeLong, J. B., & Summers, L. H. (2012). Fiscal policy in a depressed economy. Brookings Papers on Economic Activity, 2012(1), 233-297.
6. Dornbusch, R. (1976). Expectations and exchange rate dynamics. Journal of Political Economy, 84(6), 1161-1176.
7. Fischer, S. (1977). Long-term contracts, rational expectations, and the optimal money supply rule. Journal of Political Economy, 85(1), 191-205.
8. Friedman, M. (1968). The role of monetary policy. American Economic Review, 58(1), 1-17.
9. Ghosh, A., & Phillips, S. (1998). Warning: Inflation may be harmful to your growth. IMF Staff Papers, 45(4), 672-710.
10. Gylfason, T., & Lindbeck, A. (1984). Union leaders and investment policy. Economic Journal, 94(373), 1-19.

11. Hall, R. E. (1982). The importance of lifetime jobs in the US economy. *American Economic Review*, 72(4), 716-724.
12. IMF. (2009). Fiscal policy as a countercyclical tool. In *World Economic Outlook*, April 2009: Crisis and Recovery (pp. 89-127). International Monetary Fund.
13. International Monetary Fund. (2016). Exchange rate arrangements and inflation: Evidence from developing countries. *World Economic Outlook*, October 2016: Subdued Demand: Symptoms and Remedies (pp. 111-140). International Monetary Fund.
14. Laxton, D., & Prasad, E. (1997). Policy credibility and the design of central banks. *European Economic Review*, 41(6), 1311-1346.
15. Mishkin, F. S. (1996). Understanding financial crises: A developing country perspective. In *Financial Markets and Financial Crises* (pp. 13-46). University of Chicago Press.
16. Obstfeld, M., & Rogoff, K. (1995). Exchange rate dynamics redux. *Journal of Political Economy*, 103(3), 624-660.
17. Phelps, E. S. (1968). Money-wage dynamics and labor-market equilibrium. *Journal of Political Economy*, 76(4), 678-711.
18. Romer, D. (1993). Openness and inflation: Theory and evidence. *Quarterly Journal of Economics*, 108(4), 869-903.
19. Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995). Economic reform and the process of global integration. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1995(1), 1-118.
20. Sargent, T. J. (1973). Rational expectations, the real rate of interest, and the natural rate of unemployment. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1973(2), 429-480.
21. Sen, A. (1960). Choice of techniques: An aspect of the theory of planned economic development. *Oxford Economic Papers*, 12(1), 58-84.
22. Sims, C. A. (1994). A simple model for study of the determination of the price level and the interaction of monetary and fiscal policy. *Economic Theory*, 4(3), 381-399.
23. Svensson, L. E. (1997). Inflation targeting: Some extensions. *Scandinavian Journal of Economics*, 99(1), 83-97.
24. Taylor, J. B. (1993). Discretion versus policy rules in practice. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 39, 195-214.
25. Tobin, J. (1969). A general equilibrium approach to monetary theory. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1(1), 15-29.
26. Walsh, C. E. (1995). Optimal contracts for central bankers. *American Economic Review*, 85(1), 150-167.
27. Woodford, M. (2001). The Taylor rule and optimal monetary policy. *American Economic Review*, 91(2), 232-237.
28. World Bank. (2008). *Infrastructure and economic development: Evidence from China*. Policy Research Working Paper 4460. World Bank.

DEVELOPMENT OF HEALTHCARE IN SHAMAKHI IN 2003-2023

2003-2023-CÜ İLLƏRDƏ ŞAMAXIDA SƏHIYYƏNİN İNKİŞAFI

Zərifə Şamil qızı Cavadova ,t.ü.f.d.dosent

ADPU-nun Şamaxı filialı,

ORCID kod 0000-0003-4294-386X

XÜLASƏ

Əsaslı Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş istər daxili ,istərsə də xarici siyasət sahəsindəki yolu uğurla davam etdirən cənab Prezident İlham Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi səhiyyə sahəsində də müəyyən uğurlar qazanılmasına nail olmuşdur.Hələ vaxtilə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin diqqəti və dəstəyi ilə səhiyyə sistemində ardıcıl və məqsədyönlü işlər görülmüş,islaxatlar aparılmış,bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir.Bu sahəyə diqqət və qayğı İlham Əliyevin Prezident seçilməsindən sonrakı fəaliyyətində də uğurla həyata keçirilməkdədir və onun rəhbərliyi ilə ölkəmizdə,o cümlədən bölgələrimizdə səhiyyə sahəsində də mühüm nəticələr əldə olunmaqdadır.

Cənab Prezident İlham Əliyev səhiyyə sahəsinə də daim qayğı ilə yanaşaraq səhiyyə problemlərinin həllini ən vacib bir məsələ kimi diqqətdə saxlamış, və öz çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır ki, “... biz artan iqtisadi imkanlarımızı ilk növbədə sosial sahənin inkişafına, o cümlədən səhiyyənin problemlərinin həllinə yönəltməliyik”. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövət Proqramlarına uyğun olaraq Şamaxıda da yeni-yeni xəstəxanalar inşa edilmiş,tibbi xidmət təkmilləşdirilmiş əhalinin sağlamlığının qorunmasında əsaslı işlər həyata keçirilmişdir. Səhiyyə xidməti sahəsində həyata keçirilən profilaktik tədbirlər nəticəsində əhalidə aşkar edilən müxtəlif xəstəliklərin müalicə işi də uğurla həyata keçirilmişdir. 2003-2023-cü illərdə respublikamızda səhiyyənin inkişafı ilə əlaqədar dövlət səviyyəsində mühüm Proqramların həyata keçirilməsi mümkün olmuşdur. Belə tədbirlər Proqramı Şamaxıda da uğurla icra edilmişdir. Belə ki,səhiyyə sistemi hər il yenilənərək “1+3” formatında hazırlanan “İqtisad-sosial inkişaf konsepsiyası və Proqnoz” göstəricilər sənədi ilə müəyyənləşdirilmişdir

Açar sözlər: İlham Əliyev, Şamaxı,səhiyyə, inkişaf,saglamlıq

SUMMARY

Mr. President Ilham Aliyev, who has successfully continued the path laid by the Great Leader Heydar Aliyev in the field of domestic and foreign policy, as well as in other fields, has achieved certain achievements in the field of health. Reforms have been carried out and a number of laws have been adopted. The attention and care in this field is being successfully carried out in the activities of Ilham Aliyev after the election of the President, and with his leadership, important results are being achieved in the field of healthcare in our country, including in our regions.

Mr. President Ilham Aliyev always approached the health sector with concern and kept the solution of health problems in mind as the most important issue, and repeatedly emphasized in his speeches that “... we must focus our growing economic opportunities first of all on the development of the social sector, including the solution of health problems.” [1]. In this regard, new hospitals were built in Shamakhi, medical services were improved, and basic works were carried out to protect the health of the population in accordance with the Invitation Programs for the socio-economic development of the regions implemented under the leadership of the

President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev. As a result of preventive measures implemented in the field of health care, the treatment of various diseases detected in the population was successfully carried out

In 2003-2023, it was possible to implement important programs at the state level related to the development of health care in our republic. The Program of such events was also successfully implemented in Shamakhi. Thus, the health care system is defined by the "Economic-social development concept or Forecast indicators document" which is updated every year in "1-3" format.

2003-2023-cü illərdə Şamaxıda səhiyyənin inkişafı

Prezident İlham Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi səhiyyə sahəsində də müəyyən uğurlar qazanılmasına nail olmuş, bu sahənin də inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı və diqqət göstərmiş və bu iş bu gün də davam etməkdədir. İHələ vaxtilə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin diqqəti və dəstəyi ilə səhiyyə sistemində ardıcıl və məqsədyönlü işlər görülmüş, islahatlar aparılmış, bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Bu sahəyə diqqət və qayğı İlham Əliyevin Prezident seçilməsindən sonrakı fəaliyyətində də uğurla həyata keçirilməkdədir və onun rəhbərliyi ilə ölkəmizdə, o cümlədən bölgələrimizdə səhiyyə sahəsində də mühüm nəticələr əldə olunmaqdadır.

Prezident İlham Əliyev səhiyyə sahəsinə də daim qayğı ilə yanaşaraq səhiyyə problemlərinin həllini ən vacib bir məsələ kimi diqqətdə saxlamış, və öz çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır ki, "... biz artan iqtisadi imkanlarımızı ilk növbədə sosial sahənin inkişafına, o cümlədən səhiyyənin problemlərinin həllinə yönəltməliyik[1]. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramlarına uyğun olaraq Şamaxıda da yeni-yeni xəstəxanalar inşa edilmiş, tibbi xidmət təkmilləşdirilmiş əhəlinin sağlamlığının qorunmasında əsaslı işlər həyata keçirilmişdir. Səhiyyə xidməti sahəsində həyata keçirilən profilaktik tədbirlər nəticəsində əhalidə aşkar edilən müxtəlif xəstəliklərin müalicə işi də uğurla həyata keçirilmişdir.

2003-2023-cü illərdə respublikamızda səhiyyənin inkişafı ilə əlaqədar dövlət səviyyəsində mühüm Proqramların həyata keçirilməsi mümkün olmuşdur. Belə tədbirlər Proqramı Şamaxıda da uğurla icra edilmişdir. Belə ki, səhiyyə sistemi hər il yenilənərək "1+3" formatında hazırlanan "İqtisad-sosial inkişaf konsepsiyası və Proqnoz" göstəricilər sənədi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

1. Şamaxıda səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda hər bir sahənin inkişafı üçün mühüm təşəbbüslə çıxış etmiş, amma onun üçün əsas məsələ - əhəlinin sağlamlığının qorunması, tibbi xidmətin yüksək səviyyədə təşkili, Azərbaycan xalqının demografik göstəricilərinin yaxşılaşması məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə səhiyyə sistemində ardıcıl və məqsədyönlü işlər hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sonsuz qayğı və diqqətinin məntiqi nəticəsi olaraq, iqtisadiyyatın inkişafı səhiyyədə də görülməli işlərin daha böyük vüsətlə davam etdirilməsinə imkan yaratmışdır.

Bölgələrin də regional inkişaf proqramı 2003-2023-cü illərdə uğurla davam etdirilmişdir. Regionlarda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində vacib olan sahələrdən biri xüsusilə səhiyyənin inkişaf etdirilməsi son illər Dövlət Başçısının tapşırığına əsasən respublikanın hər yerində olduğu kimi Şamaxıda da səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, əhəliyə göstərilən tibbi xidmətin yaxşılaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Şamaxıda da müasir tibb müəssisələrinin yaradılması, hətta onların dünyanın qabaqcıl səhiyyə ocaqlarından geri qalmaması bu sahənin yüksək dərəcədə inkişaf etdirilməsini göstərir.

Şamaxıda da rayon əhalisinə göstərilən səhiyyə xidmətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. "2003-cü ildə Şamaxı şəhər əhalisi ilə yanaşı kənd sakinlərinə göstərilən səhiyyə xidmətinin də səviyyəsi getdikcə artmışdır. Statistik məlumatlara

görə ,hazırda rayonun kənd və qəsəbələrinə 2 xəstəxana ,16 həkim ambulatoriyası və 22 feldşer-mama məntəqəsi xidmət göstərir.

Mərkəzi Rayon Xəstəxanasının həkimlərdən ibarət həkim briqadaları yaradılaraq il ərzində həftədə bir dəfə olmaqla rayonun qəsəbə və kəndlərində əhaliyə tibbi xidmətlər göstərmiş və Diaqnostika Mərkəzində təkcə 2016-cı ildə 1000-ə yaxın uğurlu əməliyyatlar aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tapşırığına əsasən 2016-cı ilin fevral-may ayları ərzində rayon əhalisinin kütləvi dispanser müayinəsi həyata keçirilmişdir. Müayinəyə 18 yaşdan yuxarı 62846 nəfər əhali cəlb edilmişdir.Aşkara çıxarılan xəstələr təyinatı üzrə ambulator və stasionar müalicəyə cəlb olunmuşdur. Onların dispanser müalicəsi təşkil olunmuş ,ehtiyacı olan xəstələr isə Bakı şəhərinin müxtəlif profilli xəstəxanalarına göndərilmişdir. 2017-ci ildə də əhalinin tibbi müayinədən keçirilməsi uğurla davam etdirilmişdir.

Bundan əlavə “Uşaqların icbari dispanserizasiyadan keçirilməsinə dair Dövlət Proqramı”nın icrası ilə əlaqədar olaraq 25941 uşaq dispanser müayinəsinə cəlb olunmuşdur.

Şamaxı rayonunda da qan vermə aksiyalarının keçirilməsi bir növ ənənə halını almış, bu yolla ehtiyacı olan insanlara onların sağlamlıqları üçün köməkliklər göstərilmişdir. Məsələn, təkcə 2016-cı ildə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Mərkəzi Rayon Xəstəxanasında və Diaqnostika Mərkəzində təşkil olunan qan vermə aksiyasında 1000 nəfərdən çox insan iştirak etmiş və 373 nəfərdən qan götürülmüşdür.

2015-ci ilin iyun ayının 1-dən yeni nikaha daxil olanlar gələcək nəsle ötürülə biləcək irsi və digər xəstəliklərin vaxtında aşkar edilib qarşısının alınması üçün MRX-nın poliklinikasında yaradılmış xüsusi kabinetdə tibbi müayinədən keçirilmişdir.2016-cı ilin ilk günündən bu günə kimi həmin müayinədən keçmək üçün 650 nəfər gənc də müraciət etmişdir ki, onların 29 nəfərində talassemiya,5 nəfərində isə sifilis xəstəliyi aşkarlanmışdır “[2,10]. Bu illər ərzində “Qanın, qan komponentlərinin donorluğu” və qan xidmətlərinin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliyi üzrə Dövlət Proqramı”, “Xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı”, “Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikasına dair Tələblər Proqramı”, “Onkoloji xəstələrin həyatı vacib şiş əleyhinə preparatlarla təminatı üzrə Tədbirlər Proqramı” proqramları da hazırlanaraq uğurla icra edilmişdir [3,221]. Şamaxı rayonunda da bu sahə üzrə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Səhiyyə sahəsinin inkişafına olan diqqət həm də dövlət büdcəsindən bu sahəyə ayrılan vəsaitlərdən də məlum olmuşdur. Belə ki, səhiyyə sahəsinə ayrılan maliyyə vəsaitləri də hər il fərqli olmuş və ildən ilə , artırılmışdır. Belə ki, məsələn. əgər 2005-ci ildə səhiyyəyə dövlət büdcəsindən 110 milyon manat ayrılmışdırsa, 2006-cı ildə bu rəqəm 179 milyon, 2007-ci ildə 269 milyon, 2008-ci ildə 330 milyon manat təşkil etmişdir.

Bölgələrdə insanların sağlamlıqlarının qorunması baxımından yeni diaqnostika mərkəzlərinin yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramına (2004-2008)” uyğun olaraq bölgələrdə 10-dan artıq beynəlxalq standartlara cavab verən müalicə diaqnostika mərkəzləri fəaliyyətə başlamışdır. O cümlədən 26 noyabr 2009-cu il tarixində də Şamaxıda Müalicə Diaqnostika Mərkəzinin açılışı olmuşdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 27 dekabr tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət agentliyi əhaliyə tibbi xidmətin göstərilməsini təşkil etməkdədir [4,48].

2013-cü il dekabrın 10-u Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncam ilə ölkə əhalisinin tibbi müayinəsi və uşaqların dispanseriyasının təşkil edilməsi işi daha da gücləndirilmişdir. Sərəncama uyğun olaraq respublikanın bütün yaşayış yerlərində kütləvi şəkildə əhalinin tibbi müayinələri təşkil edilmişdir. Şamaxıda da 1967-70-ci illərdə tikilmiş xəstəxana binasının ötən il yüksək standartlara uyğun əsaslı təmir olunması, müasir tibb avadanlıqlar və inventarlarla təchiz edilməsi səhiyyə işçilərinin və rayon sakinlərinin hədsiz razılığına səbəb olmuşdur. Hazırda yoluxucu xəstəliklər şöbəsi üçün yeni binanın tikintisi, həmçinin poliklinika binasının əsaslı təmiri sürətlə davam etdirilir. Ümumiyyətlə ,ötən beş il ərzində rayonda regional təcili tibbi yardım stansiyası , ailə planlaşdırılması mərkəzi yaradılmış, M.Ə.Sabir qəsəbə xəstəxanasında

„Çarhan həkim ambulatoriyasında və Muganlı fedşer-mama məntəqəsində təmir işləri aparılmış,xəstəxanaya 18 ədəd avtomaşın verilmişdir. Məlum olduğu kimi,rayonda səhiyyənin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə təməli möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin iştirakı ilə qoyulmuş müalicə-diaqnostika mərkəzində tikinti işləri sürətlə davam etdirilir.”[5, 264]

Hazırda rayonda səhiyyə sahəsində əhaliyə 345 çarpayılıq rayon mərkəzi,40 çarpayılıq Göylər kəndi,35 çarpayılıq Sabir qəsəbə xəstəxanaları xidmət göstərir. Bundan əlavə rayonun kənd və qəsəbələrində 16 həkim ambulatoriyası,22 feldşer-mama məntəqəsi vardır. Ümumiyyətlə,121 nəfər həkim və 366 nəfər tibb işçisi rayon əhalisinin sağlamlığı keşiyində durur.

Şamaxıda həm də bəzi kəndlərdə tibb məntəqəsinin tikintisi layihələrinin qrant müqavilələrinin imzalanması da xarici ölkələrin maliyyə dəstəyinə əsaslanmışdır. Məsələn, Yaponiya hökuməti Azərbaycan hökumətinin davamlı inkişafına yönəlmiş əməkdaşlığa çox böyük əhəmiyyət verdiyindən“2018-ci il fevralın 13-də Şamaxıda Yaponiya hökumətinin maliyyə dəstəyi ilə Şamaxı rayonunun Göylər kəndinin tibb məntəqəsinin tikintisi” layihəsi üzrə qrant müqaviləsinin imzalanma mərasimi baş tutmuşdur. Layihənin məqsədi Şamaxının ən böyük kəndi olan Göylər kəndində tibb məntəqəsinin tikilməsi ilə,həm də ətraf kəndlərin əhalisinə ilkin tibbi yardım xidmətinin yaxşılaşdırılması təmin olunmasını həyata keçirmək olmuşdur. “Layihənin ümumi dəyəri 90,118 ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2.Əhaliyə səhiyyə xidmətinin yaxşılaşdırılması

Şamaxı rayonunda da əhalinin sağlamlığı dövlətin daim diqqət mərkəzində olduğundan bu istiqamətdə böyük işlər həyata keçirilmişdir .O cümlədən 2003-2012-ci illərdə səhiyyə sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün ötən dövr ərzində rayonda səhiyyə sahəsində təmir –tikinti işləri aparılmış,mərkəzi poliklinikanın binası əsaslı təmir olunmuş və ən müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. Bununla yanaşı mərkəzi xəstəxana binası da günün tələbləri səviyyəsinə çatdırılmışdır. Rayonda tikilib istifadəyə verilmiş müasir diaqnostika mərkəzi isə daimi yüksək fəaliyyət göstərir. 2012-ci ildə rayon əhalisinin sağlamlığını qorumaq məqsədilə 2 xəstəxana , 17 ambulator poliklinika müəssisələri fəaliyyət göstərirdi ki. onlarda 157 həkim və 401 orta tibb işçisi çalışırdı. Beləliklə rayon əhalisinin hər 10000 nəfərinə 16,2 həkim,41,4orta tibb işçisi 21,3 xəstəxana çarpayısı düşürdü. 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə həkimlərin sayı 11,3 faiz artmış,orta tibb işçilərinin sayı 1 faiz azalmış,xəstəxana çarpayılarının sayı isə 24,1 faiz artmışdır.

Əhalinin sağlamlığının qiymətləndirilməsinin əsas göstəricilərindən biri də xəstələnmə hallarından ibarətdir. Rayonda 2003-cü ildən 2013-cü ilin əvvəllərinə kimi əsasən qeydiyyata alınmış xəstəliklər arasında infeksiya və parazitlər xəstəlikləri ,qan dövranı xəstəlikləri ,tənəffüs orqanlarının xəsrəlikləri ,həzm sistemim xəstəlikləri üstünlük təşkil etmişdir.” [6, 51] .

“Şamaxı Müalicə Diaqnostika Mərkəzində 2017-ci ildə 178 işçi ,o cümlədən 32 həkim və 47 orta tibb heyəti(tibb bacısı,laborant,mama və s.) çalışır. Mərkəzdə hemodializ,konsultativ poliklinika,cərrahiyyə,anesteziologiya-reanimasiya və şüa-diaqnostika şöbələri fəaliyyət göstərir” [7,3].

“2020-ci il ərzində rayon əhalisinin sağlamlığını qorumaq məqsədilə 3 xəstəxana ,17 ambulator-poliklinika müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir ki,onlarda da 111 həkim və 309 orta tibb işçisi çalışır. Beləliklə rayon əhalisinin hər 10000nəfərinə 10Ə3 həkim,28,8 orta tibb işçisi,13,6 xəstəxana çarpayısı düşür. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə həkimlərin sayı 10,5 faiz,orta tibb işçilərinin sayı 13,4 faiz azalmış,xəstəxana çarpayılarının sayı isə 12 faiz azalmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20.12.2018-ci il tarixli 418 sayılı Fərmanının 2-ci hissəsinə uyğun olaraq Şamaxı Rayon Mərkəzi xəstəxanası Publik Hüquqi Şəxsi 01.01.2020-ci il tarixdən İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi “TƏBİB”publik hüquqi Şəxsin tabeliyinə keçirilmişdir. Rayonda 1 mərkəzi rayon xəstəxanası və onun tərkibində 1 Göylər kənd ASM bölməsi və

Şamaxı Rayon Mərkəzi Xəstəxanası Publikn Hüquqi Şəxsi əhaliyə tibbi xidmət göstərmişdir. Xəstəxananın 3 KHM-si və 3 KTM-si əhaliyə yüksək səviyyəli tibbi xidmət göstərmək üçün yeni müasir tipli avadanlıqlarla təmin olunmuş, təzə tikilmiş binaya köçürülmüşdür [8,57].

Şamaxı Rayon Mərkəzi Xəstəxanası Publik Hüquqi Şəxsi II Qarabag müharibəsi zamanı yaralanmış 81 hərbiçini də qəbul edərək onların müalicə olunmasında, sağlamlıq sahəsində lazım olan ehtiyaclarının ödənilməsində yüksək səviyyədə köməklik göstərmiş, müalicəsini davam etdirmək üçün müvafiq ixtisaslaşmış hosbitallara göndərilməsini təmin etmişdir [8,58].

Xəstəxananın həkim və orta tibb heyəti il ərzində Covid-19 pandemiyası ilə mübarizə tədbirlərində yaxından iştirak etmiş, əhali arasında yoluxma hallarının azaldılması və aradan qaldırılması üçün hal-hazırda da müvafiq tədbirlər aparmışdır.

“Son illər rayonda səhiyyə maarifinin canlandırılması sahəsində müəyyən irəliləyişlər hiss olunmaqdadır. Bununla əlaqədar rayon mərkəzi xəstəxanasının və sanitar-epidemioloji mərkəzin həkimləri tərəfindən rayon və respublika mətbuatında bir sıra materiallar dərc olunmuş, yolxucu xəstəliklərin qarşısının alınması məqsədilə əhaliyə operativ və dəyərli məsləhətlər verilmişdir.”

2021-ci ilin fevralından “PROACT-Qayğı” layihəsinin Şamaxı rayonunda icrasına başlanılmışdır. “PROACT-Qayğı” COVID-19 kontekstində zəruri səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsində yarana biləcək kəsintilərin qarşısını almaq üçün ilkin səhiyyə sisteminin gücləndirilməsi məqsədi daşıyır. Həmçinin, layihə Azərbaycan üçün məqsədəuyğun ilkin səhiyyə sistemi modelinin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu model genişləndirilərək ölkənin digər ərazilərində də tətbiq edilə bilər. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) Azərbaycandakı Nümayəndəliyi tərəfindən həyata keçirilən layihə ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID), Böyük Britaniyanın “Ukaid”, Rumıniyanın “RoAid” təşkilatları və “UHC-Əməkdaşlıq” təşəbbüsü (ÜST-nin tərəfdaşları ilə ortaqlayihəsi) tərəfindən maliyyələşdirilir. ÜST-nin Azərbaycandakı Nümayəndəliyi layihənin icra olunmasında Şamaxı Rayon İcra Hakimiyyəti, Səhiyyə Nazirliyi, İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi, TƏBİB, Heydər Əliyev Fondu, UNICEF və BMT-nin Əhali Fondu ilə tərəfdaşlıq edir.

Səhiyyə işçilərimiz ağır pandemiya şəraitində öz vacib missiyalarını həyata keçirmək üçün daima bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışmışlar. İnsanlar da bu prosesdə onlara hərtərəfli dəstək olmaya çalışmışlar., həmçinin, Şamaxıda pandemiya qarşı mübarizədə istifadə ediləcək geo-analitik səhiyyə xəritəsini təqdim edib və bildirib ki, “Rayon ərazisindəki tibb müəssisələri və oradakı bütün xidmətlər sistemləşdirilərək elektron xəritə üzərinə köçürülmüşdür.. Bu xəritə vasitəsilə məlumatlar vizuallaşdırılır və mövcud vəziyyətlə bağlı hesabatlar əldə edilir. Həmçinin COVID-19-a yoluxma və vaksınlaşma ilə bağlı ən son məlumatlar xəritə üzərində görüntülənir.

Səhiyyə işçiləri COVID-19-a qarşı mübarizənin ön cəbhəsində dayanmışlar. Bu, həkimlər, tibb bacıları və qardaşları və digər səhiyyə işçilərinin bizim gündəlik həyatımızda, eləcə də iqtisadi inkişafın təmin edilməsində nə qədər vacib rol oynadıqlarını sübut edir.

“PROACT-Qayğı” layihəsi vasitəsilə Şamaxı əhalisi ixtisaslı heyət tərəfindən təmin edilən və diaqnostika və müalicə üçün gərəkli müasir avadanlıqla təchiz edilmiş keyfiyyətli ilkin səhiyyə xidmətinə çıxış əldə etmişdir. Layihənin Şamaxıda yaratmağa çalışdığı güclü ilkin səhiyyə xidməti insanların daha uzun və daha sağlam həyat yaşamasına, səhiyyə xərclərinin aşağı düşməsinə, səhiyyəyə ayrılan vəsaitin optimallaşdırılmasına və iqtisadi məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Respublikamızda həyata keçirilən dövlət siyasətində səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı əsas yerlərdən birini tutur. Hazırda Azərbaycan vətəndaşlarının hərtərəfli tibbi xidmətlə təmin edilməsi, gələcəyimiz olan uşaqların sağlam yetişməsi istiqamətində icra edilən layihələr dövlətimizin başçısının daim diqqət və nəzarətindədir. Vətəndaşların məhz ölkəmizdə, xüsusən də bölgələrdə, o cümlədən Şamaxıda da yüksək səviyyəli tibbi xidmətlərdən yararlanması ilə bağlı çox mühüm işlər görülür.

2019-2023-cü illəri əhatə edən Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında da tibb müəssisələrinin əsaslı təmiri və tikintisi sahəsində işlərin həmin illərdə də Şamaxıda davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuş və uğurla həyata keçirilməkdə davam etdirilməkdədir.

Bu gün Azərbaycanda səhiyyənin inkişafına, bu sahədə əsaslı islahatların aparılmasına Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu da mühüm töhfələr verir. Fondun dəstəyi ilə ölkəmizdə, o cümlədən bölgələrdə, Şamaxıda da çoxlu sayda tibb ocaqları inşa olunmuş, mövcudları isə müasir səviyyədə yenidən qurulmuşdur. Bu layihələrin icrası zamanı səhiyyə müəssisələri dünyanın aparıcı şirkətlərinin müasir tibbi avadanlığı ilə təchiz olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondu Şamaxıda da bir sıra ilkin səhiyyə müəssisələrini inşa etmiş və fond ilkin səhiyyənin gücləndirilməsi ilə bağlı təşəbbüsləri dəstəkləməyi davam etdirməkdədir. Bu məqsədlə rayonda ilkin səhiyyə xidmətinin gücləndirilməsi üçün səyyar klinikalar da fəaliyyətə başlamışdır.

Nəticə

Son illər ölkədə səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar bütün bölgələrlə yanaşı Şamaxıda da həyata keçirilmiş və bu istiqamətdə bir çox işlər görülmüşdür. Görülmüş işlərlə yanaşı, bu layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində rayonda, xüsusilə ucqar kəndlərdə yaşayan sakinlərə göstəriləcək ilkin səhiyyə xidmətinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılacağı əhəmiyyət kəsb etmişdir.

2003-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf ilk növbədə insan amilinin formalaşması, onun sağlamlığının qorunmasına yönəlmişdir. Bu illərdə Şamaxıda da səhiyyə xidmətinin daha da yaxşılaşdırılması, xəstəxanalarda keyfiyyətli müalicə şəraitinin yaradılması, uşaqlar arasında yoluxucu xəstəliklər və epidemiyaların qarşısının alınması üçün konkret tədbirlər görülmüşdür. Rayonun səhiyyə sisteminin bütün sahələr üzrə bacarıqlı, səriştəli kadrlarla həmçinin müasir tibbi avadanlıqlarla təmin edilməsi səhiyyə qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri kimi həyata keçirilmişdir.

Şamaxıda da pandemiya dövründə səyyar klinikalar səhiyyə xidmətinin də ən çətin olduğu kənd yerlərində yaşayanlar üçün səhiyyənin əlçatanlığına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Səyyar klinikalar COVID 19-a daha yaxşı cavab vermək üçün ilkin səhiyyə xidmətini gücləndirməklə yanaşı, kənd yerlərində yeni doğulmuş, ana və uşaq sağlamlığı da daxil olmaqla digər vacib səhiyyə xidmətlərinin çatdırılmasını təmin etmişdir. Hazırda ölkədə tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün, həmin xidmətlərə əhalinin əlçatanlığını təmin etmək məqsədi ilə İcbari tibbi sığortanın tətbiqi də həyata keçirilir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 24 noyabr tarixli 1125 nömrəli Fərmanı ilə “İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi” publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. Hazırda Şamaxıda da bu sahədə müvafiq işlər həyata keçirilməkdədir. 2023-cü ildə də Dövlət Proqramına müvafiq olaraq regionlarda, o cümlədən Şamaxıda da səhiyyə sahəsinin inkişaf etdirilməsi, yeni-yeni tibbi xəstəxanaların tikilməsi və ya bərpası, onların tibb kadrları ilə təmin edilməsi işi davam etdirilməkdədir. Bu gün digər sahələrdə olduğu kimi, səhiyyə sahəsində də Ulu Öndərin siyasi kursu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir və Şamaxıda da dünya standartlarına cavab verən tibb müəssisələri əhalinin sağlamlığının keşiyində durmaqdadır. Bütün bunlar isə dövlətimizin bu sahəyə də olan diqqət və qayğısından irəli gəlməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva İ. Regional Dövlət Proqramı bölgələrdə səhiyyənin inkişafına təkan verəcək. “Azərbaycan qəzeti”, 2009-cu il, 2 iyul.
2. Şamaxı rayonu İcra Hakimiyyəti Başçısının yanında Şuranın iclas protokolu. (№12, 28 fevral 2017-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şamaxı filialı, Fond № 30, siyahı №1, iş № 355, vərəq-53
3. Azərbaycan Respublikasının tarixi (2003-2016): [2 cildə]. / Bakı: AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu və Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi .c.2: -2016. 716 s.

- 4.Nəzərov İ. Azərbaycanın səhiyyə sektoru: mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri: biznes imkanlarının qiymətləndirilməsi və inkişafı baxımından. Yekun hesabat. Azərbaycan Türkiyə İş Adamları Birliynin nəşrləri. Bakı:, 2009, -71 s.
- 5.İlham Pənahov. Ugurlu siyasətin təntənəs Bakı.”Qismət” 2010 -352 s.
- 6, Şamaxı rayonunun statistik göstəriciləri 2003-2012. Şamaxı 2013.
- 7.Şamaxı rayonu İcra Hakimiyyəti Başçısının yanında Şuranın iclas protokolu(№ ,18 aprel 2017-ci il) //Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şamaxı filialı,Fond30,siyahı 1,iş№356,vərəq-21
- 8.Şamaxı rayonunun 2003-2020-ci illər statistik göstəriciləri, Şamaxı 2021 .-84 s.

PARANORMED RIESZ SEQUENCE SPACES DEFINED BY MODULUS FUNCTIONS SEQUENCE

Emine ÖZÇELİK

¹University of Firat, Faculty of Science, Department of Mathematics, Elazig, Turkey.

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9203-6550>

Çiğdem A. BEKTAŞ

²University of Firat, Faculty of Science, Department of Mathematics, Elazig, Turkey.

²ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0397-3193>

ABSTRACT:

Our main aim of this paper is to introduce some new techniques of spaces using modulus functions. By ω, ℓ_∞, c and c_0 , respectively, we shall mean the set of all sequences, the set of all bounded sequences, the set of all convergent sequences and those sequences having limit as zero. Note that l_1, l_p, cs and bs are specify the spaces of all absolutely convergent, p -absolutely convergent, convergent and bounded series. Given any infinite matrix $A=(a_{nk})$ of complex numbers and any sequence $x=(x_k)$, we write $A_n(x) = \sum_{k=1}^{\infty} a_{nk}x_k$ ($n=1,2,\dots$) and $Ax = (A_n(x))_{n=1}^{\infty}$ provided the series $\sum_{k=1}^{\infty} a_{nk}x_k$ are convergent for each $n \in \mathbb{N}$. Consider the sequence of positive numbers (q_k) and we write, $T_n = \sum_{k=0}^n q_k$ for $n \in \mathbb{N}$. Then the matrix $T^q = (t_{nk}^q)$ of the Riesz mean (T, q_n) is given by

$$t_{nk}^q = \begin{cases} \frac{q_k}{T_n}, & 0 \leq k \leq n, \\ t_n & \\ 0, & k > n \end{cases}$$

We shall assume through that $p_k^{-1} + \left\{ \frac{1}{p_k} \right\}^{-1} = 1$ provided $1 < \inf p_k \leq H < \infty$, and we denote the collection of all finite subsets of \mathbb{N} by F , where $\mathbb{N} = \{0,1,2,\dots\}$. The R_F^q -transformation is defined $c(p)$, $c_0(p)$ and $\ell_\infty(p)$ spaces. We give the generalized Riesz sequence spaces $t_\infty^q(F, p)$, $t_c^q(F, p)$ and $t_0^q(F, p)$ defined by using a sequence of modulus functions. These spaces are defined as following;

$$t_\infty^q(F, p) = \left\{ x = (x_k) \in \omega : \sup_k \left| f_k \left(\frac{1}{Q_k} \sum_{j=0}^k q_j x_j \right) \right|^{p_k} < \infty \right\},$$

$$t_c^q(F, p) = \left\{ x = (x_k) \in \omega : \lim_k \left| f_k \left(\frac{1}{Q_k} \sum_{j=0}^k q_j x_j - \ell \right) \right|^{p_k} = 0, \exists \ell \in \mathbb{C} \right\},$$

$$t_0^q(F, p) = \left\{ x = (x_k) \in \omega : \lim_k \left| f_k \left(\frac{1}{Q_k} \sum_{j=0}^k q_j x_j \right) \right|^{p_k} = 0 \right\}$$

Let $F = (f_k)$ be a sequence of modulus functions. Then we can write these spaces defined above as follows: $t_\infty^q(f_k, p) = \{\ell_\infty(p)\}_{T_{f_k}^q}$, $t_c^q(f_k, p) = \{c(p)\}_{T_{f_k}^q}$ and $t_0^q(f_k, p) = \{c_0(p)\}_{T_{f_k}^q}$ where $0 < p_k \leq H < \infty$. We also show that these spaces $t_\infty^q(F, p)$, $t_c^q(F, p)$ and $t_0^q(F, p)$ are complete paranormed linear metric spaces with paranorm $g(x) = \sup_k \left| f_k \left(\frac{1}{Q_k} \sum_{j=0}^k q_j x_j \right) \right|^{\frac{p_k}{M}}$. Furthermore we show that $t_\infty^q(F, p)$, $t_c^q(F, p)$ and $t_0^q(F, p)$ are linearly isomorphic to the space $\ell_\infty(p)$, $c(p)$, $c_0(p)$ respectively; where $0 < p_k \leq H < \infty$. We compute α -, β - and γ -duals of these spaces and determine their basis. Also, we give some matrix mappings and some relationships between these spaces.

Keywords: Modulus functions, paranormed sequence space, infinite matrices.

REFERENCES

1. A. H. Ganie, Riesz spaces using modulus function, Int. jour. Math. Mod. Meth. Appl. Sci., 14, 20-23, (2020).
2. A. H. Ganie, N. A. Sheikh and T. Jalal, On some new spaces of invariant means with respect to modulus function, The inter. Jou. Modern Math. Sciences, USA, 13(3), 210-216, (2015).
3. A. H. Ganie, New spaces over modulus function, Bol. Soc. Paran. Mat., (2023).
4. E. Malkowsky, Matrix transformations between spaces of absolutely and strongly summable sequences, Habilitationsschrift, Giessen (1988).
5. I. J. Maddox, Elements of Functional Analysis, 2nded., The University Press, Cambridge, (1988).
6. I. J. Maddox, Paranormed sequence spaces generated by infinite matrices, Proc. Camb. Phil. Soc., 64, 335-340, (1968).
7. M. Başarir and M. Öztürk, On the Riesz difference sequence space, Rendiconti del Circolo di Palermo, 57, 377-389, (2008).
8. M. Mursaleen, A. H. Ganie and N. A. Sheikh, New type of difference sequence space and matrix transformation, FILOMAT, 28(7), 1381-1392, (2014).
9. Mashael M. AlBaidani, H.M. Srivastava and Abdul Hamid Ganie, Notion of non-absolute family of spaces, Int. J. Nonlinear Anal. Appl., 345-354, (2023).
10. N. Nakano, Cancave modulars, J. Math. Soc. Japan, 5, 29-49, (1953).
11. W. H. Ruckle, FK spaces in which the sequence of coordinate vectors is bounded, Canad. J. Math., 25, 973-978, (1973).

GEORGIA IN THE MEMORY OF GEORGIAN JEWS

Inga Zabakhidze

Professor. Chair of Hebrew Studies, Institute of Oriental Studies, I.Javakhishvili Tbilisi State University,
Faculty of Humanities Inga.

Ketevan Lortkipanidze

Associate Professor. Chair of Turcology, Institute of Oriental Studies, I.Javakhishvili Tbilisi State
University, Faculty of Humanities

ID ORCID 0000-0002-3954-3008

ABSTRACT

Georgian Jews do not slow down in their love and respect for Georgia, even after returning to Israel. In the summer of last year, in Surami and Akhaltsikhe, we have obtained dozens of letters sent from Israel and carefully kept in Georgian families. They mostly date from the 70s-80s of the twentieth century. It was during these years that nostalgia was especially intense, which is obviously seen in these letters.

“My love is divided equally between two homelands, both are equally dear to me, no matter in which society I am, I always talk about Georgia, its nature and the incomparable Georgian people, where they know friendship and love in a completely different way. I feel that I’ve left some part of my soul with you, and this part calls me to you with a constant cry!” -writes Rivka Shalev Murdukhashvili in a letter sent to her classmate and friend.

Georgian Jews who immigrated to Israel from Georgia have an inexhaustible love for their second homeland to this day. In these letters, the pain of longing, sweet memories of childhood and youth spent together, good neighborly relations, respect for each other’s beliefs and traditions, sharing of happiness and misfortunes, constant readiness to help and support each other can be clearly seen.

We think that revealing the personal correspondence of the representatives of these two ethnic groups, its sociolinguistic analysis and providing it to general public will be another important acquisition for the study of Georgian –Jewish cultural and historical relations.

Keywords: Georgian Jews, Epistolary heritage, Narrative

**KARABAKH AFTER THE 44 DAY WAR:
REVIVAL AND PROSPECTS**

**QARABAĞ 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏDƏN SONRA:
DİRÇƏLİŞ VƏ PERSPEKTİVLƏR**

Zəhra SEYİDQIZI¹

Nakhchivan State University, Deanry for Foreign Student Affairs, Department of Azerbaijani,
Nakhchivan, Azerbaijan.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-3423-1175>

Şəhriyar QULİYEV

Nakhchivan State University, Faculty of Architecture and Engineering, Department of Electronics and
Information Technology, Nakhchivan, Azerbaijan.

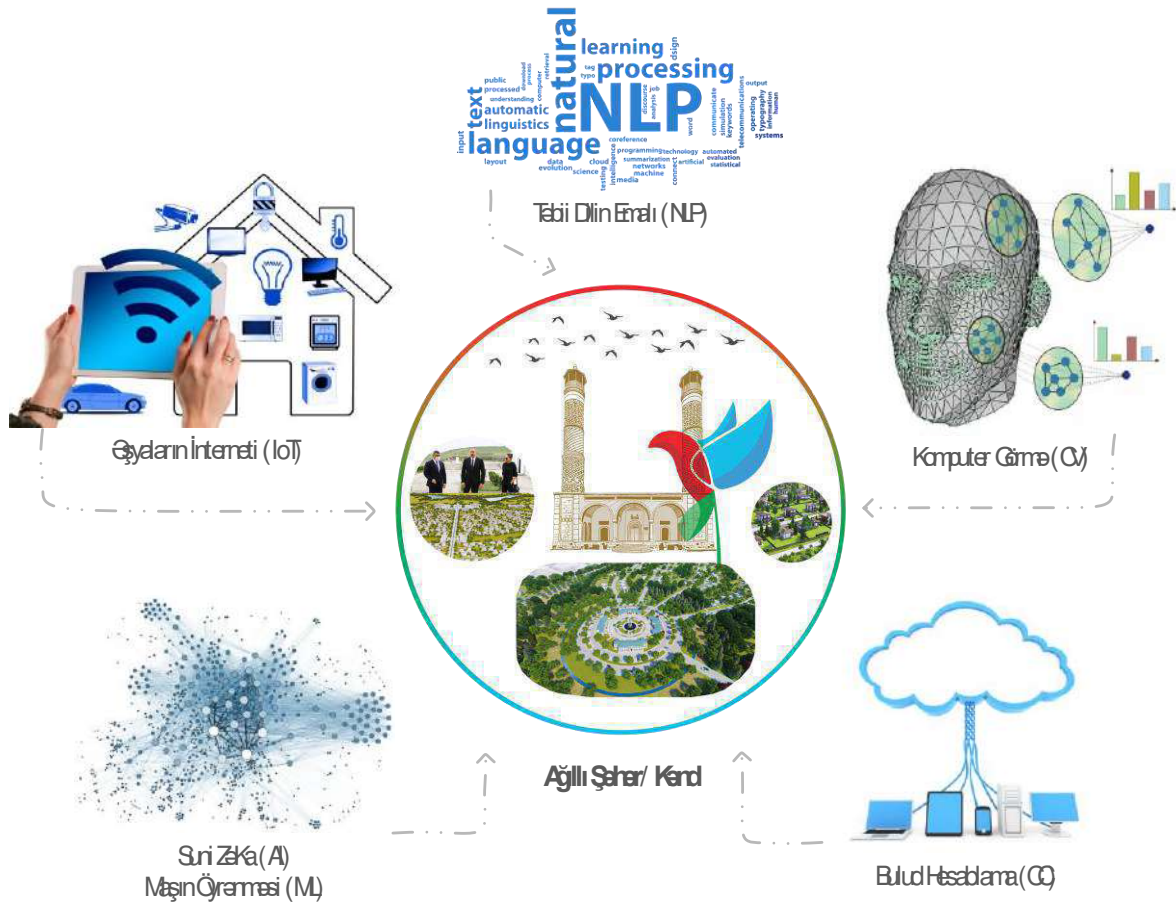
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-3433-2816>

XÜLASƏ

Çox qədim tarixə malik olan Qarabağ Azərbaycanın dilbər guşəsidir. 1747-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulan Qarabağ xanlığı ulu əcdadlarımızdan miras aldıkları bu diyarı nəsildən-nəslə keçirərək yaşatdılar. Rusların caynaqlarını dönə-dönə batırdığı bu gözəl diyarda, nəhayət, 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti təşkil olundu. 1987-ci il Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 70 illiyinə həsr olunmuş çıxışında Qorbaçov xalqlar arasındakı milli məsələnin 70 ildir həll olunmamış qaldığını dönə-dönə qeyd etdi. Əsas məsələ də elə burdan başladı, yanan odun üstünə sanki benzin tökdülər. Az sonra Qarabağda baş verən dəhşətli hadisələr, acı həqiqətlər, beynəlmilçilikdən uzaq olan erməni millətçiləri: torpağımızda yaşayıb, suyumuzu içib, çörəyimizi yeyən azğınlar öz əsl simalarını göstərdilər. Milli duyğular “kənardan uzanan əllərlə” qızısqırılırdı. Məqsəd böyük idi: Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək iddiası, bütün Arazdan şimalı, Dağıstana qədər əraziləri ələ keçirərək Böyük Ermənistan yaratmaq arzusu... Bəli, sadəcə arzusu... Bu arzusa onların kinli ürəklərində qaldı. 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 8-ə qədər olan 44 günlük qəhrəmanlıq müharibəsi ilə xalqımız 30 illik həsrətə son qoydu. Qan qardaşımız sayılan Türk dövlətinin böyük dəstəyi ilə Azərbaycan ordusu Qarabağı erməni işğalçılarından azad etdi. Qarabağın azad günləri başladı. Yaşıl ormanlı, sərin bulaqlı, təmiz havalı, xarıbüllüllü azad Qarabağımız bu gün öz inkişafının ilk və önəmli mərhələsindədir. Yaxın illərdə Qarabağ öz iqtisadi-mədəni sıçrayışı ilə dünyanı heyran qoyacaq. Uğurlu inkişaf yolu, çoxsaylı texnoloji kontseptləri və onların praktik tətbiqləri ilə bağlı özəllikləri özündə birləşdirir, xüsusən də IoT (Əşyaların İnterneti), CC (Bulud Hesablama), ML (Maşın Öyrənməsi), AI (Suni Zəka), NLP (Təbii Dilin Emalı), və CV (Komputer Görmə) sahələrində. Bu kontseptlərdən təşkil olunan elmi-texnoloji fikirlər, şəhərlərdə/kəndlərdə mədəniyyətə və infrastruktura dair inteqrasiya edilmiş “Ağıllı şəhər” / “Ağıllı kənd” sisteminin inkişafını təklif edir. Bu sistem, şəhər və kənd həyatının müxtəlif aspektləri, məsələn, trafik axını, enerji istifadəsi və ətraf mühitin qorunması kimi sahələrdə, real vaxtda məlumat toplamaq üçün IoT sensorlarından istifadə edəcək. Sonra, ML/AI alqoritmləri vasitəsilə məlumatlar işlənəcək və analiz ediləcək, ki, bu da şəhər xidmətlərini və infrastrukturunu optimallaşdırmağa imkan verəcək. Misal üçün, AI-dəstəkli alqoritmlər trafik tıxacının qarşısını almaq üçün trafik işıqlarını

dinamik olaraq tənzimləyə bilər. ML modelləri enerji istifadəsi  ablonlarını analiz edə bilər və enerji b l şm sini optimallaşdırmaq v  israfı azaltmaq  c n istifadə edilə bilər. NLU/NLG alqoritmləri vətəndaşların  h r xidmətləri ilə təmasda olarkən Təbii Dilin Emalına əsaslanan sistemi istifadə etmələrinə imkən verə bilər, bu da  l atənliđi v  rahatlıđı artırır. Komputer Görmə (CV) texnologiyası, Azerspace peyk xidmətləri ilə təmin edilən real vaxtda Məlumat Kommunikasiyasından istifadə edərək azad olunmuş ərazilərdə monitoring, nəzarət, cinayət- nl m  v  proqnozlayıcı polislik sahəsində faydalı fəaliyyət göstərə bilər.  lav  olaraq, Bulud Hesablama (CC) infrastrukturunu “Ađıllı  h r” sistemi tərəfindən yıđılan geniş məlumatların saxlanması və iřl nm si  c n dəstək verə bilər, bu da miqyaslanabilirliyi v  etibarlılıđı təmin edəcəkdir.  mumi olaraq, bu elmi-texnoloji layihə, IoT, CC, ML/AI, NLP, CV, və s. prinsiplərindən istifadə edərək mədəniyyət, qurđular v  effektivlik baxımından yaşıyışı, istehsalı və təhlükəsizliyi artıran bir “Ađıllı  h r” / “Ađıllı kənd” c z m n n istifadəyə verilm sini n z rd  tutur. Bu is  xuraman Qarabađımızın g l c yidir!

A ar s zl r: Qarabađ, Azərbaycan, Qarabađ xanlığı, 44 Günlük M harib , Azadlıq, İnkıřaf, Ađıllı  h r, Ađıllı k nd, IoT, AI/ML, NLP, Komputer G rm , Bulud Hesablama, Sensorlar.

 k l 1. Sistem   nbaxıř (System Overview).

ABSTRACT

Karabakh with a very ancient history, is a charming corner of Azerbaijan. The Karabakh khanate, founded by Panahali khan in 1747, had inherited this land from our grand ancestors and sustained from generation to generation. In this beautiful land, which was repeatedly immersed by the Russian's claw, finally, on 7 July of 1923, Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast under Azerbaijan USSR was established. In his speech, dedicated to the 70th anniversary of the Great October Socialist Revolution in 1987, Gorbachev repeatedly mentioned that the issue between the nations has not been resolved for 70 years. And the main problem began from here, as like, literally poured gasoline on the burning fire. Soon later, the terrible events occurred in Karabakh, bitter truths, the Armenian nationalists opposed to internationalism: savage invaders who lived on our land, drank our water, and ate our bread, revealed their real faces. Nationalist sentiments were inflamed by "outstretched hands from abroad." The aim was broad: the claim to connect Karabakh to Armenia, to seize all territories north of the Aras River up to Dagestan, with the desire to establish Great Armenia... Yes, just a desire... And this desire lingered in their rancorous hearts. With the heroic war lasting 44 days from September 27th to November 8th, 2020, our nation put an end to the 30-year longing. With the significant support of our blood brother- the Turkish state, the Azerbaijani army liberated Karabakh from Armenian occupiers. The free days of Karabakh began. With its green forests, cool fountains, clean air, and chirping khari-bulbul, our liberated Karabakh is today at the first and important stage of its prosperity. In the coming years, Karabakh will astonish the world with its economic-cultural leap forward. The path to success includes numerous technological concepts and properties for applications, particularly in IoT (Internet of Things), CC (Cloud Computing), ML (Machine Learning), AI (Artificial Intelligence), NLP (Natural Language Processing), and CV (Computer Vision) fields. The scientific and technological ideas formed from these concepts, propose the progress of "Smart city" / "Smart village" system integrated into culture and infrastructure in cities/towns. This system will utilize IoT sensors to gather real-time data in various aspects of urban and rural life, such as traffic flow, energy usage, and environmental conservation. Subsequently, through AI/ML algorithms, the data will be processed and analyzed, enabling the optimization of city services and infrastructure. For example, AI-supported algorithms can dynamically regulate traffic lights to alleviate traffic congestion. ML models can analyze energy usage patterns and be used to optimize energy distribution and reduce waste. NLU/NLG algorithms can enable citizens to interact with city services using a system based on Natural Language Processing, increasing convenience and ease of use. Computer Vision (CV) technology, leveraging real-time Data Communication via Azerspace satellite services, can be beneficial in monitoring, surveillance, crime prevention, and predictive policing activities in liberated areas. Additionally, Cloud Computing (CC) infrastructure can support the storage and processing of vast amounts of data collected by the "Smart city" system, ensuring scalability and reliability. In general, this scientific and technological project aims to introduce a "Smart city" / "Smart village" solution that utilizes principles such as IoT, CC, AI/ML, NLP, CV, etc. to enhance culture, infrastructure, and efficiency, thereby improving quality of life, production, and security. And this is the future of our khuraman Karabakh!

Keywords: Karabakh, Azerbaijan, Karabakh khanate, 44 Day War, Freedom, Prosperity, Smart city, Smart village, IoT, AI/ML, NLP, Computer Vision, Cloud Computing, Sensors.

**POSSIBILITIES OF USE OF SPECIES BELONGING TO
THE VALERIANOIDEAE RAF. SUBFAMILY IN NAKHCHIVAN
AR**

NAXÇIVAN MR-DƏ VALERIANOIDEAE RAF. YARIMFƏSİLƏSİNƏ
AİDNÖVLƏRİN İSTİFADƏ İMKANLARI

Tariyel Talibov¹

¹Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Bioresurslar İnstitutu, Biologiya,
AZ7000, Naxçıvan, Azərbaycan

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6455-8255>

Ülkər Məmmədova

²Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Botanika İnstitutu, Biologiya,
AZ7012, Bakı, Azərbaycan

²ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-1257-8268>

Valerianoideae Raf. - Pişikotular yarımfəsiləsinə daxil olan növlərin sistematik mövqeyi dəqiqləşdirildikdən sonra, həmin növlərin istifadə imkanları araşdırılmışdır. *aleriana* L. cinsinə daxil olan 6 növün təbii ehtiyatının azlığı səbəbindən dərman bitkisi kimi istifadəsinin olmadığı, lakin yemçilikdə müəyyən qədər çəkisinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabının III nəşrinə *Valeriana erotica* növü tərəfimizdən məhv olmaq təhlükəsinə yaxın həssas növ kimi, Endangered -EN B1ab(i,ii,iii) + 2ab(i,ii,iii) ststusu ilə daxil edilmişdir. Valerianotu növlərinin 11 növünün hamısı demək olar ki, yem əhəmiyyəti daşıyır, eyni zamanda Avopa ölkələrinin təcrübəsini əsas götürərək bu növlərin demək olar ki, əksəriyyətinin salatalıq kimi istifadəsinin mümkün olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Valerianoideae*, *Valerian*, *Valerianella*, dərman bitkiləri, tətbiq istiqamətləri

ABSTRACT

After clarifying the systematic position of the species included in sub-family *Valerianoideae* Raf., the possibilities of using those species were investigated. It was determined that 6 species included in the genus *Aleriana* L. are not used as medicinal plants due to the lack of natural resources, but they have some weight in fodder. The *Valeriana eroticas* species is included in the III edition of the Red Book of the Republic of Azerbaijan as an endangered species (with the status Endangered -EN B1ab(i,ii,iii) + 2ab(i,ii,iii)). Almost all 11 species of valerian are of fodder value, at the same time, based on the experience of Avopa countries, it has been determined that almost most of these species can be used as salad.

Key words: *Valerianoideae*, *Valerian*, *Valerianella*, medicinal plants, directions of application

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası özünün zəngin flora biomüxtəlifliyi ilə seçilir belə ki, ərazidə təkcə ali sporlu və çiçəkli bitkilərin 3000-dən çox növü yayılmışdır. Bu zənginlik

içərisində tətbiq yönümlü mədəni və yabanı bitki növlərinin, xüsusən dərman bitkilərinin olduğu müəyyənləşdirilmiş, onların bir çoxunun dərman bitkisi olduğu öyrənilərək təbii ehtiyatı və istifadə imkanları araşdırılmışdır [3,4]. Muxtar respublika ərazisində flora biomüxtəlifliyinin tətbiq yönümlü başlıca fəsilələrindən biri də *Caprifoliaceae* Juss. (*Dipsacaceae* Juss.; *Valerianaceae* Batsch.) - Doqquzdonkimilər fəsiləsidir. Bu fəsilənin *Valerianoideae* Raf. - Pişikotular yarımfəsiləsinə daxil olan növlərin sistematik mövqeyi müəyyənləşdirilmiş və onların istifadə imkanları tədqiq edilmişdir. Tədqiq etdiyimiz *Valerianoideae* Raf. - Pişikotular yarımfəsiləsinə daxil olan növlərin bəziləri qədim zamanlardan başlayaraq öyrənilmiş və xüsusən dərman bitkisi kimi də istifadə edilmişdir. Qeyd edək ki, bir çox Avropa ölkəsi, xüsusən Hollandiyalılar *Valerianella* cinsinə aid növləri bir salatalıq göyərtili kimi istifadə edirlər. Naxçıvan MR ərazisinə 2023-cü ildə ekspedisiyaya gələn 2 holland botaniki *Lactuca* cinsinə aid növlərlə yanaşı, məhz ərazidəki bütün növ Valerianotu növlərinin toxumlarını da toplamaq istədilər. Amma zamanın düzgün hesablanmaması (avqust ayı) səbəbindən, onlar bizim ərazidən toxum toplaya bilmədilər. Birillik olan növlər artıq çoxdan toxum verib və qurumuşdur, təbii ki, kəskin quraqlıq bu mövsümü daha da tezləşdirmişdir.

Valeriana L. (*Centranthus* Neck. ex Lam. & DC.) - Pişikotu cinsinə daxil olan növlər demək olar ki, mezokserofit bitkilər olub, başlıca olaraq bulaq və dağ çayları sahilindəli sucaq yerlərdə və ya qayalıq biotoplarda məskunlaşmışlar. Pişikotu cinsi növləri içərisində bu baxımdan yalnız *Valeriana erotica* Christenh. & Byng (*Centranthus longiflorus* - Uzunçiçək kentrantus) Uzunçiçək pişikotu növü müstəsna olaraq kserofit ekoloji qrupa aiddir.

Material və metodlar

Pişikotular yarımfəsiləsi nümayəndələrinin tədqiqi zamanı çöl tədqiqat işlərinin aparılmasında əsas üstünlük marşrut metoduna verilmişdir. Marşrutların seçilməsi zamanı ərazi bitkiliyinin zonallıqlar üzrə paylanması və botaniki - coğrafi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmışdır. İşin yerinə yetirilməsi zamanı flora və bitki örtüyünün öyrənilməsində ümumi qəbul olunmuş floristik, sistematik, ekoloji, coğrafi, geobotaniki və bitki ehtiyatları üsullarından istifadə edilmişdir. Materialların toplanılması və herbariləşdirilməsi standart metodikalar üzrə həyata keçirilmişdir.

Nəticə və müzakirələr

Valeriana L. (*Centranthus* Neck. ex Lam. & DC.) - Pişikotu cinsinə daxil olan növlərin şaquli qurşaqlar üzrə növlərin əsasən 1300 m d.s.h. ərazilərdə başlayaraq, yuxarı zonalara qədər yayıldığı və biotoplarının başlıca olaraq qayalı-çınqıllı zonalarda petrofil bitkilərlə birlikdə olduğu aşkarlandı. *Valerianella* Mill. - Valerianotu cinsinə daxil olan növlərin

əksəriyyəti birillik bitkilər olub, Naxçıvan düzənliyi və Naxçıvan dağlıq botaniki-coğrafi rayonu ərazisində bitirlər.

Aparılan son araşdırmalara görə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində *Dipsacales* Juss. ex Bercht. & J.Presl - Fırçaotular sırasının *Caprifoliaceae* - Doqquzdonkimilər fəsiləsinin 8cinsə daxil olan 38 növü vardır ki, onlardan da 2 cins və 17 növü *Valerianoideae* Raf. (1820) - Pişikotular yarımfəsiləsinə aiddir [4,s.229-232]. Muxtar respublika ərazisində bu yarımfəsilənin *Valeriana* L. - Pişikotu cinsinə 6 növ, *Valerianella* Mill. - Valerianotu cinsinə isə aşağıdakı 11 növ daxildir.

Familia: Caprifoliaceae Juss., 1789 nom. cons. (*Dipsacaceae* Juss.,

Valerianaceae Batsch.) -

DoqquzdonkimilərSubfamilia: Valerianoideae Raf. (1820) -

Pişikotular

1. Genus: *Valeriana* L. (*Centranthus* Neck. ex Lam. & DC.) -

Pişikotu1(1) *Valeriana leucophaea* DC., 1830 - Külrəng pişikotu

2(2) *V. alliariifolia* Adams, 1805 - Sarımsaqyarpaqlı

pişikotu3(3) *V. alpestris* Steven, 1817 - Alp p.

4(4) *V. sisymbriifolia* Vahl, 1805 - Şüvərənyarpaq

p.5(5) *V. officinalis* L. aggr. - Dərman p.

6(6) *V. erotica* Christenh. & Byng (*Centranthus longiflorus* Steven, 1829 -Uzunçiçək kentrantus)

- Uzunçiçək pişikotu

2. Genus: *Valerianella* Mill. - Valerianotu

7(1) *Valerianella uncinata* (Bieb.) Dufur., 1811 - Qarmaqlı valerianotu

8(2) *V. oxyrrhyncha* Fisch. & C.A. Mey., 1837 (*V. diodon* Boiss.) - İtiburun

v.9(3) *V. sclerocarpa* Fisch. & C.A. Mey., 1835 - Sərtmeyvə v.

10(4) *V. cymbocarpa* C.A. Mey., 1831 - Piləktum v.

11(5) *V. plagiostephana* Fisch. & C.A. Mey., 1835 - Çəptağ

v.12(6) *V. szovitsiana* Fisch. & C.A. Mey., 1836 - Soviç v.

13(7) *V. dentata* (L.) Pollich, 1776 - Dişli v.

14(8) *V. amblyotis* Fisch. & C.A.Mey. ex Hohen., 1838 - Küt

v.15(9) *V. coronata* (L.) DC., 1805 - Taclı v.

16(10) *V. lasiocarpa* (Steven) Betcke, 1826 - Tükçükmeyvə v.

17(11) *V. leiocarpa* (C.Koch) Kuntze, 1887 (*V. dufresnia* Bunge ex Boiss.) - Hamarmeyvə v.

Aşkar edilən bu növləri həyat formalarına görə qruplaşdırdıqda K. Raunkerə görə *Valeriana* L. cinsinə daxil olan 6 növün hamısı hemikriptofit, İ.Q. Serebryakova [8, s.146-205] görə isə 5-i kolcuq, biri isə (*Valeriana erotica*) koldur. Valerianotu cinsinə daxil olan 11 növün hamısı Kristen Raunkerə[11,s.48-154] görə terofitlər ("teros" - yay), yəni bu növlər birilliklər

olub, qışlayan tumurcuqları yoxdur. İqor Serebryakova görə isə birillik otlar qrupuna daxildirlər. Pişikotu və Valerianotunun 17 növünün coğrafi areal tipinə görə aparılan araşdırmada Aralıq dənizi - 5, Qafqaz - 4, Kiçik Asiya - 2, İran - 2, Şərqi Aralıq dənizi, Avropa-Sibir, İran-Turan və Avropa-Sibir coğrafi areal tipinə isə bir növ aid olmaqla bölüşdürülmüşdür. Növlərdən bəziləri az da olsa digər floristik tiplərdə də təmsil olunmuşlar. Yarımfəsiləyə daxil olan növlər ərazinin hər üç botaniki-coğrafi zonasında yayılmışdır, lakin Pişikotu cinsinə aid bitkilər isə əsasən Naxçıvan dağlıq və Naxçıvan yüksək dağlıq botaniki coğrafi zonasının daşlı-qayalı, nisbətən mezofil strukturlu landşaftlarında yayılmışdır. Ekoloji qrup görə Mezofitlər - 5, Mezokserofitlər

-11 və Kserofit isə yalnız bir - *Valeriana erotica* növü ilə təmsil olunmuşlar.

Ədəbiyyat məlumatların əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində *Valerianoideae* Raf. (1820) - Pişikotular yarımfəsiləsinin *Valeriana* L. - Pişikotu cinsinə aid olan 2 növ: *Valeriana erotica* - Uzunçiçək pişikotu və *Valeriana alliarifolia* - Sarımsaqyarpaqlı pişikotu təbiətdəki mövcud durumunu nəzərə alaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı kitabına

T.H. Talıbov və Ə.Ş. İbrahimov tərəfindən salınmışdır. *Valeriana alliarifolia* “nəslə kəsilməyə həssas və məhdud areal və ya sahələrdə yayılmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas növ kimi Vulnerable - VU A3bc sttusuna daxil edilmişdir. *Valeriana erotica* - Uzunçiçək pişikotunun növ sayının, populyasiyalarının azlığı, ekoloji, antropogen və zoogen amillərin məhdudlaşdırıcı təsiri nəticəsində Naxçıvan MR-in Qırmızı kitabına Vulnerable - VU C2a(i) statusu ilə daxil edilmişdir [3,520-522]. Səmərəli və davamlı istifadəsi üçün xüsusi mühafizə və bərpa tədbirləri hazırlanmışdır. Lakin mezofit bitki kimi son dövrlər iqlim faktorlarının kəskin dəyişməsi, xüsusən qar örtüyünün və ümumilikdə yağıntıların kəskin azalması nəticəsində növün təbiətdəki vəziyyəti kritik həddə çatmışdır. Ona görə də Uzunçiçək pişikotunun yayıldığı ərazilər və populyasiya sayının məhdud olduğunu və təbii ehtiyatının durmadan azaldığını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabının III nəşrinə tərəfimizdən məhv olmaq təhlükəsinə yaxın həssas növ kimi, Endangered -EN B1ab(i,ii,iii) + 2ab(i,ii,iii) sttusunu ilə daxil edilmişdir [1,s.329].

Pişikotular yarımfəsiləsinə daxil olan növlərin tətbiq sahəsinə görə araşdırılması zamanı yem əhəmiyyətli - 13, dərman - 2, dekorativ - 1, salat kimi isə 1 növün olduğu müəyyən edilmişdir. Rəsmi məlumsatlara görə, yalnız *Valerianella cymbocarpa* - Piləktum növü salatalıq kimi istifadə edilir. Avopa ölkələrinin təcrübəsini əsas götürərək Valerianotu növlərinin demək olar ki, əksəriyyətinin salatalıq kimi istifadəsinin mümkün olduğu görünür, lakin sadəcə olaraq həmin növlərin mədəni floraaya daxil edilərək becərilərək istifadəsi daha məqsədəuyğundur, çünki bu zaman yaşıl kütlə çıxımı daha çox ola bilər, təbiətdə isə iqlim faktorundan asılı olaraq yaşıl kütlə çıxımı az olur. Uzunçiçək pişikotu dekorativ bitki olduğundan gülçülükdə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməyə layiqdir.

Dərman bitkisi kimi Pişikotu cinsinə daxil olan növlərin təbii ehtiyatının az olması səbəbindən *Valeriana officinalis* və digər növlərinin istifadə imkanları məhduddur. Culfa rayonunun Göy dağdan (2720 m) başlayaraq Başkəndçay ətrafı yay otlaq zonasında apardığımız müşahidələrə əsasən Pişikotu növlərinin yarpaq və gövdələrinin mal-qara tərəfindən yeyildiyini aşkar etdik, bitkilərin tam yeyilməsə də yaşıl kütləsi xeyli zədələnmiş olur. Ona görə də xüsusən *Valeriana leucophaea*, *V. alpestris* və *V. sisymbriifolia* növlərinin yemçilikdə müəyyən qədər çəkisi vardır.

Valerianella Mill. - Valerianotu növlərinin əksəriyyəti xüsusən keçilər tərəfindən tam yeyilir, ona görə də bu zonada aşkar etdiyimiz Valerianotu növləri demək olar ki, yem əhəmiyyəti daşımaqla tam yeyilmişdir.

Valerianoideae Raf. - Pişikotular yarımfəsiləsinin *Valeriana* L. - Pişikotu və *Valerianella* Mill. - Valerianotu cinsinə daxil olan növlərin biokoloji xüsusiyyətləri araşdırılaraq istifadə imkanları müəyyən edilmişdir. *Valeriana* L. cinsinə daxil olan 6 növün təbii ehtiyatının azlığı səbəbindən dərman bitkisi kimi istifadəsinin olmadığı, lakin yemçilikdə müəyyən qədər çəkisinin olduğu müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabının III nəşrinə *Valeriana erotica* növü tərəfimizdən məhv olmaq təhlükəsinə yaxın həssas növ kimi, Endangered -EN B1ab(i,ii,iii) + 2ab(i,ii,iii) ststusu ilə daxil edilmişdir.

Valerianotu növlərinin 11 növünün hamısı demək olar ki, yem əhəmiyyəti daşıyır, eyni zamanda Avopa ölkələrinin təcrübəsini əsas götürərək bu növlərin demək olar ki, əksəriyyətinin salatalıq kimi istifadəsinin mümkün olduğu müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Üçüncü nəşr. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan flora növləri. Red. heyətinin üzvləri: Kərimov Vüqar, Talıbov Tariyel, Əli-zadə Validə, Qurbanov Elşad və b. Bakı: "İmak" mətbəəsi, 2023, 510 s.
2. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, çıpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər), Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 676 s.

3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. və b. Naхçıvan Muxtar Respublikasının dərman bitkiləri. Naхçıvan: Əcəmi, 2014, 432 s.
4. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. Naхçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər), Naхçıvan: Əcəmi, 2021, 426 s.
5. Бейдеман И.Н. Методика фенологических наблюдений при геоботанических исследованиях. М.-Л.: АН СССР, 1954, 128 с.
6. Васильевич В.И. О методах классификации растительности // Бот. журн. 1985, Т. 70, №12, с. 281-286.
7. Ибрагимов А.Ш. Растительность Нахчыванской Автономной Республики и ее народная медицина. Баку: Элм, 1981, 85 с.
8. Серебряков И.Г. Жизненные формы высших растений и их изучение. В кн. "Полевая геоботаника". Москва - Ленинград: Изд. АН СССР, 1964, т. 3, с. 146-205
9. Прилипко Л.И. Закономерность распространения экобиоморфа (жизненная форма) растительности Нах. АССР. Баку: Элм, 1981, 85 с.
10. Raunkiaer C.R. The Life Form of Plants and Statistical Plant Geography, Oxford: Clarendon Press, 1934, p.48-154

EVIDENCE-BASED PRACTICES IN POSTPARTUM CARE

DOĞUM SONU BAKIMDA KANIT TEMELLİ UYGULAMALAR

Arş. Gör. Elif BAYRAKÇI

Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Ebelik Bölümü,

ORCID ID: 0000-0001-6351-6002

Arş. Gör. Burcu ÇAKI DÖNER

Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü,

ORCID ID: 0000-0002-3592-5121

ÖZET

Doğum sonu dönem; postpartum dönem, puerperal dönem, postnatal dönem, lohusalık ya da loğusalık olarak da adlandırılmakta olup doğumdan sonra plasenta ve zarların atılması ile başlayan yaklaşık 6 haftalık süreci kapsamaktadır. Bu dönem, gebelikte fizyolojik olarak kadınların organ ve sistemlerinde meydana gelen değişimlerin gebelik öncesi haline döndüğü süreçtir. Doğum sonu dönemde maternal ve fetal morbidite ve mortalite oranlarını en aza indirebilmek için gerekli tıbbi tedbirler alınmalı, sağlığın korunması ve iyileştirilmesi amacıyla bu kapsamda annenin ve bebeğin gereksinimlerine yönelik bakım ve danışmanlık hizmetleri sunulmalıdır. Bu dönemde verilen doğum sonu bakım, maternal ve fetal iyilik halinin sürdürülmesi için çok önemlidir. Verilen bu bakımın etkili bir şekilde amacına hizmet etmesi için güncel veriler doğrultusunda, yapılan klinik araştırmalarla desteklenmiş, uluslararası çapta Dünya Sağlık Örgütü tarafından da desteklenen ve kabul gören kanıt temelli uygulamalara dayanması büyük önem arz etmektedir. Doğum sonu bakım kapsamındaki kanıt temelli uygulamalar; komplikasyonların önlenmesi, hastalıkların tedavisi, erken teşhis, sağlığın korunması, bağışıklama, emzirmenin sağlanması, anne beslenmesi, danışmanlık ve ebeveyn eğitimi ile birlikte yalnızca annenin değil aynı zamanda yenidoğanın iyilik halinin sürdürülmesini de destekleyen diğer tüm sağlık bakım ihtiyaçlarını içermelidir. Maternal erken uyarı kriterleri izlemi, perine ve insizyon bakımı, antitromboembolik profilaksi, laboratuvar bulgularının izlenmesi, erken mobilizasyon, ağrı yönetimi, konstipasyon ve hemoroidin önlenmesi, yorgunluğun giderilmesi, güvenli ilaç uygulamaları ve immunizasyon, psikososyal durum değerlendirmesi uygulamalar doğum sonu bakım kapsamında yer alan başlıca uygulamalardır.

Başta ebeler ve hemşireler olmak üzere kadın sağlığına yönelik hizmet veren tüm sağlık bakım profesyonelleri tarafından, doğum sonu dönemin başarılı bir şekilde devam etmesi adına annenin ve yenidoğanın gereksinimlerine yönelik verilen bakım, optimal doğum sonu bakım olarak nitelendirilmektedir. Anne ve yenidoğan ölümlerinin önlenmesi, sağlığın sürdürülmesi ve

iyileştirilmesinde optimal doğum sonu bakımın, kanıt temelli uygulamalar doğrultusunda sunulması çok kıymetlidir. Bu çerçevede hazırlanmış ulusal ve uluslararası çapta güncel klinik rehberler bulunmakta olup bu rehberler doğrultusunda ve kanıt temelli uygulamalar ışığında verilen doğum sonu bakım hizmeti halk sağlığı için oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Doğum Sonu Bakım, Postpartum, Kanıt Temelli Uygulama

ABSTRACT

Postpartum period; It is also called the postpartum period, puerperal period, postnatal period, puerperium or puerperium, and covers the approximately 6-week period that begins with the expulsion of the placenta and membranes after birth. This period is the period in which the physiological changes that occur in women's organs and systems during pregnancy return to their pre-pregnancy state. Necessary medical measures should be taken in order to minimize maternal and fetal morbidity and mortality rates in the postpartum period, and care and consultancy services should be provided for the needs of the mother and the baby in this context in order to protect and improve health. Postpartum care provided during this period is very important to maintain maternal and fetal well-being. In order for this care to serve its purpose effectively, it is of great importance that it is based on evidence-based practices, supported by clinical research, in line with current data, and supported and accepted internationally by the World Health Organization. Evidence-based practices within the scope of postpartum care; It should include prevention of complications, treatment of diseases, early diagnosis, maintenance of health, immunization, breastfeeding, maternal nutrition, counseling and parent education, as well as all other health care needs that support the maintenance of not only the mother's but also the newborn's well-being. Maternal early warning criteria monitoring, perineal and incision care, antithromboembolic prophylaxis, monitoring of laboratory findings, early mobilization, pain management, prevention of constipation and hemorrhoids, relief of fatigue, safe medication practices and immunization, psychosocial status assessment are the main practices included in the scope of postpartum care. .

The care provided by all health care professionals, especially midwives and nurses, who provide services for women's health, for the needs of the mother and the newborn in order for the postpartum period to continue successfully, is described as optimal postpartum care. It is very important to provide optimal postpartum care in line with evidence-based practices in preventing maternal and newborn deaths and maintaining and improving health. There are current national and international clinical guidelines prepared within this framework, and the postpartum care service provided in line with these guidelines and in the light of evidence-based practices is very important for public health.

Keywords: Postpartum Care, Postpartum, Evidence-Based Practice

GİRİŞ

Doğum sonu bakımın gerçekleştiği dönem olan doğum sonu dönem, doğumun tamamlanmasının (fetüs ve eklerinin atılması) ardından başlayarak vücut organ ve sistemlerinin fizyolojik olarak gebelikten önceki durumuna dönene kadar devam eder (Panda ve ark., 2021). Doğum sonrası bakımın etkili şekilde gerçekleşmesi, maternal ve fetal sağlık için oldukça önemli bir paya sahiptir (Sudhinaraset ve ark., 2021). Özellikle ebeler ve hemşireler başta olmak üzere kadına bakım veren tüm sağlık profesyonelleri, maternal ve fetal morbidite ve mortalite oranlarını azaltmak için gerekli tedbirleri almalı, annenin ve bebeğin ihtiyaçlarına yönelik gereksinimlere yanıt vermelidirler (Ali, 2022). Bu tedbir uygulamaları komplikasyonların önlenmesi, erken teşhis, hastalıkların tedavisi, bağışıklama sağlığın korunması, anne beslenmesi, danışmanlık, ve emzirme hizmetleri, ebeveyn eğitimi, maternal ve fetal sağlık kalitesinin artmasını sağlayan diğer tüm gereksinimleri içermelidir (Ismaili & Azizi, 2020). Doğum sonu bakımda kanıt temelli uygulamalar, kanıt düzeyleri ve öneri dereceleri şu şekildedir;

Doğum Sonu Bakımda Kanıt Temelli Uygulamaların Öneri Dereceleri ve Kanıt Düzeyleri

Kanıt Temelli Uygulama	Öneri Derecesi	Kanıt Düzeyi
Lohusanın diyastolik kan basıncı>90 mmHg ve ek bir preeklampsi semptomu varsa, ileri yönde değerlendirilmelidir(acil durum eylemi) (ACOG, 2018).	A	Yüksek
Lohusanın diyastolik kan basıncı>90 mm Hg olup 4 saat içinde 90 mm Hg altına düşmeme durumunda, preeklampsi yönünden değerlendirilmelidir (acil durum eylemi) (ACOG, 2018).	A	Yüksek
Ciddi baş ağrısı yaşayan lohusalar preeklampsi yönünden değerlendirilmelidir (acil durum eylemi) (SB, 2018).	A	Yüksek
Doğum sonrası bakımda her izlemde lohusalar baş ağrısı semptomları açısından değerlendirilmelidir (SB,2018).	A	Yüksek
Genel yaygın ağrı varlığında oral analjezik kullanımı ihtiyacı varlığında, herhangi bir kontrendike durumu yoksa ilk tercih parasetamol olmalıdır (SB, 2018).	A	Yüksek
Perineal ağrı varlığında lohusalara jel pedler gibi topikal soğuk uygulama tavsiye edilmelidir.	A	Yüksek

Soğuk uygulama/parasetamolün etkili olmadığı durumlarda, kontrendikasyon yoksa oral/rektal yolla nonsteroid antiinflamatuvar ilaçlar tercih edilebilir (Senol &Aslan, 2017).	A	Yüksek
Beslenme tavsiyelerinin etkin olmaması durumunda laksatif alımı önerilebilir (Huang ve ark., 2016).	A	Yüksek
Lohusanın obstetrik öyküsü açısından doğum deneyiminin resmi bir dille sorgulanması tavsiye edilmez.	A	Yüksek
Lüzum hali olmaksızın gereksiz uterin değerlendirme önerilmez.	B	Orta
Tromboembolizm yönünden değerlendirmede Homans belirtilerinin rutin kullanımı tavsiye edilmemektedir (Jain ve ark., 2018; Mohzari ve ark., 2021).	C	Düşük
Lohusaların doğum sonu ilk üç gün içinde defekasyon gerçekleştirme durumu sorgulanmalıdır.	D	Çok Düşük
Konstipasyon şikayeti olan lohusaların beslenmeleri değerlendirilmeli ve gerekli beslenme davranışları tavsiye edilmelidir (Turawa ve ark., 2014).	D	Çok Düşük
Doğum sonu dönemde kalıcı yorgunluk şikayeti, lohusanın günlük yaşam kalitesini, öz bakımını ya da yenidoğan bakımını etkilemesi halinde detaylı inceleme yapılması tavsiye edilmektedir.	D	Çok Düşük
Postpartum kanama gelişen lohusalarda, hemoglobin takibi yapılmalı ve gerekli tıbbi tedavi tavsiye edilmelidir (Andrikopoulou, 2019; Nathan ve ark.,2019).	D	Çok Düşük
Lohusanın Rh-D negatif, bebeğinin Rh-D pozitif olması halinde doğum sonu ilk 72 saat içinde Anti-D immünoglobulin uygulanmalıdır (Psarris ve ark., 2019).	D	Çok Düşük
KKK aşısı durumunda kadınların aşı sonrası ilk bir ayda gebelikten korunulması gerektiği, emzirme için engel durum olmayıp emzirmenin devamlılığının sağlanması gerektiği yönünde bilgilendirme yapılmalıdır.	D	Çok Düşük
Doğum sonu her izlemde, lohusaların günlük yaşamda destek varlığının durumu ve zorluklarla başa etme mekanizmaları sorgulanmalıdır (Dereli ve ark., 2010; Berens, 2020).	D	Çok Düşük
Doğum sonu ilk 10-14 gün içinde, tüm lohusalar postpartum hüzün belirtileri yönünden değerlendirilmelidir. Belirtilerin uzun süreli	D	Çok Düşük

devam etmesi halinde, kadın postpartum depresyon yönünden incelenmelidir (Balaram &Marwaha, 2020).		
--	--	--

SONUÇ VE ÖNERİLER

Özellikle ebeler ve hemşireler olmak üzere kadın doğum alanında rol alan tüm sağlık bakım profesyonelleri, tarafından verilen doğum sonu bakımın temel amacı, maternal ve fetal iyilik halini korumak, iyileştirmek ve doğumun sebep olduğu olası risklere karşı uygulamada tedbir almaktır (Taşkın, 2020). Doğum sonu dönemde anneye ve yenidoğana etkin bakımı sunabilmek ve istedik sağlık sonuçlarının elde edilmesi için yapılan tüm uygulamalar, girişimler ve bakımların güncel kanıt temelli uygulamalara dayanarak gerçekleşmesi oldukça önemlidir. Doğum sonu bakımın kanıt temelli olması açısından ebeler ve hemşirelerin bakımda mümkün olduğunca aktif rol alması ve bu anlamda daha fazla güncel çalışmaların gerçekleşmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Panda, S., Das, A., Mallik, A., & Baruah, S. R. (2021). Normal puerperium. *İçinde Midwifery*. IntechOpen.
- Sudhinaraset, M., Landrian, A., Golub G, M., Cotter S, Y., & Afulani A, P. (2021). Person-centered maternity care and postnatal health: associations with maternal and newborn health outcomes. *AJOG global reports*, 1(100005).
- Ali, S. H. (2022). Assessment of Nurse-Midwives' Knowledge about Immediate Postpartum Care for Mothers. *Mosul Journal of Nursing*, 10(2), 327-340.
- Ismaili, D., & Azizi, K. (2020). Nursing care for the newborn and the mother after childbirth- Postpartum phase, home care.
- American College of Obstetricians and Gynecologists (ACOG). ACOG committee opinion No. 736: Optimizing postpartum care. *Obstet Gynecol*. 2018;131(5):e140–50.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (SB). Doğum sonu bakım yönetim rehberi [Internet]. T.C. Sağlık Bakanlığı Türkiye Halk Sağlığı Kurumu Kadın ve Üreme Sağlığı Daire Başkanlığı. Ankara; 2018. p. 925. Available from: https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/dsbyr_2.pdf
- Senol, D. K., & Aslan, E. (2017). The Effects of Cold Application to the Perineum on Pain Relief After Vaginal Birth. *Asian Nursing Research*, 11(4), 276-282. <https://doi.org/10.1016/J.ANR.2017.11.001>
- Huang H, Wang H, He M. Early oral feeding compared with delayed oral feeding after cesarean section: A meta-analysis. *J Matern Neonatal Med*. 2016;29(3):423–9.

- Jain, P., Vishnu, M., Lende, V., Davra, D., Sravan, C. S., Narkhede, P., Vivekanand, Sumanthraj, Giiirija, K., & Suresh, K. (2018). Analysis of risk factors and complications in postpartum lower extremity deep vein thrombosis patients at a single center. *Indian Journal of Vascular and Endovascular Surgery*, 5(1), 22. https://doi.org/10.4103/IJVES.IJVES_53_17
- Mohzari, Y. A., Asdaq, S. M. B., Bamogaddam, R. F., Alattas, K., Asalmi, S., & Alshuraim, R. A. (2021). Postpartum prophylaxis of venous thromboembolism with anticoagulation: A case report. *Journal of Taibah University Medical Sciences*, 16(2), 292-294.
- Turawa EB, Musekiwa A, Rohwer AC. Interventions for treating postpartum constipation [Internet]. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. 2014. Available from: <https://www.cochranelibrary.com/cdsr/doi/10.1002/14651858.CD010273.pub2/full>
- Andrikopoulou M, D'Alton ME. Postpartum hemorrhage: early identification challenges. *Semin Perinatol*. 2019;43(1):11–7
- Nathan HL, Seed PT, Hezelgrave NL, De Greeff A, Lawley E, Anthony J, et al. Shock index thresholds to predict adverse outcomes in maternal hemorrhage and sepsis: A prospective cohort study. *Acta Obstet Gynecol Scand*. 2019;98(9):1178–86.
- Psarris, A., Sindos, M., Daskalakis, G., Chondrogianni, M. E., Panayiotou, S., Antsaklis, P., & Loutradis, D. (2019). Immunizations during pregnancy: How, when and why. *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 240, 29-35.
- Dereli Yılmaz S, Vural G, Bodur S. The effect of serum physiological and rivanol on the process of recovery during episiotomy care. *Trak Üniversitesi Tıp Fakültesi Derg*. 2010;27(2):172–7.
- Berens P. Overview of the postpartum period: normal physiology and routine maternal care [Internet]. *UptoDate*. 2020. Available from: <https://www.uptodate.com/contents/overview-of-the-postpartumperiod-normal-physiology-and-routine-maternal-care>
- Balaram, K., & Marwaha, R. (2020). Postpartum Blues. *StatPearls*. <http://europepmc.org/books/NBK554546>
- Taşkın L. Postpartum Dönem. *Doğum ve Kadın Sağlığı Hemşireliği*, IX Baskı, ISBN: 975-94661-0-4 Ankara- 2020. ss: 455-525.

THE THERAPEUTIC EFFECTS OF DENIPLANT NUTRACEUTICALS ON THE GUT MICROBIOME IN PATIENTS WITH PSORIASIS

MAJOR GHEORGHE GIURGIU

¹Deniplant-Aide Sante Medical Center, Biomedicine, Bucharest, Romania
<https://orcid.org/0000-0002-5449-2712>

PROF DR MED MANOLE COJOCARU

²Academy of Romanian Scientists
Titu Maiorescu University, Faculty of Medicine, Bucharest, Romania
<https://orcid.org/0000-0002-7192-7490>

ABSTRACT

Background A growing body of evidence highlights that intestinal dysbiosis is associated with the development of psoriasis. The gut–skin axis is the novel concept of the interaction between skin diseases and microbiome through inflammatory mediators, metabolites and the intestinal barrier. The gut microbiome affects skin homeostasis through its influence on the signaling pathways that coordinate epidermal differentiation.

The objective of this study was to synthesize current data on the Deniplant natural modulator of the gut microbiome in patients with psoriasis.

Materials and methods All studies confirmed the association of psoriasis and gut microbiota dysbiosis. We describe the recent advances regarding the interplay between gut microbiota and the skin. Thus, the microbiome can be considered an effective therapeutical target for treating this disorder.

Results This presentation provides a detailed and comprehensive systematic study regarding gut microbiome in patients with psoriasis. These results are supported by clinical observations based on a case serie showing improvement in psoriatic skin lesions after Deniplant natural modulator. It is still not clear whether psoriasis is an effect or a cause of the observed disbalance between beneficial and pathogenic microbes. In this context, the study provides very interesting results, showing significantly greater changes in the gut microbiome of patients with psoriasis treated Deniplant natural modulator

Conclusion There is a significant association between alterations in gut microbial composition and psoriasis. Intestinal dysbiosis is a state of imbalanced gut microbiome that eventually has a negative impact on skin function and integrity. Deniplant natural modulator is a potential therapeutic strategy in patients with psoriasis

Keywords: dysbiosis, microbiome, psoriasis, gut-skin axis, gut barrier, Deniplant nutraceuticals

EXPLAINING THE RELATIONSHIP BETWEEN FUNGAL MORPHOLOGY AND TOXICITY WITH EXPLAINABLE ARTIFICIAL INTELLIGENCE

MANTAR MORFOLOJİSİ VE ZEHİRLİLİK ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AÇIKLANABİLİR YAPAY ZEKA İLE AÇIKLANMASI

SERDAR ERKENEZ

Sakarya University of Applied Sciences, Faculty of Technology, Mechatronics Engineering, Sakarya, TURKEY.

Sakarya University of Applied Sciences, Artificial Intelligence and Data Science Application and Research Center, Sakarya, TURKEY.

ORCID ID: 0009-0005-4948-5189

CEM ÖZKURT

Sakarya University of Applied Sciences, Faculty of Technology, Computer Engineering, Sakarya, TURKEY.

Sakarya University of Applied Sciences, Artificial Intelligence and Data Science Application and Research Center, Sakarya, TURKEY.

ORCID ID: 0000-0002-1251-7715

ÖZET

Mantar türlerinin zehirli veya zehirsiz olup olmadığını belirlemek, hem insan sağlığı hem de biyolojik çeşitlilik açısından önemli bir konudur. Bu çalışmada, mantar türlerinin zehirlilik durumunu belirlemek için yapay zeka (AI) tekniklerinin kullanılması ve bu tekniklerin açıklanabilirliğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın odak noktası, morfolojik özelliklerin zehirli ve zehirsiz mantarları ayırt etmektir ve bu özelliklerin hangi ölçüde belirleyici olduğunu anlamaktır. Veri setindeki parametreler, mantarın kapağının şekli, yüzeyi, rengi, yaraların varlığı, koku, ve diğer morfolojik özellikleri gibi faktörleri içerir. Mantarların morfolojik özelliklerini temsil eden çeşitli öznitelikler incelenmiştir. Veri ön işleme adımları, verinin temizlenmesi, sayısal değerlere dönüştürülmesi ve gereksiz bilgilerin çıkarılması gibi adımları içermektedir. Karar Ağacı Sınıflandırması, Rastgele Orman Sınıflandırması, Naive Bayes Sınıflandırması, K-En Yakın Komşu ve XGBoost gibi popüler makine öğrenmesi algoritmaları kullanılarak bir model eğitilmiştir. Eğitim sonrasında, modelin performansı çeşitli metriklerle değerlendirilmiş ve en etkili algoritma belirlenmiştir. Ardından, açıklanabilir yapay zeka (XAI) teknikleri kullanılarak, mantarların zehirlilik durumunu belirleyen kritik özellikler ve bu özelliklerin morfolojik özelliklere olan etkisi analiz edilmiştir. Mantarların zehirlilik durumunu belirleme sürecinde kullanılabilecek etkili bir modelin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca, açıklanabilir yapay zeka tekniklerinin, bu tür modellerin geliştirilmesi ve yorumlanması sürecinde önemli bir rol oynadığı gösterilmiştir. Bu araştırma, mantarların zehirli olup olmadığını belirleme sürecinde bir rehber olarak hizmet edebilir ve potansiyel zehirli mantarların tanımlanmasına yardımcı olabilir.

Anahtar Kelimeler: Mantar toksisitesi, Veri ön işleme, Makine Öğrenmesi, Açıklanabilir Yapay Zeka, mantar Morfolojisi

ABSTRACT

Determining whether mushroom species are poisonous or non-poisonous is crucial for both human health and biological diversity. This study aims to use artificial intelligence (AI) techniques to determine the toxicity status of mushroom species and investigate the explainability of these techniques. The focus of the study is to differentiate between poisonous and non-poisonous mushrooms based on morphological features and understand the extent to which these features are decisive. The parameters in the dataset include factors such as the shape, surface, color of the cap, presence of bruises, odor, and other morphological characteristics of mushrooms. Various attributes representing the morphological features of mushrooms have been examined. Data preprocessing steps involve cleaning the data, converting it to numerical values, and removing irrelevant information. A model has been trained using popular machine learning algorithms such as Decision Tree Classification, Random Forest Classification, Naive Bayes Classification, K-Nearest Neighbors, and XGBoost. Following training, the performance of the model has been evaluated using various metrics, and the most effective algorithm has been determined. Subsequently, explainable artificial intelligence (XAI) techniques have been used to analyze critical features determining the toxicity status of mushrooms and the impact of these features on morphological characteristics. This study contributes to the development of an effective model for determining the toxicity status of mushrooms. Additionally, it demonstrates the significant role of explainable artificial intelligence techniques in the development and interpretation of such models. This research can serve as a guide in determining whether mushrooms are poisonous and aid in the identification of potential poisonous mushrooms.

Keywords: Mushroom toxicity, Data preprocessing, Machine Learning, Explainable Artificial Intelligence, mushroom Morphology

THE EFFECT OF OBESITY IN THE MOTHER ON THE PROCESS OF BIRTH AND THE CONDITION OF NEWBORNS

ANADA PIYLƏNMƏNİN DOĞUŞLARIN GEDİŞİNƏ VƏ YENİDOĞULMUŞLARIN VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Fəxriyyə Tağıyeva

II mamalıq ginekologiya kafedrası, Azərbaycan Tibb Universiteti

GİRİŞ.

Piylənmə yaşla və genetik amillə yanaşı hamilə qadının orqanizminin adaptasiya imkanlarına bilavasitə təsir göstərir və onun pozulmasına gətirib çıxarır. Əgər qadın piylənmədən əziyyət çəkirsə, onda hamiləlik vaxtı bədən çəkisinin getdikcə artması bir çox patoloji vəziyyətlərin, məsələn, hestasion şəkərli diabet, hestasion arterial hipertenziya, dölün bətdaxili inkişafının ləngiməsi, hamiləliyin pozulma təhlükəsi, vaxtından əvvəl baş verən doğuşlar, preeklampsiya və s. inkişaf etməsini müəyyən edir. Beləliklə, hamiləlik vaxtı piylənmə həm hestasiya prosesində ağırlaşmaların inkişafının, həm də fəsadlı perinatal nəticələrin risk amili hesab edilir.

Açar sözlər: piylənmə, yenidoğulmuş, hamiləlik, qeysəriyyə.

Tədqiqat işinin məqsədi. Piylənmə olan hamilə qadınlarda doğuşların gedişinin və yenidoğulmuşların vəziyyətinin təhlil edilməsi.

Material və metodlar. Müşahidə qrupunu hamiləliyə qədər aşkar edilmiş abdominal piylənmə olan 213 qadın təşkil etmişdir. Nəzarət qrupunu hamiləlikdən əvvəl normal bədən çəkisi olan 80 qadın təşkil etmişdir. Piylənmə bədən kütlə indeksinin hesablanması yolu ilə aşkar edilmişdir. Əldə olunan məlumatların qiymətləndirilməsi statistik təsvir və statistik nəticələrin yoxlanması metodları ilə aparılmışdır.

Nəticələr. Piylənmənin doğuşların gedişinə təsirini qiymətləndirmək üçün pasiyentlərin doğuş üsullarının xüsusiyyətlərinin ətraflı təhlili aparılmışdır. Piylənmə olan pasiyentlər 58,6% hallarda təbii doğuş yollarından doğmuşlar. Qeysəriyyə kəsiyinin tezliyi nəzarət qrupunda 23,7% təşkil etmiş, piylənmə olan pasiyentlərdə isə 41,4% olmuşdur. Doğuş anında hamiləliyin müddəti qruplarda fərqlənmişdir. Belə ki, nəzarət qrupunda doğuşlar $40,06 \pm 0,92$ həftədə, yəni piylənmə olan qrupla müqayisədə dürüst gec vaxtda baş vermişdir - orada bu göstərici $39,03 \pm 1,02$ həftəyə bərabərdir ($p < 0,05$). Dölün kəskin hipoksiyası nəzarət qrupunda 5 (6,3%) pasiyentdə, piylənmə olan qrupda - 2 (6,9%) pasiyentdə doğuşları ağırlaşdırmışdır. Dölün xronik hipoksiyası nəzarət qrupunda 1 (1,2%) halda, piylənmə olan qrupda - 4 (13,7%) halda

doğuşları ağırlaşdırmışdır. İri döllə olan doğuşların tezliyi nəzarət qrupunda çox nadir olmuşdur - 3 (3,7%) qadında. İri döllə olan doğuşların ən yüksək tezliyi piylənmə olan qadınlarda müşahidə edilmişdir - 10 (34,4%) ($p < 0,05$).

Doğuşdansonrakı dövr nəzarət qrupunda 55 (68,7%) qadında ağırlaşmalarsız, 17 (58,6%) pasiyentdə piylənmə ilə müşayiət olunmuşdur ($p > 0,05$). Nəzarət qrupunda 25 (31,3%) qadında və əsas qrupda 49 (40,8%) pasiyentdə erkən doğuşdansonrakı dövrün gedişinin müxtəlif ağırlaşmaları qeydə alınmışdır.

Yenidoğulmuşların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi doğulduqdan sonra 1-ci və 5-ci dəqiqələrdə Apqar şkalası üzrə aparılmışdır. Yenidoğulmuşların vəziyyətinin təhlili zamanı nəzarət qrupunda 49 (61,2%) uşaqda, piylənmə olan qrupda - 12 (41,3%) uşaqda ağırlaşmaların olmaması qeydə alınmışdır. Erkən neonatal dövrün müxtəlif ağırlaşmaları nəzarət qrupunda 31 (38,8%) yenidoğulmuşda, piylənməsi olan analardan doğulmuş 65 (54,1%) yenidoğulmuşda nəzərə çarpmışdır ($p < 0,05$).

Hazırkı tədqiqat işinin gedişində anada piylənmə faktorunun yenidoğulmuşun bədən çəkisi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili aparılmışdır. Təhlil göstərmişdir ki, piylənmə makrosomiyanın yaranması riskini 2,72 dəfə artırır ($p < 0,001$). Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, qadınlarda hamiləliyin ikinci yarısında mülayim preeklampsianın inkişaf riski normal bədən çəkisi ilə müqayisədə 6,67 dəfə yüksəkdir ($p < 0,001$). Dölün xronik hipoksiyasının inkişaf riski piylənmə olan qadınlarda 8,0 dəfə yüksək olmuşdur, nəinki nəzarət qrupunda ($p = 0,014$).

Yekun. Beləliklə, əldə olunan məlumatlar qadınlarda piylənmənin doğuşların, doğuşdan sonrakı dövrün gedişinə və yenidoğulmuşların vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyini sübut etmişdir. Reproduktiv yaşda pasiyentlərdə piylənmənin yüksək rastgəlmə tezliyi, həmçinin hestasiya ağırlaşmalarının yüksək faizi hamiləliyin təcibi taktikasının işlənilib hazırlanmasını və təkmilləşdirilməsini, kompleks profilaktika və müalicə tədbirlərinin müəyyən edilməsini tələb edir.

ABSTRACT

Along with age and genetic factors, obesity directly affects the adaptation capabilities of a pregnant woman's body and leads to its disruption. If a woman suffers from obesity, then increasing body weight during pregnancy can lead to many pathological conditions, such as gestational diabetes mellitus, gestational arterial hypertension, retardation of intrauterine development of the fetus, the risk of pregnancy loss, premature births, preeclampsia, etc. determines its development. Thus, obesity during pregnancy is considered to be a risk factor for

the development of complications in the gestation process, as well as for complicated perinatal outcomes.

Thus, the obtained data proved that obesity in women has a negative effect on the course of childbirth, the postpartum period, and the condition of fetuses. The high incidence of obesity in patients of reproductive age, as well as the high percentage of gestational complications, require the development and improvement of pregnancy follow-up tactics, the determination of complex preventive and treatment measures.

Key words: obesity, newborn, pregnancy, caesarean section.

CREATIVITY OF MUHAMMAD FAZULI IN THE RESEARCH OF HAMID ARASLI

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YAARDICILIĞI HƏMİD ARASLI TƏDQİQATLARINDA

Səltənət ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan, Bakı

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-9470-4699>

XÜLASƏ.

Klassik ədəbiyyatımızın mühüm tədqiqatçılarından olan və Füzuli yaradıcılığı haqqında ilk monoqrafiyanın müəllifi Həmid Araslinin klassik irslə, o cümlədən Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaları ədəbiyyat tariximizin mühüm və əhəmiyyətli səhifələrindəndir.

Həmid Araslı Füzuli ilə bağlı araşdırma apararkən bir qədər fərqli mövqə tutmuşdur. Belə ki, alim daha çox qəbul edə bilmədiyi fikirlərlə bağlı, eləcə də mübahisəli məqamların olduğu tədqiqatları ön plana çəkmişdir. Bu zaman həmin fikirləri qabardaraq öz mövqeyini də ifadə etmişdir.

Bir çox Avropa, Türkiyə, Rusiya və Azərbaycan alimlərinin maraq dairəsinə daxil olan Füzulinin ədəbi irsi qeyd etdiyimiz kimi ilk dəfə və geniş şəkildə məhz Həmid Araslı qələmindən keçmişdir.

Tədqiqatçılardan Hammer, Fuad Köprülüzadə, Firudin bəy Köçərli, Hasibə Mazıoğlunun tədqiqatları xüsusilə maraq doğurmuşdur.

Füzuli dövründə qələmə alınmış təzkirələrdən tutmuş, zamanınına qədər ən mühüm araşdırmalar bu tədqiqata cəlb edilmişdir. Qarşıya çıxan və ən çox diqqəti cəlb edən mübahisəli məsələləri isə aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik.

1. Bəzi təzkirələrdə şairin nüfuzu və mövqeyi kiçildilmiş və o mərsiyə şairi kimi qələmə verilmişdir.
2. Bir çox türk tədqiqatçıları Füzulini osmanlı şairi kimi qeyd etmişlər.
3. Bəzi tədqiqatlarda milliyyəti kürd kimi də qeyd edilmişdir.
4. Şairin dilinin oğuz türkcəsi olması mübahisə doğurmuşdur.
5. “Füzuli sentimental şairdir” fikri diqqəti cəlb edirdi.
6. Bəzən Füzuli yalnız təsəvvüf şairi kimi qeyd edilmişdir.
7. Sənətkarın haqqında “qəsidəçi şair” ifadəsi də etiraz doğurmuşdur.

Həmid Araslı öz tədqiqatlarında ilk növbədə bu fikirlərin özünə yer etdiyi əsərlərə nəzər yetirmiş, daha sonra həmin məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir. Bu baxımdan tədqiqat əsəri ilk monoqrafiya olmaqla yanaşı, bu cür mühüm məsələlərin araşdırılıb üzə çıxarılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: tədqiqatçı, ədəbi irs, milliyyət, mərsiyə, yaradıcılıq

ABSTRACT

Hamid Arasli, who is one of the important researchers of our classical literature and the author of the first monograph on Fuzuli's work, is one of the important and important pages of our literary history.

Hamid Arasli took a slightly different position while conducting research on Fuzuli. Thus, the scientist prioritized the studies related to ideas that he could not accept, as well as controversial points. At that time, he expressed his position by expressing those ideas.

Fuzuli's literary heritage, which is of interest to many European, Turkish, Russian and Azerbaijani scientists, was written by Hamid Arasli for the first time and widely, as we mentioned.

Among the researchers, the researches of Hammer, Fuad Köprülüzade, Firudin bey Kocherli, and Hasiba Mazıoğlu have been particularly interesting.

The most important studies, from tazkiras written during Fuzuli's period to his time, have been involved in this study. We can systematize the controversial issues that have come up and attract the most attention as follows.

1. In some tazkiras, the authority and position of the poet was reduced and he was described as a lament poet.
2. Many Turkish researchers have mentioned Fuzuli as an Ottoman poet.
3. In some studies, his nationality is also mentioned as Kurdish.
4. The fact that the poet's language is Oghuz Turkish has caused controversy.
5. The idea that "Fuzuli is a sentimental poet" attracted attention.
6. Sometimes Fuzuli was mentioned only as Sufi poet.
7. The phrase "poet of odes" about the artist has also raised objections.

In his researches, Hamid Arasli first looked at the works in which these ideas were included, and then clarified those issues. In this regard, the research work is not only the first monograph, but also important in terms of investigating and revealing such important issues.

Keywords: research, literary heritage, nationality, lamentation, creativity

Giriş. Akademik Həmid Araslı ədəbiyyat tariximizin açılmamış qatlarının açılmasında, tarixi gerçəkliklərin hərtərəfli və obyektiv şəkildə öyrənilib üzə çıxarılmasında xüsusi xidmətləri olan simalardandır. Bir sıra mühüm tədqiqatların müəllifi kimi tanınan ədəbiyyatşünas alim, ilk növbədə, xalq yaradıcılığının nəzəri və tarixi problemlərinin araşdırıcısı kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, folklorun aşığı ədəbiyyatı, dastan yaradıcılığı qoluna xüsusi maraq göstərmiş, bu səbəbdən “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanları, o cümlədən aşığı yaradıcılığının inkişaf mərhələləri ilə bağlı məsələlərin tədqiqi də onun çoxsaylı tədqiqatlarında özünə yer etmişdir. Sarı Aşığı, Aşığı Abbas Tufarqanlı kimi el sənətkarları tədqiqatçı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, onların ədəbi irsi hərtərəfli şəkildə araşdırmaya cəlb edilmişdir. Ədəbiyyat tarixçisi və folklorşünas alim yazılı ədəbiyyatla folklorun əlaqəsi məsələsindən “Aşığı poeziyası və klassiklərimiz” adlı məqaləsində geniş şəkildə bəhs etmişdir.

Lakin daha çox yazılı ədəbi nümunələr əsasında tədqiqatlarını genişləndirən alim bu sahədə qiymətli nəzəri fikir və mülahizələri ilə ədəbiyyatşünaslıq elminə dəyərli töhfələr vermişdir. O həm fars, həm də türk dilində yaranan Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixi, keçdiyi mərhələlərlə bağlı nəzəri görüşlərini ilkin olaraq məqalələr şəklində xalqımıza təqdim etmişdir.

Qısaca olaraq deyə bilərik ki, ömrünü daha çox XII-XVIII əsrlər çərçivəsində klassik ədəbiyyatın öyrənilməsinə sərf etmiş tədqiqatçının bu sahədəki tədqiqatları daha çox Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Marağalı Əhvədi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli, Məhəmməd Əmani, Fədai, Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhcür Şirvani, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi sənətkarların yaradıcılığını əhatə edirdi.

Bununla yanaşı o, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırmaqla kifayətlənməmiş, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi təsiri ilə seçilən Əlişir Nəvayi yaradıcılığını, Əbdürrəhman Cami sənətkarlığını da tədqiqat obyektinə çevirməkdən çəkinməmişdir.

Əsas. Bu araşdırmalar içərisində alimin Füzuli ilə bağlı tədqiqatları xüsusilə seçilir və yaradıcılığına, öyrənilməsinə böyük qayğı və məhəbbətlə yanaşan alimin şairə həssas münasibətini ifadə etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz klassik irslə, o cümlədən Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı aparılmış araşdırmalar ədəbiyyat tariximizin mühüm və əhəmiyyətli səhifələrindəndir.

Alim Füzuli yaradıcılığında müxtəlif problemlərə həsr olunmuş onlarla məqalənin müəllifidir. “Məhəmməd Füzuli”, “İngilis alimi Gibb Füzuli haqqında”, “Füzulinin “Ənüsül qəlb” əsəri”, “Füzuli “Divan”ı və onun nəşri” və s. bu qəbildəndir. Tədqiqatçı alim məqalələrlə yanaşı 1939, 1958-ci illərdə Füzuli yaradıcılığında bəhs edən bir neçə kitab da hazırlamışdır ki, onların içərisində 1958-ci ildə çapdan çıxmış “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” monoqrafiyası öz həcmi və əhatəliliyi baxımından digərlərini üstələyir və qiymətlidir. Monoqrafiyanın elmi əhəmiyyətini, füzulşünaslıqda əvəzsiz rolunu Həmid Araslı irsinin tədqiqatçısı fil.f.d. G. Səfərli bu cür ifadə etmişdir: “Bu monoqrafiya ilə Həmid Araslı Azərbaycan füzulşünaslığında yeni bir səhifə açır, onun ədəbiyyatşünaslığın mühüm bir qolu olduğunu sübut edir, füzulşünaslar üçün “nədən yazmalı?” və necə yazmalı?” suallarını aydınlaşdırır, bu sahədə elmi meyarları müəyyənləşdirir” [1, s. 18]. Başqa sözlə desək, sanki füzulşünaslara Füzuli yolunda yaşıl işıq yandırır və onları düzgün istiqamətə yönləndirir.

Əsərdə Füzuli yaradıcılığı sistemli şəkildə və bölmələr əsasında araşdırılmışdır. Belə ki, monoqrafiya “Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixi” adlı bölmə ilə başlayır. “Füzuli dövründə Azərbaycan və Azərbaycan ədəbiyyatı”, XVI əsrdə Bağdad şairləri”, “Füzulinin həyatı”, “Füzulinin yaradıcılığı”, “Füzulinin lirikası”, “Füzulinin qəsidələri”, “Ənüsül qəlb”, “Füzulinin alleqoriya poemaları”, “Bəngü badə”, “Söhbətül əsmar”, “Həft-cam”, “Leyli və Məcnun”, “Füzulinin nəşri”, “Səhhət və Mərzə”, “Rindü zahid”, “Füzulinin müəmmaları”, “Füzulinin tərcümələri”, “Füzulinin dil və üslub xüsusiyyətləri”, “Füzuli və dünya ədəbiyyatı” bölmələri ilə davam etdirilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, 1998-ci ildə Həmid Araslının ədəbiyyatşünaslıqla bağlı tədqiqatları “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri” adı altında toplanılaraq çap edilmişdir ki, həmin monoqrafiya da “Azərbaycan türk şeirinin tacıdır” başlığı altında buraya daxil edilmişdir.

Xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, monoqrafiya Həmid Araslının Füzuli ilə bağlı ilk monoqrafiyası olmaqla yanaşı, elə Füzuli yaradıcılığında da bəhs edən ilk monoqrafiyadır. Əsərin dəyərini artıran digər cəhət isə onun Füzuli ilə bağlı ayrı-ayrı məqalələrdə əks olunan materialların bir yerə toplanaraq sistemləşdirilməsindəndir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Füzuli irsi öyrənilərkən alim, ilk növbədə, şairlə bağlı tədqiqat əsərlərini gözdən keçirmişdir. Həmin tədqiqatlarda Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcılığında bəhs edən müəyyən məqamlara münasibət bildirilmiş, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən yol verilən yanlış nüanslar və təhrif edilən dəlillər qabardılaraq göz önünə gətirilmiş, yeri gəldikcə təkzibolunmaz faktlarla əsaslandırılmışdır. Həmin əsərlər araşdırmaya cəlb edilərkən xronoloji ardıcılıq mümkün qədər gözlənilmiş, eləcə də regional olaraq sistemli araşdırma aparılmışdır.

Həmid Araslının Füzulinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı nəzərdən keçirdiyi tədqiqatları regional olaraq bu cür sistemləşdirmək mümkündür.

1. Füzulidən bəhs edən təzkirələr. (Türkiyə və Azərbaycan)
2. Avropalı alimlərinin fikir və mülahizələri.
3. Rus şərqşünaslarının Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı mövqeyi.
4. Türkiyədə Füzulinin geniş tədqiqi.
5. Çində uyğurlar tərəfindən Füzulinin öyrənilməsi.
6. Azərbaycanda aparılan tədqiqat işləri.

Araşdırma apararkən qarşıya çıxan və bilərəkdən edilən yanlışlıqlar alimdə etiraza doğurmuş və bu cür məqamların doğru yanaşma olmadığını bildirərək qəbul edilməz saymışdır.

Bu prizmadan yanaşdıqda Həmid Araslıda etiraz doğuran və alimin də qeyd etdiyi kimi müəyyən qədər mübahisə yaradan həmin faktları tam olmasa da, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Eyni zamanda mübahisə doğuran bu məsələlər yuxarıda da bildirdiyimiz kimi

araşdırmalarını düzgün istiqamətdə aparmaq üçün füzulışünaslar üçün yaşıl işıq rolunu oynamışdır. Həmin problemlər aşağıdakılardır.

8. Bəzi təzkirələrdə şairin nüfuzu və mövqeyi kiçildilmiş və o, demək olar ki, mərsiyə şairi kimi (mərsiyənəvis) qələmə verilmişdir.
9. Bir çox türk tədqiqatçıları Füzulini osmanlı şairi kimi qeyd etmişlər.
10. Bəzi tədqiqatlarda milliyyəti kürd kimi də qeyd edilmişdir.
11. Şairin dilinin oğuz türkcəsi olması mübahisə doğurmuşdur.
12. “Füzuli sentimental şairdir” fikri diqqəti cəlb edir.
13. Füzuli təsəvvüf şairidir, - fikri birmənalı qarşılanmamışdır.
14. Sənətkarın haqqında “qəsidəçi şair” ifadəsi də işlədilmişdir.
15. Şairin doğum və ölüm tarixi tədqiqatlarda fərqli şəkildə qeyd edilmişdir.
16. Füzulinin ən məşhur əsəri kimi “Bəngü badə”nin qeyd olunması etiraza səbəb olur.
17. Əsərləri bəzən yanlış tərcümə edilmişdir. Və s.

Bütün bu problemlər hələ təzkirəçilik dövründən başlayır və sonrakı dövrlərdə bəziləri öz həllini tapsa da, bəziləri həll edilməmiş qalır və mübahisə doğurur.

Alim ardıcılığı pozmadan ilkin olaraq təzkirələrə nəzər salmış, onları tarixilik baxımından yüksək qiymətləndirərək Füzuli ilə bağlı deyilən hər sözü qiymətli bir tapıntı hesab etmişdir. Çünki bu təzkirələrin bəziləri elə Füzulinin müasirləri tərəfindən qələmə alınmışdır. Belə təzkirələrdə verilən faktların reallığı əks etdirməsi daha inandırıcıdır. Həmid Araslı şairlə bağlı ilk faktın “Təzkirətüş-şüəra”nın müəllifi türkiyəli təzkirəçi Qastimonlu Lətifiyə məxsusluğunu qeyd etmiş, Füzulidən bəhs edən həmin sətirlərin tarixi və elmi əhəmiyyətli olduğunu əsas gətirərək əsərinə daxil etmişdir: “Füzuliyi Bağdadi bu dövr şüərasındandır. Nəvai tərzinə yaxın ürək ovlayan bir təzi, gözəl üslubu vardır. Tərzində orijinal və təriqində yenilikçidir” [2, s. 312].

“Səlis və mənalı nəsr yazmaqda əsrinin yeganəsidir”- deyərək Füzuliyə böyük dəyər verən daha bir türk təzkirəçisi, “Gülşəni şüəra”nın müəllifi Əhdi Bağdadinin təzkirəsində eyni mülahizələrin təkrarladığını elə Həmid Araslı tədqiqatlarından öyrənirik. Alim Əhdi Bağdadi təzkirəsində verilən məlumatları da əsərinə daxil edir. Məlumatın sonunda belə bir qeyd var: “Eyni zamanda Mövlana Hüseyin Vaizin “Rövzətüş-şühədə”sını tərcümə edərək “Hədiqətüs-süada adlı bir kitab yaratmışdır” [2, s. 312]. Burada Həmid Araslı bu qeyd haqqında heç bir məlumat bildirməmiş, yalnız “Füzulinin nəsr əsərləri” bölməsində yazmışdır: “Onun fars yazıçısı Hüseyin Kaşifdən təbdil etdiyi “Hədiqətüs süada” Azərbaycan dilində ilk nəsr tərcüməsinin nümunəsi sayıla bilər” [2, s. 473]. “Hədiqətüs süada”nın tərcümə əsəri olması məsələsi bu gün də mübahisə doğurmaqdadır və klassik ədəbiyyatın bir çox görkəmli tədqiqatçıları, o cümlədən Azadə Rüstəmov, Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli və b. Füzulinin nəsr əsəri kimi qeyd etmişlər.

Azərbaycanlı təzkirəçi Sadiqbəy Əfşarın “Məcməül-xəvas” təzkirəsi Füzuli haqqında deyilməyən bəzi faktları ifadə etməsi baxımından alimin diqqətini özünə yönəldə bilir və tədqiqatçının marağına səbəb olur. Həmin faktla ilk dəfə Sadiqinin təzkirəsində qarşılaşan akademik Həmid Araslı yazır: “Biz Füzulinin Azərbaycan dilində “Şahü gədə” adlı əsər yazmış olduğunu və hələlik elm aləminə məlum olmayan bu əsəri Sadiqinin şəxsən mütləq etdiyini həmin məlumatdan öyrənmiş oluruq” [2, s. 314]. Eləcə də alim Sadiqinin şairin həyatı ilə bağlı verdiyi bəzi məlumatları da son olaraq belə qiymətləndirir: “Şairin Bayat qəbiləsindən olmasını aydınlaşdıran Sadiqi Bağdadda İbrahim xan xidmətində olduğunu göstərməklə də tədqiqə möhtac bir məsələni irəli sürmüşdür” [2, s. 315].

Orta əsr təzkirəçilərindən Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami” təzkirəsinə diqqət çəkən Həmid Araslı burada Füzulidən bir mərsiyənəvis kimi bəhs edilmənin heç bir əsası olmadığı qənaətinə gəlir. Və ifadə edilən fikirləri Füzulinin nüfuzuna, böyüklüyünə bir zərbə kimi qiymətləndirərək şairin istedadının, böyüklüyünün bu şəkildə təhrif edilməsinə qarşı öz mövqeyini aydın şəkildə bildirir və təzkirədən aşağıdakı sətirləri əsərinə daxil etməyi zəruri hesab edir: “Füzuli Darüssəlami –Bağdaddandır ki, o şəhərdən ondan yaxşı şair çıxmamışdır. İki dildə, yəni: türkcə və ərəbcə şeir deyir. Şeirlərinin çoxu din rəhbərlərinin tərifinə deyilmişdir” [2, s. 313]. Həmid Araslı əslində Sam Mirzənin fikirlərinin altında gizlənən əsl mətləbi onun farspərəstliyi ilə

əlaqələndirirdi: “Sam Mirzə fars dili və fars ənənələrinə pərəstiş edənlərdən idi. O bütün əsərlərini Azərbaycan dilində yazmış atasının ancaq fars dilində yazmış olduğu təkcə bir beytini öz təskirəsində nümunə göstərmiş, onun əsl əsərlərini xatırlatmır və beləliklə, Azərbaycan dilinə və Azərbaycan mədəniyyətinə etinasız yanaşırdı. Bütün bunlara baxmayaraq Sam Mirzə özünün 1550-ci ildə bitirdiyi “Töhfe-yi-Sami” əsərində Füzuli yaradıcılığında danışmaya bilməmişdir” [2, s/313]. Bununla da Həmid Araslı vurğulayır ki, hətta farspərəst Sam Mirzə də dahi Füzulidən danışmadan yan keçə bilməmişdir.

Füzulidən bəhs edən təzkirələr içərisində yalnız birinin - XVII əsrdə ərsəyə gələn və müəllifi Mirzə Tahir Nəsrabadi olan “Təzkireyi Nəsrabadi” təzkirəsinin Həmid Araslı tərəfindən xüsusi olaraq fərqləndirilməsinin səbəbi isə Füzulinin bir sıra əsərlərinin bu təzkirədə təhlilə cəlb edilməsidir. Doğrudur, alim Füzuli haqqında əsaslı tədqiqatların məhz təzkirələrdən sonrakı dövrlərə aidliyini bildirir, lakin yenə də az da olsa tədqiqata təzkirələrdən başlanmasını müsbət cəhət kimi dəyərləndirirdi.

Füzulinin həyat və fəaliyyətini ilkin olaraq təzkirələrdən öyrənməyə çalışan Həmid Araslı ümumiləşmə apararkən “Lətifi təzkirəsində şairin hələ sağ ikən Rumda-Kiçik Asiyada, Əhdi təzkirəsi İraqda ərəblər, farslar, türklər arasında məşhur olduğunu göstərsə, Sam Mirzənin əsəri də şairin Səfəvilər dövlətinin hər yerində şöhrət tapdığını təsdiq edir” [2, s. 313] - qənaətinə gəlir. Və fikirlərini davam etdirərək “Biz şairin nüfuz dairəsini təzkirələr əsasında müəyyənləşdirə bildiyimiz kimi tərcümeyi-halın müxtəlif məsələlərinin həllində də təzkirələrdən istifadə edirik” [2, s.315], - deyir və təzkirələrin dəyərini bir daha diqqətə çatdırır.

Füzuli dühası Avropa və Rusiya şərqşünaslarının da diqqətini cəlb etmiş, və onlar da Füzuli yaradıcılığını tədqiq edərək dahi şair haqqında söz deməyi özlərinə borc bilmişlər. Klassik ədəbiyyatımızın mahir tədqiqatçısı avropalı alimlərin Füzuli haqqındakı araşdırmalarını nəzərdən qaçırmamış, bu əsərlərdə Füzulinin necə öyrənilməsi məsələsinə aydınlıq gətirmişdir.

Beləliklə, Füzulini ilk belə tədqiq edən avropalı alim Hammer olmuşdur. Təzkirələrdəki fikirləri təkrarladıqdan sonra müstəqil fikirlərini verən Hammerin tədqiqatını Həmid Araslı Füzulini anlamadığı üçün tənqid etmişdir.

Beləliklə, Həmid Araslı Hammerin tədqiqatında nəyi yanlış hesab edirdi? Biz onları bu şəkildə sistemləşdirdik.

1. Ən məşhur əsəri kimi “Bəngü Badə”nin qeyd edilməsi. 2. Füzulinin Quranın qadağan etdiyi şərabı sevməsi qənaəti, 3. Əsərlərinin alman dilinə yanlış və sönük tərcüməsi. 4. Tərcümə edərkən uyğun və uğurlu beytlərin seçilməməsi. 5. Ümumiyyətlə, Füzulini düzgün anlamaması.

Füzuli haqqında bu cür yanlışlıqlara yol verən Hammerin tədqiqatını elə Həmid Araslıdan əvvəl professor Bertels qiymətləndirir və “onu Füzuli dilini düzgün başa düşməməkdə günahlandıraraq “Hammerin bütün bu xüsusiyyətləri onun Füzuli haqqında qeydlərini, ciddi elmi əhəmiyyəti olan məqalədən artıq, dolaşq bir şeyə çevirir” [2, s. 315], - fikirləri ilə yekun vurur. Həmin fikirlər düzgün hesab edən Həmid Araslı məhz buna görə Hammerin əsərini qiymətləndirərkən Bertelsə istinad edir.

Hammerin tədqiqatı ilə razılaşmayan Həmid Araslı Avropa alimlərindən Füzulini ilk dəfə Azərbaycanlı şair kimi göstərən Gibbin məlumatlarına dəyər verərək onun haqqında “E.C. Gibb özünün “Osmanlı şeiri tarixi” adlı əsərində Hammer tərəfindən Avropa xalqlarına yanlış tanıtılmış olan bu sənətkar haqqında ilk dəfə nisbətən doğru və dolğun məlumat verə bilməmişdir. O hər şeydən əvvəl bütün şərqşünasların əksinə olaraq Füzulini Azərbaycan şairi kimi göstərmişdir. O bu həqiqəti ilk dəfə qələmə almış, eyni zamanda Füzuli yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır” [2, s. 315] kimi qənaətini ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmış və Gibbin bu fikirlərinin Avropada Füzulinin düzgün tanıtılması baxımından mühüm hesab etmişdir.

Akademik Həmid Araslı rus şərqşünaslığında Füzuli yaradıcılığını tədqiq edən alimlərdən Smirnov və Krımskinin adlarını qeyd etmişdir. Özünün “Türk tarixi və ədəbiyyatı” əsərində daha ətraflı məlumat verənin Krımski olduğunu bildiren alim tədqiqatçıya istinadən “hələ XIX əsrdə rus şərqşünaslığında Füzuli haqqında dəyərli elmi-tədqiqat əsərləri yaradılmışdır” [2, s. 319], - fikirlərini də ürəkaçıqlığı ilə söyləyir. Lakin buna baxmayaraq Füzulinin milliyyəti

haqqında Krımski yanlış mövqedə olmuş, onun kürd olduğunu söyləmişdir. Heç bir dəlilə söykənməyən bu mülahizələr alimin haqlı narazılığına səbəb olmuşdur.

Füzuli yaradıcılığı türk tədqiqatçılarının da tədqiqat obyektinə çevrilmiş, beləliklə, dahi şairin ədəbi irsi Türkiyədə də dərindən araşdırılaraq müxtəlif fikir və mülahizələr söylənmişdir. İlk növbədə, türk alimlərindən Köprülüzadənin tədqiqatlarını dəyərli hesab edən Həmid Araslı şübhəsiz ki, birinci səb kimi bunu göstərirdi. “Çox zaman qədim təzkirəçilərə tənqidi yanaşa bilməyən və Füzulini bir osmanlı şairi kimi öyrənmək istəyən tədqiqatçıların işinə Köprülüzadə yekun vura bilmişdir” [2, s. 316]. Bir qədər sonra alim bu fikri daha da dəqiqləşdirərək yazır: “Köprülüzadənin yazıları ilk vaxtlar qüvvətli müqavimətə rast gəlsə də, bütün türk tədqiqatçılarının Füzulini bir Azərbaycan şairi kimi tanımlarında mühüm iş görmüşdür” [2, S. 317]. Burada bir məsələni də diqqətdə saxlamaq istərdik ki, Həmid Araslı osmanlı şairi kimi təqdim edilməsini yanlış hesab edir və bunu qəbul etmirdi. Buna görə də araşdırdığı tədqiqat əsərlərində məhz bu məsələni xüsusi olaraq diqqətdə saxlamış və bu məsələni qabartmış, ən xırda detalları belə gözdən qoymamışdır. Belə ki, Lətfi təzkirəsindən bəhs edərkən alimin bu tədirginliyinin, narahatlığının şahidi oluruq. ““Nəvai tərzinə yaxın ürək ovlayan bir təzzi, gözəl üslubu vardır” cümləsi göstərir ki, şairin dil və üslub cəhətdən Rum, yəni osmanlı şairlərindən fərqlənməsi, o dövrün ədəbiyyatşünasları tərəfindən də təsdiq edilmişdir” [2, s. 312]. Eləcə də Azərbaycanlı alim Abdulla Surun Füzulinin azərbaycanlı olması fikrinə də diqqəti yönəldir ki, bu barədə irəlidə danışılacaqdır. Köprülüzadənin fikirlərinə gəlincə, şairin əsərlərinin siyahısının elmi surətdə tərtib edilməsi də Köprülüzadənin Füzuli ilə bağlı atdığı müsbət addımlardandır. Lakin bu fikirlər nə qədər ürək açan və dəyərli olsa da, Köprülüzadənin “Söhbətül əsmar”ın Füzuliyə aid olmaması fikri Həmid Araslı tərəfindən müsbət qarşılanmamış və bu yanlış addım kimi dəyərləndirilmişdir. Füzulini

Türk alimlərindən Köprülüzadənin yolu ilə gedən və “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərinin müəllifi İsmayıl Hikmətlə yanaşı, Füzulinin tədqiq və nəşrində zəhməti olan Kamal Ədibin, Əli Nihad Tərhan və Əbdülbaqi Gölpınarlının adları da Həmid Araslı tərəfindən hörmətlə vurğulanmışdır. Lakin alim onların Azərbaycanla əlaqəli araşdırmalar aparmadıqları üçün nöqsan kimi “sovet alimlərinin tapıb aşkar etdikləri əsərləri elm aləminə yeni tapılmış əsər kimi təqdim edirlər” [2, s.318]. fikrini söyləmişdir.

Türkiyədə aparılmış tədqiqatlar içərisində Əbdülqadir Qaraxaninin “Füzuli, mühiti, həyatı və şəxsiyyəti” və Hasibə Mazıoğlunun “Füzuli Hafiz” tədqiqatından bəhs etməyi xüsusilə zəruri hesab edir. Birinci tədqiqatı aparılmış tədqiqatların ümumiləşdirilməsi kimi qiymətləndirən Həmid Araslı bunun səbəbləri kimi müəllifin Füzulinin bir sıra əsərlərindən xəbərsiz olması və araşdırmasını yanlış nüsxə üzərində aparması ilə əlaqələndirmişdir.

Bəs Həmid Araslı Hasibə Mazıoğlunun tədqiqatı ilə bağlı nəyi nöqsan və yanlış hesab edirdi? Daha aydın ifadə etmək üçün həmin nöqsanları aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik.

1. Füzuli ilə bağlı aparılmış tədqiqatların hamısına müraciət olunmur.
2. Dünya və türk mətbuatında deyilmiş fikirlər təkrarlanır.
3. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığından heç kimin əsəri tədqiqata cəlb olunmur. Sadəcə Həmid Araslının adı qeyd edilir.
4. Füzulinin işlətdiyi bir çox ifadələr yanlış mənalandırılır. Bu da dillə bağlı səhv nəticələrə yol açır.

Alim son iradəni isə böyük təəssüf hissi ilə qeyd edir. yazır. “Müəllif hökmlərini bəzi formal ifadələr üzərində qurur ki, bu ifadələr Hafizə mənsub olmayıb, ümumiyyətlə, Hafizlə müasiri olan və Hafizdən çox əvvəl yazıb yaratmış Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də vardır. Füzuli yaradıcılığının Hafizin müasiri olan və Hafizdən qabaq yazan Azərbaycan şairlərinin poetik ənənələri əsasında inkişaf etdiyini, heç kəsə bənzəmədiyini, Füzulinin orijinal bir sənətkar olduğunu müəllifin özü də bilməmiş deyildir. Lakin çox təəssüf ki, müəllif mövzu xatirinə belə bir təsir axtarmaq məcburiyyətində qalmış, oxucunu inandırmayan və həqiqətə uyğun gəlməyən bir sıra misallar verməli olmuşdur”. [2, s. 319].

Füzuli yaradıcılığının Çində yaşayan uyuqlar tərəfindən sevilərək öyrənildiyini bildirən H. Araslı Azərbaycanda aparılmış tədqiqat işlərindən bəhs edir. Tədqiqatçı bildirir ki, ilkin

olaraq Seyid Əzim Şirvaninin təzkiyəsində nümunələr verilsə də, şair haqqında ilk geniş məlumat Abdulla Tofiq Sura aiddir. Müəllif ilk dəfə Füzulinin poetik xüsusiyyətlərini təhlil etməyə təşəbbüs göstərən Abdulla Surun “Füyüzat” jurnalında çap edilmiş “Füzuliyə bir nəzər” başlıqlı iki məqaləsindən bəhs edərkən onu bu cür qiymətləndirir: “Doğrudur iki məcmuə məqaləsində Füzulinin nəinki bütün yaradıcılıq irsinin, hətta onun çap olunmuş əsərlərinin bədii xüsusiyyətlərini belə ətraflı surətdə təhlil etmək mümkün deyildir. Bununla belə Abdulla Surun məqaləsi bu sahədə atılan ilk addım olduğu üçün qiymətlidir” [2, s. 320].

Abdulla Surun məqaləsində ən önəmli məsələlərdən biri şairin dil məsələsi ilə bağlı söylədiyi fikirlərdir. Abdulla Surun fikirlərinin ciddiliyinə şübhə etməyən Həmid Araslı bunun əsas səbəbini aşağıdakı fikirlərlə izah etmiş olur: “Əsas təhsilini İstanbulda almış, türk ədəbiyyatı və dilini dərinləndirən A. Sur Füzulinin dil etibarilə azərbaycanlı olduğunu sübut edərək şairin dili haqqında belə bir mülahizə yürütmüşdür. “Füzuli lisanında məfuli-bihlər ilə bəzi siğeyi-feiliyyələrdə azərbaycanlılığın hiss olunması, əcdadının Azərbaycan türklərindən olması haqqında bir zənn veriyor” [2, s. 320]. Həmçinin alim Abdulla Surun şairin işlətdiyi ifadələrin bir çoxunun yalnız Azərbaycanda işlədilməsi fikrini də rəhbər tutaraq yuxarıdakı fikirlərin doğruluğunu bir daha təsdiqləyir.

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabının müəllifi tədqiqatçı Firidun bəy Köçərli də Füzuli yaradıcılığını araşdıran alimlərimizdən biridir. Köçərlinin Füzuli ilə bağlı fikir və mülahizələrini yüksək dəyərləndirən Həmid Araslı tədqiqatda Köçərlinin Füzulinin təsir dairəsindən bəhs etdiyini və bunu düzgün təyin etdiyini bildirir. Köçərli “Füzuli əsərlərindəki yüksək lirizm ilə dərin fəlsəfi fikri qiymətləndirir” [2, s. 323].

Füzulini özünəqədərki tədqiqatçılardan daha düzgün anlayan araşdırıcı kimi təqdim etdiyi F. Köçərli ilə bağlı yalnız əldə olan əsərlər üzərində belə gözəl tədqiqat apardığını və nöqsan kimi isə onun “Şikayətnamə” ilə “Nişançı paşaya məktub” əsərini ayrı-ayrı əsər hesab etməsini qeyd edirdi. Lakin Həmid Araslı fikrincə, alimin Füzuli ilə bağlı tədqiqatı Füzuli irsinin öyrənilməsində yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır. .

Sovet dövründə Füzuli ilə bağlı tədqiqatların genişləndiyini qeyd edən müəllif Abdulla Şaiqin, Bəkir Çobanzadənin Cəfər Cabbarlının, Mir Cəlalin bu sahədə tədqiqatlarının olduğunu qeyd edir. Abdulla Şaiqin Füzulini təsəvvüf şairi adlandıranlara qarşı çıxmasını, şeirlərindən nümunələr gətirməklə onun real həyatla bağlı olmasını sübut etməsini düzgün qiymətləndirir. Elə buradaca Bəkir Çobanzadənin də eyni mövqedə dayandığını nəzərə çarpdırır.

Həmid Araslı bildirir ki, həmin dövrdə mətbuatda Füzulinin təsəvvüf şairi olub olmaması məsələsi mübahisə doğurmuşdur. O, Füzulini təsəvvüf şairi adlandıranlara qarşı mövqeyini belə ifadə edirdi. “Öz istiqamətlərini Köprülüzadədən alan yazıçılar Füzuli yaradıcılığında təsəvvüf-dini təsirləri şişirdir, onu yalnız təsəvvüflə, din ilə bağlamağa çalışaraq Füzulidəki məhəbbətin də dünyəvi, həyatı əsaslarını inkar edirdilər” [2, s. 326].

Cəfər Cabbarlının Füzuli böyüklüyünü ifadə etdiyi “Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatını fars və ərəb girdəblərindən dartıb çıxarmış, və dörd yanını sarmış boşluq içərisində yeni doğulmuş ədəbiyyatı çiynlərinə almış öz yenilməz addımlarıyla ta yüksəklərə qaldırıb vaxtına təqdim etmişdir” [2, s. 326] fikirlərini nə qədər ürəkdən qəbul edib dəyərləndirsə də, “Dörd əsr bundan əvvəl yazdığı əsərlər bu gün belə bütün sentimentalizm ədəbiyyatının ilk sıralarında gedə bilər” [2, s. 327] iddiasını o qədər haqsız hesab edirdi.

NƏTİCƏ/ ABeləliklə, görkəmli alim Həmid Araslının Füzuli yaradıcılığının tədqiqat tarixinə nəzər yetirməsi nəticəsində aydın oldu ki, Füzuli irsi təzkiyələrdən sonra Avropa, Rusiya, Türkiyə, Çin, eləcə də Azərbaycanda geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu tədqiqat əsərlərində Füzuli yaradıcılığının öyrənilməsi sadəcə mürəkkəbə doğru irəliləmişdir. Həmid Araslı bu əsərləri araşdırarkən daha çox Füzulinin ictimai mövqeyi, milliyyəti, dili, məzhəbi məsələlərini diqqətdə saxlamışdır. Bu tədqiqatlar bir çox problemlər qarşıya çıxmışdır ki, bunlar Füzuli yaradıcılığında bəhs edilən əsərlərdə yanlış verilmişdir və onların düzəldilməsinə ehtiyac vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Günal Əlyar qızı Səfərli. Həmid Araslı və klassik ədəbi irs. // *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı*. Bakı, 2013, 27 s.
2. Həmid Araslı Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", 1998, 732 s.

“SHUSHA: THE CRADLE OF CULTURE, TRADITIONS AND CUSTOMS OF
KARABAKH”

“KARABAĞ’IN KÜLTÜR, GELENEK VE GÖRENEK BEŞİĞİ: ŞUŞA”

Doç. Dr. Kamala Tahsin KERIMOVA

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Yabancı Diller Yüksekokulu

Mütercim ve Tercümanlık Bölümü (Bolu, Türkiye)

ORCID ID 0000-0002-2321-3864

ÖZET:

Azerbaycan halkının gurur ve övünç kaynağı olan Eski Şuşa şehri, Ermeni zulmünden kurtulmuştur. “Kafkasya’nın Paris’i”, Karabağ’ın incisi Şuşa bunun dışında eski bir yerleşim yeridir. Karabağ’ın tacı Şuşa, halkımız için kutsal ve sevgili bir yerdir. Şuşa sevgisi, her Azerbaycanlının manevi varlığının ayrılmaz bir parçasıdır. Şuşa, Azerbaycan sanat ve kültürünün merkezi olarak eski bir tarihe sahiptir. Şuşa’nın doğası, kültürü, mimarisi, gelenek ve görenekleri dillere destandır. Şuşa’nın Azerbaycan için ne kadar önemli olduğuna dikkat çeken büyük önderimiz Haydar Aliyev şunları söylemiştir: “Şuşa, Azerbaycan’ın en değerli ve büyük tarihine sahip bir köşesidir. Şuşa’yı yaratanlar, Şuşa şehrini inşa edenler, Şuşa kalesini inşa edenler Azerbaycan topraklarının sahipleri olmuşlar ve Karabağ’daki Azerbaycan topraklarının sürekli korunması ve muhafazası için Şuşa şehrini ve kalesini oluşturmuşlardır. Bu, atalarımız olan Azerbaycan halkının yarattığı büyük bir anıt, sadece bir şehir değil, aynı zamanda büyük bir tarihi anıttır. Asırlık bir tarihe sahip Azerbaycan halkının büyük kültürü, kültürel mirası ve kahramanlıkları bu şehirde ve çevresinde yaratılmıştır. Şuşa, sadece Şuşa halkı için değil, tüm Azerbaycanlılar için, vatanını ve milletini seven her vatandaş için değerli bir şehir, değerli bir vatan, değerli bir kale, değerli bir anıttır”. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Şuşa’nın Azerbaycan halkı için tarihi önemini, yüksek kültürel ve manevi değerini dikkate alarak, 2022 yılını Azerbaycan Cumhuriyeti’nde “Şuşa Yılı” ilan etmiştir.

Bilindiği üzere, her milleti ayakta tutan ve onu tüm dünyaya tanıtan en önemli değerlerin başında milli gelenekler ve görenekler gelmektedir. Değerli halkımızın geleneklerini yaşatan birçok bayram vardır. Ve bu güzel bayramlar arasında Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı, Müzik Bayramı, Nevruz bayramının özel bir yeri olduğunu da belirtmek gerekir. Azerbaycan halkının bayram gelenekleri çok zengindir. Bu bayramlar Azerbaycan halkının tarihi geçmişini, inançlarını, umutlarını, düşüncelerini geniş ölçüde yansıtmaktadır. Karabağ kültürümüzün beşiği olan Şuşa şehri, zengin Nevruz gelenek ve görenekleriyle öne çıkmaktadır. Bu bayram, diğer bayramlarımızdan farklı olduğu için, biraz daha fazla bilgi vermek istiyoruz. Çünkü Nevruz Bayramı’nda mutlaka takip ettiğimiz tüm gelenekler, görenekler ve inançlar felsefi anlamlara ve derin köklere sahiptir. Bu kökler bizi güçlü geçmişimizle ulusal kimliğimize sıkıca bağlamaktadır. Eski bir tarihe sahip olan Nevruz, atalarımızdan bize bırakılan eşsiz bir hediye, değerli bir mirastır. Bu bayram saflığı, yüksek insan niteliklerini temsil etmektedir. Nevruz bayramı, insanlar arasındaki birliği, nezaketi güçlendirir ve merhamet, cömertlik, özen gibi beşerî değerlerin ne kadar gerekli olduğunu hatırlatır. Doğaya yenilik getiren bu anın “yeni yıl” olarak kutlanması tesadüf değildir. “Yeni Gün” anlamına gelen bu bayram tamamen İslami geleneklere uygundur.

Anahtar Kelimeler: gelenek ve görenekler, bayramlar, kültür beşiği, manevi değerler, Nevruz bayramı

ABSTRACT:

The Old City of Shusha, a source of pride of the Azerbaijani people, was liberated from Armenian oppression. “Paris of the Caucasus”, the pearl of Karabakh, Shusha is also an ancient settlement. Shusha, the crown of Karabakh, is a sacred and beloved place for our people. Love for Shusha is an integral part of the spiritual being of every Azerbaijani. Shusha has a long history as a center of Azerbaijani art and culture. Shusha's nature, culture, architecture, traditions and customs are epic to the languages. Noting the importance of Shusha for Azerbaijan, our Great Leader Heydar Aliyev said the following: “Shusha is a corner of Azerbaijan with the most valuable and great history. Those who created Shusha, those who built the city of Shusha, those who built the fortress of Shusha became the owners of the Azerbaijani lands and created the city and fortress of Shusha for the permanent protection and preservation of the Azerbaijani lands in Karabakh. This is a great monument, not only a city, but also a great historical monument created by our ancestors, the Azerbaijani people. The great culture, cultural heritage and heroism of the Azerbaijani people with a centuries-old history have been created in and around this city. Shusha is a valuable city, a valuable homeland, a valuable fortress, a valuable monument not only for the people of Shusha, but for all Azerbaijanis, for every citizen who loves their homeland and nation”. Considering the historical importance of Shusha for the Azerbaijani people, its high cultural and spiritual value, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev declared 2022 the “Year of Shusha” in the Republic of Azerbaijan.

As it is known, national traditions and customs are among the most important values that sustain every nation and introduce it to the whole world. There are many holidays that keep alive the traditions of our dear people. And it is worth noting that among these beautiful holidays, Eid al-Adha, Eid al-Fitr, Eid al-Sang, Eid al-Nawruz have a special place. The holiday traditions of Azerbaijani people are very rich. These holidays reflect the historical past, beliefs, hopes, thoughts of the Azerbaijani people to a great extent. The city of Shusha, the cradle of our Karabakh culture, is distinguished by its rich Nowruz traditions and customs. Since this holiday is different from our other holidays, we would like to give a little more information. Because all the traditions, customs and beliefs that we necessarily follow on Nowruz Holiday have philosophical meanings and deep roots. These roots bind us firmly to our national identity with our strong past. Having an ancient history, Nowruz is a unique gift, a precious heritage left to us by our ancestors. This holiday represents purity, high human qualities. Nowruz strengthens unity between people, kindness and reminds us of the necessity of human values such as compassion, generosity, care. It is no coincidence that this moment of innovation in nature is celebrated as “new year”. This holiday, which means “New Day”, is entirely in accordance with Islamic traditions.

Keywords: traditions and customs, holidays, cradle of culture, spiritual values, Nowruz holiday

I. GİRİŞ

“...Şuşa, Azərbaycan’ın en aziz ve en büyük tarixə sahib bir köşesidir. Şuşa’yı yaratanlar, Şuşa şəhrini kuranlar, Şuşa kalesini inşa edənler, Azərbaycan topraklarının sahipləriydi və Karabağ’daki Azərbaycan topraklarının sürekli korunması ve bakımı için Şuşa şəhrini ve kalesini yarattılar. Bu, Azərbaycan halkının, atalarımızın yarattığı büyük bir anıt, burası sadece bir şəhir değil, büyük bir tarixi eserdir.”

Haydar Aliyev

Azərbaycan halkının Ümummilli Lideri

Karabağ'ın tacı Şuşa, halkımız için kutsal ve değerli bir yerdir. Şuşa sevgisi her Azerbaycanlının manevi varlığının ayrılmaz bir parçasıdır. Şuşa, Azerbaycan kültürünün beşiği, Panahali Han'ın mirası, Kafkasya'nın sanat tapınağı, halkın gurur yeri, tarihimizin çeşitliliğinin kanıtı, dünya çapındaki aydınlarımızın hayata attığı ilk adımların meskenidir. Şuşa, doğa güzelliklerinin yanı sıra laik eğitimi, elit ortamı ve kendine özgü gelenekleriyle her zaman dünyanın en eşsiz şehirlerinden biri olmuştur. Şuşa şehri, Azerbaycan sanat ve kültürünün merkezi olarak kadim bir tarihe sahiptir. Şuşa'nın zengin kültürü şu şekilde sunulabilir:

“Şuşa'nın mimari tarihi”, “Şuşa – Azerbaycan Müziği'nin tapınağı”, “Şuşa – Muğam ocağı”, “Şuşa – Karabağ halı dokuma okulu”, “Şuşa'nın edebi hayatı”, “Şuşa'nın Simaları”, “Şuşa'nın milli giyim tarzı”.

Şuşa'nın muhteşem güzelliği sadece Şuşa halkını değil tüm Azerbaycanlıları kendine hayran bırakmıştır. Bugün her bir Azerbaycanlının arzusu Şuşa'ya gidip bu güzel şehri görmektir. Şuşa'nın zengin tabiat anıtlarından maden kaynaklarının özellikle belirtilmesi gerekir. Turşsu, Şirlan, İsa bulağı vb. zengin tabiat anıtlarıdır. Şuşa'nın doğal güzelliğini daha da vurgulayan şey, doğal ormanları ve meyve bahçeleridir.

Şuşa artık rahat nefes alıyor. Şuşa eski ihtişamına kavuşuyor. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in talimatıyla Şuşa'da tarihi eserlerin, yolların, iletişim hatlarının ve genel olarak tüm altyapının restorasyonu ve yenilenmesiyle ilgili önemli çalışmalar yapılıyor. (Haberler. 04.12. 2021). “Şuşa olmazsa çalışmalarımız yarım kalır” – söyleyen Cumhurbaşkanımız İlham Aliyev, bu kadim kenti kültürümüzün başkenti ilan etti ve Şuşa tarihi kimliğine yeniden kavuştu.

II. DÜNYAYI HAYRETE DÜŞÜREN KÜLTÜR MERKEZİ: ŞUŞA

...Şuşa sadece güzel doğası ile değil, aynı zamanda yüksek, ahenkli ve şiirsel kültürüyle de ün kazanmıştır. Şuşa'ya boşuna şiirin ve müziğin beşiği denilmiyor. Azerbaycan'ın ünlü şarkıcılarının ve müzisyenlerinin neredeyse tamamı Şuşa'da doğdu.

Samet Vurgun, halk şairi

Gururla söylemek istiyoruz ki, 8 Kasım 2020'de cesur Azerbaycan Ordusu 44 günlük Vatan Savaşı sırasında Şuşa şehrini işgalden kurtarmıştır ve bu gün tarihimize Zafer Bayramı olarak geçmiştir. Ve şimdi kültür beşiği olarak, Şuşa dünya kültürel mirasına katkıda bulunmaya devam ediyor. Bir ülkenin büyüklüğü topraklarıyla değil, halkının kültürel düzeyiyle değerlendirilir. Bu kültür şehirlerinden birinin de Azerbaycan'ın Kültür Merkezi sayılan Şuşa olduğunu gururla söylemeliyiz.

Daha önce de söylediğimiz gibi Şuşa eski çağlardan beri kültür ve müziğin beşiği olarak biliniyor ve Transkafkasya’da tükenmez bir halk müziği yeteneği kaynağı olarak ün kazanmıştır. “Şuşa Karabağ hanlığının merkezi olarak halkımızın yaşamında eşsiz bir rol oynamıştır. Bu şehir Kasım bey Zakir, Hurşidbanu Natavan, Mir Mohsun Nevvab, Necef bey Vezirov, Samet bey Mehmandarov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Gurban Pirimov, Yusif Vezir Çemenzeminli, Firidun bey Köçerli, Cabbar Garyagdoğlu, Bülbül, Uzeyir Hacıbeyli, Ahmed bey Ağaoğlu, Han Şuşinski, Letif Kerimov, Niyazi, Süleyman Rahimov, Muhammed Ağa Müctehidzade, Fikret Amirov ve diğer önemli şahsiyetleriyle dünyada kültür ve muğamın beşiği olarak tanınmaktadır”. (Eyyub Şırlanlı, 2021, s. 6).

Uzun bir aradan sonra Mayıs 2021de her Azerbaycanlı için kutsal olan Şuşa’da, Cıdır ovasında geleneksel “Hari Bülbül” müzik festivali düzenlenmiştir. Sonunda müziğin beşiği olan Şuşamız, yıllar sonra en güzel baharını yaşadı. Festivalin açılış töreninde konuşan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Şuşa ile ilgili duygularını dile getirerek, “30 yıl bugünü bekledik, 30 yıl Vatan hasretiyle yaşadık. Bu harika geleneği sürdürmeye devam edeceğiz ve bundan sonra Şuşa’da her yıl “Harı Bülbül” festivali yapılacak.” demiştir. Çevreyi saran zümrüt ormanlar, karla kaplı heybetli dağlar ve öten bülbüller insanı büyülemişti. Rengarenk çiçekleri, sıradışı görünümü ve güzelliğiyle insanı büyüleyen Harı Bülbül çiçeği, elden ele dolaşarak onu ilk kez görenleri tam anlamıyla hayrete düşürdü... Kısacası, Şuşa’yı ilk görenler sanki mucizeler dünyasına girmişlermiş gibi... Merhametli anne tabiatımız kendi elleriyle Cıdır Ovasına çiçek halısı döşemiştir. Tanrı bu topraklardan hiçbir iyi payını esirgememişti...

III. ŞUŞA’NIN ÇEŞMELERİ VE ŞİFALI SULARI

Şuşa aynı zamanda saf ve şeffaf, lezzetli ve temiz, buz gibi su kaynaklarıyla da ünlüdür: İsa bulağı, Sekili bulağı, Daşaltı bulağı, Soyugbulak, Şorbulak, Sahsı bulak, Ajdaha bulak, Han kızı,

Koçerli, Mamay Bulağı, Meydan Bulak, Novlu Bulak vb. O bulaklar şairlerin şiirsel dizelerine, bestecilerin kanatlı şarkılarına dönüştü.

“Şuşa’da her mahallenin kendi bulağı vardı. Örneğin eski bulaklardan biri de ünlü Mehmandarov’ların yaptırdığı “Mehmandarov” bulağıdır. Bulağın üzerine eski alfabeyle yazılmış şu sözler var: “Bismillahir rahmanir rahim...” Bu su bulağının akışı ve bu su deposunun tamiri (inşaatı) Mustafa Bey ve Gasim Bey Mehmandarzadelerin mirasıdır. 1899. yıl”. (Ağarza Elçinoğlu, 2021).

Varlığından bu yana, İsa bulağı onlarca tarihi olaya tanık olmuş, yüz binlerce misafir ağırlamış ve uğurlamıştır. Şiirsel bir manzaraya sahip bu baharda, özellikle yaz aylarında zaman zaman şiir ve müzik toplantıları yapılıyordu.

Doğal ilaç olan şifalı Turşu (Ekşi su), paha biçilmez bir maden suyu olup, birçok hastalığa da şifa olmaktadır. Vücuttaki metabolik bozuklukları düzenler, iç organ hastalıklarına karşı önleyici etkiye sahiptir. “Daşaltı nehrinin kenarından çıkan Kotur bulağı, bir kayayı delerek 4 metre yükseklikten renkli çakıllara akıyor. Yılın her mevsimi soğuk ve berrak olan bu bulağın suyu tedavi edici değere sahiptir. Mineraller açısından zengin olan Kotur bulağının suyu vücuttaki uyuz, çıban, leke ve çeşitli yaraları iyileştirir, tuzluluğu giderir. Uyuza şifa olduğu için bu ismi almıştır.” (Kültür. 16.06.2021).

Han kızı pınarı/bulağı

IV. ŞUŞA’NIN GELENEK VE GÖRENEKLERİ, ULUSAL YEMEKLERİ

Her milletin kendine has gelenekleri, milli, ahlaki ve dini değerleri vardır.

Milli ve manevi değerlerimiz, dini değerlerimiz ve geleneklerimizle gurur duyuyoruz.

Haydar Aliyev

Azerbaycan halkının Ümummilli Lideri

Her milleti ayakta tutan ve onu tüm dünyaya duyuran milli gelenek ve göreneklerdir. Azerbaycan’ın Karabağ bölgesi, eski tarihi, zengin maddi ve kültürel anıtları, edebiyatı, sanat ve müzik mirasının yanı sıra gelenekleriyle de öne çıkıyor.

Şuşa, doğa güzelliklerinin yanı sıra laik eğitimi, elit ortamı ve kendine özgü gelenekleriyle dünyanın en eşsiz şehirlerinden biri haline gelmiştir. Bütün bunlar bölgenin gizemli doğasının,

doğal kaynaklarının zenginliğinin, sanatsal düşüncüyü ve yaratıcılığı olumlu yönde etkilemesinin sonucudur. Bu kadim toprakların insanların asırlık gelenekleri Karabağ'ın kültür hazinesinde önemli bir yer tutmaktadır.

“Azerbaycanlıların hayatında kutlanan milli bayramlar geleneksel tarzda ve törenle düzenlenmektedir. Azerbaycan'da bugüne kadar tüm gelenekler ve bayramlar korunmuştur. Şuşa'nın gelenek ve görenekleri, kendine özgü yemekleri hakkında özellikle bilgi vermek istiyoruz. **Nevruz bayramı** halk arasında özel bir yere sahiptir. Nevruz'un başlamasından dört hafta önce halk, dört unsurla (Su, Ateş, Yel (hava), Toprak) bağlantılı olarak kendi yarattığı gelenek ve görenekleri, inanç ve ritüelleri yerine getirir. Şenliklerde bayatılar çalınır, şarkılar söylenir ve tartışmaların yanı sıra çeşitli danslar, güreşler ve onlarca eğlence gerçekleştirilir. Şuşalılar her çarşamba ve bayram günlerinde bahçelerinde yakılan ateşin üzerinden atlıyorlar. Aile üyeleri sayısına göre mumlar yakılır, gelinler parmaklarına kına sürerler. Bayram akşamı bayram sofrası kurulur, akşam ve şafak vakti ateşler yakılır. İnsanlar gece saat 12'den sonra ve sabah erkenden nehir kenarına gidiyorlar, yüreklerinde bir dilek tutuyorlar. Ellerini ve yüzlerini yıkarlar ve rahatlarlar”. (Nergiz Guliyeva, 2021).

Şuşa'nın eski ve zengin düğün gelenekleri vardır. Düğünlerde genellikle kıza çeyiz olarak battaniye, yatak takımı, tabak ve diğer ev eşyaları verilir. Düğünlerde “çeyiz”/nemer (para) toplanırdı. Kızın düğün masraflarını oğlan tarafı karşılıyor. Azerbaycan'ın her yerinde olduğu gibi, Şuşada da düğün törenlerinde, özellikle düğün günlerinde, karşılıklı yardımlaşmanın bir biçimi olarak düğün evine yiyecek ve koyun getirilmesi geleneği vardır. Bu yardımlaşma cenazelerde de mevcuttur. Ayrıca Şuşa'da her yıl Harı Bülbül Müzik Festivali ve diğer etkinlikler de düzenlenmektedir.

Şuşa mutfağı. Karabağ'ın her bölgesinin kendine özgü mutfağı ve tadı vardır. Şuşa mutfağı zenginliği ve özgünlüğüyle öne çıkıyor. Kebap ve pilavlarının lezzeti sadece Azerbaycan'da değil, yabancı ülkelerde de tanınmaktadır. Burada bulunan baharat ve otlar başka bölgelerde bulunmuyor. O baharatlar ve otlar sayesinde yemeğin tadı çok farklı oluyor. “Kıymalı pilav”, “Süyütlü (dereotlu) pilav”, “Karabağ ketesi”, “Ekşi kavurma pilav”, “Sebze pilav”, “Tavuklu pilav”, “Yaprak dolması”, “Patlıcan dolması”, “Lahana dolması”, “Kuzu kavurması”, “Balba”, “Hengel”, “Dovğa” (Ayran aşısı): “Boyanalı pilav”, “Kırmızı fasulye pilavı”, “Kızılıklı pilav”, “Bozbaş”, “Dana sousu” ve diğerleri Şuşa mutfağının en sevilen yemeklerindedir. Şuşa'nın tatlıları da oldukça popülerdir: fetir, sütlü ekmek, şekerbura, baklava, şekerli ekmek ve diğerleri.

V. SONUÇ VE ÖNERİLER

ŞUŞA... Azerbaycan devletinin, kültürünün ve müziğinin beşiği; Azerbaycan müziği tapınağı; Azerbaycan tarihinin onur ve kahramanlık kalesi; Azerbaycan'ın atan kalbi; Dağların kalbinde bir şehir; Dünyayı hayrete düşüren kültür merkezi... Bu liste sonuna kadar devam ettirilebilir. Güzel Şuşamız gerçekten de bu sözlere layıktır. Şuşa, sadece Azerbaycan'a değil, tüm dünyaya maddi ve manevi kültür kazandırmış, ılıman iklime, zenginliğe, flora ve fauna açısından zengin bir dünyaya sahip bir şehirdir.

Şuşa'nın bir anıtlar şehri olduğunu söyleyen Ümummilli lider Haydar Aliyev, şehrin Azerbaycan için olağanüstü önemini vurgulamış ve "Şuşa olmadan Karabağ, Karabağ olmadan Azerbaycan olamaz." demiştir. Şuşa'nın kurtuluşundan sonra Şuşa'da gerçekleştirilen kapsamlı inşaat ve restorasyon çalışmaları, Şuşa'nın yakında Azerbaycan'ın en önemli turizm merkezlerinden biri haline geleceğini gösteriyor.

Şuşa şehrinin bir turizm destinasyonu olarak geliştirilmesi için aşağıdaki turizm alanlarının geliştirilmesi önemlidir:

- Yaz ve kış turizmi;
- Tarih-kültür turizmi;
- Ekolojik turizm;
- Doğa turizmi;
- Dağcılık;
- Dini turizm;
- Kırsal turizm;
- Seyahat turizmi vb.

Yukarıda söylenenlere ek olarak birkaç önerimiz de mevcuttur:

- Şuşa'da uluslararası festivaller, konferanslar, turistik sergiler, Kongre ve Sempozyumlar, törenler, yarışmalar vb. düzenlemek ve bunların sayılarını her yıl artırmak;
- Dünyanın ünlü televizyon kanallarını, blog yazarlarını ve gazetecilerini Şuşa şehrine davet etmek, reklam çalışmalarına öncelik vermek;
- Şuşa'nın alternatif turizm türlerinin yanı sıra Şuşa'nın köylerinde "Aile turizmi"ni geliştirilmek.

Şuşa'da yapılacak çok işlerimiz var. Şuşa ile ilgili birçok hayalimiz ve planımız var. Umarız tüm hayallerimiz gerçeğe dönüşür, tıpkı Şuşa hayalimiz gibi. Makaleyi Azerbaycan Cumhurbaşkanı sayın İlham Alyev'in sözleriyle bitirmek istiyoruz: "Sevgili Şuşa, sen özgürsün! Sevgili Şuşa,

biz geri döndük! Sevgili Şuşa, seni dirilteceğiz! Şuşa bizimdir! Karabağ bizimdir! Karabağ Azərbaycan'dır!”

Kaynakça

1. Azertaj. Kültür. Şuşa'nın kaynakları ve şifalı suları. 16.06.2021.
https://azertag.az/xeber/susanin_bulaqlari_ve_mualicevi_sulari-1808103
2. Haberler.04.12. 2021. Kültür beşiği: Şuşa.
3. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/22/38/qarabagin-gorkemli-sexsiyyetleri.html>
4. Eyyub Şirvanlı. Dünyayı hayrete düşüren kültür merkezi: Şuşa. – Cumhuriyet.- 2021.- 5 Mart-S.6.
5. Ağarza Elçinoğlu. Şuşa'nın çeşmeleri de bir tarihtir. Şerg. 11.03.2021.Karabağ.
<https://sherg.az/qarabag/155356>
6. Nergiz Guliyeva. Karabağ gelenekleri yaşıyor. Cumhuriyet. – 2021. – 4 Mart. – S.6.

THE PROCESS OF CREATING CITIES DESIGNED FOR EVERYONE

HERKES İÇİN TASARLANMIŞ ŞEHİRLERİ YARATMA SÜRECİ

Prof.Dr.Hüseyin CENGİZ

İstanbul Ticaret Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İstanbul, Türkiye,

ORCID number:<https://orcid.org//0000-0002-9432-5343>

ÖZET

Birleşmiş Milletler'in 1992 yılında almış olduğu karar sonrası "Uluslararası Engelliler Günü" olarak ilan edilen ve her yıl 3 Aralık ta kutlanan gün ,tüm dünyada engelli insanların sorunlarına dikkat çekmek ve onları daha iyi anlayabilmek amacı ile belirlenmiş bir gündür..Engellilerin bugüne kadar eylemlerle ,yazıyla sözle dile getirdikleri ve tasarımcıları ilgilendiren en önemli talepleri “Herkes için tasarlanmış kentler ,sokaklar,konutlar,toplu taşıma araçları ve ürünler” istemeleridir.

Geleneksel tasarım normal tipte bir insan üzerinden tasarımı kurgular. Oysa insan yetenekleri çok farklıdır. Fiziksel, duyuşal ve zihinsel yetenekler kişiden kişiye ve yaşlandıkça bireylere göre deęişir. Çeşitlilik normaldir. Tasarımcılar, insan yetenekleri aralığı ve bununla ilişkili tasarım konuları arasındaki farkın farkında olmalıdırlar. Evrensel Tasarımın devreye girdiği yer burasıdır .Kentsel planlamanın işlevi erişebilirlik koşullarını sağlayarak evrensel tasarım için uygun ortamı yaratmasıdır.

Günümüzde evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma süreci nasıl olmalıdır? sorusu ,çalışmanın araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın araştırma sorusu kapsamında, evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma sürecinin ve ilkelerinin araştırılması amaçlanmaktadır. Çalışmanın yöntemi, konu ile ilgili literatüre,gözlemlere ve deneyime dayalı özgün bir çalışmadır.Makale, evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma sürecinin ve ilkelerinin araştırılmasını kapsamaktadır.

Sonuç olarak; Günümüzde evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma süreci entegre bir süreçtir. Evrensel Tasarım yaklaşımı, her insanın çeşitli yeteneklerinin değerlendirilmesini ve ortaya çıkan ürünün, hizmetin veya çevrenin yaş, büyüklük, yeteneği veya engeli göz önüne alınmaksızın herkes tarafından kullanılabilir şekilde tasarlanmasını zorunlu kılar.Kentsel planlamanın işlevinin erişebilirlik koşullarını sağlayarak yürünebilirlik ve evrensel tasarım için uygun ortamı yaratması olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler:

Erişebilirlik , Planlama, Kentsel ve Evrensel Tasarım,Yürünebilirlik.

ABSTRACT

The day, which was declared as "International Disabled Persons Day" after the decision taken by the United Nations in 1992 and is celebrated every year on December 3, is a day determined to draw attention to the problems of disabled people all over the world and to better understand them. The most important demands that they express in writing and verbally and that concern designers are that they want "cities, streets, residences, public transportation vehicles and products designed for everyone."

Traditional design constructs the design through a normal type of person. However, human abilities are very different. Physical, sensory, and mental abilities vary from person to person and within individuals as they age. Variety is normal. Designers must be aware of the difference between the range of human abilities and associated design considerations. This is where Universal Design comes into play. The function of urban planning is to create the appropriate environment for universal design by providing accessibility conditions.

What should the process of creating cities designed for everyone be like today, in line with universal design principles? The question constitutes the research question of the study. Within the scope of the research question of the study, it is aimed to investigate the process and principles of creating cities designed for everyone in parallel with universal design principles. The method of the study is an original study based on the literature on the subject. The article covers the research of the process and principles of creating cities designed for everyone in parallel with universal design principles.

In conclusion; Today, the process of creating cities designed for everyone in line with universal design principles is an integrated process. The Universal Design approach requires the evaluation of the various abilities of each person and the design of the resulting product, service or environment in a way that can be used by everyone, regardless of age, size, ability or disability. We can say that the function of urban planning is to create the appropriate environment for universal design by providing accessibility conditions.

Keywords:

Accessibility, Planning, Urban and Universal Design, Walkability.

GİRİŞ

Birleşmiş Milletler'in 1992 yılında almış olduğu karar sonrası "Uluslararası Engelliler Günü" olarak ilan edilen ve her yıl 3 Aralık ta kutlanan gün ,tüm dünyada engelli insanların sorunlarına dikkat çekmek ve onları daha iyi anlayabilmek amacı ile belirlenmiş bir gündür..Engellilerin bugüne kadar eylemlerle ,yazıyla sözle dile getirdikleri ve tasarımcıları ilgilendiren en önemli talepleri “Herkes için tasarlanmış kentler ,sokaklar,konutlar,toplu taşıma araçları ve ürünler” istemeleridir.

OECD-AB ve Türkiye verilerine göre, dünya nüfusunun yaklaşık %15'i engelli bireylerden oluşuyor. Yani dünyada 1 milyar engelli var. Bu nedenle, dünyadaki “en büyük azınlık” olarak nitelendiriliyorlar. Türkiye’de ise Ulusal Engelli Veri Taban’ına göre engelli birey sayısı 1.559.222. Ancak resmi olmayan rakamlara göre nüfusun %13 ü düzeyinde, 9 milyon olduğu ifade edilmektedir.

Herkes için Tasarım, insan çeşitliliği, sosyal katılım ve eşitlik için tasarımıdır. Bu bütünsel ve yenilikçi yaklaşım, tüm planlamacılar, tasarımcılar, girişimciler, yöneticiler ve siyasi liderler için yaratıcı ve etik bir zorluk oluşturmaktadır. Herkes için Tasarım, tüm insanların toplumun her alanına eşit katılım fırsatlarına sahip olmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Bunu başarmak için yapılabilecekler, gündelik nesnelere, hizmetlere, kültüre ve bilgiye, kısacası insanlardan tarafından kullanılacak üzere insanlar tarafından tasarlanan ve yapılan her şey erişilebilir, toplumdaki herkesin kullanımına uygun ve gelişen insana duyarlı olmalıdır. Herkes için Tasarım uygulaması, insan ihtiyaçlarının ve isteklerinin analizinden bilinçli olarak yararlanır ve son kullanıcıların tasarım sürecinin her aşamasına katılımını gerektirir(<https://dfaeurope.eu/what-is-dfa/dfa-documents/the-eidd-stockholm-declaration-2004/>).

Geleneksel tasarım normal tipte bir insan üzerinden tasarımı kurgular. Oysa insan yetenekleri çok farklıdır. Fiziksel, duyuşsal ve zihinsel yetenekler kişiden kişiye ve yaşlandıkça bireylere göre değişir. Çeşitlilik normaldir. Tasarımcılar, insan yetenekleri aralığı ve bununla ilişkili tasarım konuları arasındaki farkın farkında olmalıdırlar. Evrensel Tasarımın devreye girdiği yer burasıdır. Kentsel planlamanın işlevi erişilebilirlik koşullarını sağlayarak evrensel tasarım için uygun ortamı yaratmasıdır.

Günümüzde evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma süreci nasıl olmalıdır? sorusu, çalışmanın araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın araştırma sorusu kapsamında, evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma sürecinin ve ilkelerinin araştırılması amaçlanmaktadır. Çalışmanın yöntemi, konu ile ilgili literatüre, gözlemlere ve deneyime dayalı özgün bir çalışmadır. Makale, evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma sürecinin ve ilkelerinin araştırılmasını kapsamaktadır.

Sonuç olarak; Günümüzde evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma süreci entegre bir süreçtir. Evrensel Tasarım yaklaşımı, her insanın çeşitli yeteneklerinin değerlendirilmesini ve ortaya çıkan ürünün, hizmetin veya çevrenin yaş, büyüklük, yeteneği veya engeli göz önüne alınmaksızın herkes tarafından kullanılabilir şekilde tasarlanmasını zorunlu kılar. Kentsel/Mekansal planlamanın işlevinin erişilebilirlik koşullarını sağlayarak yürünebilirlik ve evrensel tasarım için uygun ortamı yaratması olduğunu söyleyebiliriz.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Herkes İçin Tasarlanmış Şehirleri Yaratma Süreci

Şehirlerimizde yaşam kalitesinin, sağlığın, sürdürülebilirliğin ve refahın iyileştirilmesi yolunda kentsel planlama ve kentsel teknolojiler önemlidir.

Kentler; rekabetin, stresin, eşitsizliklerin, trafik sıkışıklığının, çevresel baskı ve gerilimlerin, sürekli mücadelenin yaşandığı mekânlardır. Şehirler genellikle sadece çocuklar, yaşlılar ve zayıflar için değil herkes için saldırgan bir ortamdır. Diğer yandan şehirler ekonominin, kültürün, yaratıcılığın, bilimin ve inovasyonun merkezleridir ve bu nedenle birçok insana mükemmel bakış açıları ve birçok fırsat sunar, şehirler çekici yerlerdir (REAL CORP 2010, ISOCARP ve CEE/SEE. <https://programm.corp.at/cdrom2010/en/about.html>).

Günümüzde evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma süreci entegre bir süreçtir. Evrensel Tasarım yaklaşımı, her insanın çeşitli yeteneklerinin değerlendirilmesini ve ortaya çıkan ürünün, hizmetin veya çevrenin yaş, büyüklük, yeteneği veya engeli göz önüne alınmaksızın herkes tarafından kullanılabilir şekilde tasarlanmasını zorunlu

kılar.Kentsel/Mekansal planlamanın işlevinin erişebilirlik koşullarını sağlayarak yürünebilirlik ve evrensel tasarım için uygun ortamı yaratması olduğunu söyleyebiliriz.

Evrensel Tasarım

Evrensel tasarım, çevre, yaş, boyut, yeteneği veya sakatlığı ne olursa olsun tüm insanlar tarafından erişilebilir, anlaşılabilir ve mümkün olduğunca kullanılabilir bir ortamın tasarım ve kompozisyonunu ifade eder (Synopsis of the Disability Act, 2005).

Evrensel tasarım, insan çeşitliliğini tasarım sürecinin kalbine yerleştirir, böylece binalar ve ortamlar tüm kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanabilir. Bu nedenle, yaşı, boyutu ve herhangi bir fiziksel, duyuşsal, zihinsel veya zihinsel yeteneği veya sakatlığı olanlara bakılmaksızın tüm insanlar kapsamaktadır. Bu, insanların çevreye en fazla ve en bağımsız ve en doğal şekilde, uyarlamalara veya uzmanlaşmış çözümlere ihtiyaç duymadan erişebilmelerini, kullanmalarını ve anlamalarını sağlayacak iyi bir tasarım elde etmektir (Building for Everyone:A Universal Design Approach ,Planning and policy9). (Kaynak:<https://universaldesign.ie/uploads/publications/9-Planning.pdf>)

İnsan yetenekleri ve evrensel tasarım

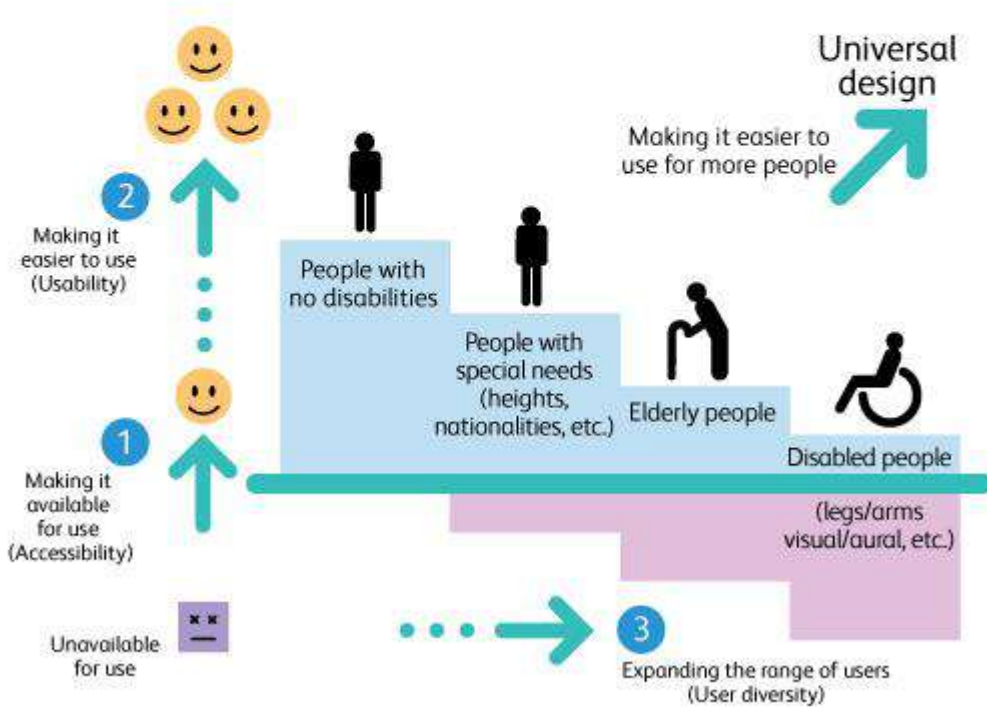
Evrensel tasarım engelliler,yaşlılar,özel ihtiyaçları olan ve engelsiz insanlar için tasarımı kullanılır hale getirir (erişebilirlik), Kullanımı kolaylaştırır (Kullanılabilirlik) ve Kullanıcı yelpazesinin genişletilmesini (Kullanıcı çeşitliliği)sağlar.

Evrensel Tasarım: Eşit Erişimli Şehirde Bir Sonraki Adım mı?

(Kaynak:<https://greatcities.uic.edu/2015/03/16/universal-design-the-next-step-in-the-equal-access-city/>)

1. Kullanılabilir hale getirme (Erişilebilirlik)
2. Kullanımı kolaylaştırmak (Kullanılabilirlik)
3. Kullanıcı yelpazesinin genişletilmesi (Kullanıcı çeşitliliği)

Universal Design: The Next Step in the Equal-Access City?

Evrensel tasarımın mekaniği. Kaynak: fujixerox.com

(Kaynak: <https://greatcities.uic.edu/2015/03/16/universal-design-the-next-step-in-the-equal-access-city/>)

Evrensel Tasarım İlkeleri

Kentsel çevrenin tasarımı ve değerlendirilmesinde tanımlanmış yedi evrensel tasarım kriterleri kullanılmaktadır

Evrensel Tasarımın 7 İlkesi

Kuzey Carolina Devlet Üniversitesi'ndeki Ronald Mace liderliğindeki bir çalışma grubu, mimarlar, ürün tasarımcıları, mühendisler ve çevre tasarım araştırmacıları tarafından 1997 yılında geliştirildi.

İlkeler'in amacı, ortamlar, ürünler ve iletişim. Kuzey Carolina Devlet Üniversitesi'ndeki (NCSU) Evrensel Tasarım Merkezi'ne göre, İlkeler "mevcut tasarımları değerlendirmek, tasarım sürecini

yönlendirmek ve hem tasarımcıları hem de tüketicileri daha kullanışlı ürünlerin ve ortamların özellikleri hakkında eğitmek için uygulanabilir."

İlke 1: Eşit Kullanım, Tasarım, çeşitli yeteneklere sahip insanlara faydalı ve pazarlanabilir.

İlke 2: Kullanım Esnekliği, Tasarımda bireysel tercihler ve yetenekler geniş bir yelpaze barındırmaktadır.

İlke 3: Basit ve Sezgisel Kullanım, Tasarımın kullanımı kullanıcının deneyimine, bilgisine, dil becerisine veya mevcut konsantrasyon seviyesine bakılmaksızın anlaşılması kolaydır.

İlke 4: Algılanabilir Bilgi, Tasarım, çevre koşullarına veya kullanıcının duyuşsal yeteneklerine bakılmaksızın kullanıcıya gerekli bilgileri etkili bir şekilde iletir.

İlke 5: Hata Toleransı, Tasarım, tehlikeleri ve kazara veya istenmeyen eylemlerin olumsuz sonuçlarını aşıya indirir.

İlke 6: Düşük fiziksel emek, Tasarım verimli ve rahat bir şekilde ve en az yorulma ile kullanılabilir.

İlke 7: Yaklaşım ve Kullanım İçin Boyut ve Boşluk, Kullanıcının vücudunun boyutuna, duruşuna veya hareketliliğine bakılmaksızın yaklaşım, erişim, manipülasyon ve kullanım için uygun boyut ve alan sağlanmıştır.

Kentsel Tasarım

Kentsel Tasarım kasaba ve şehirlerin, sokakların ve mekanların tasarımıdır.Kentsel Tasarım ,Şehirler, kasaba ve köylerde yaşam için fiziksel ortamı şekillendiren, işbirlikçi ve çok disiplinli bir süreçtir; Yerleştirme sanatı; Kentsel bağlamda tasarım. Kentsel tasarım, binaların, binaların gruplarının, alanların ve peyzaj dizaynlarının ve başarılı gelişimini kolaylaştıracak çerçevelerin ve süreçlerin kurulmasını içerir. (http://winnipeg.ca/ppd/Universal_Design.stm)

Günümüzde Evrensel Tasarım İlkeleri Paralelinde Herkes İçin Tasarlanmış Şehirleri Yaratma Süreci Nasıl Olmalıdır?

Evrensel Tasarım Şehrin Geniş Kapsamlı Kentsel Tasarımıdır.

Evrensel tasarım ilkeleri, makro düzeyde mekansal planlama kademeleri, üst kademeden alt kademeye doğru sırasıyla; Mekânsal Strateji Planı, Çevre Düzeni Planı, Nazım İmar Planı , Uygulama İmar Planı ve Kentsel Tasarım Projesi vb. gibi her plan düzeyinde ve her ölçekte değerlendirilmelidir.

Başka bir deyişle evrensel tasarım her ölçekte planlama çalışmasına girdi verir.tasarım ilkelerini her plan düzeyinde birleştirmek herkes için erişilebilen bir dizi hizmet ve kolaylığı barındıran yerleşimlerin hiyerarşisini sağlayabilir.Evrensel tasarım ilkelerini, örneğin konut, alışveriş veya ulaşım gibi hizmet planlamasına dahil etmek de önemlidir.

Entegre bir yaklaşım, daha sürdürülebilir çözümler sunabilir (<https://universaldesign.ie/uploads/publications/9-Planning.pdf>).

Kentsel/Mekansal planlamanın işlevinin erişebilirlik koşullarını sağlayarak yürünebilirlik ve evrensel tasarım için uygun ortamı yaratması olduğunu söyleyebiliriz.

Erişebilirlik

Erişilebilirlik; binaların, açık alanların, ulaşım ve bilgilendirme hizmetleri ile bilgi ve iletişim teknolojisinin, engelliler tarafından güvenli ve bağımsız olarak ulaşılabilir ve kullanılabilir olmasıdır(<https://www.aile.gov.tr › sss › erişilebilirlik>).

Kentsel yaşamın engellilerin erişilebilirliğine uygun olarak düzenlemesi yasal olarak zorunludur.5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun hükümlerine göre yapılı çevrede engellilerin erişebilirliğinin sağlanması için planlama, tasarım, inşaat, imalat, ruhsatlandırma ve denetleme süreçlerinde erişilebilirlik standartlarına uygunluk sağlanmalıdır.

Bu Kanun kapsamında;

“Kamu kurum ve kuruluşlarına ait mevcut resmî yapıların,mevcut tüm yol, kaldırım, yaya geçidi, açık ve yeşil alanlar, spor alanları ve benzeri sosyal ve kültürel alt yapı alanları ile gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapılmış ve umuma açık hizmet veren her türlü yapıların,Özel ve kamu toplu taşıma sistemleri ile sürücü koltuğu hariç dokuz veya daha fazla koltuğu bulunan özel ve kamu toplu taşıma araçlarının,Bilgilendirme hizmetleri ile bilgi ve iletişim teknolojisinin, engelli bireylerin erişebilirliğine uygun olması zorunludur(<https://www.aile.gov.tr › sss › erişilebilirlik>).

Şehirlerin erişilebilir olmasını engelleyen yaygın sorunlar, farklı yeteneklere sahip insanların kaldırımlara, bina girişlerine ve kamu hizmetlerine erişimini engelleyen fiziksel engellerdir. Tüm şehir sakinleri sağlık, eğitim, istihdam, hareketlilik, halkın katılımı ve daha fazlasını içeren temel işlevlere ve özgürce erişebilmelidir. Bu, erişilebilir şehirlerin, toplumları için fırsat eşitliği ve temel işlev ve özgürlüklerin artırılmasından arzu edilen sonuçlara öncelik veren kararları tanımlaması ve desteklemesi anlamına gelir(<https://www.stronggo.com/blog/what-factors-make-accessible-city>).

Erişilebilir şehirler, engelli turistlere, yaşlılara ve küçük çocuklu ailelere erişilebilir fırsatlar sunarak yalnızca yerel topluma değil aynı zamanda turizm ekonomisine de fayda sağlar. Ekonomik ve sosyal kalkınma, herkes için erişilebilirliğin sağlanmasına giderek daha fazla bağlı hale geliyor(<https://www.stronggo.com/blog/what-factors-make-accessible-city>).

Bir alanın erişilebilirliği

Erişilebilirlik, bir konumun farklı konumlardan erişilebilmesi veya farklı konumlardan ulaşılabilme kapasitesinin ölçüsüdür. Bu nedenle ulaşım altyapısının kapasitesi ve düzenlenmesi erişilebilirliğin belirlenmesinde temel unsurlardır.

Kentsel tasarımda erişilebilirlik

- Yollara erişim,
- Ana sokaklara erişim,
- Yaya ve bisiklet yollarına erişim,
- Konut Sokakları ve binalara erişim,
- Alışveriş alanlarına erişim ve
- Karşılaşma alanlarına erişimdir.

Yürünebilirlik

Kentsel/Mekansal planlamanın işlevinin erişebilirlik koşullarını sağlayarak yürünebilirlik ve evrensel tasarım için uygun ortamı yaratması olduğunu belirtmiştik.

Kentsel tasarım için yürünebilirlik ;

Özel araç kullanımına olan ihtiyacın azaltılmasının kent sakinlerinin yaşam kalitesini artırdığı inancına dayanan yürünebilirlik, insanların temel hizmetlere ve olanaklara yürüyerek erişebildiği karma kullanımlı, yüksek yoğunluklu mahalleleri teşvik eden bir planlama konseptidir(<https://www.google.com/search?q=what+is+walkability+in+urban+design>).

Çevre ve Şehircilik Bakanlığınca hazırlanan Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliğinde(14 Haziran 2014 Cumartesi Resmî Gazete ,Sayı : 29030)imar planları yapım aşamasında dikkate alınması gereken yürüme mesafeleri madde 12 de açıklanmaktadır.

“Yürüme mesafelerinin (<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/06/20140614-2.htm>);

MADDE 12 – (1).fıkırada; İmar planlarında yürüme mesafeleri; eğitim, sağlık ile yeşil alanların hizmet etki alanındaki nüfusun erişme mesafesi topoğrafya, yapılaşma, yoğunluk, mevcut doku, doğal ve yapay eşikler dikkate alınarak planlanacağı;bu fıkırada belirtilen hususlar uygun olması halinde ikinci ve üçüncü fıkralardaki asgari yürüme mesafelerine uyulacağı belirtilmektedir.

(2).fıkırada;İmar planlarında; çocuk bahçesi, oyun alanı, açık semt spor alanı, aile sağlık merkezi, kreş, anaokulu ve ilkokul fonksiyonlarının takriben 500 metre, ortaokullar takriben 1.000 metre, liseler ise takriben 2.500 metre mesafe dikkate alınarak yaya olarak ulaşılması gereken hizmet etki alanında planlanabileceği,

(3).fıkırada; Ayrıca imar planlarında; dini tesislerden küçük cami takriben 250 metre, orta (semt) cami takriben 400 metre mesafe dikkate alınarak yaya olarak ulaşılması gereken hizmet etki alanında planlanabilir. Mescitler ise yerleşik veya hareketli nüfusa göre takriben 150 metre hizmet etki alanında yapılabilceği,

(4).fıkırada; Brüt nüfus yoğunluğu 100 kişi/ha ve daha az olan yerleşim bölgelerinde, dağınık kırsal nitelikli yerleşmelerde veya yerleşik alanlarda uygun büyüklük ve nitelikte alan bulunamaması halinde veya bu fonksiyonlara ulaşımı zorlaştıran doğal ya da yapay eşikler olması nedeniyle yürüme mesafeleri artırılabilceği belirtilmektedir.

Herkes için Tasarlanmış Şehirleri Yaratma Süreci ve Mekansal Planların İşlevi

Evrensel tasarım ilkeleri, makro düzeyde planlama kademeleri, üst kademeden alt kademeye doğru sırasıyla; Mekânsal Strateji Planı, Çevre Düzeni Planı, Nazım İmar Planı ,Ulaşım Ana Planı ve Uygulama İmar Planı,Kentsel Tasarım Projeleri gibi her plan düzeyinde ve her ölçekte değerlendirilmelidir. Planlar, kamu yararı amacıyla yapılır. Üst kademe planlar, alt kademesindeki planlara mekânsal nitelikte hedef koyan, yol gösteren ve ilke belirleyen plandır.

İnsan yaşamı ,şehirlerdeki değişik bölgelerin oluşumunu zorunlu kılar .genelde çalışma ve dinlenme olarak iki başlıkta değerlendirilebilir. Çalışma; tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere üç sektörü içerir. Dinlenme ise;Konut alanları , yeşil alanlar , eğlence yerlerini içerir .Gündelik hayatımız konut – işyeri ve kullandığımız donatılar arasında gel-gitlerle ilişkilidir.İlişkileri ulaşım sistemi yani sokaklar sağlar.

Mekansal Planlar (Nazım İmar Planı , Uygulama İmar Planı ve Kentsel Tasarım Projeleri) Yapım Sürecinde üzerine Evrensel Tasarım ilkelerinin entegre edileceği şehirsal bölgeleri kurma, kentsel, sosyal ve teknik altyapı alanlarını, ulaşım sistemlerini göstermek ve uygulama imar planlarının hazırlanmasına yön vermek üzere;

- İmar planlarında donatı alanları kent içi yerleşim hiyerarşisine göre erişilebilir ve yaya olarak ulaşılması gereken hizmet etki alanında planlanmalıdır.

- İlkokul Yerleşme birimi donatılarına , yaya mesafesi içinde karşılanması öngörülen günlük gereksinimlere (ilkokul,kreş,anaokulu, günlük alışveriş merkezi-çarşı,park,çocuk oyun alanları,idari ve aile sağlık merkezi,dini tesis,otopark) yaya olarak yürüyerek erişilebilirliği sağlanmalıdır.
- Araç trafiği yaya sistemini kesmeden düzenlenmelidir.
- İlkokul yerleşme biriminde yaşayanlar için konut işyeri-konut ticaret,sosyal yaşam ilişkileri yaşam, çalışma, ticaret, sağlık, eğitim ve eğlence. vb.seyahat talebini karşılayacak toplu taşıma sistemi ile (otobüs durağı,istasyon vb.) direk ilişki kurulmalıdır.
- Şehir merkezinde perakende ticaret alanlarına toplu taşıma ile erişim sağlanmalıdır.
- Perakende ticaret alanları herkes için rahat alışveriş için yayalaştırılmalı ve araç trafiğine kapalı olmalıdır.
- Şehir merkez mekanı bütününde yaya, servis ve araç trafiği ile kesintiye uğratılmamalı,araç trafiği merkez çevresinde ring yolları düzenlenerek merkez çevresine alınmalı,otopark alanları merkez çevresinde düzenlenmelidir.

Sonuç

Sonuç olarak; Günümüzde evrensel tasarım ilkeleri paralelinde herkes için tasarlanmış şehirleri yaratma süreci entegre bir süreçtir. Evrensel Tasarım yaklaşımı, her insanın çeşitli yeteneklerinin değerlendirilmesini ve ortaya çıkan ürünün, hizmetin veya çevrenin yaş, büyüklük, yeteneği veya engeli göz önüne alınmaksızın herkes tarafından kullanılabilir şekilde tasarlanmasını zorunlu kılmaktadır.

Evrensel Tasarım Şehrin Geniş Kapsamlı Kentsel Tasarımıdır.

Evrensel tasarım ilkeleri, makro düzeyde planlama kademeleri, üst kademeden alt kademeye doğru sırasıyla; Mekânsal Strateji Planı, Çevre Düzeni Planı, Nazım İmar Planı ve Uygulama İmar Planı ve Kentsel Tarım Projeleri vb. gibi her plan düzeyinde ve her ölçekte değerlendirilmelidir.Başka bir deyişle her ölçekte planlama çalışmasına girdi verir.

Evrensel tasarım ilkelerini her plan düzeyinde birleştirmek herkes için erişilebilen bir dizi hizmet ve kolaylığı barındıran yerleşimlerin hiyerarşisini sağlayabilir.

Evrensel tasarım ilkelerini, örneğin konut, alışveriş veya ulaşım gibi hizmet planlamasına dahil etmek de önemlidir. Entegre bir yaklaşım daha sürdürülebilir çözümler sunabilir.

Evrensel tasarım ilkeleri doğrultusunda herkes için tasarlanmış kentlerimizin sayılarının artması dileklerle bitiriyorum.

KAYNAKÇA

*REAL CORP 2010, ISOCARP ve EE/SEE.<https://programm.corp.at/cdrom2010/en/about.html>

*Synopsis of the Disability Act, 2005

*Building for Everyone:A Universal Design Approach ,Planning and policy9). *<https://universal.design.ie/uploads/publications/9-Planning.pdf>

*<https://greatcities.uic.edu/2015/03/16/universal-design-the-next-step-in-the-equal-access-city/>)

*<https://greatcities.uic.edu/2015/03/16/universal-design-the-next-step-in-the-equal-access-city/>)

*Universal Design Center at North Carolina State University (NCSU)

*http://winnipeg.ca/ppd/Universal_Design.stm

*<https://universal.design.ie/uploads/publications/9-Planning.pdf>

*<https://www.aile.gov.tr> › sss › erişilebilirlik

*<https://www.stronggo.com/blog/what-factors-make-accessible-city>

*<https://www.google.com/search?q=what+is+walkability+in+urban+design>

*<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/06/20140614-2.htm>

IDEOLOGY IN TRANSLATION AND INTERPRETATION: ETHICAL ISSUES

Lecturer, PhD Irina-Ana DROBOT

Technical University of Civil Engineering, Bucharest, Romania, Faculty of Engineering
in Foreign Languages, Department of Foreign Languages and Communication,
ORCID.0000-0002-2556-6233

ABSTRACT

Ideology can be considered part of each and everyone's daily lives. We do not deal with it only when it comes to strictly political issues. Since ideology encompasses values, principles, and mindsets it can be compared to culture during a certain time in history. Thus, in today's world human rights, women's rights, children's protection, minority rights, equality, multiculturalism, sympathy for other cultures, are all part of the ideology and culture we live in today. These values and principles are constantly being promoted by supranational organizations such as the European Union. In the meantime, for some countries, such as Holland, we can see that multiculturalism has led to a need for recognizing the importance of nationalism. The Dutch have adopted a way of life and thinking based on something in-between assimilation and acceptance of other cultures. This ideology can be reflected in the documents and events translated by professionals. At the same time, we have been witnessing throughout history the way certain ideologies are adopted to suit different contexts, e.g. Athenian democracy has been adapted to a British hierarchical system of governance, which was translated as a system which was administered by the majority to a system having in mind the majority. In turn, we can see in translating the news how the translator has as an ethical expectation to fulfill his or her duty towards his own culture and to present the news based on the perspective our politics supports. In the meantime, the translator or interpreter has his or her own ideology, or principles, values and beliefs to which he or she holds on and may not even be aware of them and how these shape their working skills. We are all subject to influence of our own culture and ideology, even if we are not aware of this, when we present our opinions. Translation makes no exception.

Keywords: values, principles, beliefs, moral issues, promotion

INTRODUCTION

During our everyday lives, we cannot escape the influence of an ideology being present at a certain time. We do not have to be politically involved in specific ways, such as following explicitly the activity of political parties and being very much preoccupied by the political scene. If we look around us during our present times, we can see how certain values and set principles are promoted by society at global level, such as multiculturalism, respect and understanding for other cultures, human and individual rights, minority rights, women's and children rights, and equality. If we are citizens of countries that are members of supranational organizations such as the European Union, we are going to see, for instance, these values and principles being promoted in the arts, such as in public exhibitions, various cultural events, as well as in the books of fiction and memoirs being present in book shops and in book launching events. The books that are translated can be seen as supporting such values. They are about various cultures, whose mindset we can understand by sympathizing with the fictional characters to whose perspective we have access as readers, and about various episodes in history which can be seen as attacks against human rights by using today's frame of mind.

Even the world scale values and ideologically imposed values cannot be held as universal truths, since some countries may rebel against them. As an example, we can see a counteracting ideology, that of nationalism, to the tendencies shown by the European Union. As an example, Holland is against allowing multiculturalism at all costs, and the Dutch are embracing nationalist values (Duyvendak & Uitermark, 2006).

Our personal values are, even if we may not realize it at first, very much under the influence of ideologically imposed values. Similarly, our cultures in various geographical spaces, during various historical periods and under various political contexts are under the influence of ideology. We are obviously functioning within a society which sets up norms and conventions of behaviour, which are reflected afterwards in the mindset, beliefs and principles we are going to adopt personally, since ideology will be promoted to the point where we can personally become convinced that these values and principles are the right ones.

MATERIALS AND METHODS

Our professions are also very much functioning based on the ideological context as well. The deontological code and the ethics of every profession function, similarly as the rest of society, based on norms reflected through values which become adopted at a personal level with conviction. We are shaped professionally as much as we are shaped personally by the society we live in, and by the ideologies going on at the time we live. We gradually internalize the values of a society to the point where we feel that this is the right way to behave, to act, as well as to think, and definitely to do our profession in an honest way. We come to derive satisfaction, both personal and professional if we do our jobs in the right way and with honesty. Otherwise, we can start feeling guilty, at personal level. Society educates us through values imposed at family, school and institutional levels, which come from ideological influences. Our culture changes function of ideology, and it adapts to the way ideology changes function of the world level situation. Ideology intersects with culture and religion, attempting to educate us, by teaching us values in order to be able to adapt to the society of our present times.

During various times in history, there is a type of mindset which we can become aware of by looking after everything happened and by comparing it with the mindset we have today. This mindset is presented and reinforced both through laws, and through other means, such as persuasion that this is the right thing to do, by sensitivising us towards various issues, such as social inequality consequences, discrimination based on ethnicity, cultural belonging, gender, as well as through showing us various opportunities from where we are told that we have certain rights and that we deserve to have good living conditions. Society offers us various cultural products such as books, which educate us by sending us a certain message by the author and by the characters' perspective.

The translating and interpreting professions have always been needed throughout history, and this state of affairs continues nowadays. The European Union institutions need translating and interpreting for their various documents and for their various activities. Foreign language learning and teaching has achieved a very high status to the point where they have become values in their own right.

Definitely, translators and interpreters will also be influenced from a variety of point of views by the ideology of our time. Additionally, ideological issues in their work will always be encountered. No work of art and no literary text, and not even one simple document are innocent, in the sense that they are never completely outside the ideological influence.

While the influence of ideology on a text in translation may not be immediately visible and while we may not be aware of it right away, we can give some extreme examples in order to understand how ideology can influence the way a text is translated. A text or speech does not need to be political in an explicit way to be influenced by or to include elements of ideology.

A first example may be that of the Bible. It has known several translations across time and across cultures, to the point where we can call it adaptation. Another example is the translation of a document regarding a system of governance. The Athenian democracy is adapted, to the point where it becomes, in translation, a system that has the majority in mind, while in the original it was a system administered by the majority. This happened in the specific case where the

translation needed to adapt the Athenian democracy to another system, that of the British hierarchical type of governance.

Nord (2003) draws our attention towards how, according to the CDA (Critical Discourse Analysis) framework, the way we use language itself can be seen as ideological, or to suit an ideological purpose. Translation is nothing more than use of language, so it makes sense that ideology is part of it.

With respect to the translation of the Bible, Nord (2003) gives the following examples: those related to translating passages that are ambiguous and which allow for various interpretations, function of whether the translators are Catholic or Protestant in their religious faith. Additionally, Nord (2003) refers to the way that language relates to the Feminist ideology in the Bible: the Bible mentions brothers and fathers, but nowadays translators should consider including mothers and sisters as well.

Ideology has been defined as "a belief or a set of ideas" by Collins Cobuild, qtd in Nord (2003). This first part can be found with individuals, societies, and cultures. In the case of ideology, the definition is narrowed down to the political domain. Collins Cobuild continues mentioning that ideology refers to those beliefs at the basis of the actions of "people, parties or countries." According to Verschueren (1999), ideology refers to an aspect of "social reality" which becomes "fundamental or commonsensical" and has "a normative role." Van Dijk (1998) refers to the "set of factual and evaluative beliefs" contained by an ideology and are part of the opinions of a certain group.

The translators and interpreters could be seen as a specific group, or a subculture, representing a profession. Professionally related subcultures are a frequent phenomenon. The translators and interpreters have ethics and deontological codes which include a written version of the beliefs which they personally hold. The way society asks them to do their work is present there. Nowadays, we have the values of respect for other cultures, and for individuals, since we are taught at world level that we are all equal and that discrimination on any basis is wrong.

Such beliefs will be reflected in translation and interpretation, as members of other countries or groups should be treated with respect.

Part of the value of respect comes in when news are translated. There can be some changes made function of the sides of a political debate or war each country is. It is a sign of respect on the part of the translator and interpreter to keep in mind the beliefs of the party for which he or she does the work.

At some point, a translator and interpreter can find him or herself in a conflicting position. Once personal beliefs and values do not coincide with those of the client and with the requirements of adapting and modifying some parts of the document or speech being translated, then we have an ethical dilemma.

Therefore, ideology and ethics appears to intersect, since both of them present us with value judgments such as what is right vs what is wrong.

RESULTS

Ideology can overlap with society's and personal values at various moments in history and within various cultural spaces. Translators and interpreters, like anyone else, can be influenced in their personal beliefs and values by the ideologically imposed ones at some point. At the same time, translators and interpreters may need to consider two completely different sets of values and beliefs, based on the audience for the text or speech they translate and their ideological orientation. Their profession may require them to behave in a diplomatic, respectful way to the target audience of the translated speech or text, to the point where they may need themselves to take a neutral, polite position, leaving their own, personal convictions aside.

Values, principles, beliefs, as well as moral issues are at stake when doing translation and interpretation work.

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

We can see how translation does not mean pure correspondence at the linguistic level. Just as language refers to an external reality, so does translation.

Sometimes we make cultural adaptations in order to find an equivalent to which members of other cultures can relate. As an example, Pixar made a change of vegetable in a cartoon for children, *Inside Out*. In the American version, the hated vegetable was broccoli. As Japanese children loved broccoli, Pixar asked them what vegetable they hated, which is why they changed broccoli to bell peppers. For very young children, this adaptation was considered necessary so that they could relate to the main character, a child just like them. Even this adaptation can be understood as an example of applying ideology. By taking into consideration the idea of empathy for other cultures, and of cultural awareness, as well as intercultural communication skills, we can see this example as an adaptation meant to show that the producers of the animation for children are concerned about adapting to and showing consideration for different mindsets and tastes. They were willing to discuss with children from another culture an everyday life aspect such as which food they hated and to allow them to connect emotionally in the same way as the children of the original American audience were able to with the fictional character. The American culture did not impose itself on the Japanese culture members by preserving the original broccoli as a hated vegetable by children. The American culture creators of the cartoon were also considerate and respectful to Japanese culture children, considering their perception of the same vegetable American children hated, broccoli. It would have been lack of respect to present Japanese children with a character hating the broccoli they actually loved. Thus, this was a gesture of politeness on the part of the American cartoon creators.

With adults in politics, situations can get conflicting once political beliefs and norms are not respected. It can be a sign of diplomacy to make adaptations to translations function of ideology. We could also interpret the gesture of changing the vegetable the main character hates as a way of showing respect to a different culture altogether.

Translation can, thus, be done in a variety of media, audiovisual included, and it can have various sides to consider from the point of view of the relationship a certain culture has with another culture. Some countries can collaborate well at the level of international relations, which can transfer into their friendly manner of translating various texts, as well as audiovisual material, by showing consideration for the other culture's perspective on life.

Ideology can refer to documents, texts of all kinds, as well as artistic products. All of these need to be considered function of the political relationships among countries and cultures.

REFERENCES

- Duyvendak, J. W., & Uitermark, J. (2006). When ideologies bounce back: The problematic translation of post-multicultural ideologies and policies into professional practices. *Policy, people, and the new professional: De-professionalisation and re-professionalisation in care and welfare*, 64-77.
- Nord, C. (2003). Function and loyalty in Bible translation. *Apropos of ideology: Translation studies on ideology-Ideologies in translation studies*, 89-112.
- Van Dijk, T.A. (1998) *Ideology. A Multidisciplinary Approach*, London: Sage.
- Verschueren, J. (ed.) (1999) *Language and Ideology. Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference. Vol 1*, Antwerp: International Pragmatics Association (IprA).

MITHRAIC SYMBOLS IN THE MYTHOLOGICAL HISTORY OF KARABAGH

QARABAĞIN MİFOLOJİ TARİXİNDƏ MİTRA SİMVOLLARI

Müşərrəf HƏSƏNOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya institutu,

Mənbəşünaslıq, Tarixşünaslıq, Tədqiqat üsulları bölməsi

Bakı, Azərbaycan.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-2891-8493>

ÖZET

Azərbaycan dövləti 44 günlük müharibə ilə Qarabağı işğaldan azad edərək, ərazi bütövlüyünü təmin edir və dünyaya öz simasında multikulturalizmin ən gözəl nümunəsini sərgiləyir. Strateji əhəmiyyətli coğrafi mövqedə yerləşən Qarabağ qədim dinlərin əsas mərkəzlərindən biri hesab olunur.

İki dəniz arası torpaqlarda yaşayan Qafqazın qədim sakinləri əsasən Günəşə və Aya sitayiş edirdilər. Od, at, nar, çətənə yarpağı, tovuzquşu baş allah olan Günəş tanrısı-Mitranı (Mithra, Mihra, Mehr), öküz Ay allahı- Selenanı təcəssüm edirdi. Herodot, Strabon, Ksenefonun bu coğrafiyanın "atlılar ölkəsi" olmasını və Pers hökumətinə vergi kimi hər il minlərlə at verməsini qədim mənbələr də təsdiqləyirlər. Əqvan, Kappadokiya, Kaspiana, Kabala atlar diyarı mənasını verir. Kutı, Uti şumerlərin günəş tanrısı Utu ilə əlaqələndirilir. Qəzvini, Bakuvü Xəzər ölkəsinin əhalisini ağ və qara kasarlara bölür, Ər-ruk-kab, yəni Kaspi keçidi dedikdə, "Atlılar keçidi"ni nəzərdə tuturdu.

At Mitranın simvolu kimi Hatti, Urartu, Med, Əhəməni, Parfiya, Sasani, Pontus Euxsin ətrafı, Kiçik Asiya çarlıqlarının sikkələrində, memarlığında, sənət, məişət nümunələrində: qab, xalça, bəzək əşyalarında, qəbir abidələrində, xalq ədəbiyyatında özünü göstərir. Atəşpərəstliyin zəiflədiyi xristianlığın yayıldığı dövrdə isə köhnə dini dünyagörüş zəminində yeni yaranmış mədəni həyatın hər sahəsində Mitranın nişanələrinə rast gəlinir: günəşin əbədiliyini simvolizə edən dairə (spiralvari və daxilində çoxguşəli ulduz və ya nöqtələr olan dairə), səkkizguşəli ulduz, əbədi odun qoruyucuları xoruz, it təsvirləri, tovuzquşu lələyi və s. Xürrəmi hərəkəti də adını pəhləvicə "od" mənasını verən "Xvar"dan alırdı. Skif, sak, massaget tayfalarının at qurban etdiyi günəş tanrısı Xuar adlanırdı. "Atropatena" sözündəki pat yer bildirir, Atar isə Zərdüştlüyə görə od allahı Ahura Mazdanın oğludur. Asar-asər-azər, hasar-hazar-xəzər, kasar-kaspi-kasbi-aspi, azzi, azak eyni mənəni ifadə edən "as" kökünə müxtəlif dillərdə cəm şəkilçisinin artırılmış variantlarıdır.

Etimoloji izahlar, arxeoloji mənbələr və mədəni elementlər bu coğrafiyada vahid mifoloji, dini münasibətlərin tarixi mövcudluğundan xəbər verir. Qarabağ atlarına, turizmin inkişafına təsir edən nar festivallarının, milli bayramların qeyd edilməsinə dövlət səviyyəsində diqqətin ayrılması tarixi köklərlə bağlılığı daha da artırır.

Açar sözlər: mifologiya, od, günəş, kaspi

ABSTRACT

By liberating Karabakh from occupation with the 44-day war, the state of Azerbaijan ensures its territorial integrity and exhibits the best example of multiculturalism to the world. Located in a strategically important geographical position, Karabakh is considered one of the main centers of ancient religions.

The ancient inhabitants of the Caucasus, who lived in the lands between the two seas, mainly worshiped the Sun and the Moon. Fire, horse, pomegranate, hemp leaf, peacock personified Sun god-Mitra (Mithra, Mihra, Mehr), the main god, the bull represented Moon god-Selena. Ancient sources also confirm that Herodotus, Strabo, and Xenophon said that this geography was a "country of horsemen" and that they gave thousands of horses to the Persian government as taxes every year. Ægvan, Cappadocia, Caspiana, Kabala means land of horses. Kuti, Uti is associated with the Sumerian sun god Utu. Qazvini and Bakuvi divide the population of the Caspian country into black and white, and when they say Ar-ruk-kab, that is, the Caspian Pass, they mean the "Horsemen's Pass".

As a symbol of Mithras, the horse appears in the coins, architecture, art and household items of Hatti, Urartu, Med, Achaemenid, Parthian, Sasanian, Pontus Euxine, Asia Minor kingdoms: dishes, carpets, decorations, grave monuments, and folk literature. During the period of the spread of Christianity, when fire worship was weakened, signs of Mithras can be found in all areas of cultural life, newly created on the basis of the old religious worldview: a circle symbolizing the eternity of the sun (a circle with a spiral and inside a multi-pointed star or points), an eight-pointed star, roosters, guardians of the eternal fire, images of dogs, peacock feather etc. The Khurrami movement also took its name from the Pahlavi word "Khwar" which means "fire". The sun god to whom the Scythian, Sac, and Massaget tribes sacrificed horses was called Khuar. The pat in the word "Atropatena" means earth, and Atar, according to Zoroastrianism, is the son of Ahura Mazda, the god of fire. Asar-aser-azer, hasar-hazar-khazar, kasar-kaspi-kasbi-aspi, azzi, azak are variants of the plural suffix in different languages to the root "as" expressing the same meaning.

Etymological explanations, archaeological sources and cultural elements indicate the historical existence of single mythological and religious relations in this geography. Paying attention to Karabakh horses, celebrating pomegranate festivals and national holidays, which affect the development of tourism, at the state level further increases the connection with historical roots.

Keywords: mythology, fire, sun, caspian

ARCHITECTURE OF THE TURKISH-ISLAMIC ERA RELIGIOUS BUILDINGS OF KARABAKH

KARABAĞIN TÜRK-İSLAM DÖNEMİ DİNİ YAPILARININ MİMARİSİ

Doç.Dr. Gulnare Kanberova

Nahcivan Devlet Üniversitesi, Mimarlık Bölümü

ORCID Number: 0009-0009-4491-4625

ÖZET

Karabağ bölgesi, Azerbaycan'ın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Azıh Mağarasını da bulunduğu bölgede yer almaktadır. Taş, Tunç ve Demir Çağlarında Kuruçay kültürünü temsil eden Kura-Araz ve Hocalı-Gedebey uygarlıklarının hâkim olduğu bir bölgedir. Kadim uygarlıkların yeşerdiği bölgelerden biri olan Karabağ, Kafkas Albanyası (M.Ö. 4.-3. yüzyıllar) bir parçasıydı ve 551 yılında başkent Kabala'dan Barda'ya (Partav) taşınmıştı. Arapların Azerbaycan'ı istila etmesi sırasında Karabağ bölgesinde yerleşim yerleri mevcuttu ve çeşitli devletlerle ticaret bağlantıları kurulmuştur. Bölgede yaşayanların İslam'ı kabul etmesi bölgede yeni bir kültürün oluşmasına yol açtı ve İslam döneminde eski kültürel hazineler korunurken yeni bina türlerinin de geliştirildiği görüldü. Karabağ bölgesinde birçok dinin varlığı insan toplumunun sosyal hayatını önemli ölçüde etkilemiştir. Karabağ'da İslamiyet Hıristiyanlığın önüne geçmiştir ve bu durum mimari kültüre de yansımıştır. Tarihi kayıtlar, Azerbaycan'da İslam'ın yayılması ve güçlenmesinde Selçukluların önemli etkisinin olduğunu kabul etmektedir. İslam döneminde Selçuklular, şehir merkezlerinde cemaat camileri yerleştirmek, mahalle merkezlerinde camiler inşa etmek, pazar yerlerinin merkez meydanlara yakın konumlandırılması, çarşıların yakınlara kervansaray, buzhane ve hamam inşa etmek gibi şehir planlaması ve mimarisinde yenilikler getirmiştir. Arran mimarlık okulunun kurulması ve mimar ve zanaatkarların yetiştirilmesinin bölge mimarisi üzerinde derin bir etkisi olmuştur.

Trajik bir şekilde Karabağ uzun zaman boyunca bir savaş bölgesi olmuştur. 14. yüzyılda Moğollar tarafından tahrip edilen şehirlerin bir kısmı, 16. yüzyılda başlayan Safevi döneminde yeniden inşa edilmeye başlandı. Çeşitli çağlara ait kültürel anıtların kalıntıları olmasına rağmen, bazıları ortaçağ döneminde restore edilmiştir. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar uzanan yapı mirası incelendiğinde, İpek Yolu'nun bölgeden geçtiği dönemde şehir imar faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Türk-İslam mimarisinde oluşturulan anıtlar, 1990 yılından bu yana bölgeyi işgal eden Ermeni barbarları tarafından otuz yıl süren bir süreçte tamamen yıkılmış ve harabeye çevrilmiştir. Azerbaycan'ın Türk-İslam dönemine ait pek çok mimari eseri ciddi hasara uğramış, bazıları ise ortadan kaldırılarak tahrip edilmiştir.

Bu çalışmada, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yer alan Türk-İslam dönemine ait dini eserler üzerinde durulacak ve mimarilerinden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ bölgesi, Eski kültürler, Türk-İslam mimarisi, Arran mimarlık ekolü, Dini yapılar

ABSTRACT

Karabakh is positioned in the same location as Azykh Cave, one of Azerbaijan's oldest settlements. It is controlled by the Kura-Araz and Khojaly-Gedebey civilizations, which represented the Kuruchay culture during the Stone, Bronze, and Iron Ages. Karabakh, one of the places where ancient civilizations flourished, was part of Caucasian Albania (4th-3rd centuries BC), with the capital relocated from Kabala to Barda (Partav) in 551. During the Arab conquest of Azerbaijan, communities in the Karabakh region were founded, as were commercial connections with various states. The conversion of the inhabitants to Islam ushered in a new culture in the region, and the Islamic era saw the development of new types of buildings while preserving ancient cultural treasures. The presence of several religions in the Karabakh region has had a significant impact on the social life of human society. Islam has superseded Christianity in Karabakh, and this is reflected in the construction culture. Historical records acknowledge the Seljuks' substantial influence in the spread and strengthening of Islam in Azerbaijan. During the Islamic period, the Seljuks introduced innovations in urban planning and architecture, such as placing congregational mosques in city centers, building mosques in neighborhood centers, locating markets near central squares, and constructing caravanserais, icehouses, and baths near bazaars. The establishment of the Arran

architectural school and the training of architects and craftsmen had a profound impact on the region's architecture.

Tragically, Karabakh has long been a source of war. Some of the cities destroyed by the Mongols in the 14th century began rebuilding during the Safavid period, which began in the 16th century. Although the ruins of cultural monuments from various ages, some were restored during the medieval period. Examining the constructing heritage of structures from the 16th to the 18th century, it is apparent that city development activities persisted while the Silk Road passed through the region. Monuments created in Turkish-Islamic architecture have been entirely demolished and thrown into ruins by Armenian vandals who have occupied the region since 1990, a period that has lasted thirty years. Many architectural monuments from Azerbaijan's Turkish-Islamic period have sustained significant damage, and some have been eliminated and destroyed.

This study will focus on the religious monuments pertaining to the Turkish-Islamic period located in Azerbaijan's Karabakh region and talk about their architecture.

Keywords: Karabakh region, Ancient cultures, Turkish-Islamic architecture, Arran architecture school, Religious buildings.

GİRİŞ. Karabağ, Azerbaycan'ın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Azih Mağarasını da bulunduğu bölgede yerleşmektedir. Azih mağarasının en derin katmanlarında Doşel kültürü-çakıl taş kültürü bulunmuştur. Bu kültür dünyadaki en eski kültürlerden biridir ve birçok özelliği nedeniyle Doğu Afrika'daki Olduvay ve Güneydoğu Fransa'daki Wallonev kültürüyle karşılaştırılmaktadır. Karabağ Taş, Tunç ve Demir Çağlarında Kuruçay kültürünü temsil eden Kura-Araz ve Hocalı-Gedebey uygarlıklarının hâkim olduğu bir bölgedir [Kərimov,2013,s.13-17].

Kadim uygarlıkların yeşerdiği bölgelerden biri olan Karabağ, Kafkas Albanya'sının (M.Ö. 4.-3. yüzyıllar) bir parçasıydı ve 551 yılında başkent Kabala'dan Barda'ya (Partav) taşınmıştı. Arapların Azerbaycan'ı istila etmesi sırasında Karabağ bölgesinde yerleşim yerleri mevcuttu ve çeşitli devletlerle ticaret bağlantılar kurulmuştur. Bölgede yaşayanların İslam'ı kabul etmesi bölgede yeni bir kültürün oluşmasına yol açmış ve İslam döneminde eski kültürel hazineler korunurken yeni bina türlerinin de geliştirilmiştir. Karabağ bölge- sinde birçok dinin varlığı insanların sosyal hayatını önemli ölçüde etkilemiştir. Karabağ'da İslamiyet Hıristiyanlığın önüne geçmiştir ve bu durum inşaat kültürüne de yansımaktadır [Hacıyev, 2008, s.21].

1400 yıllık bir geçmişe sahip olan ve Uzakdoğu'dan İspanya'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya sahip olan İslam kültürünün etkisinde oluşturulan sanat eserlerinde ortak bir üslup görmemek mümkün değildir. İslam dininin, İslam'ı benimseyen farklı milletlerin kültürleri üzerindeki etkisi gibi, İslam kültürü de eski kültürlerin tecrübelerini özümsemiştir. Farklı coğrafyalarda, farklı yapı malzemelerinden sanat eseri yaratan mimar ve mühendisler, sanatkâr ve ustalar, aynı üslup ve anlayış birliğini oluştururken, tek bir kavramı temel alıyordu. Türk-İslam mimari eserlerinde bu daha da belirgindir. 8. yüzyılın sonlarından itibaren Türk soylularının İslam'ı kabul etmesi, Türk sanatında olduğu gibi Türk tarihinde de bir dönüm noktası olmuştur. Mimarlığın gelişim süreci ve başta amacı olmak üzere Türk sanatını bazı özelliklerle bir süre bütünüyle takip etmek mümkündür [Turani, 2019, s.41].

Tarihi kayıtlar, Azerbaycan'da İslam'ın yayılması ve güçlenmesinde Selçukluların önemli etkisinin olduğunu kabul etmektedir. İslam döneminde Selçuklular, şehir merkezlerinde cemaat camileri yerleştirmek, mahalle merkezlerinde camiler inşa etmek, pazar yerlerinin merkez meydanlara yakın konumlandırılması, çarşıların yakınlarına kervansaray, buzhane ve hamam inşa etmek gibi şehir planlaması ve mimarisinde yenilikler getirmiştir. Arran mimarlık okulunun kurulması ve mimar ve zanaatkârların yetiştirilmesinin bölge mimarisi üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Karabağ bölgesinde inşa edilen dini mimari anıtlar, Arran mimarlık ekolünün karakteristik özelliği olan planlama, mimari mekân kompozisyonu ve yapısal kavram başta olmak üzere bütünlük açısından birçok farklılık göstermektedir. Ancak farklı zaman ve mekân ortamlarında oluşturulan sanat eserlerinin iç ve dış yüzeylerinde Kurandan alınan ve ayetlerden oluşturulan dekoratif kompozisyonlar birbirinin aynısıdır. Bu Karabağ kökenli Arran ekolünün üslup özelliği olarak değerlendirilebilir.

Trajik bir şekilde Karabağ uzun zaman bir savaş bölgesi olmuştur. 14. yüzyılda Moğollar tarafından tahrip edilen şehirlerin bir kısmı, 16. yüzyılda başlayan Safevi döneminde yeniden inşa edilmeye başlandı. Çeşitli çağlara ait kültürel anıtların kalıntıları olmasına rağmen, bazıları ortaçağ döneminde restore edilmiştir. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar uzanan yapı mirası incelendiğinde, İpek Yolu'nun bölgeden geçtiği dönemde şehir imar faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Türk-İslam mimarisinde oluşturulan anıtlar, 1990 yılından bu yana bölgeyi işgal eden Ermeni barbarları tarafından otuz yıl süren

bir süreçle tamamen yıkılmış ve harabeye çevrilmiştir. Azerbaycan'ın Türk-İslam dönemine ait pek çok mimari eseri ciddi hasara uğramış, bazıları ise ortadan kaldırılarak tahrip edilmiştir.

KARABAĞIN TÜRK-İSLAM DÖNEMİ DİNİ YAPILARININ MİMARİSİ

İslam'ın kabulü, Azerbaycan'ın (kuzeyde Albanya, güneyde Sasaniler) mimarisinde yeni bir aşamanın başlangıcını işaret ediyordu. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde İslam döneminde çok sayıda minareli cami, medrese ve türbe inşa edildi. Bölgedeki halkın bir kısmı İslam'ı kabul ederek Müslüman oldu. Çoğunlukla dağlık bölgedeki nüfus hâlâ Hristiyanlığa inanıyordu ve güneyde hâlâ ateşe tapan insanlar vardı. Bunu dikkate alan dönemin sanatçıları ve mimarları inşaat işlerini yaparken dikkatli davranmışlar ve tüm dinlere ait yapılara zarar vermemeye çalışmışlardır.

Resim 1. Hudavend manastırı. Kelbecer ilçesi 2. Malik Ejder türbesi, Cecimli köyü, Lâçin ilçesi Alban dönemi: ● bidesi, Geçit dönemi abidesi 2. İslam dönemi abidesi ● ● ●

İslamiyet'in yayılmaya başladığı ilk dönemlerde bölgede devam eden savaşlar nedeniyle inşaat çalışmaları yetersiz bir şekilde yürütülüyordu. Bunu Azerbaycan topraklarındaki inşaat işlerinin gidişatından da görmek mümkündür. Bu dönemde cami ve medrese binaları yapılmış olmasına rağmen Orta Doğu mimarisinden farklı olarak anıtsal dini yapılara rastlanmamaktadır. İslam döneminin mimari özelliklerinden diğeri önceki mimari yapılar Allah'ın evi olarak görüldüğü için dokunulmadan, yapının iç ve dış duvarlarında bir sıra İslami sembollerin, Allah-Allah kelimeleri ve kible istikametinde kemer şekillinde mihrap ekleyerek, camiye dönüştürülmesidir. Erken İslam dönemi olarak adlandırılan 9. yüzyıla kadar olan süreçte İslam'ın hâkim olduğu coğrafyada İslamiyet öncesi uygarlıkların mimari ve süsleme teknikleri, motifleri de kullanılmıştır. Böylece oluşan yeni sentez Emeviler döneminde başlayıp, Abbasi Devleti döneminde özellikle Orta Asya'da askeri güç olarak gelen Türk nüfusunun artması ile yeni kültür ve sanat etkileriyle şekillenmiştir. Bu sentez binaların mimari yapıda değişikliğe neden olmuş ve sanat içerisinde geometrik süsleme anlayışı sıklıkla kullanılmıştır [Kılıçoğlu,2017]. Bu üslup Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar yayılan Selçuk üslubunun İslamlaşmış forması olan Türk-İslam üslubunun yayılmasında mimarlık okullarının katkısı büyük olmuştur.

Karabağ'daki Arran mimarlık okulu, Selçuklular döneminde Azerbaycan'da kurulan dört okuldan biriydi. Bu ekolün etkisiyle inşa edilen dini ve sivil yapıların dekorasyonunda bu tarzı hissetmemek ve görmemek mümkün değildir. Bu üslup tüm Azerbaycan mimarisinde yaygındır ve mimarlık okullarının temsilcileri tarafından daha karmaşık bir biçime kavuşturulmuştur. 14. yüzyıldan sonra Anadolu'dan Orta Asya mimarisine kadar yayılmıştır. Bu üslup, dönemi ne olursa olsun sanat alanlarında uzun süre değişmeden devam ettirilmiştir. Karabağ bölgesindeki yapıların mimarisinde geçiş döneminin yapımlarını görmek mümkün değil. Bölgedeki bazı Müslüman dini yapılarının mimarisinde ustalar, Alban mimari yapılarını ve unsurlarını ustalıklı kullanmışlardır. Bölgedeki camilerin inşası sırasında iç mekânların düz planlı iki ve üç nefli sütunlu holler şeklinde çözümü, türbelerin gövde ve kubbe kısmında ise çokgen şeklinde kuruluşlar ve çok yüzlü yapılar gibi semboller ve işlemler Alban mimarisinden Türk-İslam dönemi mimarisine aktarılmıştır (Resim 1).

Kuzeyde Şirvan-Abşeron, güneyde Kazvin-Hamadan, merkezde Nahçıvan-Marağa mimarlık okullarının ortaya çıktığı dönemde Karabağ bölgesinde Arran mimarlık okulunun oluşumu, mimarlığın ana yönlerini yansıtır. 11-12. yüzyıllarda Azerbaycan mimarisinin daha da gelişmesini belirledi. Mimarlık ve şehir planlama, dekoratif-uygulamalı sanatlar alanları gelişmeye başladı ve mimaride epigrafik anıtların yapımı arttı. İslam döneminde Karabağ'ın manevi kültürü gelişti. "Karabaği" ve "Berdai" lakaplarıyla tanınan onlarca düşünür yetişmiş, onların isimleri, kişilikleri ve yaratıcılıkları hakkındaki bilgiler tarihe karışmıştır. Karabağ'ın şehirleri - Ağdere, Kelbecer, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Tatar, Fuzuli, Cebrail, Ağcabedi,

Laçın, Gubadlı, Zengilan - İslam döneminde kurulan şehirlerarasındadır. Bu şehirlerin yapısını da İslami dönem şehircilik mimari planlamasının yanı sıra yapılarındaki milli-manevi ve ideolojik düşünce tarzı da inşaat kültüründe sanatsal yansımaları bulmuştur. Dini yapıların yanı sıra evlerin ve idari binaların iç mekânlarında da yeni ulusal-ideolojik özellikler ortaya çıkıyor. Bu, Karabağ bölgesinin tamamında ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Orta Çağ'da inşa edilen mimari anıtlar ile doğrulanmaktadır. Karabağ topraklarında 4.000'den fazla farklı türde kültürel anıt tescil edilmiştir ve bunların arasında İslami döneme ait dini mimari anıtlar çoğunluktadır. Bölgede Müslüman dönemine ait 2.000'den fazla farklı tarihi ve kültürel eser kayıt altına alınmıştır. Bunlar arasında konutlar, kamu binaları, dini yapılar ve kutsal yerler bulunmaktadır. Son 30 yılda bölgede yaşanan savaşlar sonucunda bu anıtların çoğu Ermeni barbarları tarafından yok edilmiştir.

Füzuli bölgesindeki Şeyh Yakup Türbesi (12. yüzyıl), GoçAhmed Cuma Camii, Hacı Alasgar Camii, AşağıVeysalli köyündeki Mir Ali (14. yüzyıl) ve Ahmadallar köyündeki türbeler (14. yüzyıl), Şeyh İbrahim Türbesi (17. yüzyıl), Ahmed Sultan Türbesi, Celal türbesi (1307).Horadiz köyündeki Cuma Cami, Cebrail'in Şikhlar köyündeki türbe (1308), Ağdam ilçesinin Haçın-Darbend köyü yakınındaki türbe, Ağdam Cuma camisi (1870) ve türbeler, Şahbulag camii Ağdam, Berde şehrinde "Akhsadan baba" türbeleri (14. yüzyıl).Berde şehrinde Kerbelayı Safhan Karabağı tarafından yaptırılan çift minareli "İmamzade" cami külliyesi (1868), "Bahman Mirza" türbesi.Berde şehrinde türbe Şuşa, Mamayi Camii, Culfalar Camii, Hacı Yusifli Camii, Saatli Camii, Yukarı Govharaga Camii, Aşağı Govharaga Camii (19. yüzyıl), Karasaqgal Türbesi, Soltan Baba Türbesi, Şeyh Ahmed Türbesi, Sarı Aşğın Türbesi (15. yüzyıl), Cijimli köyündeki mezarlar vb. Bütün bu abideler mimarlık tarihimizin maddi kültürünün değerli örnekleridir. Bu yapıardan bazılarının mimarisini inceleyelim.

Ağdam Ulu Cami.Azerbaycan'ın Ağdam şehrinde 1868-1870-ci yılları arasında Kerbelayı Sefihan Karabağı tarafından yapılmıştır. Cami, iki katlı galerideki taş sütun bölümleri ve kubbeli tavan kullanımını içeren ve Karabağ bölgesindeki camilerde yaygın olarak görülen bir tarzda inşa edilmiştir. Bu tarzdaki diğer camiler arasında Barda Camii, Şuşa'daki Yukarı Gövhər Ağa Camii, Füzuli'deki bir cami ve Goradiz köyündeki bir cami gösterilebilir.

Ağdam Ulu Camiinin planı,Selçuk mimarisine has planlama kuruluşu ile aynı olup, ortada dört sütun bulunan geleneksel bir kare şekle dayanmaktadır. Bu kare alanın doğu ve batı kenarlarının her birinde yer alan üç sıra derin niş, caminin ibadet alanını genişletmiş ve ona dikdörtgen bir şekil vermiştir. Caminin güney duvarının ortasına yüksek bir mihrap taşı yerleştirilmiştir. Yan nişlerin tepesi iç kısma bakan balkon şeklindedir ve kadınların ibadeti için tasarlanmıştır. Cami, yan balkonların ortasında ve mihrap kemerinin yanında yer alan pencerelerle aydınlatılır.

Caminin içi kusursuz tasarımı ve süslemeleri ile dikkat çeker. Sade bezemeli mihrabın üzerindeki kitabede caminin mimarının Kerbelayı Nakkaş Tebrizi'nin oğlu Usta Muhammed NakkaşTebrizi olduğu ve tamir tarihinin hicri 1331, miladi 1913 yılı olduğu yazmaktadır. Caminin kuzey cephesindeki giriş kapısı derin bir balkonun içinde, açık balkonun yanında iki katlı odalar yer almaktadır. Kuzey cephenin köşelerine inşa edilen minareler, caminin simetrik plan yapısını tamamlayarak camiye kare bir şekil vermiştir.

Resim 2.Ağdamın Ulu Camisi. Caminin giriş Kemerleri ve iç mekânı, 1868-1870, Ağdam

Yapı 1990-cı yıllardan sonra Ermeni barbarları tarafından fazla ziyan görmüş iç mekân dağıtılmış ve harabeye çevrilmiştir. Azerbaycan'ın zaferi ile biten savaş sonrasında bölgenin birçok abideleri gibi Ağdam Ulu Camisinde de restorasyon işleri başlatılmış ve hazırda tamamlama işleri yapılmaktadır [Kanbarova, 2018, s.469-494].

Berde Şehrinde Çift Minareli İmamzade Cami Kompleksi.Berde şehrinde KerbelayıSafkhanKarabağı tarafından yaptırılan çift minareli "İmamzade" cami külliyesi (1868), KerbelayıSafkhanKarabağı tarafından yaptırılan çift minareli Şeyh İbrahim'in "İmamzade" camisidir. Berde şehrinde yer alan tek

kubbeli ve dört minareli bu caminin, bazı özellikleri nedeniyle Kuzey Azerbaycan'da nadir bulunan bir cami olduğunu belirtmek gerekir. Bu cami, Buhara'daki “Çar Minar” anıtının yanı sıra 19. yüzyılın sonlarında KerbelaiSafkhan tarafından yaptırılan Ağdam Cuma camisine benzemektedir.

Resim 3. Çift Minareli İmamzadə Mescidi 1868, Berde.

Pişmiş kerpiçten yüksek mimari üslupta inşa edilen ve “İmamzade Camii”, “Berdeİmamzade Camii”, “İmamzade İbrahim” adlarıyla anılan bu cami, halen dini törenlerin merkezi olmasının yanı sıra değerli bir tarihi ve kültürel eserdir. İmam Caferi Sadık'ın torunu Şehzade İsmayıl'ın mezarı, Berde şehrinde bulunan Berdeİmamzadesi türbesinde bulunmaktadır. O dönemde Abbasi halifelerinin Ehl-i Beyt ailesine yönelik baskılarından hicret eden Şehzade İsmail, Ehl-i Beyt'e her zaman âşık olan Azerbaycan topraklarına sığındı. Bu yerlerde Abbasi halifelerinin zulmünden kurtulmak halkın desteği ve yardımıyla mümkün olmuştur. Azerbaycan'ın İpek Yolu üzerinde bulunan kadim şehirlerinden biri olan Berde, Şehzade İsmail'in yaşadığı yerd. Ömrünün sonuna kadar bu topraklarda yaşadı ve öldü. 12. yüzyılda İbrahim adındaki bir tüccar, bir kabristanı ziyaret edenleri görmüş, ilgisini çekmiş ve kendisine İmam Caferi Sadık'ın torunu Şehzade İsmail'in burada defin olduğu söylenmiştir. Bunu duyan tüccar bir mezar ve masrafları kendisine ait olmak üzere mezarın üstünde nehir taşlarından yapılmış kubbeli türbe yaptırmıştır. Bu türbenin “Tacir İbrahim” olarak da bilindiğini belirtmek gerekir. 1868 yılında İmamzade Türbesi'nin 4 minaresi Mimar Kerbelayı Safihan Karabaği tarafından restore edilmiştir. Son olarak mimar Safihan Karabaği'nin 1788 yılında Azerbaycan'ın en eski ve güzel şehirlerinden biri olan Şuşa'da doğduğuna dair bir bilgisini verelim. Mimarın 1910 yılında öldüğü bildirilmektedir. Mimar Kerbelayı Safihan Karabaği, 1864 yılında Şuşa'dakiGovharaga Camii'ni, 1868'de Ağdam Camii'ni restore etmiştir[Hacıyev, 2008, 250s.].

Şuşa Camileri. XIX yüzyılın sonunda Şuşa'da 17 cami faaliyet gösterip. 1.Culfalar Camii-19. yüzyılda Şuşa'nınCulfalar mahallesinde yapılıb (mimarı KerbelayıSefihanKarabaği)-iki katlı; 2.Gövherağa Camii (Aşağı) - 1832 yılında (mimarı Kerbelayı Sefihan Karabaği); 3. Yukarı Gövherağa Camii -1883-1884 yılında (mimarı Kerbelayı Sefihan Karabaği); 4. Hacı Yusifli Camii-19. yüzyılda inşa edilmiş Şuşa'nın Hacı Yusifli mahallesinde yerleşmektedir. 5.Köçerli Camii-19. yüzyılda Şuşa'nınKöçerli mahallesinde yapılıb; 6.Mamay Camii-19. yüzyılda Şuşa'nın Mamayı mahallesindeyapılıb. 7.Merdinli Camii- 19. yüzyılda Şuşa'nınMərdinli mahallesinde yapılıb; 8.Guyuluk Camii-18. yüzyılda Şuşa'nınGuyuluk mahallesinde yapılıb; 9.Seyidli Camii- 18. yüzyılda Şuşa'nın Mamayı mahallesinde yapılıb. 10.Taze mahalle Camii-19. yüzyılda Şuşa'nın Taze mahallesinde inşa edilip; 11.Xoca Mercanlı Camii-18. yüzyılda Şuşa'nın Hoca Mercanlı mahallesinde yapılıb. 12.Çöl Kale Mescid-19. yüzyılda Şuşa'nın Dış Kale mahallesinde inşa edilip vb.Şuşa'nın dikdörtgen biçimli mahalle Camilerinin (Culfalar, Çukur, Hacı Yusifli vb.) dış görüntüleri yerleşim evlerine benzetilsede, iç mekânları tam dini mimarlık taleplerine uygun kurulmuştur. İbadet salonunun üçnefli bölümü olan mahalle Camileri (Dış kale, Taze, Saatli, Mamayı) daha mükemmel plan - mekân yapısı vardır. Mahalle mescitlerini çoğunda müezzin(müezzin) için çatıda küçük köşkler monte halde olduğu halde, Saatli Camii'nin tuğla desenli süsü olan minaresi var. Planda dikdörtgen şeklinde olan Şuşa Camileri şehrin mimari bileşeni gibi sayılan medreselerinin düşürülmesinde önemli rol oynamaktadır. Tüm Şuşa Camilerinde mihrabın önündenamaz salonunda kemerlerle çevrili ikinci kısım kadınların namaz kılması için ayrılmıştır. Şuşa mescitlerini fasadlarının kompozisyon yapısı 2 tipe ayrılır. Hacmi mekânsal ve yüzey tür. Hacmi mekânda geniş kemer eyvanlardır. Merdinli, Guyuluk, Hoca Mercanlı geçerli mescitleri buna örnektir. Yüzey tür ise cephenin asimetrik şekilde planlanmasıdır. Örnek olarak Dış Kale, Seyidli, Culfalar, Saatli, Mamayı, Şuşa Camisinin iç bölümünde birleştirilmiş yapıcı çözümünü göstere biliriz. Birincisi namaz salonunda

kemerlerin 3 bölümü ve 3 köşeli kemerlerle 8 köşeli sütun üzerine oturur. Örneğin Dış Kale, Taze, Saatli, Mamayi. İkincisi ise yukarı yüzeyin tavanı ahşap ile yapılmış Çukur, Culfalar, Quyuluk, Hacı Yusuf Camileridir. Şuşa mahallelerinin alanölçülerine göre kendi özellikleri vardır. Doğu'nun diğer alanlarından farklı olarak, özellikleOrdubad merkezi Cuma Camii için şehirde geniş alan ayrıldığı halde, Şuşa'da bu alanlargörülmez. Şuşa için sokak ve meydanların karşılıklı birleşmesi onun için büyük önem taşıyor.Şuşa'nın sokak ve meydanlarının oluşumu ve gelişimi için doğunun ve Avrupa'nın ortaçağşehir yapısının genel özelliklerini belirtmek gerekir [Kanbarova, 2018, s.469-494].

Aşağı Gövherağa Cami. Şuşa şehrinin baş meydanından 150 metre kuzey-doğuda AşağıGövherağa Camii etrafında oluşmuş mimari kompleks bulunmaktadır. Komplekscami, medrese, dükkânlar ve konutlar içerir. Aşağı Gövherağa Camii 1868-1870 yıllarında(mimari KelbelayıSefi Han Karabağlı) inşa edilmiştir. Aşağı Gövherağa Camii genel plan -mekân yapısına göre Ağdam ve Şuşa'nın Cuma Camilerine benzemektedir. Ancak Aşağı Gövherağa Camii'ndeki iki minare ön cephe değil, arka cephe köşelerinde yerleştirilmiştir.Şuşa'nın neredeyse tüm mahalle mescitlerini mimar KelbelayıSefi Han Karabağlı'nın iştiraki ileinşa edildiğinden onların hepsinde genel mimari tarzı hissedilir. Şuşa kentinde mimar KelbelayıSefi Han Karabağlı tarafından inşa edilen iki Camii ve iki Medrese binası üzerindeki kitabedebu konuda net okunur. Ünlü araştırmacı M.Ş. NemetovaŞuşa şehrindeki Camide Gövherağa'nın kitabesine kazınmış yazıtları okumuş, Caminin Gövherağa tarafından restorasyon olduğunu vegiriş kapıları üzerine oyulmuş kitabelerin tarihinin doğru olduğunu bildirmiştir [Heйmat, 2001, c.9-15].

Yukarı Gövherağa Cami. Şuşa Camileri içerisinde en anıtsal 19. yüzyılın büyük mimarı KelbelayıSefi Han Karabağlı'nın 1883-84 yılında diktiği Yukarı Gövherağa Camisidir. Cami Düşük Gövherağa Camisinden sekiz yıl sonra Gövherağanın bütçesi hesabına yapılmıştır. Cuma Camii Şuşa'nın baş meydanı olan Meydanın dominantıdır.

Resim 4.Aşağı Gövherağa ve Yukarı Gövherağa Cami. (Vreşşaginın çektiği resim), Şuşa.

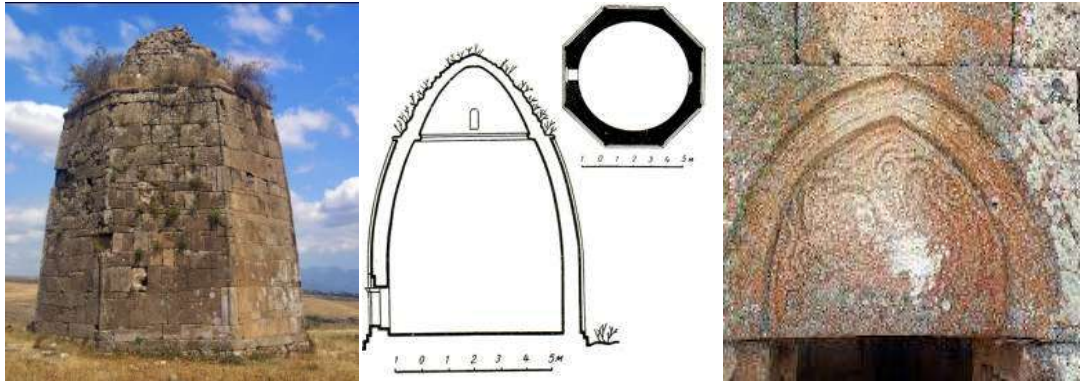
Resim 5. Yukarı Gövherağa Camii'nin epigrafik yazıtları.Şuşa.

Arazide yapılan araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır ki henüz Penaheli Han döneminde bu caminin yerinde qarqu ve kamıştan bir Camii olup. Penaheli Han'ın yaptırdığı qarqu Camii 1768 yılında İbrahim Han tarafından yeniden taşla yapılır. Bu Camii minaresiz, basit görünümüne sahip olduğundan, Gövherağatarafından (19. yüzyılda) tamamen söktürülerek, yerinde çift minareli yeni bir Camii inşa ediliyor. Planda yaklaşık kare şeklindeolan (21.30x26.20m.) bu Camii genelde Ağdam Cuma ve AşağıGövherağa Camilerinin mimariplan mekân görünüşüne göre tekrarlar. Salonun yan duvarları boyunca yüklü ikinci kattakikadınlar için balkon tipli oturum yeri ve mihrapla karşılıklı taraftaki aynalık da mimarın temelinaşaat miyarlarındandır. Yukarı Gövherağa Camii'nin minare kürsüsü önceki Camilerdeolduğu gibi doğal kireçtaşı ile olsa da, onun gövdesinde çalıştırılmış geometrik desenler hiç deAşağı Gövherağa Camii'nin minare süslerine uygun yapılmamıştır. Gövherağa Camii'ningeometrik süslemeleri Ağdam Cuma Camii'nin minarelerindeki geometrik süslemelerle sanatsalfikrini sürdürüyor. Minarelerin tavan örtüsü ahşaptan kurulmuş, son uzluğunu hilal şekilli figürsüslüyor[Kanbarova, 2018, s.469-494].

Bu yapılardan bazıları Karabağ'da 18. yüzyılın ikinci yarısında Bayat, Şahbulag (Tarnakut), Panahabad (Şuşa) kaleleri, çarşı, kervansaray, cami, hamam vb. inşaatlarla inşa edilmiştir. Araz kıyılarına kadar uzanan bölgedeki nüfusun yerleşmesiyle birlikte yerleşim alanları çoğalmış, Karabağ Hanlığı döneminde yeni kasaba tipi yerleşimler oluşmuştur.

Malik Ejder Türbesi. Laçın ilçesinin Cicimli köyünde, Malik Ejder Türbesi yüksek dağlık arazide bulunmaktadır. Bilimsel araştırmalarda 12-13. yüzyıllarda inşa edildiği tahmin edilen bu anıtın sekizgen dış ve dairesel iç planı olsa da kapasite çözümünde açıkça duyulan sayalığı, belki de arkaikliği ile benzer planlı türbelerden seçilir. Çeşitli araştırmacıların gözlemediği gibi Cicimli türbesi yukarıya doğru eğilip duran prizmatik kapasitesi, parabolik biçimli kubbesi, köşe başlarında çubuğa benzer ince sütunları ile göçebe çadırının yansıması yoluyla yapılmıştır. Türbenin ister dış kapasitesi, gerekse de iç mekânı bütün olup, gövdesi ile kapak arasında geçiş bölgesi neredeyse yoktur. Onları birbirinden sadece kalınlığı tin “çubuklarına” beraber taş kemerler ayırır. M.S. Bulatov’un grafik tahliline göre bu anıtı yücelten mimar yapının silüetini çekmek için elipsin biçiminden kullanmıştır [Kanbarova, 2016, s.48].

Malik Ejder Türbesi anıtsal eser olmayıp halk mimarisinin mimari folklorunun değerli bir örneğidir. Bunu onun kompakt plan mekân çözümü, bölünmez kapasitesi, neredeyse, bezeksiz taş kütlelerinin yabani güzelliği temsil eder.

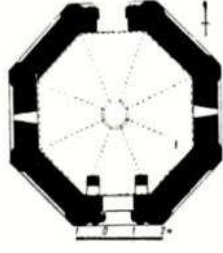

Resim 6. Malik Ejder Türbesi. Kesit ve plan, 12-13 yüzyıl, Cicimli köyü Laçın ilçesi

Şeyh Babı türbesi. Halk arasında “Şih baba'nın türbesi” olarak bilinen bu anıt, Füzuli ilçesinin Babı köyü yakınlarındaki mezarlıkta yer alıyor. Efsaneye göre Şeyh'in cesedi, türbenin güney penceresinin önündeki taş bir kutuya gömülmüştür. Türbedeki yazıyı okumayı başaran ilk Rus bilim adamı N. Khanikov, Şeyh Babı Yakub'un türbesinin 1271-1272 yıllarında Meşedi Babı Yakub ibn Saad'ın emriyle yaptırıldığını söyledi. Kitabedeki yazılar Arapça olduğundan tercüme edilmiştir. Meşedihanım Nemet'in tercümesinden, bu kutsal türbenin zahit, kâmil Şeyh Babı Yakub ibn İsmail Kur Khar için inşa edilmesinin Hicri 672 yılında (MS 1273-1274) emredildiği tespit edilmiştir. Mezar taşındaki yazılar tercüme edilmiştir. Orada yazıyor; [Neimat, 2001, s. 9-15]

“Bu kutsal türbe Zahid, Kamal, Şeyh Babı Yakub ibn İsmail Kur Khar için inşa edilmiştir”

Resim 8.Şeyh Babı türbesi. Cephe ve planı, 1271-1272.Fizuli r.

1273-1274 yılında yaptırılan türbenin mimarı Ali Mecideddin'dir. Sekizgen türbenin gövdesi beyaz taştan yapılmış olup, üzeri sekizgen kubbeyle örtülmüştür. Türbenin gövdesinden açılan giriş kapısı bir zamanlar kemerli olup Türk mitolojisinden alınan sembollerle süslenmiştir. Türbeye biraz uzakta bulunan çifte minareli baş kemerli minarelerinden birinin kalıntılarından bu anıtın 12. yüzyılda inşa edildiği ve Nahcivan bölgesinde inşa edilen çifte minareli baş kemerlerle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Minare tuğla malzemeyle inşa edilmiştir. Muhtemelen türbe tuğladan yapılmış ve daha sonra taş malzemeyle restore edilmiştir.

Mezar taşında Şeyh Babi Yakup'un Kur Khar'ın oğlu İsmail olarak gösterilmesi onun İsmaili hareketiyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Türbeyle ilgili yapılan diğer çalışmalarda ise gerçeklerin örtüştüğü biliniyor. Antik çağda farklı ülkelerden insanlar Hanegah'ı ziyarete gelirdi. Bu da Hanegah'da defnedilen Meşhedi BabiibnYakub'un mübarek bir insan olduğunu kanıtıyor. Kitabede yazanlar Hanegah'ın 19. yüzyılın başlarında Kerbelayı Nasır tarafından onarıldığını göstermektedir.

Berde Türbesi.Berde türbesi 1322 yılında Azerbaycanlı dahi mimar Ahmet ibnEyyubi el Hafız tarafından yaptırılmıştır. Bilgi olarak şunu belirtelim ki araştırma tarihçileri ve mimarlar Ahmet ibn Eyyubi el Hafız Nahçıvani'ninNahçıvan-Marağa okulunun öğrencisi olduğunu iddia ediyor. Türbenin yüksekliği 13 metre, çapı ise 6 metredir.

Kule türbeler grubuna dâhil olan yapı, yeraltı (serdabe) ve yer üstü (gövde ve kubbe) kısımdan oluşmaktadır. Minberi taştan yapılan türbenin gövde kısmı silindirik şeklinde, gövde ile kubbe arasındaki geçiş ise Mümine Hatun ve Karabağlar türbelerinde olduğu gibi 3 kademeli yaruslu stalaktit kemer şeklinde çözülmüştür. Türbenin 8 metrelik gövdesi “Allah” kelimesiyle çevrelenmiş olup, kırmızı kerpiç ve firuzeyi kaşlarla inşa edilmiştir. “Allah” kelimesinin 200'den fazla tekrarlandığı gövde, ilk bakışta bir dekor kompozisyonunu andırıyor. Türbelerin gövdesindeki böyle bir dekor çözümü 14-16. yüzyıllardan Karabağlar, Zeynal Bey, Şeyh-Safi vb. kişilere aittir. İslam mimarisinden alınan, türbelerde bulunan ve daha çok Türk-İslam mimarisinde yaygın olan bir dekordur. Bu yapım tekniği sadece dekoratif değil aynı zamanda koruyucudur.

Resim 7.1.Bardâ türbesi, Berde; 1.Qarabağlar türbesi, Nahcivan; 3.Zeynal bey türbesi, Hasankeyf-Türkiye; 4.Şeyx Sefi türbesi, Erdebil-Güney Azerbaycan

Berde şehrinin antik tarihi mimarisine yansıyor. Birçok seyyahın eserlerinde Barda Kalesi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kalenin Moğolların Azerbaycan'a yürüyüşleri sırasında yıkıldığı, daha sonra restore edildiği biliniyor. 13. yüzyıl seyyahı Hamdullah Kazvini “Nuzhat el Gulub” adlı eserinde kalenin M.Ö. Büyük İskender tarafından yaptırıldığını yazmıştır. Kalenin, Sasani Hükümdarı Firuz döneminde

geliştirildiğini kaydetti. Nizami Gencevi de “İskendername” adlı eserinde Berde kalesinin tasvirini yapmıştır [Gasimov, 2008, s. 18]. Görüldüğü gibi Berde'nin kentsel planlama ve mimari gelişim tarihinde, antik dönemde ve İslami dönemde ortaya çıkan Arran mimarlık ekolünün büyük bir rolü vardır. Bunu kentte bırakılan anıtların geçmişinden tespit etmek mümkündür.

Bütün Müslüman Doğu'da olduğu gibi Azerbaycan'da da Karabağ dâhil Orta Çağ'da kültür, bilim ve edebiyat yüksek bir gelişme dönemi yaşamıştır. Daha sonraki dönemlerde Karabağ kültür merkezi olma özelliğini kaybetmedi.

SONUÇ

Böylece araştırma, Karabağ'ın maddi kültür mirasının Azerbaycan'ın maddi ve manevi kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğunu açıkça ortaya koymakta ve bu konudaki aksi görüşlerin asılsız olduğunu ispatlayacak gerekçeler sunmaktadır. Karabağ anıtlarının mevcut kaderine gelince, 20. yüzyılın sonlarında Ermenistan'ın yol açtığı yıkıcı faaliyet, çatışma ve savaş, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki maddi kültürel anıtların kaderini tehlikeye attı. Savaşın arifesinde anıtların kayıt altına alınması bile mümkün değildi. Müze sergilerinin ve kütüphanelerin taşınmasına izin verilmedi. Devam eden barbarlık, Azerbaycan'ın yüzyıllardır koruduğu tarihi eserlerin çoğunu yok etti. Ermeni ve Rus askeri birlikleri 20. yüzyılın en büyük trajedisini, Hocalı trajedisini gerçekleştirdiler. Büyük ecdadımızın tarihi hafızasının sembolü olan meşhur Hocalı mezarlığını zırhlı askeri araçların yardımıyla yok ettiler. Nefret edenler bu barbarlığı Hocalı ve Şuşa'da en uç noktaya taşıdılar. Ünlü Hocalı-Gedebay kültürünün kadim beşiği Hocalı höyükleri yok edildi. Şuşa'da Azerbaycanlı düşünürlerin heykellerini otomatik silahlarla tarandı. Şuşa müzelerini yok edildi [Hacıyev, 2010, 152 s.].

İnsanlığın büyük atalarının beşiklerinden biri olan Azıh Mağarası, Ermenilerin askeri mühimmat deposuna dönüştürüldü. İslami yapılar yok edildi ve yeryüzünden silindi. Alban Hıristiyan anıtları tamamen tahrif edildi. Halkımızın tarihi eseri olan Yelisey Tapınağı, Hasanriz Tapınağı ve diğer anıtlardan Albanca yazılar kaldırıldı. Bu anıtların Albanya'ya ait eşyaları yok edildi. Alban hükümdarı Vachagan III'ün Yelisey Tapınağı'ndaki mezarı ve mezar taşındaki yazı tamamen yok edildi. [Hacıyev, 2010, 152 s.]. Bu abidelerin çoğu Azerbaycan'daki anıtsal yapı türünü oluşturmaktadır.

Günümüzde Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi ve işgalden kurtarılan diğer bölgelerde inşaat ve restorasyon çalışmaları yapılıyor. Bölgelerin merkez şehirleri ve köyleri yeniden inşa ediliyor. Konutlar, eğitim kurumları, hastaneler inşa ediliyor. Çok sayıda tarihi mimari eser restore edilmiş olup, restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Devam eden inşaat çalışmaları Azerbaycan liderliğinin desteği ve Türk dünyasının birliğiyle hızla çözüme kavuşturulacaktır. Azerbaycan'ın tüm bölgeleri gibi Karabağ'da da insanların yerleştirilmesi yakın zamanda sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

Hacıyev Q. Karabağ'ın Maddi ve Manevi Medeniyeti (Azerbaycan, İngiliz, Fransız dillerinde). Bakı, Tahsil, 2010, 152 s.

Hacıyev Q. Berde Şehri Coğrafyası, Siyasi Ve Medeni Tarihi. Bakı, 2008, 250s.

Karimov V. Azerbaycan'ın Kadim Meskenleri. Bakı, Şark-Garp, Neşriyyat, 2013, 292 s.

Kılçoğlu S. Emevi ve Abbasi Sanatında Geometri. Megaron, Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi E-dergisi, İstanbul. 2017, 382s.

Kanbarova G. Selçuklu dönemi İran ve Azerbaycan'da Türbe Mimarisinin Gelişimi. Ankara-Türkiye, Bilimsel Eksen, Atalay Matbaası, 2016, 110s.

Kanbarova G. Şuşa Şehrinin Mahalleleri ve Tarihi Mimari Anıtları. ASOS Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 43, Nisan 2017, s. 14-40.

Kanbarova G. Arasboyu Mimari Anıtların Bedii Özellikleri. Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu. Atatürk Araştırma Merkezi. 17-19 Kasım 2016, Nahcivan. Bildiriler. Ankara, 2018, s.469-494.

Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Баку, УНУ, 2001, 216с.

Turani A. Dünya Sanat Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2019, 623s.

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF SINGLE-INDUSTRY TOWNS IN THE RUSSIAN FEDERATION

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МОНОГОРОДОВ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Yagunova N. A.

Candidate of Economic Science, docent,
Pavlovo branch of N.I. Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod

Ionov V.A.

PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics and Law,
National Research Lobachevsky State University of Nizhny Novgorod, Pavlovo Branch

АННОТАЦИЯ:

в статье рассматриваются проблемы реализации приоритетной программы «Комплексное развитие моногородов». Анализируется методика оценки реализованных мероприятий и ключевые показатели эффективности. Изучен региональный опыт решения социально-экономических проблем на примере Нижегородской области. Аргументируется необходимость создания и развития благоприятной инвестиционной и предпринимательской среды на территориях монопрофильных муниципальных образований. Выявлены барьеры, сдерживающие создание и рост хозяйствующих субъектов и представлены предложения по их устранению. Делается вывод о необходимости реализации инновационных инфраструктурных проектов на территориях моногородов

Ключевые слова: моногорода, пространственное развитие, государственные программы, малое и среднее предпринимательство, эффективность

ABSTRACT:

The article discusses the problems of implementing the priority program "Integrated development of single-industry towns". The methodology for evaluating implemented measures and key performance indicators are analyzed. The regional experience of solving socio-economic problems is studied on the example of the Nizhny Novgorod region. The necessity of creating and developing a favorable investment and entrepreneurial environment in the territories of single-industry municipalities is argued. The barriers hindering the creation and growth of business entities have been identified and proposals for their elimination have been presented. The conclusion is made about the need to implement innovative infrastructure projects in the territories of single-industry towns

Keywords: single-industry towns, spatial development, government programs, small and medium-sized enterprises, efficiency

Введение. В современной России до сих пор не потерял актуальность вопрос – создание эффективной модели экономики, которая должна обеспечивать высокий уровень доходов и качество жизни граждан. Одним из действенных рычагов стабильного развития экономики является решение проблем пространственного развития Российской Федерации. В России, как и во всем мире происходит процесс концентрации населения и экономики в крупнейших городских агломерациях, в результате в 40 крупных городах численность населения составила более 73 млн. человек.

Развитие. Решение вопросов пространственного развития имеет важное актуальное значение, т.к. в соответствии с действующей Стратегией национальной безопасности Российской Федерации¹ достижение целей обеспечения экономической безопасности Российской Федерации осуществляется путем решения в т.ч. и следующих задач:

- сокращение дифференциации субъектов Российской Федерации по уровню и темпам социально-экономического развития, качеству жизни, стимулирование развития экономического потенциала регионов, укрепление их бюджетной обеспеченности;

- совершенствование системы расселения и размещения производительных сил на территории Российской Федерации, преодоление тенденции концентрации субъектов экономической деятельности и населения в столичных агломерациях, обеспечение социально-экономического развития малых и средних городов, а также сельских территорий и др.

В соответствии со Стратегией пространственного развития Российской Федерации² для обеспечения сокращения уровня межрегиональной дифференциации в социально-экономическом развитии субъектов Российской Федерации и снижения внутрирегиональных социально-экономических различий определено в т.ч.:

- реализация дополнительных направлений социально-экономического развития городов, характеризующихся особым статусом монопрофильных муниципальных образований Российской Федерации (моногородов),

- за счет диверсификации экономики монопрофильных муниципальных образований Российской Федерации (моногородов), обладающих потенциалом социально-экономического развития, или оптимизации жилищно-коммунального хозяйства, системы оказания услуг отраслей социальной сферы, обеспечения трудовой мобильности населения.

Рис. 1. Количество моногородов и населения проживающих в монопрофильных муниципальных образованиях по состоянию на 2022 год (данные ВЭБ РФ)

По данным Росстата по состоянию на 1 января 2023 года³ 94 муниципальных образований - моногорода с наиболее сложным социально-экономическим положением, а в 154 муниципальных образованиях имеются риски ухудшения

¹ Указ Президента РФ от 2 июля 2021 г. № 400 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации»

² Стратегия пространственного развития Российской Федерации на период до 2025 г. Утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 13.02.2019 г. № 207-р

³ Росстат РФ. URL: <https://rosstat.gov.ru/compendium/document/13282> (дата обращения 23.10.2023)

социально-экономического положения. Большинство муниципальных образований относятся ко второй категории, то есть к моногородам с рисками ухудшения социально-экономического положения, а 2/3 населения моногородов живет в городах, где существуют риски социально-экономического ухудшения.

Что такое моногород? Это монопрофильное муниципальное образование, включенное в перечень моногородов (распоряжение Правительства РФ от 29.07.2014, № 1398-р). Монопрофильный город (моногород) – это муниципальное образование, в котором экономическую основу составляет одна крупная организация и несколько технологически связанных с ней предприятий, а уровень жизни населения, сохранение и развитие инфраструктуры населенного пункта напрямую зависят от данного производственного комплекса. Именно поэтому проблемы государственной поддержки по обеспечению стабильного развития монопрофильных населенных пунктов России требуют особого внимания т.к. устойчивого развития моногородов можно добиться только на системной и адаптивной основе, а диверсификация экономики данных территорий требует колоссальных финансовых ресурсов.⁴

Важной составляющей моногорода является расположение на территории поселения градообразующей организации и зависимость моногородов от данных предприятий является ключевой проблемой. Сбой или полная остановка деятельности данного предприятия приведет к необратимым социально-экономическим последствиям как в самом моногороде, так и в целом по региону. Одним из основных векторов устойчивого развития монопрофильных территорий является государственная поддержка. Важно подчеркнуть уникальность типа данных поселений, т.к. именно здесь проявляется наивысшая степень концентрации населения, жилищного фонда, мест приложения труда и капитала, что способствует наиболее ярким всплескам социальной напряженности.

В отчете Счетной палаты РФ представлены результаты контрольного мероприятия «Проверка эффективности использования средств федерального бюджета, направленных в некоммерческую организацию «Фонд развития моногородов» в 2014-2016 годах» т.к. в 2014 году Президент Российской Федерации дал поручение Правительству предусмотреть на 2015-2017 гг. субсидии в размере 32 млрд руб. регионам на софинансирование строительства и реконструкции инфраструктуры, необходимой для реализации инвестиционных проектов в моногородах с наиболее сложным социально-экономическим положением. В рамках реализации выбранного направления была создана 9 октября 2014 года Некоммерческая организация «Фонд развития моногородов» (далее – Фонд), (учредитель Фонда–Банк развития и внешнеэкономической деятельности «ВНЕШЭКОНОМБАНК»).

Программа, реализуемая Фондом досрочно прекратила свое существование с 1 января 2019 года после критики Счетной палаты РФ, т.к. по итогам проверки был сделан вывод, что меры по поддержке моногородов не привели к их стабильному развитию, программа не облегчила и не упростила жизнь населению.⁵ Указанный механизм не позволял в полной мере обеспечить исполнение установленных Бюджетным кодексом РФ принципов эффективности использования бюджетных средств, адресности и целевого характера бюджетных средств, а также применение бюджетных мер принуждения за

⁴ Ионов В.А., Строков В.А. Проблемы реализации мер государственной поддержки развития моногородов / Актуальные проблемы использования специальных знаний при выявлении и доказывании экономических преступлений: сборник научных статей по итогам межвузовской научно-практической конференции. Нижний Новгород, 22 октября 2019 года / сост: Софьин А.А., Н. Новгород, 2020, С. 62-67.

⁵ Игнатова О. Количество моногородов в России может сократиться вдвое // Российская газета. 2019. 29 октября.

нарушение бюджетного законодательства РФ, иных НПА, регулирующих бюджетные правоотношения.⁶

Отдельного внимания заслуживают ключевые показатели эффективности мероприятий, которые использовались при реализации данной программы. Ключевой целью программы являлось снижение зависимости моногородов от работы градообразующих предприятий, путем создания к концу 2018 года 230 тыс. новых, не связанных с такими предприятиями рабочих мест, но при подсчете вновь созданных рабочих мест учитывались **временные** места. В связи с чем этот показатель почти вдвое превысил плановый, но при этом в половине моногородов уровень безработицы был выше среднероссийского.⁷

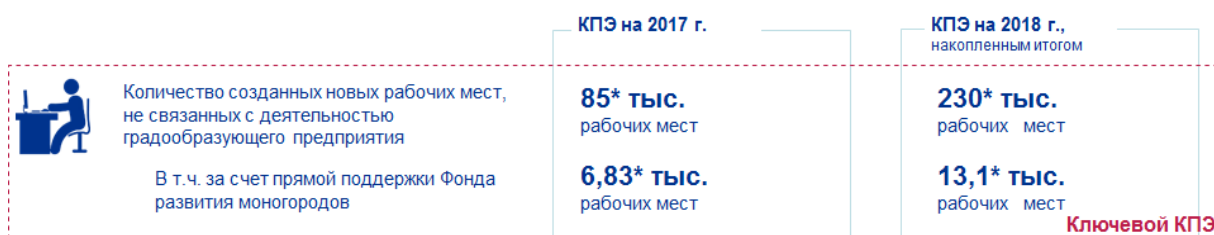

Рис. 2. В рамках приоритетной программы «Комплексное развитие моногородов» были установлены КПЭ на 2017-2018 гг. *С учетом временных рабочих мест

Источник: паспорт приоритетной программы «Комплексное развитие моногородов»

Неверной оказалась методика оценки эффективности мероприятий, которой пользовалось Минэкономразвития, считают аудиторы СП РФ. Программа не предусматривала оказание прямого влияния на достижение основной цели – снижение зависимости моногородов от деятельности градообразующих предприятий.

Важно подчеркнуть, что всего на проекты развития моногородов в 2022 году из федерального бюджета было направлено более 2,9 млрд рублей.⁸ В соответствии с Распоряжением от 3 марта 2022 года №399-р на поддержку проектов развития монопрофильных муниципальных образований (моногородов) дополнительно направлено 450 млн рублей из резервного фонда Правительства Российской Федерации. Такое распоряжение подписал Председатель Правительства Михаил Мишустин. За счет федеральных средств в моногородах будет создана необходимая инфраструктура, построены социальные и промышленные объекты, инвесторы смогут профинансировать капитальные затраты и приобрести новое оборудование. Указан целевой показатель – создание 478 рабочих мест в моногородах, получивших поддержку за счет субсидии.

На наш взгляд необходимым условием эффективности реализации государственных программ является разработка ключевых показателей эффективности с учетом ошибок ранее реализованных программ и методик оценки их эффективности.

Необходимо использовать и региональный опыт решения социально-экономических проблем в моногородах. Так в Нижегородской области действуют

⁶ Сводный отчет о результатах контрольного мероприятия «Проверка эффективности использования средств федерального бюджета, направленных в некоммерческую организацию «Фонд развития моногородов» в 2014—2016 годах» // Бюллетень Счетной палаты Российской Федерации № 3 (231) 2017 год. URL : <http://www.ach.gov.ru/activities/bulleten/892/29844/> (дата обращения 15.10.2023)

⁷ Гайва Е. Не так считали. Счетная палата указала на неэффективную поддержку моногородов // Российская газета. 2019. 30 июля.

⁸ Официальный сайт Правительства РФ. URL: <http://government.ru/docs/44713/> (дата обращения 14.10.2023)

программы поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства (далее – СМСП) как по начинающим так по действующим в моногородах:

- субсидирование части затрат СМСП, связанных с уплатой процентов по кредитам, на строительство (реконструкцию) производственных зданий, строений и сооружений либо приобретения оборудования, либо модернизации производства;
- субсидирование части затрат СМСП, связанных с уплатой первого взноса (аванса) при заключении договора (договоров) лизинга оборудования;
- субсидирование части затрат СМСП, связанных с уплатой лизинговых платежей по договору лизинга в целях создания или модернизации производства.

В Нижегородской области так же проводился конкурсный отбор в рамках национального проекта «Малое и среднее предпринимательство и поддержка индивидуальной предпринимательской инициативы». В котором приняли участие муниципалитеты, на территории которых располагаются моногорода. Губернатор Нижегородской области Глеб Никитин привел следующие данные: «Общий объем финансирования на данное мероприятие национального проекта - порядка 46 миллионов рублей».⁹ По итогам конкурса средства будут распределены между муниципалитетами, а они, в свою очередь, направят их социально ориентированным предпринимателям. В конечном итоге подобные меры поддержки должны привести к созданию новых рабочих мест. По нашему мнению, именно такой подход, основанный на заинтересованности первых лиц регионов позволяет эффективно решать проблемы в монопрофильных муниципальных образованиях.

Еще в 2018 году отстаивалось мнение, что именно динамичное развитие предприятий сектора малого и среднего предпринимательства является стратегическим ресурсом в стабилизации данных территорий,¹⁰ а разрабатываемые программы должны соответствовать стратегическим национальным приоритетам социально-экономического развития России.

Отдельного внимания заслуживает и законодательная инициатива отдельных регионов по разработке и принятию законов, закрепляющих понятие и меры поддержки семейного предпринимательства. Локомотивами здесь являются г. Санкт-Петербург (2015), Нижегородская область (2022), Республика Башкортостан (2023) — именно здесь на законодательном уровне закреплён институт «Семейного предпринимательства».

Поддержка семейных предприятий это тот ключевой, еще не задействованный в полной мере, по мнению авторов механизм решения социально-экономических проблем на территории моногородов и решения проблем пространственного развития Российской Федерации в целом. Назрела необходимость принятия на федерально уровне закона о семейном предпринимательстве. В контексте данного тезиса актуальны здесь данные приведенные Председателем Правительства Российской Федерации М. Мишустиним: «во всем мире основу экономики составляют именно семейные предприятия, которые обеспечивают в отдельных странах до 70-90 % ВВП и до 70%

⁹ Глеб Никитин: «46 миллионов рублей получают моногорода на поддержку социального предпринимательства. URL: <https://мойбизнес52.pf/news/all/gleb-nikitin-okolo-46-millionov-rublej-poluchat-monogoroda-na-podderzhku-sotsialnogo-predprinimatels/> (дата обращения 14.10.2023)

¹⁰ Чеботарев С., Чеботарев В., Ионов В. Высокотехнологичные малые и средние предприятия – стратегический ресурс оживления российской экономики // Общество и экономика, № 3, 2018. С. 41-55.

рабочих мест, в России сегодня 3/4 малых и средних предприятий – это именно семейный бизнес».¹¹

В связи с тем, что как в федеральных, так и региональных программах одним из целевых показателей является создание новых рабочих мест, то необходимо использовать региональный опыт с целью устранения барьеров, сдерживающих создание хозяйствующих субъектов и официального трудоустройства граждан, особенно на территории моногородов. В научной литературе отстаивалась позиция о необходимости устранения юридических барьеров, сдерживавших создание рабочих мест.¹² При применении упрощенной системы налогообложения до 1 января 2021 года численность работников не должна была превышать 100 человек. Предлагалось внесение изменений в Главу 26.2. УСН Налогового кодекса РФ и увеличения данного показателя до 150 человек и реализация этих норм именно на территориях моногородов. При положительной динамике в сфере трудоустройства граждан реализовать и на других территориях страны. Известно, что с 1 января 2021 года вступали в силу изменения в главу 26.2 НК РФ, согласно которым налогоплательщики УСН не утрачивают право на применение ее если трудоустроено 130 работников включительно.

Следующим важным аспектом решения проблем на территории моногородов является создание технопарков и бизнес-инкубаторов, что на наш взгляд позволит решить проблему выживаемости предприятий МСП, будет способствовать сохранению высококвалифицированных кадров и станет сдерживающим фактором оттока населения с данных территорий.

Следует отметить, что Правительство Российской Федерации реализует программу поддержки развития инфраструктуры промышленных технопарков в сфере электронной промышленности в соответствии с Постановлением Правительства № 1659 от 19 сентября 2022 г. «Об утверждении Правил предоставления и распределения субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на государственную поддержку проектов создания, развития и (или) модернизации объектов инфраструктуры промышленных технопарков в сфере электронной промышленности». Субсидии будут выделяться в рамках государственной программы «Развитие электронной и радиоэлектронной промышленности». Каждый проект, прошедший отбор, будет получать до 300 млн рублей ежегодно в течение трёх лет. Общий объём финансирования новой программы в 2023–2025 годах составит 7,2 млрд рублей. Механизм поддержки нацелен на создание центров технологических компетенций. «Рассчитываем, что благодаря такой помощи в ближайшие семь лет появится не менее 150 тыс. кв. м современных производственных площадей и до 3 тыс. рабочих мест», – такие данные привел Михаил Мишустин.¹³ Реализация таких проектов в моногородах станет мощным импульсом развития данных территорий, диверсификации экономики малых городов, в т.ч. привлечения и сохранения высококвалифицированных кадров.

¹¹ Торгово-промышленная палата РФ. URL: <https://family.tpprf.ru/families/news/2951666/> (дата обращения 14.10.2023)

¹² Чеботарев В.С., Ионов В.А. Экономико-правовые проблемы достижения целевого показателя национального проекта в сфере развития малого и среднего предпринимательства // Общество и экономика, № 5, 2019. С. 36.

¹³ Ассоциации кластеров, технопарков и ОЭЗ России. URL: <https://akitrf.ru/news/mikhail-mishustin-podpisal-postanovlenie-o-podderzhke-razvitiya-tekhnoparkov-v-sfere-elektronnoy-pro/> (дата обращения 14.10.2023)

В соответствии с вышеуказанным постановлением субъект Российской Федерации вправе подать неограниченное количество заявок на участие в федеральном отборе. В связи с чем высока значимость активной позиции региональных властей в рамках реализации данной государственной программы. В России работа по созданию и поддержке новых центров технологического развития страны реализуется на системной основе, так в 2023 году Председатель Правительства М. Мишустин подписал постановление, определяющее условия оказания господдержки технопаркам, работающим в сфере высоких технологий,¹⁴ что подтверждает значимость технопарков в развитии промышленности и особенно важно подчеркнуть в развитии территорий.

Заключение. Решение проблем в моногородах напрямую связано с уходом зависимости экономики поселения от градообразующего предприятия, повышения качества и уровня жизни граждан, создания и развития инфраструктуры, эффективностью реализации государственных программ комплексного развития территорий. Фундаментальным фактором решения проблем является создание условий для развития семейного, социального, молодежного предпринимательства, что ускорит процесс развития данных территорий и будет способствовать уменьшению оттока населения.

¹⁴ Постановление Правительства Российской Федерации от 25 августа 2023 г. № 1381 «О технопарках в сфере высоких технологий и управляющих компаниях технопарков в сфере высоких технологий»

SHUSHA, THE ART TEMPLE OF THE CAUCASUS

KAFKASYA'NIN SANAT TAPINAĞI ŞUŞA

Kemale QURBANOVA

Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Azerbaycan tarihi bölümü, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-1961-674X>

ÖZET

18. yüzyılın ortalarında Karabağ Hanı Panahali Han tarafından kurulan Şuşa, Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden biri haline geldi. Başlangıçta bu yerleşime Panahali Han'ın onuruna "Penahabad", daha sonra "Şuşa Kalesi" ve "Şuşa Şehri" adı verildi. Panahali Han döneminde şehirde büyük imar çalışmaları yapıldı. İbrahimhalil Han döneminde Şuşa kalesinin surları ve stratejik öneme sahip kaleler inşa edildi. Şuşa sadece binaları nedeniyle değil, havasının saflığı, şifa değeri açısından da önem taşıyordu. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Kafkasya'nın müzik merkezi haline gelen Şuşa'da, dünyanın hiçbir yerinde yetişmeyen "Xarı Bülbül" yetişiyor. Karabağ Hanlığı'nın başkenti Şuşa, "Küçük Paris", "Kafkasya'nın sanat tapınağı", "Azerbaycan müziğinin beşiği" ve "Doğu'nun konservatuvarı" olarak adlandırılıyordu. Büyük besteci Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Şuşa'daki büyük eseri sayesinde Azerbaycan'da ilk kez profesyonel müzik eğitiminin temeli atılmıştır. Şuşa'nın tarihini iyi bilen Milli Önder, şehre büyük önem vermiş ve onu geliştirmeye çalışmıştır. Dahi lider, Şuşa'yı sıradan bir şehir olarak değil, zengin bir tarihi eser, Azerbaycan halkının kahramanlığının sembolü olarak gördü. 1990 yılının başında Ermenistan silahlı kuvvetleri, yabancı patronlarının desteğiyle Azerbaycan'daki kaos ve anarşiyi kullanarak ülkemize karşı saldırılar düzenledi. O dönemde Azerbaycan'da birleşik bir ordunun olmayışı ve iktidardakilerin beceriksizliği sonucu topraklarımızın yüzde 20'si işgal edildi. 8 Mayıs 1992'de Şuşa şehri düşman tarafından işgal edildi. Şuşa'da Ermeniler, Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel mirasına ait eserleri tahrip ederek şehri tanınmaz hale getirdiler. Molla Panah Vagif, Hurşidbanu Natavan, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Bülbül ve diğer sanatçıların yaşayıp yarattığı Şuşa, Ermeni işgali sonucu yıkılmış, kültürel mirası büyük zarar görmüştür. 8 Mayıs 1992'de Ermeni birlikleri tarafından işgal edilen Şuşa'da 195 Azerbaycan vatandaşı hunharca katledildi, 165 kişi yaralandı, 150'si sakat kaldı, 552 bebek anne ve babasını kaybetti, 20 binden fazla insan memleketini terk etti ve zorla yerinden edildi. Yakalanıp rehin alınan 58 Azerbaycanlının akıbetine ilişkin ise henüz bir haber alınamadı. Yaklaşık 600 tarihi mimari eser ve çeşitli amaçlara yönelik yapılar yerle bir edildi. 27 Eylül 2020'de Ermeni silahlı kuvvetlerinin temas hattındaki mevzilerimize ve sivil yerleşimlerimize yönelik saldırılarına ve topçu ateşine karşılık olarak şerefli Azerbaycan Ordusu, Ermenistan ordusunun önderliğinde başarılı bir karşı saldırı gerçekleştirdi. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Silahlı Kuvvetler Başkomutanı İlham Aliyev, 8 Kasım 2020'de, 8 Mayıs 1992'de Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilen Şuşa şehrini kurtardı. Ordumuzun cesur ve profesyonel askerî personeli dik koyalıkları tırmanarak şehre ulaşmış ve göğüs göğüse çarpışmayla Şuşa'yı düşmandan temizlemişlerdir.

Şehrin işgalden kurtarılmasının ardından düşman, 10 Kasım'da Azerbaycan Ordusu önünde çaresizliğini itiraf eden üçlü bir bildiri imzalamak zorunda kaldı. Böylece Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ tamamen işgalden kurtuldu. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanı İlham Aliyev'in talimatıyla tarihi eserlerin, yolların, iletişim hatlarının ve genel olarak tüm altyapının restorasyonu ve yenilenmesi ile ilgili önemli çalışmalar yürütülüyor. Şuşa bir kültür beşiği olarak dünya kültür mirasına katkı sağlamaya devam edecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 7 Mayıs 2021 tarihli kararnamesine göre Şuşa şehrinin tarihi görünümünü restore etmek, eski ihtişamına ve geleneksel tam kültürel yaşamına geri dönmek, ayrıca Azerbaycan'ın asırlık zengin kültürünü, mimarisini ve şehir planlama sanatını uluslararası dünyada tanıtmak amacıyla Bu makale Şuşa'nın bir kültür merkezi olarak önemini ve rolünü incelemektedir. Araştırma sırasında analiz ve sentez, karşılaştırmalı analiz yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Şuşa, kültür, tarih, sanat tapınağı.

ABSTRACT

Founded in the middle of the 18th century by Karabakh Khan Panahali Khan, Shusha has become one of the most important cities of Azerbaijan. At first, this settlement was called "Panahabad" in honor of Panahali Khan, and later "Shusha Castle" and "Shusha City". During the reign of Panahali Khan, major construction works were carried out in the city. During the period of Ibrahimkhalil Khan, the walls of the Shusha fortress and strategically important fortresses were built. Shusha was considered important not only for its buildings, but also for the purity, purity and healing value of its air. In Shusha, which became the musical center of the Caucasus at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the "Khari bulbul" grows, which does not grow anywhere in the world. Shusha, the capital of the Karabakh Khanate, was called "Little Paris", "the art temple of the Caucasus", "the cradle of Azerbaijani music" and "the conservatory of the East". Thanks to the great work of the great composer Uzeyir Bey Hajibeyli in Shusha, the foundation of professional music education was laid for the first time in Azerbaijan. The National Leader, who knew Shusha's history well, took great care of the city and tried to develop it. The genius leader saw Shusha not as an ordinary city, but as a rich historical monument, a symbol of the heroism of the Azerbaijani people. At the beginning of 1990, the armed forces of Armenia, with the support of their foreign patrons, used the chaos and anarchy in Azerbaijan to organize attacks against our country. During that period, as a result of the lack of a unified army in Azerbaijan and the incompetence of those in power, 20 percent of our land was occupied. On May 8, 1992, the city of Shusha was invaded by the enemy. In Shusha, Armenians destroyed the monuments of Azerbaijan's historical and cultural heritage and made the city unrecognizable. Shusha, where Molla Panah Vagif, Khurshidbanu Natavan, Uzeyir Bey Hajibeyli, Bulbul and other artists lived and created, was destroyed as a result of the Armenian occupation, and its cultural heritage was severely damaged. On May 8, 1992, in Shusha, which was occupied by Armenian units, 195 Azerbaijani citizens were brutally murdered, 165 people were injured, 150 of them were disabled, 552 babies lost their parents, and more than 20 thousand people left their native homes and became forcibly displaced. There is still no news about the fate of 58 Azerbaijanis who were captured and taken hostage. About 600 historical architectural monuments and buildings of various purposes were razed to the ground. On September 27, 2020, in response to the attacks on our positions and civilian settlements on the contact line by the Armenian armed forces, and in response to the artillery fire, the honorable Azerbaijani Army conducted a successful counter-attack under the

leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces Ilham Aliyev. On November 8, 2020, he liberated the city of Shusha, which was occupied by Armenian armed forces on May 8, 1992. The brave and professional military personnel of our army climbed up the steep rocks to the city and cleared Shusha of the enemy in hand-to-hand combat. After the liberation of the city from occupation, the enemy was forced to sign a tripartite statement on November 10, admitting its helplessness in front of the Azerbaijani Army. Thus, Karabakh, which is an integral part of Azerbaijan, was completely freed from occupation. On the instructions of the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces, Ilham Aliyev, important works related to the restoration and renewal of historical monuments, roads, communication lines, and generally all infrastructure are being carried out in the city. As a cradle of culture, Shusha will continue to contribute to the world cultural heritage. According to the decree of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev dated May 7, 2021, in order to restore the historical appearance of the city of Shusha, return to its former glory and return to its traditional full cultural life, as well as to promote Azerbaijan's centuries-old rich culture, architectural and urban planning art in the international world, the city of Shusha was declared the cultural capital of Azerbaijan. This article examines the importance and role of Shusha as a cultural center. Analysis and synthesis, comparative analysis methods were used during the research.

Keywords: Karabakh, Shusha, culture, history, art temple.

IMMIGRATIONS FROM EUROASIA TO AMERICA: THEORIES ON MELUNGEON COMMUNITY

AVRASYA'DAN AMERİKAYA GÖÇLER: MELUNCAN TOPLUMUNA DAİR TEORİLER

Onur KAYA

¹Ege Üniversite, Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü, İzmir, Türkiye.

¹<https://orcid.org/0000-0001-8669-9921>

Nesrin YAVAŞ

²Ege Üniversite, Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü, İzmir, Türkiye.

²<https://orcid.org/0000-0002-2327-9847>

ÖZET

Tarih boyunca göçler dünyada ve onun üzerinde yaşayan insanları etkileyen çok büyük olaylara sebep olmuştur. Bu göçler içerisinde büyük değişikliklere neden olan göçlerden bir tanesi de Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından 15. Yüzyılda keşfi sonrasında yaşanan göçlerdir. Bu göçler içerisinde dikkate değer göçlerden bir tanesi de Avrasya denilen coğrafyada Avrupa ve Asya'yı ve bu alan içerisindeki insanları, milletleri içine katan Amerika'ya yapılan göçler ve bu göçler sonucunda Kuzey Amerika'da oluşmuş topluluklardan Meluncan toplumdur. Bu doğrultuda Avrasya'dan Amerika'ya göçler sonucu oluşan Meluncan toplumunun oluşumu ve bu oluşumlar sonucu tanımlanmasına dair teorilerin ele alınması topluluğun kendisi ve Avrasya bağının anlaşılması çerçevesinde önem arz etmektedir.

Göçler sebebiyle oluşan Meluncanların, Amerika kıtasının keşfinin hemen sonrasında oluşan kolonilere de bağı olması sebebiyle göçleri anlayabilmek için göç ve göç çalışmaları üzerine teorik bilgiler sunulacaktır. Ardından göçlerin olduğu dönemlerde Avrasya'daki toplulukların, milletlerin ve Kuzey Amerika'da var olan toplulukların ve oluşmaya başlayan toplulukların durumlarını anlayabilmek için göçlerin olduğu dönemlere dair tarihsel bilgiler verilecektir. Bu bilgileri takiben ise Meluncan topluluğun tanımını ve oluşumunu anlamak için topluluk ile bağlantılı Avrasya coğrafyasından Amerika'ya göç etmiş topluluklar ve milletlere dair bilgiler ortaya koyulacaktır. Bu bilgilerin ışığında, Meluncan terimin ortaya çıkışı, anlamı ve de Meluncanlara dair farklı teorilere dair hâkimiyet oluşabilmesi için topluluğa dair ortaya koyulmuş tanımlar, tanımlamalar ve de toplumun oluşu ve gelişimine dair ortaya koyulmuş teoriler irdelenecektir. Böylece Avrasya'dan Amerikaya olan göçler, bu göçler doğrultusunda oluşan topluluklardan Meluncanlar ve bu oluşum ve topluluğa dair teoriler ve tüm bunların Avrasya coğrafyası ile Amerika coğrafyasına ilgi ve etkisi ortaya koyulacaktır.

Sonuç olarak, Kuzey Amerika ve Avrasya'yı ilgilendiren göç, coğrafya ve topluluk üzerinde durulacaktır. Tüm bu olgular çerçevesinde oluşmuş Meluncan toplumu üzerine odaklanılacak ve Meluncanların tanımlanması ve teorileri üzerine değerlendirmeler yapılacaktır. Böylece tüm bu bilgiler ve değerlendirmeler ışığında Meluncanlar bağlamında Avrasya ve Kuzey Amerika coğrafyasını ilgilendiren göçün etkisi ve sonucu bu topluluk üzerinden ortaya koyulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avrasya, Göç, Amerika, Meluncan

ABSTRACT

Throughout history, immigrations have caused major events that affected the world and the people living on it. One of the immigrations that caused major changes among these

migrations was the migrations that took place after the discovery of the American continent by Europeans in the 15th century. One of the notable immigrations among these immigrations is the immigrations to America, which included Europe and Asia in the geography called Eurasia, and the people and nations in this area, and the Melungeon society, one of the communities formed in North America as a result of these migrations. In this regard, examining the formation of the Melungeon society, which was formed as a result of immigrations from Eurasia to America, and the theories regarding its definition as a result of these formations, are important in the context of understanding the community itself and the America-Eurasia bond.

Since the Melungeons formed due to immigrations were also connected to the colonies formed immediately after the discovery of the American continent, theoretical information on immigration and immigration studies will be presented in order to understand the immigrations. Then, historical information will be given about the periods of immigration in order to understand the situation of the communities and nations in Eurasia and the existing societies and the forming communities in North America during the periods of immigration. Following this information, in order to understand the definition and formation of the Melungeon community, information about the communities and nations that immigrated to America from the Eurasian geography related to the community will be presented. In the light of this information, the emergence of the term Melungeon, its meaning, and the definitions and descriptions put forward about the community and the theories put forward about the formation and development of the society will be examined in order to gain a mastery of different theories about Melungeons. Thus, the immigrations from Eurasia to America, the Melungeons, one of the communities formed in line with these immigrations, and the theories regarding this formation and community, and the relevance and impact of all these on the Eurasian geography and the US geography will be revealed.

In conclusion, immigration, geography and community concerning North America and Eurasia will be emphasized. It will focus on the Melungeon society that was formed within the framework of all these facts, and evaluations will be made on the definition and theories of the Melungeons. Thus, in the light of all this information and evaluations, the impact and result of the immigration concerning the geography of Eurasia and North America in the context of the Melungeons will be revealed through this community.

Keywords: Euroasia, Immigration, America, Melungeon

GİRİŞ

Dünya tarihinde insanlar her daim hareket halinde olmuş ve zamanla bu hareket toplu hale gelmiş ve göçe dönüşmüştür. Bu göçler de bireylerle birlikte toplumları ve toplumlarla beraber tarihi değiştirmiştir. Bu göçler ve göçlerle gelen değişimlerden biri de Amerika kıtasının keşfedilmesiyle özellikle Kuzey Amerika kıtasına yapılan göçlerdir. Bu bağlamda Avrupa ve Asya'yı da içeren göçler sonucu Avrasya coğrafyasından birçok toplumdan yeni dünyaya göçler gerçekleşmiş ve bu göçler doğrultusunda yeni dünyada bir çok farklı toplumdan toplumlar karışmıştır. Bu çerçevede bu birbiri ile karışarak Kuzey Amerika'da oluşan toplumlardan Avrasya coğrafyasını ilgilendiren topluluklardan biri ise Meluncanlar olmuştur. Bütün bunlar kapsamında Avrasya coğrafyasından Kuzey Amerika kıtasına yapılan göçler, bu göçleri yapan topluluklar, bu göçler sonucu Meluncan toplumun oluşumu ve Meluncanlara dair oluşumu açıklayan teorilerin irdelenmesi önemlidir.

GÖÇ KAVRAMI VE AMERİKA KITASINA GÖÇLER

Göçler çerçevesinde Meluncan toplumun keşifler ve bu keşiflerle gelen göçler doğrultusunda önce Kuzey Amerika kıtasında ardından Amerika Birleşik Devletleri içerisinde oluşunu anlamak

için göç kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Bu bağlamda Uluslararası Göç Organizasyonunun Göç Sözlüğünde göç; “varış ülkesi açısından bakıldığında, taşınma eyemi vatandaşı olduğu ülkeden veya olağan ülkeden başka bir ülkeye gitmek ikamet, böylece varış ülkesi etkili bir şekilde ikamet ettiği yeni ülke olur” (International Immigration Law Glossary on Immigration 103) olarak tanımlanmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere göç kişilerin ait oldukları toprakları, vatanlarını bırakması ve kendilerine yeni olan yerin vatanları olmasıdır. Bu durumda gelen bu kişiler de göçmen olmaktadır.

Meluncan toplumun Kuzey Amerika kıtasında oluşumunda büyük rol oynayan göçleri anlamak için Avrupa kıtasının keşfi ve göçlerin başlangıcı irdelenmek önemlidir. Orta Çağın sonlarına yaklaştıkça Avrupa toplumları yeni coğrafyalara ulaşarak ülkelerinin refah seviyelerini yükseltmek amacıyla keşiflere çıkmaya başladılar. Bu anlamda Atlantik okyanusuna kıyısı olan Portekiz ve İspanya dünya keşiflerinde öncü olan ülkelerden olarak ve bu öncü olmaları sebebiyle de Meluncan toplumunun oluşumunda etkili olarak birçok yeni coğrafi keşiflerde bulunmuşlardır. Bunlara yine coğrafi keşiflerde öncü ülkelerden olan İtalya da katılmıştır. 1492 yılında İtalyan Christopher Columbus İspanya kralının desteği ile keşfe çıkmış ve “12 Ekimde o ve adamları Bahama adalarına ayak basmıştır” (Norton 19). Bu yolculuktan sonra “Columbus Karayip adalarını keşfederek ve orta ile güney Amerika kıyılarında gemi seyri yaparak batıya üç yolculuk yapmış olmuştur” (Norton 20). Bunun ardından “1499 yılında Güney Amerika’yı keşfeden Florentine Amerigo Vespucci yeni bir kıtanın bulunduğu düşüncesini yayımlayan ilk kişi olmuş ve Martin Waldsmüller 1507 yılında alanı Amerika olarak etiketlendirmiştir” (Norton 21). Böylece İtalyan Columbus ile başlatılan keşif İtalyan Vespucci tarafından Amerika olarak ilan edilmiş ve Alman kartograf Waldsmüller tarafından resmileştirilmiştir. Böylece artık Avrupa Devletleri Amerika kıtasının farkında olarak kendi toplumlarını ve de toplumlarına savaş, göç, çeşitli olaylar ya da sebeplerle kattıkları topluluklarla Amerika kıtasına göçleri başlatmışlardır. Bu bağlamda “Fransızlar, İspanyollar ve Portekizliler 16. Yüzyıl itibariyle yeni dünyaya düzenli olarak gemiler göndermişlerdir” (Norton 28). Böylece Avrupa Devletleri ve bu devletlerle irtibat halinde olan Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere ülkeler ve toplumlardan kitlelerin yeni kıtaya ve de Kuzey Amerika’ya Avrupalı ülkelerce göç ettirilmesi ile bu coğrafyanın nüfuslandırılması hiç bitmeyecek şekilde başlamış oldu.

MELUNCAN KAVRAMI VE TOPLULUĞA DAİR TEORİLER

Meluncan toplumunun isimlendirilmesini anlamak Avrasya’dan yeni dünyaya göçlerin etkisini de anlamak açısından önem arz edecektir. Bu bağlamda birkaç farklı isimlendirme hikayesinden Kuzey Amerika kıtasına göç etmiş toplumlar ve Meluncan kavramı ve isimlendirilmesini anlamak mümkün olacaktır. Bunun için ilk olarak Fransızların isimlendirilmesi üzerinde durulabilir. Bu isimlendirmede Meluncan kelimesinin Fransızca karışım anlamına gelen Melange kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Bir çok toplum gibi Amerika’ya göç eden Fransızlar yerleşimler kurmuşlardır. Bu yerleşimlerden biri de güney batı Virginia yöresindeydi. Bu yöre ve çevresi Meluncan olarak adlandırılmış toplulukların yoğun olarak yaşadığı coğrafya olması da bu tarihsel durumla ilgili örtüşmektedir. Çünkü bu yörede yerleşimlerini genişletmeye çalışan Fransızlar Amerika’nın yüzyıllardır yerlisi olan Kızılderililer ile karşılaşmış ve burada karşılaştıkları kızıl derilileri karışık anlamına gelen melange kelimesinin çoğulu melangeon ya da melangeons olarak tanımlamış ve bu kelime değişerek İngilizce Melungeon olarak geçen Meluncan’a dönüşmüş olabilir. Bu Kızılderililerin de hem birbiriyle hem de Amerika kıtasına göçle gelen toplumların birbiriyle karışması gibi Fransızlar ve diğer gelenlerle karışmış olması tarihsel süreç de Amerika’nın bir çok yerinde olduğu gibi olmuş bir olaydır. Fransızlara ait Meluncanlar için bu isimlendirme örneğinden çıkılarak varılacak teorilere dair sonuç olarak

Avrupa'dan olan göçlerin Amerika kıtasına varması, bu göçler sonucu gelenlerin Amerika'da var olanlar ile buluşması böylece karışmasına olan etkisine örnek olarak gösterilebilir. (Everett 384)

Bu isimlendirmeler hususunda başka Avrupa topluluklarına dair örneklerden birisi de Amerika'nın keşfinde ve ardından yerleşimlerde büyük etkisi olan Portekizlilerin isimlendirmesidir. Bu bağlamda bu isimlendirme Portekizlilerin keşiflere neden olan gemicilik özelliklerine de gönderme üzerindedir. Bu çerçevede Melunge kelimesi Afro-Portekizce'de gemi arkadaşı anlamına gelmektedir. Portekizliler gemileri ile çok sayıda kişiyi Amerika'ya göç ettirmiş bu bağlamda birçok gemi arkadaşını Amerika kıtasını taşımış ve bunlara da Melunge demiştir. Böylece Meluncanlara dair teoriler bağlamında Portekizlilerin Meluncanlara bağlantısına dair bir teori ortaya çıkmıştır.

Bu isimlendirmede Avrupa coğrafyasından örneklere ek olarak Asya örneklendirmesinde Osmanlı İmparatorluğuna dayanan bir örneklendirme de önemlidir. Portekiz ve İspanya ile savaşlarda bulunmuş böylelikle birçok esir almış vermiş ülke olarak ve de esirlerinin bu ülkeler aracılığıyla Amerika Kıtasına ulaşmasında rol oynamış ülke olarak Meluncan isimlendirmesinde etkisi vardır. Meluncan kelimesi Arapça melun jinn ve Türkçe Meluncan kelimesi Meluncan olarak telefüz edilmektedir. "Her iki durumda da lanetli ruh, ya da Tanrı tarafından terk edilmiş" anlamına gelmektedir (Kennedy 8). Bu bağlamda Akdeniz ve Hint Okyanusunda İspanyollar ve Portekizlilerle birçok deniz savaşı yapmış bu bağlamda esirler aldığı gibi esirler vermiş Osmanlı toplumundan insanlar birer lanetlenmiş ruh durumuna düşmüş olarak Amerika topraklarına İspanyol ve Portekiz gemilerinde göç ettirilmiş bu nedenle bu gemilerdeki Osmanlı'dan edinilmiş esirlerin olduğu topluluklar kendine bu isimlendirmeyi yapmış ve de Amerika'da kendilerine Meluncan olarak yer bulmuş olabilirler. Bu bağlamda da Meluncanların Osmanlıya bağlantısına dair bir teori ortaya çıkmış olmuştur. Böylece Avrasya coğrafyasından farklı ülkeler aracılığıyla Amerika'ya taşınmış Meluncan olarak adlandırılan topluluk oluşmuş ve farklı ülkeler kendileri ile Meluncanları ilişkilendirecek teoriler ortaya koyulmuştur.

SONUÇ

Sonuç olarak göçler büyük ve etkili hareketler olarak dünyadaki toplumlarda ve ülkelerde önemli neticelere hasıl olmuştur. Bu bağlamda dünya tarihinde önem arz eden Amerika kıtasının Avrupa ülkeleri tarafından keşfi ile önemli bir göçün de kapıları açılmış ve birçok ülke bu yeni dünyadaki zenginliklere ulaşma konusunda birbiriyle yarışmıştır. Bu yarışta Avrupa'nın İspanya, Portekiz, İtalya, Fransa gibi ülkeleri Amerika'ya düzenli olarak gönderdikleri içi göçmen dolu gemilerle büyük göçlere sebep olmuş, yeni dünyada farklı ülkelere göç etmiş insanları aynı coğrafyada yaşar hale getirmişlerdir. Böylece de farklı ülkelere toplumlar birbiriyle karışmaya ve bu karışımlar sonucu yeni topluluklar oluşmaya başlamıştır.

Bu oluşum sonucu özellikle Kuzey Amerika kıtasında oluşan topluluklardan bir tanesi de Meluncan olarak isimlendirilen topluluk olmuştur. Daha çok Virginia eyaleti ve çevresinde yoğunlaşan ve Meluncan olarak isimlendirilen bu topluluk hakkında göçler ile örtüşen isimlendirme ve topluluğa dair teoriler mevcuttur. Bu bağlamda Amerika'ya hatırı sayılır derecede göç sağlayan Fransızlar tarafından ortaya atılan ve Meluncan isimlendirmesine ve bu isimlendirme doğrultusunda Meluncanlara dair teoriler bağlamında Kızılderili ve Fransız ilişkisi sonucu ortaya çıkan Meluncan teorisi ile Amerika'ya hünarlı oldukları gemicilik sayesinde yığınlar halinde göçler sağlayan Portekizlilerin gemiciler üzerine ortaya koyduğu, böylece Meluncanların Portekizlilere dayanan teorisi Meluncan topluluğu ile Avrupa bağını ortaya koyar. Bu bağın Asya boyutu olarak ise Osmanlılara bağlantılı Meluncanlara dair isimlendirmede kötü ruh anlamına gelen Meluncan kelimesi ve tarihsel olarak Osmanlıların Portekiz ve İspanyollarla yaptığı savaşlar sonucu esir düşmüşlerin Meluncanlar olarak adlandırılarak Amerika'ya taşınmış

olması teorisine dayanmaktadır. Böylece Avrasya'dan Amerikaya farklı yollarla gerçekleşen göçler doğrultusunda özellikle Kuzey Amerika kıtasında Meluncan olarak adlandırılan bir topluluk oluşmuş ve bu topluluklara ilişkin ülkelere ek olarak birçok ülke kendi ülkelerine dair isimlendirmeler ve teorilerle ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Everett, C.S., "Melungeon History and Myth". Appalachian Journal 26/4 (Summer 1999).

Kennedy, B. Wayne Winkler, in person interview, July 1997, Wise VA.

Norton, M. B., Sheriff, C., Katzman D. M., Blight, D. W., Chudacoff, H. P., ,Logewall, F., Bailey, B.(2008) A People and A Nation A History of the United States. Boston: Houghton Mifflin

Starnes, P. Yates, D. (2014) Ancestors and Enemies Essays on Melungeons. Phoenix: Panther's Lodge

Vitorino, A. (2019). International Migration Law Glossary on Migration. Geneva: International Organization for Migration

MORPHOLOGICAL CLASSIFICATION IN IDIOMATIC EXPRESSIONS

İDİOMATİK İFADƏLƏRDƏ MARFOLOJİ TƏSNİF

f.ü.f.d. Əfəndiyeva Günay Xalid qızı

Azərbaycan, Bakı

Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasının dosenti

ORC-ID No:0009-0006-6619-3011

Xülasə

İdiomatik ifadəni əmələ gətirən sözlər başlanğıc mənələrindən fərqli olaraq ümumilikdə bir mənə daşıyır və bu səbəbdən ifadənin tərkibindəki sözləri ayrı-ayrı üzvlər kimi təhlili qeyri mümkündür. Belə təhlil ifadənin mənasını dəyişir. Morfoloji təsnif dedikdə, ifadələrin nitq hissəsinə münasibəti nəzərdə tutulur. Bunun üçün də birinci növbədə, ifadənin sözə və söz birləşməsinə uyğun və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Tərkib və quruluşuna görə sabit olub, əsasında məcaz olan sabit ifadələr dildə leksik vahidlər kimi mövcuddur. Həmin xüsusiyyətinə görə sabit ifadələr, idiomlar sərbəst şəkildə bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olur. Sözün bütün leksik xüsusiyyətləri (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, sözdüzəltmə) də sabit ifadələrə, idiomatik ifadələrə aiddir.

Onların tərkibində bir neçə söz olmasına baxmayaraq, onlar bir leksik ifadə kimi götürülür. Frazeoloji birləşmələr ancaq sözlərin ekvivalentidir. Onlar sintaktik cəhətdən özünəməxsus tərkib şəklində olan sözlərdir ki, ya cümlənin bir hissəsi, yaxud da bütöv cümlənin özüdür. Buna görə də onlar sintaktik cəhətdən bütöv və özünəməxsus mürəkkəb leksik ifadələr kimi qrammatik kateqoriyalara daxil edilir .

Məqalədə müxtəlif idiomatik ifadələrdən (ingilis və azərbaycan dillərində)və marfoloji xüsusiyyətlərindən bəhs olunur, onların hər iki dildə mümkün olan qarşılığı verilir. Marfoloji təhlilin əsas tərəfləri izah olunur , hər iki dilin frazeoloji vahidlərindən nümunələr gətirilərək dərin izahı verilir.

Açar sözlər : frazeologiya, frazeoloji birləşmə, marfoloji təhlil, nitq hissəsi ,ekvivalent idiom .

ABSTRACT

The words that make up the idiomatic expression have a general meaning, unlike their initial meaning, and therefore it is impossible to analyze the words in the expression as separate members. Such an analysis changes the meaning of the expression. Morphological classification refers to the relation of expressions to the part of speech. For this, first of all, it is necessary to determine the corresponding and different aspects of the expression to the word and word

combination. Stable expressions based on metaphors, which are stable in their content and structure, exist as lexical units in the language. Due to this feature, fixed phrases and idioms freely enter this or that part of speech. All lexical features of the word (ambiguity, homonymy, synonymy, word correction) also refer to stable expressions, idiomatic expressions.

Although they contain several words, they are taken as one lexical expression. Phraseological combinations are only the equivalent of words. They are syntactically unique compound words that are either a part of a sentence or a whole sentence itself. Therefore, they are included in grammatical categories as syntactically intact and unique complex lexical expressions.

The article talks about various idiomatic expressions (in English and Azerbaijani languages) and their morphological features, their possible equivalents in both languages are given. The main aspects of morphological analysis are explained, examples of phraseological units of both languages are given and a deep explanation is given.

Key words : phraseology, phraseological combination, morphological analysis, part of speech, equivalent idiom.

M.T.Tağıyev keçən əsrin ortalarında ilk dəfə olaraq frazeoloji ifadələri daxili yox, xarici əlamətləri baxımından təhlil etməyi təklif edir. Frazeoloji ifadəni, bir dil ifadəsi olaraq, müəllif bütün ifadələr kimi natamam sayır [1, s.56]. Dil iyerarxiyasında bütün səviyyələrin, sintaktik səviyyə istisna olmaqla, natamam ifadələrdən ibarət olduğu göstərilir. Sintaktik səviyyədə konkret ifadə yoxdur, onun konkret ifadələri söz birləşməsi və cümlə qəlibləridir. Digər səviyyələr isə elə ifadələrdən ibarətdir ki, bunlar yalnız konfiqurasiya tərkibində öz əsas sistem vəzifələrini icra edə bilir.

Distribusiya hər bir dil ifadəsinin uzlaşdığı birləşmələrdəki qonşuluğu nəzərə alıb həcmi göstərir. Əhatəni konkret konfiqurasiyalar maraqlandırır ki, bunlar da frazeoloji ifadələrin struktur cəhətdən əlaqə növlərini üzə çıxarır. Konfiqurasiya sadəcə bağlılıq deyil, bu, dəqiq müəyyən olunmuş sistem konstruksiyadır. Həmin konstruksiya frazeoloji ifadənin və onunla bağlı olan dil ifadəsinin özəl struktur əlaqəsi əsasında yaranır. Alimin təklif etdiyi əhatə metodu frazeoloji ifadələri qeyri-frazeoloji ifadələrdən ayırmağa imkan verir. Frazeologizmin nüvəsi və əhatəsi arasında olan münasibətlərin qarşılıqlı təsiri nəzəriyyəsi həm frazeoloji lüğətlərin tərtibinə, həm riyazi dilçilik, linqvo-kibernetika kimi elm sahələrinə xüsusi təsir edir və bu sahədə xeyli məsələlərin aydınlaşdırılmasına imkan yaradır.

A.A.Potebnya yazır: "Məntiq və fikir formaları bütün xalqlar üçün birdir; ona görə fikrin üzvi təcəssümü olan dillər formalarının mənalarına görə yox, yalnız səslərlə bir-birindən fərqlənməlidir, bütün dillər üçün ifadə bir qrammatika olmalıdır"[2, s.9]. M.T.Tağıyev isə frazeologiyayı geniş mənada izah edənlərlə razılışmışdır. O, deyir: "Dilçilik elmlərindən biri olmaq etibarilə frazeologiyanın vəzifəsi yalnız dil quruluşuna aid olan söz birləşmələrini tədqiq etməkdir. Frazeoloji ifadələr dilimizin zəngin ifadə vasitələrindən biridir. Bunların içərisində əsas

yeri atalar sözləri, xalq məsəlləri və idiomlar tutur. Atalar sözləri, xalq məsəlləri və idiomlar hər bir xalqın obrazlı təfəkkürünün məhsuludur, onun milli ruhunu təmsil edir. Bunlar ağızdan-ağıza gəzir, xalqın yaradıcılıq süzgecindən keçir, zamanın sınaqlarından çıxır, get-gedə büllurlaşır” [3, s.24]. Frazoloji birləşmələrdə hər bir xalqın məişəti, adət-ənənəsi, həyat təcrübəsi və mübarizəsinin bəzi incə cəhətləri, izləri öz əksini tapmışdır. Məna dərinliyi, forma gözəlliyi bu ifadələrin əsas məziyyətidir. Atalar sözləri, xalq məsəlləri başqa frazeoloji ifadələrin yaranmasında da mühüm rol oynayır.

Frazeoloji ifadələrin bir qismi hərəkətin tərzini, əlamətini, zamanını, yerini ifadə edir. Bura daxil olan sözləri də iki qrupa ayırmaq olar: 1) hər iki sözü ümumi halda isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: fountain pen, London tower, spring water, river source, apple juice, flower scent və s. 2) birinci tərəf yiyəlik halda, ikincisi ümumi halda olan ismi birləşmələr, məsələn: “The University of Oxford”, “the Labour Party’s declaration”.

Sabit ifadələri qrammatik kateqoriyalar üzrə qruplaşdırdıqda, onların sözə münasibətini aydınlaşdırmaq, hansı nitq hissəsinin ekvivalenti və cümlənin hansı üzvü olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

“Sabit birləşmələrin və ideomatik ifadələrin böyük bir hissəsi onların morfoloji formalaşmasından asılı olmaqla bu və ya başqa bir nitq hissəsinə aid edilir. Bu zaman mənanı nəzərə almaq və hər bir ifadəyə fərdi yanaşmaq lazım gəlir. Burada əsas rolu ifadənin mənası oynayır, məsələn: “Show the white feather” – “qorxmaq, qorxaqlıq nümayiş etdirmək”;” go nineteen to the dozen – dayanmadan danışmaq, boşboğazlıq etmək,zəhlə aparmaq”;” beg the question – mübahisəni bitmiş hesab etmək” [4, s.31]. Azərbaycan dilində: dil vermək, Allahın verən günü, Allah Əkbərin eşidilmədiyi yer” .

İfadəni əmələ gətirən sözlər başlanğıc mənalarından fərqli olaraq ümumilikdə bir məna daşıyır və bu səbəbdən ifadənin tərkibindəki sözləri ayrı-ayrı üzvlər kimi təhlili qeyri mümkündür. Belə təhlil ifadənin mənasını dəyişir. Morfoloji təsnif dedikdə,ifadələrin nitq hissəsinə münasibəti nəzərdə tutulur. Bunun üçün də birinci növbədə, ifadənin sözə və söz birləşməsinə uyğun və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, tərkib və quruluşuna görə sabit olub, əsasında məcaz olan sabit ifadələr dildə leksik vahidlər kimi mövcuddur. Həmin xüsusiyyətinə görə sabit ifadələr, idiomlar sərbəst şəkildə bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olur. Sözü bütün leksik xüsusiyyətləri (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, sözdüzəltmə) də sabit ifadələrə, ideomatik ifadələrə aiddir. Onların tərkibində bir neçə söz olmasına baxmayaraq, onlar bir leksik ifadə kimi götürülür. C.K.Kenesbayev göstərir ki, bu, söz ilə ifadə arasında bərabərlik işarəsi qoyulması demək deyildir. Söz ilə ideomatik ifadə arasında leksik quruluşca da fərq vardır. Sözdə bir əsas vurğu, ifadədə isə iki və daha çox vurğu ola bilər. İfadə bütünlükdə bir məna verir və sözü əvəz edib, bütövlükdə cümlənin bir üzvü yerində işləyə bilər.

V.V.Vinoqradovun fikrincə, “frazoloji birləşmələr ancaq sözlərin ekvivalentidir. Onlar sintaktik cəhətdən özünəməxsus tərkib şəklində olan sözlərdir ki, ya cümlənin bir hissəsi, yaxud da bütöv cümlənin özüdür. Buna görə də onlar sintaktik cəhətdən bütöv və özünəməxsus mürəkkəb leksik ifadələr kimi qrammatik kateqoriyalara daxil edilir” [6, s.45]. Məsələn: ingilis

dilində like one o'clock -son dərəcə dəqiq, hard as a flint- daş ürəyi. Azərbaycan dilində: birçəyinin ağ vaxtında, səhərin gözü açılmamış, xoruzların ilk banında, harada aş, orada baş, birlik harada, dirilik orda, göz açıb yumunca və s. Frazeoloji ifadələrin az bir qismini sifət kimi işlənən ifadələr təşkil edir. Belə ifadələrdəki obraz həmin varlığı bütövlükdə verə bilir, məsələn: as unstable as water-dəyişkən xarakterli, thick as thieves-aralarından su keçməz dost; Azərbaycan dilində: ağıldan seyrək, - qeyri ciddi, quru qəfəs-cansız insan, çarxı xoruz-davakar, qızıl parçası-gözəl xasiyyətli adam və s.

Professor Larin "ifadə tarixinin əsas mərhələlərini əks etdirən üçüzlü təsnifatı təklif edir - sərbəstdən ayrılmazlığa qədər. Birincisi, reallığın adı -reallığın hansısa fenomeninin qavranılmasının birbaşa ifadəsidir, sonra obrazlı ifadədir. ümumiləşdirici fikrin nəhayət, obrazlılığın, semantik ikiliyin gizlədildiyi şərti simvol. Beləliklə, B.A. Larin daha sadə üç terminli sxem təklif etmişdir [7, 147]: 1. ümumi söz birləşmələri (sərbəst dəyişənlər); 2. sabit metaforik söz birləşmələri (frazeoloji birlik, stereotipli nitq); 3. deyimlər (frazeoloji bağlılıqlar, ayrılmaz deyimlər).

V.N. Teliya frazeoloji növbələrin aşağıdakı struktur növlərini ayırır [8, 46]: 1. üzvlərindən biri sərbəst işlənməsində söz, digəri isə özünəməxsus varlıq formasında söz olan frazeoloji növbələr. Tarixən, bu cür komponentlər, bir qayda olaraq, çox dəyərli bir sözdən "qönçələnmək" və ya sözün keçmiş, indi ölə, istifadə izini qorumaqla yaranmışdır. Məsələn: ümitsizliyə düşmək, nəticələrlə dolu, həssas bir məsələ; 2. frazeoloji növbələr, öz komponentlərinin dilin leksik sisteminin elementləri ilə semantik əlaqələrini tamamilə itirərək, fərqləndirici "ayrı-ayrılıqda" sözlərə çevrilir. Məsələn: budama qanadları və s.. Genetik olaraq bu növbələr həm də sözlərin dəyişkən birləşmələrinə gedib çıxır. Lakin onların komponentləri bir leksik-semantik "mikrosistemdə" adi işlənmədəki sözlə tamamilə uyğun gəlmir; 3. "sitat"ı (sözün geniş mənasında), kiminsə və ya haradansa təkrar istehsal etdiyi frazeoloji ifadələr (atalar sözləri, aforizmlər, ədəbi və klişelər). Bu növbələri təşkil edən sözlər ümumiləşdirilmiş obrazlı mənə daşıyır. Məsələn: və xoşbəxtlik belə mümkün idi. Akademik Vinqradov frazeologiya elminin əsasını təşkil etdi və o, "sabit söz birləşmələrinin əsasən semantik uzlaşmasını nəzərə alaraq təsnifatını hazırlayan ilk dilçi idi. Onun frazeologiya ilə bağlı fəaliyyəti müxtəlif dillərdə çoxlu sayda əsərlərin yaranması üçün əsas olmuşdur" [6, 38]. Frazeoloji birləşmədə struktur növlərinə ayırma doğru marfoloji təsnifata zəmin yaradır .

Ədəbiyyat

1. Тағйев, В.С. Ərəb dilində frazeologizmlər-cümlələr haqqında // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin sintaksisi, – Bakı: ADU, – 1986, – s.80-82.
2. Прохоров, О.Е. Русские крылатые выражения как объект учебной лексикографии / О.Е. Прохоров. – Москва: Русский язык, – 1977. – 141 с.
3. Тагйев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка / М.Т. Тагйев. – Баку: Маариф, – 1966. – 251 с.
4. Əfəndiyeva, G.X. Frazeologizmlərin qrammatik kateqoriyalar üzrə qruplaşması // – Bakı:

Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, – 2017. № 3 (31), – s.30–33

5.Əfəndiyeva, G.X. Hikmətli sözlər və onların müxtəlif növlərinin dildə işlənmə xüsusiyyətləri // “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illik yubileyinə həsr olunmuş “Türk epos düşüncəsi yazılı abidələrdə” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: ADPU, – 9–20 noyabr, – 2015, – s.166–175

6.Виноградов, В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / Избранные труды. Лексикология и лексикография, – Москва: Наука, – 1977. – с. 140-161

7.Ларин Б. А. Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джемса (1618—1619 гг.). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. — 423 с.

8.Телия, В. Н. Русская фразеология : семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

9.<https://www.merriam-webster.com/dictionary/phraseology>

10.www.linguistics.ucsb.edu/.../2008_STG_PhraseologyLingTh

HASTALARIN ÖZEL SAĞLIK KURULUŞUNU TERCİH ETME NEDENLERİ

Mehmet KARAKAYA

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Ankara, Türkiye

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-2608-6973>

Doç. Dr. Nazan TORUN²

² Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Ankara, Türkiye

²ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1793-3248>

ÖZET

Tüketici tercihleri, değişen ve gelişen hizmet sektörü, teknolojik unsurlar ve tüketicilerin beklentileri doğrultusunda her geçen gün farklılık göstermektedir. Tüketici için seçenekler arttıkça tercih etme nedenleri daha da önemli hale gelmektedir. Özellikle sağlık alanında, tüketicilerin tercihlerinin büyük etkiler yaratacağı düşünüldüğünde bu konuda daha titiz davranılması kaçınılmazdır. Özellikle rekabetin daha fazla olduğu özel sağlık kuruluşlarında sağlık hizmetleri tüketicilerinin tercihleri daha da önemli hale gelmektedir. Özel sağlık kuruluşlarının sayısının artması ile tüketicinin yani hastaların özel sağlık kuruluşlarına olan talepleri de artmaktadır. Bu nedenle hizmet sunucularının rekabet ortamında hasta tercihlerine önem vermesi gerekmektedir. Ayrıca sağlık alanında tüketici yani hasta tercihleri, sağlık hizmet kalitesinden doğrudan etkilenmektedir. Bunun yanında hastanelere ilişkin teknik ekipman ve malzeme, ücret, bekleme süresi, hastanenin fiziksel yapısı, binalarda hizmet alınan departmanlar ve hastaneye ulaşım kolaylığı belirleyici olmaktadır. Ayrıca hastane bünyesinde hastanın yeterli ve zamanında bilgilendirilmesi de pozitif manada tercih nedenleri arasındadır. Özel sağlık kuruluşlarını tercih etme nedenleri arasında en belirleyici nedenlerden birisi ücret faktörüdür. Bununla beraber hekim popülarlığı ve kurum imajı da belirleyici tercihler arasındadır. Çalışmamızda özel sağlık kuruluşlarında tüketici tercihlerinin önemi ve tercihlerini etkileyen faktörler ayrıca sağlık hizmetlerinin kalitesinin tüketici üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hastane, Hasta Memnuniyeti, Tüketici Tercihleri

CONSUMER (PATIENT) PREFERENCES IN HEALTHCARE

ABSTRACT

Consumer preferences vary day by day in line with the changing and developing service sector, technological elements and consumer expectations. As the options increase for the consumer, the reasons for choosing become more important. Considering that consumers' preferences will have great effects, especially in the field of health, it is inevitable to be more meticulous in this regard. The preferences of healthcare consumers are becoming more important, especially in private healthcare institutions where competition is greater. With the increase in the number of private health institutions, the demands of consumers, that is, patients, for private health institutions are also increasing. For this reason, service providers need to pay attention to patient preferences in a competitive environment. In addition, consumer, that is, patient preferences in the field of healthcare are directly affected by the quality of healthcare services. In addition, technical equipment and materials for hospitals, fees, waiting time, physical structure of the hospital, departments in the buildings where service is provided and ease of transportation to the hospital are decisive. In addition, providing sufficient and timely information to the patient within the hospital is among the positive reasons for preference. One of the most determining reasons for choosing private health institutions is the fee factor. However, physician popularity and institutional image are also among the determining preferences. In our study, the importance of consumer preferences in private healthcare institutions and the factors affecting their preferences, as well as the effects of the quality of healthcare services on the consumer, were examined.

Key Words: Health, Health Services, Consumer Preferences.

GİRİŞ

Genel manada hizmetler, tüketicilerin mülkiyet hakkı olmadan satın aldıkları faydalardır (Mucuk, 1999: 299). Sağlık hizmetleri ise ülkelerin refahını artırma noktasında kilit rol oynayan unsurlardan bir tanesi olarak kabul edilmektedir. Sağlık hizmetlerinin uygun stratejiler geliştirmek suretiyle toplumlara sunulması, gelişmişlik düzeylerini de yakından etkilemektedir. Sağlık hizmetlerinin sunumunda başarılı uygulamaların, hem bireyler hem de toplumların gelişmişlik düzeylerine etki ettiği kabul edilmektedir (Kurşun ve Rakıcı, 2014).

Hastaların sağlık alanında yaptıkları tercihlerde ise öncelikle aldıkları hizmetten memnun kalmaları gerekmektedir. Bu nedenle de hasta memnuniyeti ve bu memnuniyete hizmet eden unsurlar önem kazanmaktadır.

Hastaların tercihlerine göre sunulan sağlık hizmetlerinden daha fazla memnun olacağı fikri, sağlık hizmetleri pazarlamasının merkezinde yer almaktadır. Sağlık hizmeti sağlayıcıları, hizmetleri ile bunları alan tüketiciler arasındaki uyumu optimize etmeye çalışmaktadır (Ross vd., 1993).

Hastaların tercih sebeplerinin anlamının etkili bir iş stratejisinin geliştirilmesi için kritik olduğu konusu giderek kabul görmektedir. Hastane yöneticileri hastaların tercih sebeplerini anlamaya çalışarak, hangi mesajların hangi kanallardan hangi hedef kitlelere iletileceği (iletişim stratejisi), ürün özelliklerinin ve ne kadar ücret alınacağını (pazar stratejisi), ürünün nerede ve ne zaman kullanıma sunulacağını (dağıtım stratejisi) kolaylıkla belirleyebilmektedir (Lovelock ve Weinberg. 1989, 13).

Bu çalışmada hastaların özel sağlık kuruluşlarını tercih sebepleri ve gerekse sağlık alanında taleplerini etkileyen faktörler çeşitli alanlarda sınıflandırılmakta ve ağır basan unsurlar tahlil edilmektedir.

1. Sağlık Hizmetleri

Sağlık hizmetleri ifade edilmek istendiğinde, bireyden aileye ve aileden toplumlara her birinin sağlığının korunması, sağlıklarının geliştirilmesi, hasta olan vatandaşların sağlıklarının yerine getirilmesi ve tedavi sürecindekilerin ise

yaşamlarına daha iyi devam edebilmeleri adına verilen hizmetler kastedilmektedir. Bahsedilen hedefler doğrultusunda yürütülen yani sağlık kuruluşları aracılığı ile yapılan çalışmalara sağlık hizmetleri adı verilmektedir (MEB, 2015: 3).

Sağlık hizmetleri daha genel bir tanımlama ile bireylerin ve toplumların sağlıklarını korumak, devamlılığını sağlamak ve yaşamlarını bu manada kolaylaştırmak adına hastalıkların tedavi edilmesi, sağlığın korunması ve rehabilitasyon faaliyetlerini içeren bir hizmet türü olmaktadır (Kavuncubaşı ve Yıldırım, 2010: 33).

Sağlık hizmetleri bazı özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Temel insani haklardan biri olarak kabul edilmektedir. Sağlık konusu uluslararası bir sorun olarak kabul görmektedir. Sağlık hizmetlerine ilişki piyasalara bakıldığında eksik rekabetin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Sağlık hizmetleri sosyal manada bir sorumluluk olarak gündeme gelmektedir. Sağlık hizmetlerinin ikame edilmesi söz konusu olmamaktadır. Bütün mal ve hizmetler karşısında sağlık hizmetlerinin üstünlüğü bulunmaktadır. Sağlık hizmetleri piyasası tekelleşmeye müsait olan bir piyasa özelliği taşımaktadır (Kaptanoğlu, 2020: 1-4).

1.1. Sağlık Alanında Tüketici Kavramı

Konuya ışık tutması açısından öncelikle tüketici kavramından kısaca bahsedilmesi faydalı olmaktadır. Tüketici, kendi tercihleri doğrultusunda ürünlerin alımını yaparken; ürünlere ilişkin fiyatlar, taleplerin ve üretimin değişmesine etki etmektedir (Bakırcı, 1999: 16). Pazarlama temelinde tüketici olgusuna bakıldığında, satın alma faaliyetini kendisi ve ailesinin taleplerini karşılamak adına gerçekleştiren veya satın alma potansiyeli bulunan kişiler ifade edilmektedir. Bu kişilere aynı zamanda son tüketiciler de denilmektedir. Diğer tarafta ise başkalarının taleplerini karşılamak adına ürün veya hizmet alanlar bulunmaktadır. Bu kişiler ise örgütsel tüketiciler olmaktadır (Özcan, 1996: 251).

Sağlık alanında tüketiciler olarak hastalar gündeme gelmektedir. Sağlık hizmetlerinin sunulduğu hastalar, sağlık sektörünün tüketicileri yani müşterileri olmaktadır. Bu sözcükle ilk zamanlarda yalnızca hastalar akla gelmektedir (Engiz, 1999: 411; Kartaloğlu vd., 2002:225). Günümüzde ise sağlık üretimi sürecine katılan

tüm birey ve kurumlar müşteri olarak kabul edilmektedirler (Engiz, 1999: 411). Literatür incelendiğinde, örgütü oluşturan içerideki müşterilere ”iç müşteriler”, örgütün dışındaki hizmetten yararlanan müşteriler ise “dış müşteriler” olarak adlandırılmaktadır. Sağlık sektöründe dış müşteriler; hastalar, hastanın ailesi ve çevresi, refakatçiler, ziyaretçiler, resmi daireler ve yerel örgütler, dış yardımcı sağlık mensupları- klinikler, anlaşmalı kuruluşlar, eczaneler, dernekler, medya kuruluş ve mensupları, sağlık sigorta şirketleri, tıbbi malzeme ve ilaç firmalarıdır. İç müşteriler ise; örgüt çalışanları, danışmanlar ve şirket ortakları olarak açıklanabilmektedir (Omachonu, 1990: 45-46; Esatoğlu, 1997: 20-21). Müşteri, tüketici ve hasta kavramları sağlık hizmetlerinde birbiri yerine kullanılmaya başlansa bile sağlık hizmetlerinin özelliklerinden dolayı aynı anlamda kullanılamayacağı düşünülmektedir. Çünkü yardım talebinde bulunan kişi (hasta) tüketicilere nazaran daha pasif ve bağımlıdır (Thomas ve Petersen, 2003: 38).

1.2. Tüketici Davranışını Etkileyen Faktörler

Tüketici davranışlarının etkilendiği bazı faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler analiz edilmek istendiğinde; psikolojik, sosyo-kültürel ve demografik faktörler ön plana çıkmaktadır.

Tüketici bir ürün veya hizmeti almaya veya almamaya karar verirken çeşitli öğelerden etkilenmektedir. Bu olgulardan en fazla öne çıkanlardan biri psikolojik etmenler olmaktadır. Bu sınıf içerisinde; öğrenme, motivasyon, algılama, güdüleme, tutum ve inançlar yer almaktadır (Babaoğlu, Şener ve Buğday, 2016: 9).

Kişilerin günlük yaşantısının çoğunluğunu oluşturan sosyo-kültürel unsurlar karar alma konusunda etkileyici olmaktadır. Bu noktada kültür, kişinin taleplerinin ana belirleyicisi olmaktadır. Bir toplumda çeşitli değerler bütünü ve sembollerin karışımı niteliğini taşımaktadır (Mucuk, 1999: 72).

Toplumunu oluşturan üyelerin sınıflandırılması ise hiyerarşi aracılığı ile yapılabilmektedir. Bu sınıflandırma çeşitli değişkenlere dayandırılmak istendiğinde; sosyal manada prestij sahibi olmak, edinilen meslek, sahip olunan gelir düzeyi, yaşanılan ev, sınıflama, bulunulan yerleşim alanı, kurumsal manada sahip olunan iyelik ve gelire ilişkin kaynak olmaktadır (Tokol, 1998: 78).

Referans grupları ile ifade edilmek istenen olgu; örnek alma ve taklit etme olgularından oluşmaktadır. Referans gruplarını; tüketiciye ilişkin tutum, tüketiciye ait düşünceler ve insan topluluğu olarak tüketicinin değer yargılarını etkileyen grup olarak sınıflandırmak mümkündür (Mucuk, 1999: 74).

Kişiyeye ait rolleri etkileyen faktörlerin yanında bu olguların satın alma davranışlarını da etkilediği görülmektedir. Bunlar; arkadaş, öğrenci, işveren, anne-baba gibi kişinin çeşitli rolleri temsil etmektedir. En önemlisi ise, kişi bebekliğinden itibaren ailesinin etkisi altında kalmaktadır (Mucuk, 1999: 74).

Tüketici davranışlarına etki eden unsurlardan demografik özellikler de kendi içerisinde çeşitli şekillerde basamaklara ayrılabilir. Bunlar;

- Yaş unsuru: Gençler ve yaşlıların tercihlerinin kıyaslandığı araştırmalar baz alındığında, gençlerin tercihlerinde daha sık değişim yaşandığı tespit edilmiştir. Yetişkinlerin ise kararlarına ve tercihlerine daha bağlı kaldıkları görülmüştür. Yapılan bir diğer araştırmada ise çocukların gelişim dönemleri içerisinde marka tercihlerine etki eden ve belirlemelerine yardımcı olan bazı unsurlar ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında; renk unsuru ve görsel özellikleri barındıran şekil unsuru ön plana çıkmaktadır (Roedder John ve Sujan, 1990).
- Cinsiyet unsuru: Tüketim davranışlarının incelendiği bazı araştırmalara göre, kadınlar erkeklerden daha fazla alışveriş yapmaktadır.
- Gelir, eğitim ve meslek durumuna ait unsurlar: Bu unsurlar birbirleri ile ilişkisi bulunan unsurlardır. Birbirleriyle doğru orantılı bir yapı içerisinde dirler. Örnek verilecek olduğunda, kişinin geliri arttığında harcamaları da artmaktadır.
- Medeni duruma ilişkin unsur: çocuklarını büyütmiş veya evlendirmiş olan yaşlı ebeveynler; yeniden satın alma işleminin dayanaklı tüketim mallarında olduğu, yeni mobilya alma isteğinin gündeme geldiği, ilginin sağlık hizmetlerinde yoğunlaştığı, tatil yapma, dinlenmeye zaman ayırma ve satın alma faaliyetlerinin yolculuk yapma noktasında gündeme geldiği açıktır (Özkardeş, 2004).
- Psikolojik unsurları: algılama faktörü, güdüleme faktörü, kişiyeye ait tutum ve inançlar, kişinin kendisine güvenmesi, tüketiciye ilişkin yeterlilikler, tüketiciye ait sosyal etkenler, sahip olunan aile, sahip olunan sosyal sınıf, kişilere ait roller ve arkadaşlar örnek verilebilmektedir (Özkardeş, 2004).

1.3. Özel Sağlık Kuruluşları Tercih Nedenleri ve Tercihlere Etki Eden Faktörler

Teknolojinin ilerlemesi ve hastalık türlerinin çeşitliliği baz alındığında, sağlık hizmetlerinin çeşitlenmesi de zaruri olmaktadır. Sağlık hizmetlerinin sunulmasında kamu sektörünün yanında özel sektörün de hizmete çeşitlilik katmasıyla birlikte hastaların tercihte bulunmaları zorlaşmaktadır. Bu durum karşısında birçok etken hasta tercihlerine yansımaktadır. Bir diğer önemli nokta da, hastalık ortaya çıkmadan önce sağlığın korunmasına yönelik hizmet ve faaliyetlerdir.

Bendapudi vd., (2006) hastalar genellikle almış oldukları sağlık hizmetini üç tip ipucu üzerinden değerlendirmektedirler.

İşlevsel ipuçları: Sunulan hizmetin teknik kalitesi ile ilgilidir. Hizmetin teknik kalitesi, eksiklikleri ve fazlalıkları ile hatırlanan her özellik işlevsel bir ipucudur. Örneğin hasta için kaybolmuş bir laboratuvar sonuç raporu olumsuz yönde bir işlevsel ipucudur. Ancak hastanın alerji durumunu kontrol edip ilaç yazmak olumlu yönde bir işlevsel ipucudur.

Mekanik ipuçları: Hizmet alımında elle tutulamayan şeyleri ifade etmektedir. Görüntü, koku, ses ve tat gibi şeyleri içermektedir. Verilen tıbbi hizmetin rahatlık, düzenlilik, temizlik, modernlik ve gürültü durumu gibi özellikleri mekanik ipuçlarıdır.

İnsani ipuçları: Hizmet verenlerin davranış ve görüntüsünden, ses tonundan, hizmet vermeye isteklilik halinden, kullandığı kelimelerden, beden dilinden, hatta üzerine giydiği kıyafetten elde edilen ipuçlarıdır. (Bendapudi vd., 2006: 341).

Özel sağlık kuruluşları tercihini etkileyen önemli faktörlerden biri de verilen hizmetlerin ücretidir. Hasta en düşük ücretle en iyi hizmeti almak ister. Ücret özellikle sağlık güvencesi olmayan veya herhangi bir sağlık sigortası olmayan hastalarda önemli bir sorun teşkil etmektedir. Sağlık kuruluşlarının yüksek faturaları hasta memnuniyetini olumsuz yönde etkilemektedir (Kavuncubaşı, 2010).

Hekimlerin davranışları hastalardaki memnuniyet seviyesini etkilemekle birlikte sunulmakta olan hizmetin etkinliğini bir o kadar attırmaktadır. Hasta ile hekim arasındaki iletişimin iyi olduğu durumlarda hastaların hekim önerilerine

uydukları ve yapılan müdahalelere olumlu yönde yaklaştıkları saptanmıştır (Kısa ve Tokgöz, 2007).

Sağlık alanında hastaların tercihlerine etki eden konulardan biri hastane yapılarıdır. Hastaneler tasarlanırken çeşitli genel fonksiyonları baz alınmaktadır. Bunlar; hasta bakım alanı, klinik alan ve destek birimleridir (Önal ve Önal, 2000: 40). Örneğin hasta bakım alanlarının geniş ve kullanışlı olması hastaların tercihlerini pozitif etkilemektedir. Klinik alanın yeni teknoloji ile donatılması da aynı biçimde hastaların tercihlerinde belirleyici rol oynamaktadır.

Hasta memnuniyetinde gözle görülür unsurlar; hizmetin sunulduğu yerdeki fiziksel çevre ve fiziksel olanaklarının yanı sıra, ödeme prosedürleri, yiyecekler, otopark durumu, hastanın dinlenme mekanı, odaların konforu, genel temizlik durumu, uygun yerleşim, dekor, modern ekipmanlar ve diğer hoşluklardır (Powers ve Bendall-Lyon, 2003: 28-30).

Hastaların hastane tercihlerine etki eden unsurlardan biri de hastaların tercih ettikleri sağlık kurumlarında yeterli bilgi alabilmeleri olmaktadır. Hastalar kendilerine neyin iyi neyin kötü geleceğini ve hastalıkları hakkında yeterli bilgiyi verebilen sağlık kurumlarını tercih etmektedirler (Karahana vd., 2016: 300).

Farklı hastaların farklı hastalıkları bulunmaktadır. Hastaneler de kendi içlerinde çeşitli özellikleri barındırmaktadır. Bu durum da, çeşitli sağlık sorunları olan hastaların farklı hastaneleri tercih etmelerine neden olmaktadır (Victoor vd., 2012).

Hastane tercihindeki diğer önemli unsur hastaların hizmet alacakları hastanenin yerleşim yerlerine yakın olmasıdır. Uzun süre seyahat etmek istemeyecek hastalar evlerine yakın yerleri tercih etmektedirler (Abiodun ve Olu-Abiodun, 2014: 276).

Tüm bunların yanı sıra, yaşlı ve eğitim seviyesi düşük olan hastaların yönlendirildikleri polikliniklere daha kolay ulaşmak adına yönlendirme tabelalarının daha iyi düzenlenmesini istemektedirler. Bunun gibi zamanı az olan bireyler ise randevu iptal ve gecikmelerinde kendilerini daha önceden bilgilendiren sağlık kurumlarını tercih etmektedirler (Kashinath, 2010: 2).

Yapılan bir araştırmaya göre hastaların hastane seçimini etkileyen faktörler arasında; hastanelerin temizliği, sağlık çalışanlarının tutum ve davranışları, hastane donanımı, hastanenin güvenilir olup olmadığı tespit edilmiştir (Şantaş vd., 2016: 31).

Diğer taraftan sağlık kurumuna başvurularından itibaren hastalara; doğru, bilimsel ve profesyonel bir bakım sağlanması, gereksinimlerinin anlaşılması ve saygı gösterilmesi, empatik iletişim kurulması, dürüstçe ve kapsamlı bilgilendirilmeleri, zamanında ve içten yardım edilmesi, fiziksel ve mental konfor sağlanması, medikal zararlardan korunmaları ve iyi bakıldıklarının hissettirilmesi hastaların tatmin edilebilmeleri için temel ilkelerdir (Ağırbaş, 2002).

Tüfekçi ve Asıgbulmuş (2016) yaptıkları çalışmada, sağlık kuruluşları tercihlerinde en önemli üç faktörü; güven, uzman doktor tercihi ve memnuniyet olarak belirlemişlerdir. Bayın (2013) yaptığı çalışmada, hastanın sağlık kuruluşları tercih nedenleri olarak; hastanenin yakın olması, doktor memnuniyeti ve güvenilir olması gibi maddeleri belirlemiştir.

Al- Doghaither vd., 2003 yılında Riyad'da yaptıkları çalışmada, Riyad'da yaşayan kişilerin sağlık kurumu tercihlerini incelemişler ve sonuç olarak, daha yüksek gelir düzeyine sahip kişilerin özel sağlık kuruluşlarını daha çok tercih ettiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu da özel sağlık kuruluşlarında ücret faktörünün tercih sebeplerini etkileyen en önemli nedenlerden biri olduğu sonucunu destekler niteliktedir.

Karahan vd., (2016) üniversite öğrencileri arasında yaptıkları çalışmada, hastane tercih nedenleri arasında önceki tecrübelerinin önemli olduğu ve gençlerin hastane tercihlerinde özel sağlık kuruluşlarını tercih ettikleri sonucuna ulaşmışlardır.

SONUÇ

Gelişen teknoloji ve artan ihtiyaçlar temelinde tüketici tercihleri de değişim göstermektedir. Özellikle sağlık alanının hassas bir alan olması noktasında hasta tercihleri büyük değere sahiptir.

Günümüzde kamu hastaneleriyle birlikte özel hastanelerinde sayısı oldukça artmıştır. Bu durum özel sağlık kuruluşlarının arasında rekabetin artması anlamına gelmektedir. Bu sebeple sağlık hizmetleri tüketicilerinin talep ve beklentilerinin iyi anlaşılması ve tüketici ihtiyaçlarına karşı hassas davranmak gerekmektedir.

Bu nedenle özel sağlık kuruluşları yöneticileri tüketici tercihleri anlayarak rekabet edebilecek, faaliyetlerini sürdürebilecek stratejilerini belirleyebilecektir. Böylelikle özel sağlık kuruluşları hasta ve doktor etkileşimlerini yönetme, maliyeti düşürme, müşteriye yönelik süreçleri iyileştirme, pazar ve gelir büyümesini yönlendirme yapabilecektir.

KAYNAKÇA

Abiodun, O. A., & Olu-Abiodun, O. O. (2014). The determinants of choice of Health Facility in Sagamu, south-west, Nigeria. *Sch J Appl Med Sci*, 1(2), 274-282.

Al-Doghaither, A., Abdelrhman, B., Saeed, A. W., and Magzoub, M. (2003). Factors influencing patient choice of hospitals in Riyadh, The Journal of The Royal Society for the Promotion of Health. 123(2), 105-109.

Ağırbaş, İ. (2002). Hastane yönetimi ve organizasyon. Siyasal Kitabevi.

Bakirci, F. (1999). Tüketici karar ve davranışlarını belirleyen faktörler ve iki grup ilde tüketim fonksiyonları ile mukayesesi. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas*.

Bayın, G. (2013). Hastanelerde Kurumsal İmaj Ve Hasta Bağlılığı İlişkisi: Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi İle İbni Sina Hastanesi'nde Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bendapudi, N. M., Berry, L. L., Frey, K. A., Parish, J. T., & Rayburn, W. L. (2006, March). Patients' perspectives on ideal physician behaviors. In *Mayo Clinic Proceedings* (Vol. 81, No. 3, pp. 338-344). Elsevier.

Bugday, E. B., Sener, A., & Babaogul, M. (2016). Multi-channel information search: Consumers' trust level and frequency of use. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi= Journal of Consumer and Consumption Research*, 8(2), 1.

Engiz, O. (1999). Sağlık Hizmetlerinde Hasta Odaklı Kalite Gelişim Modeli ve Memnuniyetinin Ölçüm Anketleri. *Toplam Kalite Yönetimi Prensiplerinin Sağlık Hizmetlerinde Uygulamaları Sempozyumu*.

Esatoğlu, E. E. (1997). Hastanelerde hasta tatmininin hastane yönetimi açısından değerlendirilmesi ve kullanıma yönelik model önerisi.

Karahan, A., Tarcan, G. Y., Yeşilaydın, G. T., ve Tarcan, M. (2016). Hastane Tercihlerini Etkileyen Faktörler: Öğrenci Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme Özeti.

Kartaloğlu, Ç., Harmancı, H., AYTEKİN, T., ve AKDAŞ, A. (2002). Dr. Siyami Ersek Göğüs-Kalp ve Damar Cerrahi Merkezinde Yatarak Tedavi Gören Hastaların Tatmin Düzeyleri ve Bunu Etkileyen Bazı Faktörler. *IV. Ulusal Sağlık Kuruluşları ve Hastane Yönetimi Sempozyum Kitabı, Eskişehir*, 225-237.

Kavuncubaşı, Ş., ve Yıldırım, S. (2000). Hastane ve Sağlık Kurumları Yönetimi. Siyasal Kitabevi.

Kısa A ve Tokgöz N. (2007) Sağlık Kurumları Yönetimi, *Açıköğretim Yayınları*.

Kurşun, A., ve Rakıcı, C. (2014). Türkiye ve sosyal refah devletlerindeki sağlık harcamalarının analizi. *İnsan Hakları Yıllığı*, 32, 77-105.

Lovelock, C. H., & Weinberg, C. B. (1984). Marketing for public and nonprofit managers. (*No Title*).

Mucuk, İ. (1999); Pazarlama İlkeleri, Türkmen Basım, İstanbul.

Mucuk, İ. (1999). *Modern işletmecilik*. Türkmen Kitabevi.

Omachonu, V. K. (1990). Quality of care and the patient: New criteria for evaluation. *Health Care Management Review*, 15(4), 43-50.

Önal, F. ve Önal, B. (2000). ‘Hastane Yapıları Gelişim Süreçleri Ve Tasarım İlkeleri Bağlamında Değerlendirilmesi’, 3.Ulusal Sağlık ve Hastane Yönetimi Sempozyumu Bildiri Kitabı, s. 40.

Özkardeş, O. (2004). Evlilik ve Çocuk, Evlilik Okulu, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.

Özcan, Ş. (1996) . Tüketicinin Korunması . Standart ve Ekonomik Teknik Dergisi. 35 (414), 126-130.

Powers, T. L., & Bendall-Lyon, D. (2003). The satisfaction score. *Marketing Health Services*, 23(3), 28-32.

Roedder John & D dan Sujan, M. (1990). Children’s Use of Perceptual Cues in Product Categorization. *Journal of Psychology & Marketing*. Vol. 7 No. 4, pp. 277-294.

Ross, C. K., Steward, C. A., & Sinacore, J. M. (1993). The importance of patient preferences in the measurement of health care satisfaction. *Medical care*, 31(12), 1138-1147.

Şantaş, F., Kurşun, A., & Ahmet, K. A. R. (2016). Hastane tercihine etki eden faktörler: Sağlık hizmetleri pazarlaması perspektifinden alan araştırması. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(1), 17-33.

Tengilimoğlu, D. (2001). Sağlık Kuruluşlarında Halkla İlişkiler. Gazi Kitabevi. Thomas, E. J., & Petersen, L. A. (2003). Measuring errors and adverse events in health care. *Journal of general internal medicine*, 18, 61-67.

Tokol, T (1998). Pazarlama Yönetimi. 8. Basım. Vipaş Yayınları. Bursa.

Tüfekci, N., Asıgbulmuş, H. (2016). Hasta Memnuniyeti ve Hastane Tercihinde Etkili Olan Faktörler: Isparta İli Örneği. *Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 6 (2): 71-92.

Victoor, A., Delnoij, D. M., Friele, R. D., & Rademakers, J. J. (2012). Determinants of patient choice of healthcare providers: a scoping review. *BMC health services research*, *12*, 1-16.

Yıldırım Kaptanođlu, A. (2020). Sađlık Yönetimi, Beşir Kitabevi.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE IMPACT OF AUTOMATION ON THE LABORMARKET

Alizada Nursel Ilgar
Baku State University

1. Introduction

Artificial Intelligence (AI) and automation are two transformative forces that have been reshaping industries, economies, and societies around the world. While AI refers to the ability of machines to perform tasks that typically require human intelligence, automation involves the use of machines or systems to perform processes that were once done manually. Over the last two decades, these technologies have made significant advancements, leading to widespread changes in the labor market. The adoption of AI and automation has resulted in both the creation of new job opportunities and the displacement of existing roles. This paper will explore the multifaceted impact of AI and automation on the labor market, examining both the positive and negative effects, as well as the challenges that lie ahead.

2. Artificial Intelligence and Automation: Concepts and Technologies Artificial Intelligence (AI)

Artificial Intelligence is a branch of computer science that seeks to create machines that can mimic human cognitive functions, such as learning, problem-solving, and decision-making. AI encompasses various subfields, including:

- *Machine Learning (ML)*: A method by which systems learn and improve from experience without being explicitly programmed.
- *Natural Language Processing (NLP)*: A technology that allows machines to understand, interpret, and respond to human language.
- *Computer Vision*: The ability of machines to interpret and process visual information.
- *Robotics*: The design and construction of robots that can carry out complex tasks autonomously or with minimal human intervention.

Automation

Automation, on the other hand, refers to the use of technology to perform tasks without human involvement. It spans a wide range of industries, from manufacturing and agriculture to healthcare and logistics. Key technologies in automation include:

- *Industrial Robots*: Machines used in factories for tasks such as assembly, welding, and packaging.
- *Process Automation*: The use of software to automate repetitive tasks like data entry or customer service.
- *Autonomous Vehicles*: Vehicles that can operate without human drivers, impacting sectors like transportation and logistics.

Both AI and automation are increasingly integrated into the workforce, bringing about profound changes to the way businesses operate and the types of jobs available.

3. The Impact of Artificial Intelligence and Automation on the Labor Market

Positive Impacts:

1. *Economic Growth and Productivity Enhancement*

One of the most significant benefits of AI and automation is their potential to drive economic growth by increasing productivity. By automating repetitive or labor-intensive tasks, businesses can reduce operational costs and improve efficiency. For instance, automated systems

in factories can work 24/7 without breaks, significantly boosting output. AI algorithms can also optimize supply chains, predict market trends, and enhance customer experience, leading to increased revenue generation. As a result, economies that embrace AI and automation can experience higher rates of economic growth and innovation.

2. *Creation of New Jobs and Roles*

Contrary to the belief that automation will lead to widespread job losses, new job opportunities are being created in emerging fields. As businesses adopt AI and automation technologies, they require a workforce skilled in managing and maintaining these systems. New roles are being created in areas like AI development, robotics engineering, data science, and machine learning. Furthermore, AI is being used in areas such as healthcare and education, creating new opportunities for professionals in these sectors. For example, AI-driven diagnostic tools are providing medical professionals with advanced support, leading to the need for new job categories such as AI healthcare specialists.

3. *Improved Working Conditions*

Automation can improve working conditions by relieving workers from performing hazardous or monotonous tasks. For example, AI can be used to monitor industrial machinery, predicting when maintenance is required, thus preventing accidents. Robotics can be used in dangerous environments, such as mining or construction, reducing the risk of human injury. Additionally, automation can enhance job satisfaction by allowing workers to focus on higher-value, more creative tasks.

Negative Impacts:

1. *Job Displacement and Unemployment*

One of the most significant concerns about AI and automation is the potential for job displacement. As machines take over tasks traditionally performed by humans, jobs in sectors like manufacturing, retail, and customer service are being eliminated. According to a report by the World Economic Forum, over 85 million jobs could be displaced by automation by 2025. This is particularly concerning for low-skilled workers who may find it difficult to transition to new roles or industries.

2. *Skills Obsolescence and Skill Gaps*

The rapid advancement of AI and automation has also led to the obsolescence of certain skills. Many workers in industries such as manufacturing, administration, and logistics are finding that their skills are no longer in demand. This has resulted in a widening skills gap, where there is a growing demand for workers with expertise in technology, data analytics, and AI, while the demand for traditional skills is declining. This shift poses a challenge for workers who need retraining to remain competitive in the job market.

3. *Income Inequality and Economic Disparities*

Automation has the potential to exacerbate income inequality. High-skilled workers who can adapt to new technologies are likely to see their wages rise, while low-skilled workers may face job loss and wage stagnation. This can lead to greater economic disparities between different social classes, particularly if governments and businesses fail to address the need for retraining and reskilling programs. Additionally, the concentration of AI and automation in certain regions or sectors could lead to uneven economic development, with some areas experiencing rapid growth while others lag behind.

4. New Challenges Arising from Artificial Intelligence and Automation

1. *Education and Skills Development*

To ensure that workers can thrive in an AI-driven economy, there must be a significant investment in education and skills development. Traditional educational systems need to adapt to teach skills that align with the demands of the modern workforce. This includes a focus on digital literacy, coding, data analysis, and critical thinking. Additionally, there must be opportunities for continuous learning and upskilling throughout an individual's career, enabling them to adapt to technological changes.

2. *Social Protection and Labor Rights*

As automation displaces workers, governments must ensure that there is a robust social safety net in place. This includes unemployment benefits, healthcare, and pension systems that can support displaced workers. Moreover, as more people work in gig or freelance roles, labor rights and protections must be updated to reflect the changing nature of work. Issues such as job security, fair wages, and access to benefits will need to be addressed in light of the rise of automation.

3. *Ethical Implications*

The widespread use of AI raises ethical concerns, particularly in relation to decision-making by machines. For example, AI systems used in hiring, credit scoring, or law enforcement could inadvertently reinforce biases if they are not designed to be fair and transparent. As AI becomes more integrated into decision-making processes, it will be essential to ensure that these systems are ethically sound and do not violate individuals' rights. Furthermore, the use of automation in surveillance or military applications presents significant ethical dilemmas that need to be addressed by policymakers.

5. **Looking Ahead: Future Outlook and Conclusions**

As AI and automation continue to evolve, their impact on the labor market will only grow more pronounced. While the transition to a more automated workforce presents both opportunities and challenges, it is clear that the future of work will be shaped by these technologies. Governments, businesses, and educational institutions must work together to create a framework that ensures workers are prepared for the future. This includes investing in skills development, creating policies to support displaced workers, and addressing the ethical implications of AI.

The key to successfully navigating this transformation will be the ability to adapt to change. Workers must be proactive in acquiring new skills, businesses must embrace innovation while considering its societal impact, and policymakers must develop solutions that ensure a fair and equitable future for all. By addressing these issues head-on, AI and automation can be harnessed to improve productivity, drive economic growth, and create a more dynamic and inclusive labor market.

- "Artificial Intelligence: A Modern Approach" by Stuart Russell and Peter Norvig
- "The Second Machine Age" by Erik Brynjolfsson and Andrew McAfee
- World Economic Forum Reports on the Future of Work
- Google Scholar
- Journal of Labor Economics

KARABAKH
4th International Scientific Research Congress
8-9 April 2024

30.04.2024
REF: Akademik Teşvik

İlgili makama;

KARABAĞ 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 8-9 Nisan 2024 tarihleri arasında Baku, Azerbaycan'da 6 farklı ülkenin (Türkiye 9 bildiri- Diğer ülkeler 38 bildiri) akademisyen/araştırmacılarının katılımıyla gerçekleşmiştir

Kongre 16 Ocak 2020 Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliğine getirilen "Tebliğlerin sunulduğu yurt içinde veya yurt dışındaki etkinliğin uluslararası olarak nitelendirilebilmesi için Türkiye dışında en az beş farklı ülkeden sözlü tebliğ sunan konuşmacının katılım sağlaması ve tebliğlerin yarından fazlasının Türkiye dışından katılımcılar tarafından sunulması esastır." değişikliğine uygun düzenlenmiştir.

Bilgilerinize arz edilir,

Saygılarımla

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA
Head Of Organizing Committee